

Direcția Județeană pentru

Cultură Timiș

PATRIMONIUM BANATICUM

IX 2019

PATRIMONIUM BANATICUM

IX

2019

*In memoriam Prof. univ. emerit Doina Benea
(8 iunie 1944 – 16 martie 2019)*

DIRECȚIA JUDEȚEANĂ PENTRU CULTURĂ TIMIȘ

PATRIMONIUM BANATICUM

IX

2019

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2019

Colegiul de redacție:

Lect. dr. Sorin Vlad PREDESCU, *director al Direcției Județene pentru Cultură Timiș*
dr. Victor BUNOIU, *redactor șef*
Dan Ștefan VLASE, *secretar de redacție*
Andreea MEDINSCHI, *secretar de redacție*

Colegiul științific:

Dr. Dragoș DIACONESCU (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Costin FENEȘAN (Arhivele Naționale București), Conf. univ. dr. habil Hedy M-KISS (Universitatea de Vest Timișoara), dr. Raiko KRAUß (Eberhard Karls Universität Tübingen, Germania), Andrei MEDINSKI (Uniunea Artiștilor Plastici), Conf. univ. dr. Liliana ROȘIU (Universitatea Politehnica Timișoara), dr. Michela SPATARO (British Museum, Regatul Unit).

Fondator: Ion Marin ALMĂJAN

Patrimonium Banaticum continuă publicația anterioară a Direcției Județene pentru Cultură Timiș:
Patrimonium Banaticum, 2002–2006

Orice corespondență se va adresa către / Any mail should be sent to /
Tout correspondance sera envoyée à l'adresse / Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:

Direcția Județeană pentru Cultură Timiș,
Str. Episcop Augustin Pacha nr. 8, RO–300055 Timișoara
e-mail: arheologie@culturatimis.ro

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1583–4220

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

Dragoș Diaconescu

Între patru lumi: date cartografice și topografice privind necropola tumulară de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului.....9

Andrei Georgescu, Adrian C. Ardelean, Adriana Sărășan

Preliminary Data Concerning the Late Bronze Age-Early Iron Age Settlement from Ghiroda-Obiectiv 4 (Timiș County, Romania) 19

Ioan Cristian Cireap, Daniel Preda, Victor Sava

Așezarea aparținând Epocii Bronzului de la Neudorf – Vest, județul Arad..... 35

Gabriel Bălan, Raluca Burlacu-Timofte, Anca Mătiș

Raport preliminar de cercetare arheologică preventivă în Situl 1 de la Ghiroda din cadrul proiectului Varianta de Ocolire Timișoara Sud..... 55

D. V. Sana, L. Marta, Zs. Molnár

Construcții de mari dimensiuni din Bronzul târziu descoperite în Banat și Câmpia Someșană..... 83

Ana Cristina Hamat, Paul Dinulescu

Câteva considerații cu privire la bijuterii din epocă romană descoperite la Dierna (Orșova, jud. Mehedinți).....103

Silviu Ene, Dorel Micle, Silviu Iliuță, Alin Diaconu

Urme ale locuirii umane în Câmpia Joasă a Râului Nierad (Bega Veche), jud. Timiș.....125

Bogdan Alin Craiovan

Inele medievale cu și fără chaton descoperite pe teritoriul jud. Timiș, România.....167

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

Teodor Octavian Gheorghiu

Restaurări comparate: cetățile Șoimoș și Călnic, versus Severin și Lăzarea..... 179

Gabriela Domokos-Pășcu

Peisaje Culturale (în Banat): IDENTIFICARE, un proiect cultural la început.....213

Daiana Laura Maciulschi

Restaurarea sustenabilă a patrimoniului construit în peisajul natural din Lunca Timișului pe segmentul Pădurea Macedonia – Rudna – Gad, Agri Park pe domeniul Nikolics..... 219

Diana Belci, Nicoleta Novac

Transfer și dispariție în arhitectura bisericilor de lemn din Banat. Cazul bisericii de lemn de la Povergina.....233

PATRIMONIUL MOBIL

Andrei Medinski

De-a Plânsu' (fără Râsu'!)..... 245

Pia Brânzeu

Casa memorială „Dr. Karl Diel” din Jimbolia..... 253

Ioan Iovan

Virgil Simonescu – Între pictura de șevalet și pictura bisericească (Schiță de portret sentimental)..... 263

CONSERVARE-RESTAURARE PATRIMONIUL

Hedy M-Kiss

Considerații asupra artefactelor arheologice din piele provenite din Cetatea Veche Timișoara..... 273

Filip Petcu, Silvia Trion

Uși împărătești în bisericile din Banat – între restaurare conservativă și restaurare estetică. Exemplele Coșevița și Belinț..... 287

ISTORIE

Zoltan Iusztin

Mărturii despre mobilitate în nahiya Becicherec, în secolul al XVI-lea..... 299

Sandra Hirsch

Vampirism și vrăjitorie. Credințe magice din Banatul Habsburgic în lumina unei anchete din anul 1728..... 321

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

ÎN TRE PATRU LUMI: DATE CARTOGRAFICE ȘI TOPOGRAFICE PRIVIND NECROPOLA TUMULARĂ DE LA SILVAȘU DE JOS-DEALU ȚAPULUI

Dragoș Diaconescu*

Between four worlds: cartographic and topographic data regarding the burial mounds at Silvașu de Jos-Dealu Țapului

Abstract: The analysis of the geographical/cartographical position of the tumular necropolis from Silvașu de Jos shows that the twenty-sixth mounds are situated in four modern administrative units: Silvașu de Jos (Hațeg town), Teliucu Inferior parrish, Bretea Română parrish and Călan town. The name of the hill where the core of the researched mounds is situated was labeled on the third Habsburgical map as “The peaks” (rom. *Vârfurile*). Later on this name was lost, the Romanian military maps showing no toponym for the same area. The place name *Dealul Țapului* (eng. The Billy Goat's Hill) is nearby to the east and more probably, in time, the old place name *Vârfurile* was forgotten and the toponym *Dealul Țapului* was extended, in the local cultural background, to the all hilly area situated northern to Silvașu de Jos village.

Keywords: *tumular necropolis, Coțofeni culture, Yamnaya culture, Late Eneolithic, Early Bronze Age, maps*

Cuvinte cheie: *necropolă tumulară, cultura Coțofeni, cultura Yamnaya, eneolitic târziu, epoca bronzului timpuriu, hărți*

Introducere

Necropola tumulară de la Silvașu de Jos, intră în literatura de specialitate prin raportul de cercetare arheologică preventivă a campaniei din 2006, raport publicat în anul 2007¹. Toponimul zonei unde se află situate nouă dintre movilele necropolei în discuție a fost cel de *Dealul Țapului*, informație dobândită prin interviuarea unor localnici, în cursul anului 2005, de către dr. Cristian Constantin Roman, descoperitorul movilelor M1-M7 din cadrul acestui sit. În cadrul acestui prim raport se afirmă că movilele identificate nu sunt tumuli, nefiind considerate de sorginte antropică, fiind menționate ca valuri și șanțuri, situl fiind considerat o așezare cu caracter pastoral, atribuită comunităților de tip Coțofeni III². Chiar dacă în 2007 cercetarea arheologică este transformată dintr-una cu caracter preventiv într-una sistematică, raportul publicat în 2008 este de-a dreptul laconic, neschimbând în nici un fel opiniile exprimate în anul anterior³.

Campaniile de cercetare ulterioare (2009–2011, 2014–2020) au oferit posibilitatea identificării a încă trei movile numite M8, M9 și M10⁴ în arealul sudic al sitului și a încă 16 în arealul de nord al acestuia (S1-S16), ridicături de pământ înșirate de-a lungul ductului liniar al interfluviului orientat pe direcție N-S⁵ (vezi **Fig. 1.1** și **Fig. 1.2**). Totodată, cercetările arheologice sistematice desfășurate în anii 2009–2011, 2014–2017, 2019 și 2020 au reușit să clarifice prin cercetarea movilelor 1, 3, 4 și 7 că, în cazul primelor trei, este vorba de o necropolă tumulară cu două etape de utilizare, etape care aparțin fazei III a culturii Coțofeni și, respectiv, influențelor culturale/culturii Yamnaya⁶.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Iancu Huniade, nr. 1, Timișoara. E-mail: gosshu_d@yahoo.com.

¹ Luca et al. 2007, 334–335.

² Luca et al. 2007, 335.

³ Luca et al. 2008, 280.

⁴ Diaconescu et al. 2012, 130. Movilele M8 și M9 sunt prezente și în studiile Luca et al. 2011, 7, n. 4, harta 8 și Luca et al. 2011a, 43, map 8.

⁵ Diaconescu et al. 2018, 125.

⁶ Diaconescu, Tincu 2016; Diaconescu 2020.

Amplasament

Necropola tumulară de la Silvașu de Jos este situată pe interfluviul care desparte văile râurilor Cerna și Strei, aproximativ în centrul județului actual Hunedoara, la cca 8 km sud de municipiul Hunedoara⁷ (**Fig. 6**). Cumpăna de ape, în forma literei Y întoarsă, cu segmentul vertical pe direcție N-S, este modelată și mărginită de văi tributare celor două râuri, ambele cursuri de apă fiind afluenți ai Mureșului. La sud este marcată de valea pâraului Slivuț, ce curge pe direcție V-E, traversează satul Silvașu de Jos, fiind tributar râului Strei în dreptul localității Plopi. În zona de est, cu direcție de curgere SV-NE, este situată Valea Moruzului care străbate satul Ocolișul Mare, primind numele de pâraul Râpelor, vărsându-se în râul Strei în dreptul localității Strei. Marginea de N-E este dată de pâraul Nădăștiei, ce curge tot pe direcție SV-NE, fiind de asemenea tributar râului Strei în dreptul satului Streișingeorgiu.

Pe latura de vest tributare actualmente lacului Cinciș, dezvoltat pe cursul Cernei, se remarcă, cu direcția de curgere SE-NV, văile Dosului și Boții. Marginea de NV a interfluviului este marcată, dinspre sud spre nord, de valea Iuba (Iubii) ce curge în imediata vecinătate, nord-estică, a satului Cinciș-Cerna⁸ și de Valea Podului.

Problematica toponimiei sitului

Acest subiect a fost discutat anterior în primul studiu de specialitate dedicat acestui sit, studiu care a beneficiat și de o variantă în limba engleză⁹.

Discuția are nevoie de o nouă abordare având în vedere lărgirea fondului cartografic accesibil la acest moment și crearea unui fișier de tip .kmz prin înregistrarea cu un receptor GPS de mână de tip Garmin eTrex Vista a punctelor centrale a movilelor care compun situl în sine¹⁰. Dacă prima ridicare topografică habsburgică (harta Josefina) nu ne oferă pentru zona vizată nici un toponim utilizabil¹¹, nu același lucru se poate spune despre cea de-a doua ridicare topografică militară habsburgică (harta Franciscană), unde, în zona de amplasare a movilei M8 avem indicat toponimul „*Vurvu*” (Vârful?) cu o altitudine de 542 (?)¹² m, iar pentru arealul de dispunere a movilelor M1-M7, M9 este numit toponimul „*Mulia* (Mukia?) *Tabaco*” ce pleacă, pe direcție VNV-ESE, dintr-un areal cu altitudinea indicată de 521 m până la un altul cu cota de 487 m. Pentru prima dată apare indicată în vecinătatea vestică a satului Măceu denumirea de „*V. Zapului*” (Vârful Țapului?)¹³. Distanța măsurată pe hartă dintre punctul „*Muliei Tabaco*” ce are altitudinea de 521 m și „*V. Zapului*” este de 2,59 km pe direcție V-E.

Cea de-a treia hartă militară a Imperiului Habsburgic (Franciscano-Josefină) este de departe cea mai generoasă sursă cartografică în ceea ce privește toponimele¹⁴. Și totuși toponimul „*Vurvu*” pentru arealul movilei M8 dispare, apărând însă cel de „*Vîrfurile*”, cu o altitudine de 529 m, pentru zona în care sunt grupate movilele M1, M2, M3, M4, M5, M6, M9. Linia de culme de dealuri ce coboară din zona movilei M8, pe direcție NV-SE spre satul Silvașu de Jos primește toponimul de „*Costa Mare*” (Coasta Mare?), zonei de dispunere a M8 fiindu-i arondată o cotă altimetrică de 533 m. Este foarte clar că limita nord-vestică a „*Muliei Tabaco*” ce are cota altimetrică de 521 m din cea de-a doua ridicare topografică habsburgică corespunde punctului „*Vîrfurile*” din cea de-a treia abordare cartografică întreprinsă de către habsburgi.

⁷ Datele și denumirile incluse în această parte a studiului sunt preluate, cu foarte mici excepții, din Harta topografică militară a Republicii Socialiste România, scara 1:25.000. Sursa: <https://portal.geomil.ro/portal/home/webmap/viewer.html?webmap=f4ff7adb4477470ea525061079ec972d>

⁸ Conform celei de-a treia ridicări topografice austriece. Vezi și <http://www.comuna-teliucu-inferior.ro/documente/Informatiideinterespublic/PUG%20TELIUCU%20INFERIOR%20REGLEMENTARI/PUG%20SAT%20CINCIS%20CERNA%20REGLEMENTARI.jpg>.

⁹ Luca et al. 2011, 7–8; Luca et al. 2011a, 43–44. În cazul acestor două variante ale studiului cu pricina, prezența numelui primului autor are un caracter mai degrabă onorific, contribuția acestuia în economia studiului fiind nulă.

¹⁰ Îi mulțumesc și pe această cale colegului dr. Victor Bunoiu pentru ajutorul nemijlocit oferit în acțiunea de reperare și cartare a movilelor S1-S16 de pe „*Coasta Măzăreștilor*”, în pofida oboselii acumulate în timpul săpăturilor arheologice.

¹¹ <https://mapire.eu/en/map/firstsurveytransylvania/?layers=here-aerial%2C142&bbox=2544645.3215109967%2C5724849.484861696%2C2557544.07003412%2C5728671.336275956>.

¹² Semnul de întrebare apare pentru că primele două cifre sunt clar lizibile, cifra unităților nefiind clară.

¹³ <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?layers=here-aerial%2C548&bbox=2550082.246601097%2C5726075.652763544%2C2556531.6208626586%2C5727986.578470673>.

¹⁴ <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=2544890.8375426675%2C5725463.823835364%2C2557789.586065791%2C5729285.675249623>.

Pe harta Franciscano-Josefină este indicat și „*Vârful Tabacu*” cu o altitudine de 446 m, înălțime care corespunde, conform geo-referențierilor disponibile pe site-ul mapire.eu, limitei de sud-est a „*Muliei Tabaco*” din harta Franciscană. „*Vrf. Țapului*” este prezent pe același amplasament ca și „*V. Zapului*” având însă indicată de această dată și o cotă altimetrică de 488 m (vezi **Fig. 1.2**). Distanța dintre punctele *Vârfurile* și *Vrf. Țapului* este de 2,58 km, pe direcție V-E, confirmând practic că „*V. Zapului*” corespunde punctului „*Vrf. Țapului*”. Tronsonul nordic al necropolei tumulare, unde sunt amplasate movilele cu indicativul S1-S16 este numit „*Coasta Măzăreștilor*” ce are indicate trei cote altimetrice, de la sud către nord: 488, 487 și 481 m. Aceste trei cote corespund, pe aceeași direcție, poziției movilelor S6, S11 și S16.

Planurile directoare de tragere, coala cu nr. 2657, editată în 1940, dedicată arealului Bretea Română, arată o similitudine dusă până la identitate cu a treia hartă habsburgică, lucru indicat și în partea dreaptă jos a foi de hartă în discuție: „Reprodus după harta austriacă sc. 1:25.000”¹⁵. Amplasamentul movilelor ce compun necropola tumulară de la Silvașu de Jos este ilustrată în **Fig. 1.2**. Marcarea punctului „*Vrf. Țapului*” este făcută cu un chenar roșu, iar zona cu cea mai mare densitate de movile este vizibil denumită desemenia „*Vârfurile*”, marcând o situație deja discutată¹⁶.

O ultimă sursă cartografică luată în discuție este Harta topografică militară a Republicii Socialiste România, scara 1:25.000¹⁷. Se poate observa că punctul „*Vurvul*” de pe harta Franciscană pierde toponimul, prezentând o altitudine de 534 m, fiind practic cel mai înalt punct al zonei sudice a necropolei, corespunzând amplasamentului movilei M8, dar se păstrează denumirea de *Coasta Mare/Costa Mare* prezentă și pe harta Franciscano-Josefină. Punctul „*Vârfurile*” de pe a treia ridicare topografică austriacă/Planurile directoare de tragere pierde de asemenea toponimul, având o cotă altimetrică de 527,4 m. „*Vîrfu Țapului*” rămâne o constantă ca toponim și poziție, având altitudinea de 487,9 m. „*Coasta Măzăreștilor*” este o a treia constantă din punct de vedere topografic și toponimic al zonei. Cotele altimetrice ale înălțimilor *Vârfurile* și fostul *Vurvul* (de pe harta Franciscană), pe cea de-a treia hartă austriacă sunt foarte apropiate valoric de cele prezentate pe Harta topografică militară a RSR, fiind de asemenea bune puncte de reper în topografia zonei.

În prezent trei borne topografice mai sunt existente în teren. Prima, prezintă o cotă altimetrică de 534 m și este amplasată pe movila M8, o a doua are valoarea altitudinală de 527,4 m și este amplasată pe M2, iar cea de-a treia, situată pe Coasta Măzăreștilor cu cota altimetrică de 476, 5 m, suprapune movila S11 (vezi **Fig. 1**).

Poziționarea movilelor, folosind ca și hartă de bază Planurile directoare de tragere s-a făcut prin crearea unui *layer* din fișierul de tip .kmz folosind aplicația web geo-spatial.org, iar pentru situarea aceluiași puncte de interes pe harta topografică militară a RSR a fost folosită aplicația portal.geomil.ro, unde a fost încărcat ca și *layer* distinct fișierul de tip .gpx obținut din fișierul .kmz original.

Distribuția administrativ teritorială a necropolei tumulare de la Silvașu de Jos

Un alt aspect important derivat din analiza cartografică de mai sus este faptul că necropola în sine se întinde pe un teritoriu destul de larg, aspect care ridică semne de întrebare cu privire la amplasamentul tuturor movilelor de aici la teritoriul actual al orașului Hațeg. Pentru rezolvarea acestui deziderat a fost folosită din nou aplicația web geo-spatial.org, folosind ca și hartă de bază, harta topografică (OpenTopoMap) pe care o pune la dispoziție aplicația respectivă.

Atfel, la tastarea locației *Hațeg, Hunedoara, Romania* în butonul de search al aplicației a dus la obținerea hărții administrativ-teritoriale a orașului Hațeg, marcat cu contur albastru. Pe această hartă de bază a fost încărcat fișierul .kmz cu amplasarea movilelor din cadrul necropolei, obținându-se imaginea principală din **Fig. 2**. Crearea unui zoom și captura acestuia au dus la crearea imaginii de detaliu din **Fig. 2**. Conform acestei figuri, 10 movile, mai precis M1-M6, M8-M10 și S5 sunt situate în teritoriul administrativ al orașului Hațeg.

Folosind un procedeu similar, dar folosind în cazul butonului de search, termenul *Bretea Română, Hunedoara, Romania* a fost obținută **Fig. 3**, unde, în imaginea de detaliu se vede că movilele M7, S1-S4,

¹⁵ Sursa web este http://maps.mapywig.org/m/Balkan_states_maps/series/020K_Rom%C3%A2nia_L-CH_PDdT/jpg/PDdT_20K_2657_Bretea_Rom%C3%A2n%C4%83_1940_300dpi_eHarta1994.jpg.

¹⁶ Vezi supra n. 9.

¹⁷ <https://portal.geomil.ro/portal/home/webmap/viewer.html?webmap=f4ff7adb4477470ea525061079ec972d>.

S6-S12 aparțin acestei unități administrativ-teritoriale. Pentru o verificare mai exactă a poziției movilelor S5 și M7, parțial suprapuse de linia de demarcație a teritoriului comunei Bretea Română, a fost obținută **Fig. 3.1** cu o imagine de detaliu mult mai precisă, prin utilizarea funcției zoom. Urmărind această figură este clar că movila M7 aparține teritoriului comunei Bretea Română, iar movila S5 teritoriului orașului Hațeg, așa cum deja s-a precizat.

Movilele cele mai nordice sunt în număr de patru (S13-S16) și nu aparțin nici Hategului nici Bretei Române. Folosind aceeași metodă, dar folosind ca și termen de căutare *Teliucu Inferior, Hunedoara, Romania* a fost obținută **Fig. 4** unde se vede clar că movilele S13-S15 aparțin teritoriului comunei Teliucu Inferior.

Movila S16, în cadrul **Fig. 3**/vedere de ansamblu, pare suprapusă de linia de demarcație a teritoriului comunei Bretea Română. Crearea, prin utilizarea termenului de căutare *Călan, Hunedoara, Romania*, a **Fig. 5** demonstrează că această movilă aparține în fapt teritoriului orașului Călan.

Concluzii

Analiza cartografică ne-a relevat faptul că, pe cele patru hărți avute la dispoziție (Harta Franciscană, Harta Franiscano-Josefină, Planurile Directoare de Tragere și Harta Topografică Militară a RSR), singurul toponim constant, prezent în același loc este *Vârful/Dealul Țapului*. Este clar, din analiza spațială făcută, că acest punct este situat cu cca 2,5 km către est față de poziția necropolei tumulare analizate aici. Reiterând lucruri deja scrise, și, pentru evitarea unor confuzii datorate unui toponim dispărut și a unui obținut inițial doar prin interviuarea localnicilor, dar „clasicizat” în literatura arheologică, e necesar/de preferat să fie folosită în continuare nomenclatura Silvașu de Jos-Dealul Țapului pentru necropola tumulară cu codul RAN 87601.01, situată la nord de satul Silvașu de Jos.

Utilizarea datelor spațiale colectate cu un receptor GPS/aplicații smartphone și încărcarea fișierelor de tip .kmz sau .gpx astfel obținute în aplicații web ca și geo-spatial.org sau portal.geomil.ro, se dovedesc a fi unelte extrem de folositoare în poziționarea cât mai precisă a obiectivelor arheologice punctuale așa cum sunt movilele din necropola tumulară de la Silvașu de Jos, sit arheologic împărțit între patru „lumi”: teritoriile administrative ale orașelor Hațeg și Călan și ale comunelor Bretea Română și Teliucu Inferior (**Fig. 6**).

Listă figuri

- Fig. 1.1 Harta amplasării movilelor ce fac parte din necropola tumulară de la Silvașu de Jos. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap
- Fig. 1.2 Amplasamentul necropolei de la Silvașu de Jos pe coala 2657 din Planurile directoare de Tragere, respectiv A treia ridicare topografică austriacă. Cu chenar roșu e marcat „*Vrf. Țapului*”
- Fig. 1 Poziția movilelor din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos pe harta topografică militară a RSR. Detaliu cu zona movilelor M1-M9. „*Vîrfu Țapului*” este marcat cu chenar galben)
- Fig. 2 Teritoriul administrativ al orașului Hațeg cu detaliu privind amplasarea movilelor M1-M6, M8-M10, S5 din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap
- Fig. 3.1 Detaliu privind amplasarea movilelor cu indicativul S1-S10. S12 și M7 din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului, raportat la teritoriul administrativ al comunei Bretea Română. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap
- Fig. 3 Teritoriul administrativ al comunei Bretea Română cu detaliu privind amplasarea movilelor M7, S1-S4, S6-S12 din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap
- Fig. 4 Teritoriul administrativ al comunei Teliucu Inferior cu detaliu privind amplasarea movilelor S13-S15 din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap
- Fig. 5 Teritoriul administrativ al orașului Călan cu detaliu privind amplasarea movilei S16 din cadrul necropolei tumulare de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Captură geo-spatial.org, basemap OpenTopoMap

Fig. 6 Amplasarea necropolei tumulare pe teritoriul administrativ al județului Hunedoara. Harta unităților administrativ teritoriale din cadrul județului Hunedoara cu marcarea teritoriilor orașelor Hațeg și Călan și a comunelor Bretea Română și Teliucu Inferior.

Bibliografie

- Diaconescu 2020 Diaconescu D., *Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania*. In: *Præhistorische Zeitschrift*, 95 (1), 2020, 17–47.
- Diaconescu et al. 2012 Diaconescu D.; Roman C. C.; Diaconescu D. A.; Doncuțiu C.; Matei A.; Constantin M.; Tănăsie F., *Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, Campania 2011*, Cod sit: 87601.01. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, 2012, 130–131.
- Diaconescu et al. 2018 Diaconescu D.; Tincu S.; Rusu A.; Bunoiu V.; Muscalu-Crețescu A.; Bica M.; Burlacu V.; Focac Gh., *Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, Campania 2017*, Cod sit: 87601.01. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, 2018, 124–125.
- Diaconescu, Tincu 2016 Diaconescu D.; Tincu S., *Considerații arheologice privind necropola tumulară de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului (oraș Hațeg, jud. Hunedoara)*. În: *Analele Banatului*, XXIV, 2016, 107–141.
- Luca et al. 2007 Luca S. A.; Roman C. C.; Diaconescu D.; Roman D. M.; Tincu S., *Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, Campania 2006*, Cod sit: 87601.01. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, 2007, 334–335.
- Luca et al. 2008 Luca S. A.; Roman C. C.; Tincu S., *Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, Campania 2007*, Cod sit: 87601.01. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, 2008, 280.
- Luca et al. 2011 Luca S. A.; Diaconescu D.; Roman C. C.; Tincu S., *Cercetările arheologice de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Campaniile anilor 2006–2010*. În: *Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei*, XXXVIII, 2011, 7–54.
- Luca et al. 2011a Luca S. A.; Diaconescu D.; Roman C. C.; Tincu S., *The Archaeological Research from Silvașu de Jos-Dealul Țapului. The Archaeological Campaigns from 2006–2010*. În: C. Cosma (ed.), *Studii de Arheologie și Istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, Seria Interferențe Etnice și Culturale în milenii I a. Chr. – I p. Chr., XX, (Cluj-Napoca 2011), 43–76.

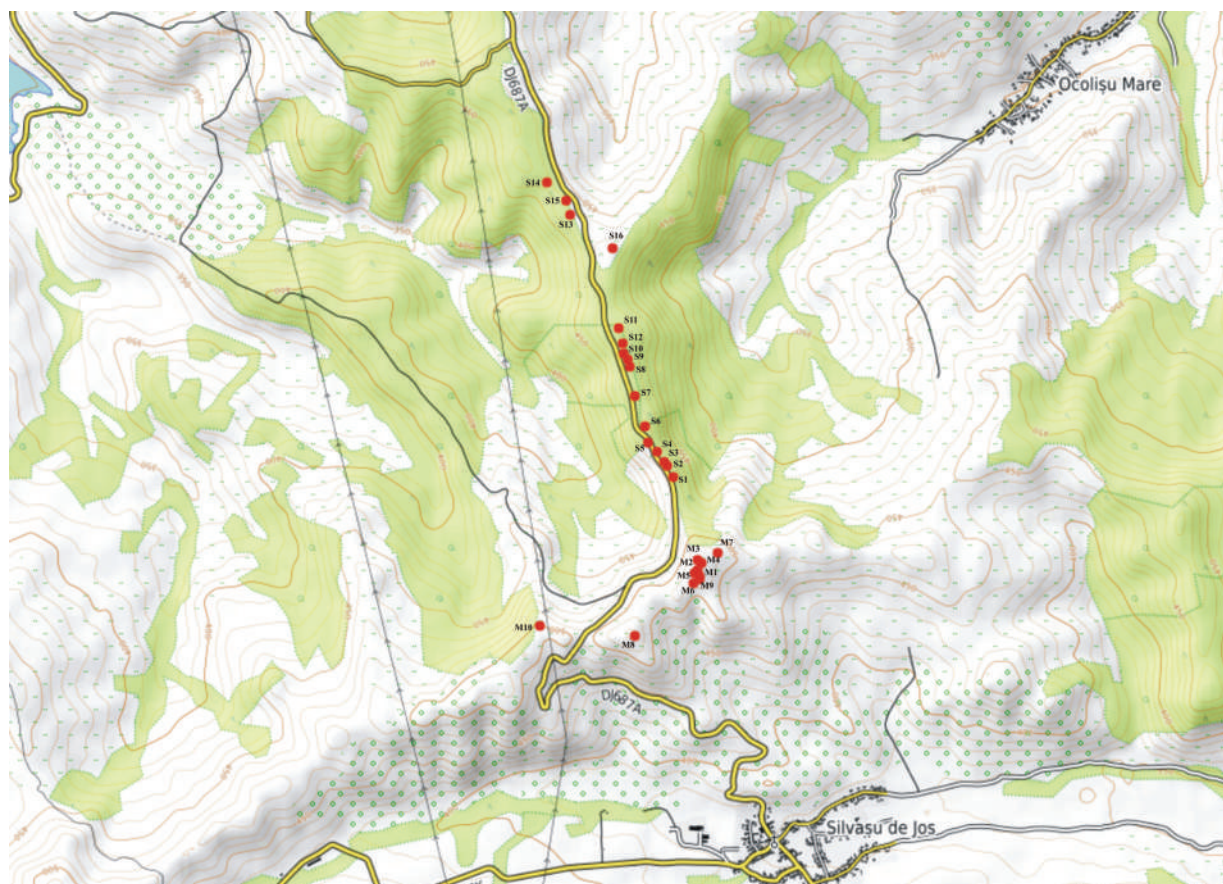

Fig. 1.1

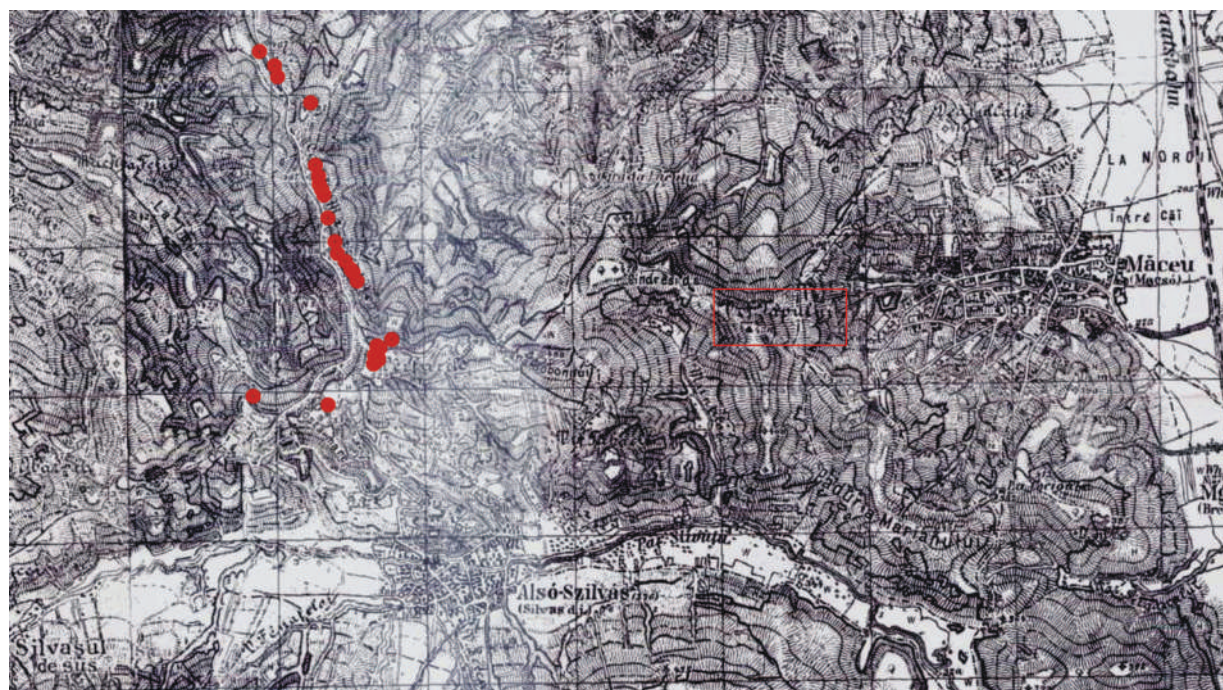

Fig. 1.2

Fig. 1

Fig. 2

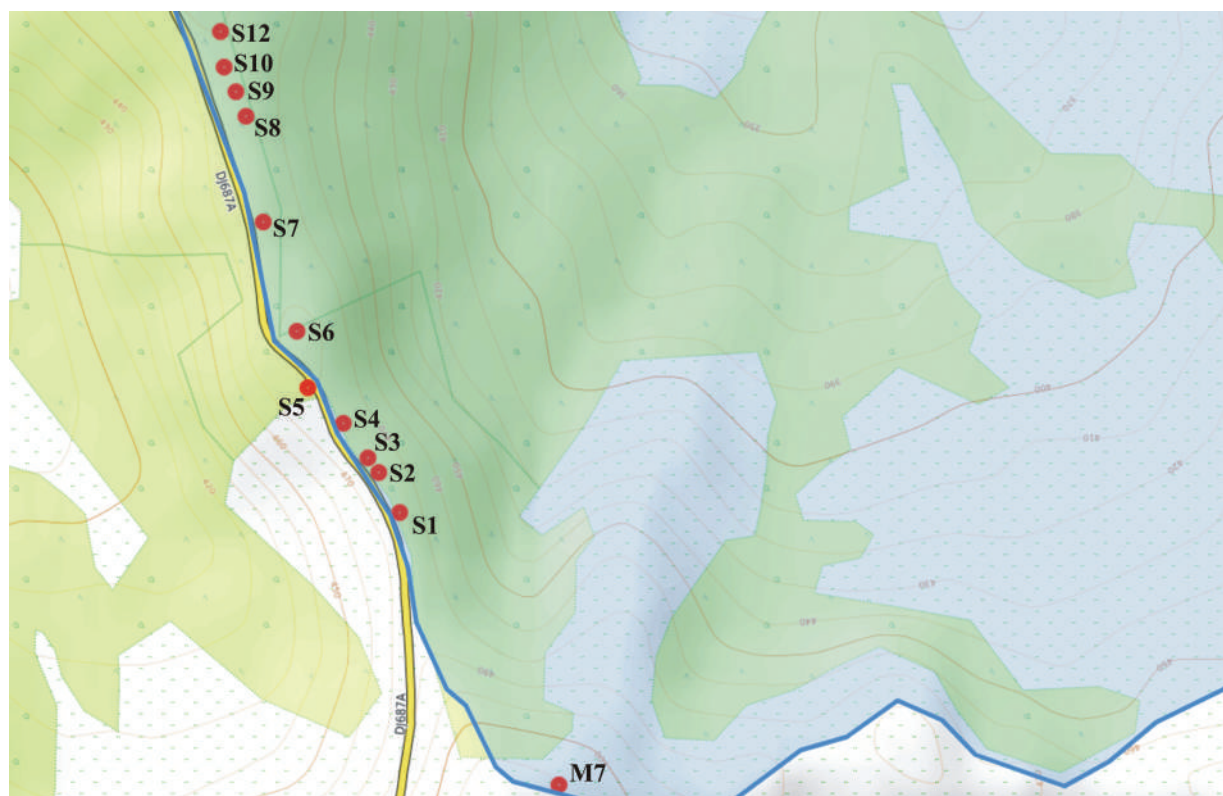

Fig. 3.1

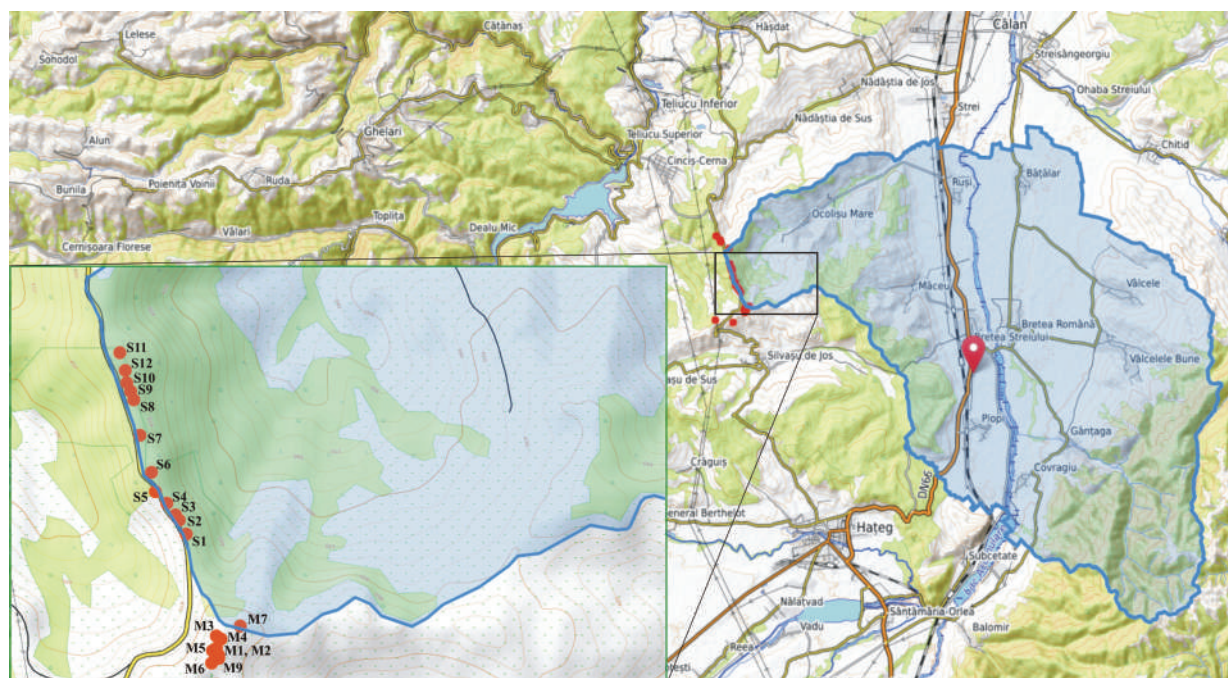

Fig. 3

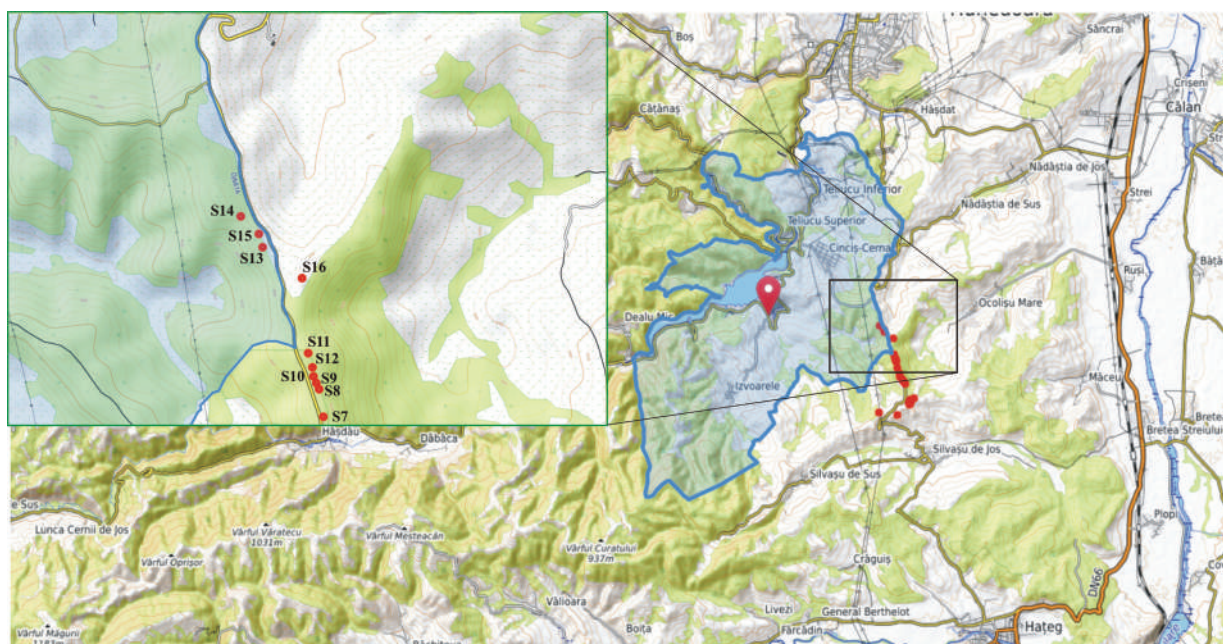

Fig. 4

Fig. 5

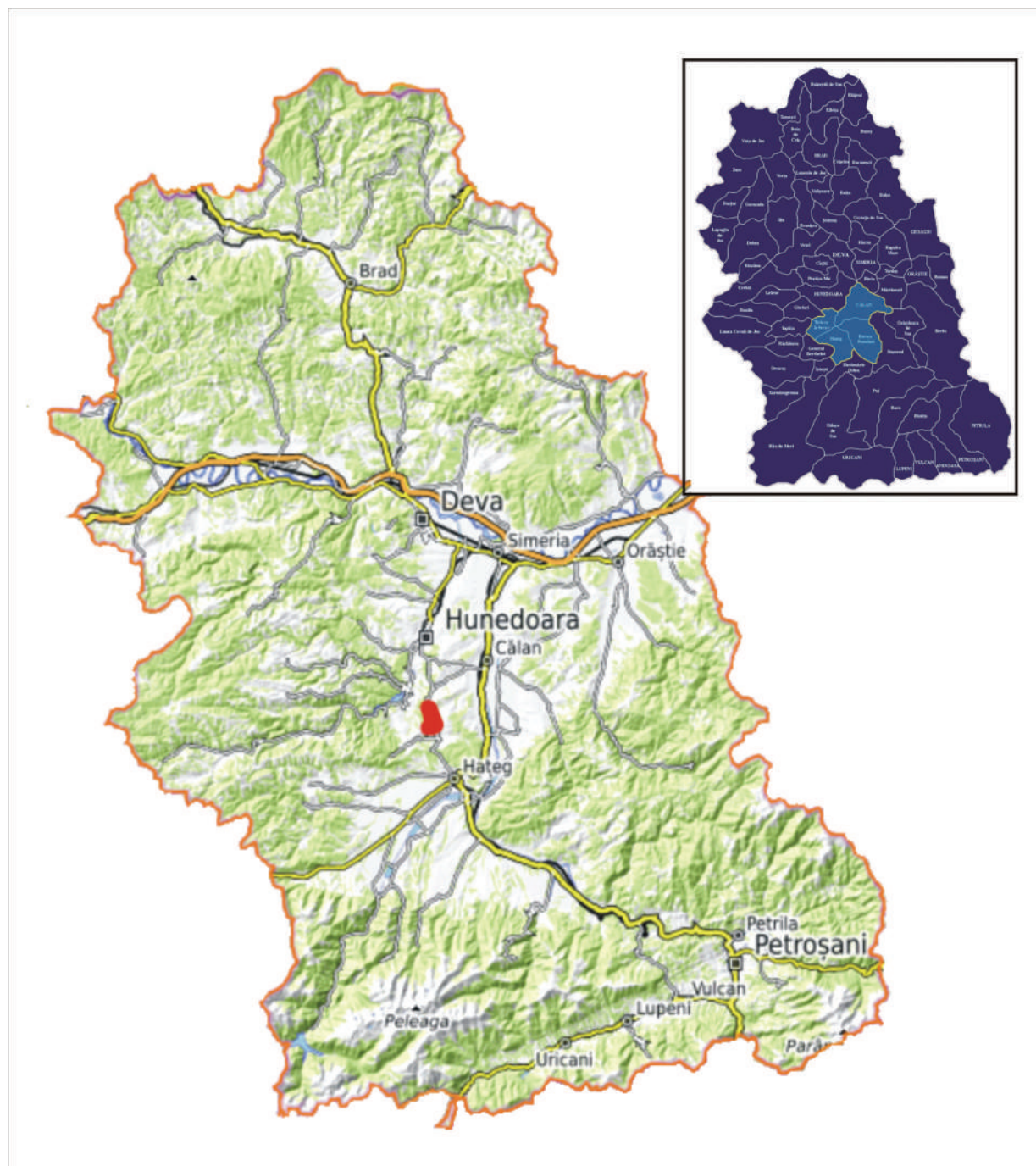

Fig. 6

PRELIMINARY DATA CONCERNING THE LATE BRONZE AGE-EARLY IRON AGE SETTLEMENT FROM GHIRODA-OBIECTIV 4 (TIMIȘ COUNTY, ROMANIA)

Andrei Georgescu, Adrian C. Ardelean**, Adriana Sărășan****

Preliminary Data Concerning the Late Bronze Age-Early Iron Age Settlement from Ghiroda-Obiectiv 4 (Timiș County, Romania)

Abstract: Situl arheologic de la Ghiroda-Obiectiv 4 a fost descoperit de către O. Rogoza și D. Vlase cu ocazia unui control de teren din vara anului 2018. Primele săpături arheologice au fost realizate în anii 2019 și 2020, fiind prilejuate de investițiile imobiliare din zonă. Cercetarea din anul 2019 a fost realizată în mijlocul grindului pe care se află amplasată așezarea preistorică. Cu această ocazie au fost descoperite mai multe niveluri antropice, dar și un complex arheologic. Materialul rezultat în urma acestei cercetări sugerează existența a cel puțin trei faze de locuire datând de la începuturile epocii târzii a bronzului (faza timpurie a culturii Cruceni-Belegiș), faza finală a epocii bronzului (Hallstatt A1-HaA2) și din prima epocă a fierului. Cercetarea din anul 2020 a fost prilejuită de construcția unei case în zona marginală a așezării. Cu această ocazie a fost descoperit un șanț ce delimita probabil așezarea și câteva complexe cu caracter domestic. Atât umplutura șanțului, cât și a gropilor menajere indică abandonarea acestei zone a sitului la sfârșitul epocii bronzului (Hallstatt A1-A2).

Keywords: *Late Bronze Age, Early Iron Age, settlement, rescue archaeology*

Cuvinte cheie: *Sfârșitul epocii bronzului, prima epocă a fierului, așezare, arheologie preventivă*

Introduction

A lot of effort has been made in the last decade to identify and thoroughly map new archaeological sites in order to provide better protection as the real-estate and infrastructure works have increased in western Romania. This in turn has increased the number of rescue excavations, providing new archaeological information.

One such case is the recently discovered site called Ghiroda-Obiectiv 4. The settlement is located near the present-day village of Giarmata Vii (Ghiroda commune, Timiș County) (**Fig. 1**) and was discovered in the summer of 2018 when O. Rogoza and D. Vlase conducted a field survey, during which pottery fragments, dated by them to the Late Bronze Age, were found¹. The site is located in the low plain of the Banat Region, sitting on an alluvial hillock. The terrace borders a small stream that, at least in the 19th century was still active. During the communist period the land was used for agriculture, while today, due to its proximity to the city of Timișoara, it attracted the local real-estate developers. At the time of its discovery, the site was partially damaged by the construction of houses. The continuous development of the area threatens the integrity of the site, but it could also provide opportunities for excavating a large portion of the settlement.

The purpose of this paper is to present briefly the results of two archaeological excavations performed by the authors. Due to the fact that investigations are being carried out by several institutions, it is important that the information is made available for researchers interested in re-creating the entire history of the site. Although, not many archaeological features were unearthed during these two excavations, some preliminary data concerning the chronological frame and development of the settlement can be drawn out.

* National Museum of Banat, Bastion Theresia, Strada Martin Luther, nr. 4, Timișoara, e-mail: andreigva@yahoo.com.

** National Museum of Banat, Bastion Theresia, Strada Martin Luther, nr. 4, Timișoara, e-mail: adrian.ardelean86@e-uvr.ro.

*** National Museum of Banat, Bastion Theresia, Strada Martin Luther, nr. 4, Timișoara, e-mail: adriana.sarasan@gmail.com.

¹ Rogoza et alii 2018, 275.

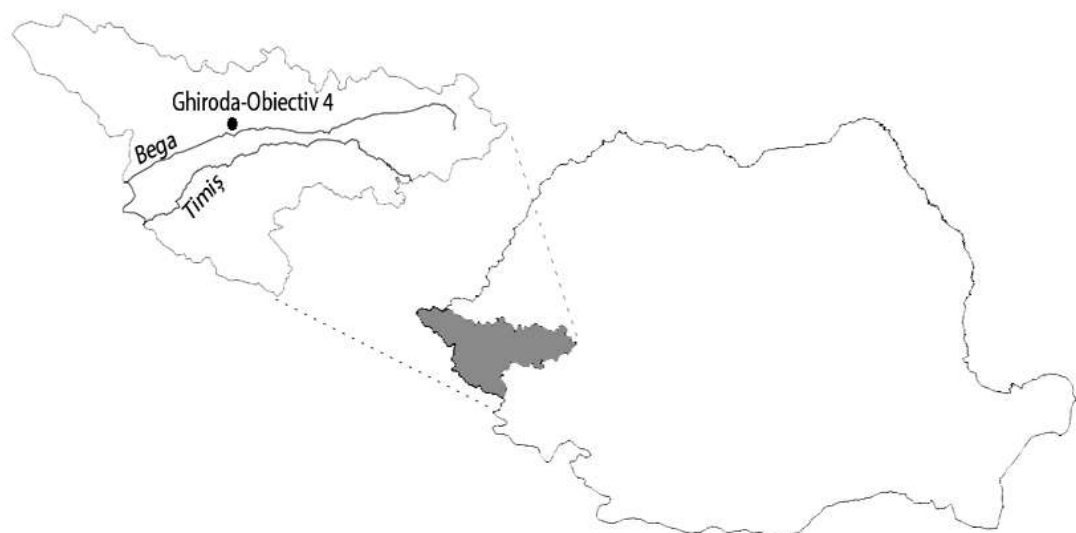

Fig. 1

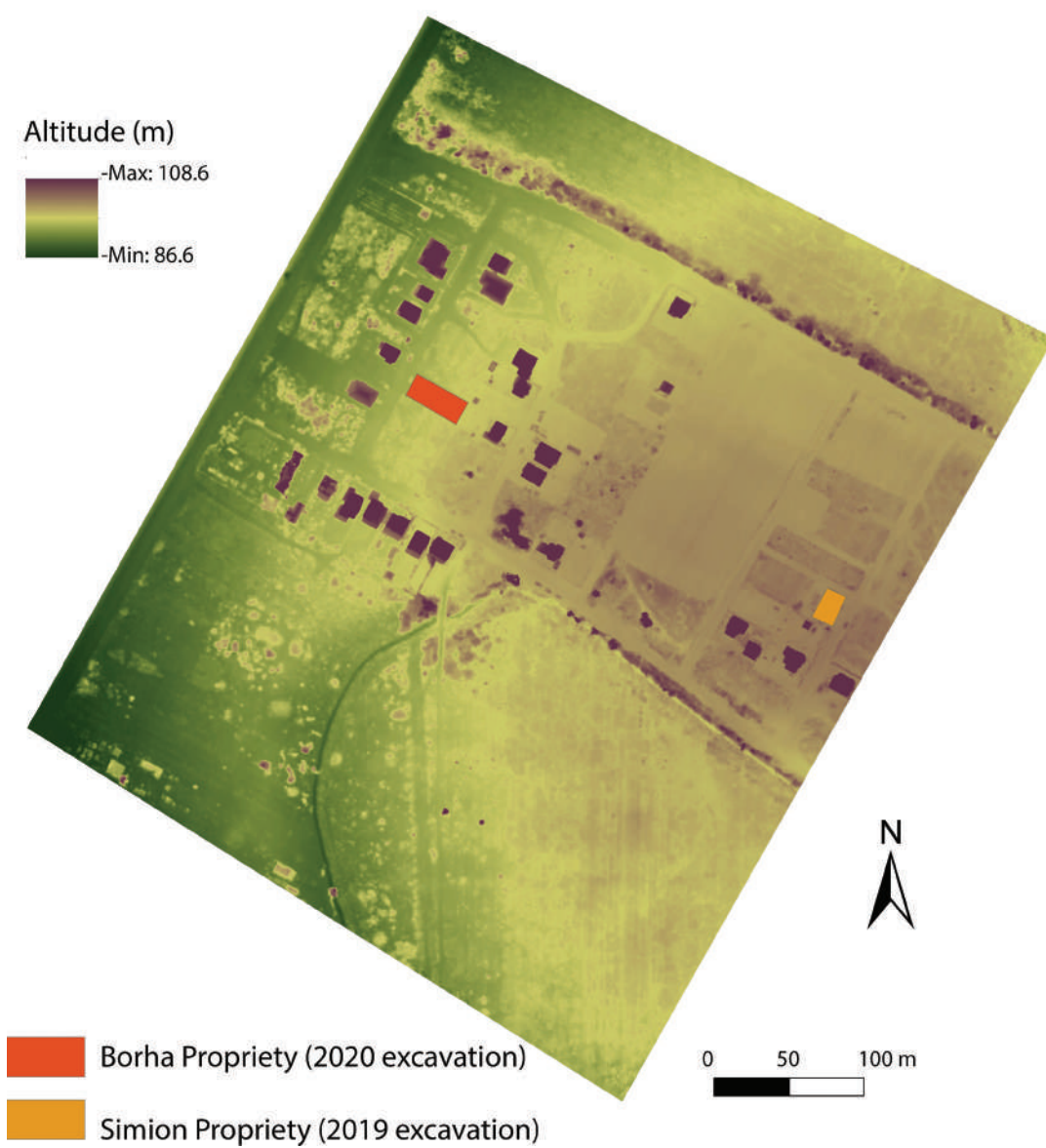

Fig. 2

The 2019 excavation on Simion's propriety

The first excavation of the site occurred in the late fall of 2019. Due to the fact that the site was recently discovered, bureaucratic entanglements allowed the construction of concrete foundations for a future house in the perimeter of the site. Construction was halted by an inspection conducted by the Timiș County Directorate for Culture and the procedures for a rescue excavation were started.

For a better understanding of the environment in which the site has developed we decided to create a Digital Elevation Model (DEM) of the surface, prior to the excavation (**Fig. 2**). Thus we noticed that the settlement was located on a small hillock, rising only a few meters over the surroundings. The proposed excavation was place in the middle of the hillock on what seems to be the highest ground of the area.

The entire ground surface of the future house covered around 130 m². However, research was restricted by the presence of concrete foundations. Due to this situation, we decided to excavate the larger surfaces delineated by the foundations, which would have provided the most relevant amount of archaeological information. Thus, four trenches were excavated (named S.A; S.B; S.C; S.D) covering a surface of 35 m² (**Fig. 3**).

The stratigraphy (**Fig. 4**) observed in all four trenches was similar. The first layer represents the recent period vegetal layer, disturbed by the intensive agricultural works of the past century. It was 30 cm thick and had a very dark colour. Several pot sherds and daub fragments were retrieved from this stratum. The second layer was the richest in archaeological material. It was 35–38 cm thick and had a dark-greyish colour. A large amount of daub fragments were found in this layer, some showing twig marks. Pottery was also retrieved in significant amount. The third layer had a similar structure the previous one, but with a lighter colour and less archaeological material. The fourth one had a greyish-brown colour and somewhat softer consistency then the previous. Pottery fragments were less numerous in this layer and consisted mostly of non-diagnostic sherds. Sterile soil was found at about 80 cm from the current walking surface. It had a soft, sandy consistency and yellowish colour with chalk fragments.

During this excavation only one archaeological feature was discovered in Surface D (**Fig. 4**). It was probably a storage pit that was abandoned and filled with domestic waste. It had a “pear” shape profile and circular plan. The maximum diameter of the pit was 107 cm and had a maximum depth of 70 cm. It was visible on the third archaeological level, being overlapped by layer 2. The filling of the pit was comprised from two layers. The first one was dark-greyish with lots of daub speckles, while the second one had a lighter colour and contained ash and highly burned soil fragments. Unfortunately, the material retrieved from the pit was not numerous and consisted mostly of non-diagnostic sherds.

In summary, the excavation from 2019 doesn't offer a complex image of the settlement structure but allows us to define a few landmarks for the chronological evolution of the site. In total, three anthropic layers have been found. The archaeological material discovered shows a mix of Late Bronze Age and Early Iron Age shapes and decorations. Most of the archaeological material was found in layer 2, which is also the thickest cultural layer. Besides that, a large quantity of archaeological material was retrieved from the spoils resulted after the foundation ditches were excavated. Some of the earliest materials could be considered a cup fragment, recovered from the spoils, with incised arched decorations and vertical incisions (**Pl. 1/1**). A similar cup was found in the inhumation grave 67 from Pecica-*Site 14*, which was radiocarbon dated around 1620–1490 BC². Other resembling cups were found at Șagu Site A1_1 and were radiocarbon dated to the late 17th–16th century BC³ and 16th–15th century BC⁴, namely to the earliest phases of the Crucișeni-Belegiș culture. A rim fragment with incised arched decoration (**Pl. 1/5**), as well as a neck fragment from a large vessel (**Pl. 1/2**), were found in Layer 2. This type of decoration is known since the Middle Bronze Age, as it is the case with the finds from the nearby site of Cornești-Corneș⁵. However, incised decorations are known to have been used throughout most of the Late Bronze Age⁶. Another fragment which can be dated to the earliest phases of the Late Bronze Age, also found in Layer 2 is a protome (**Pl. 1/3**) that was probably attached to a small cup. Such cups are frequently found

² Sava, Ignat 2016, 185–186; Fig. 5/6.

³ Sava 2019, Pl. 3/15.

⁴ Sava 2019, Pl. 4/16.

⁵ Radu 1972, Fig. 7/1.

⁶ Sava 2020, 278.

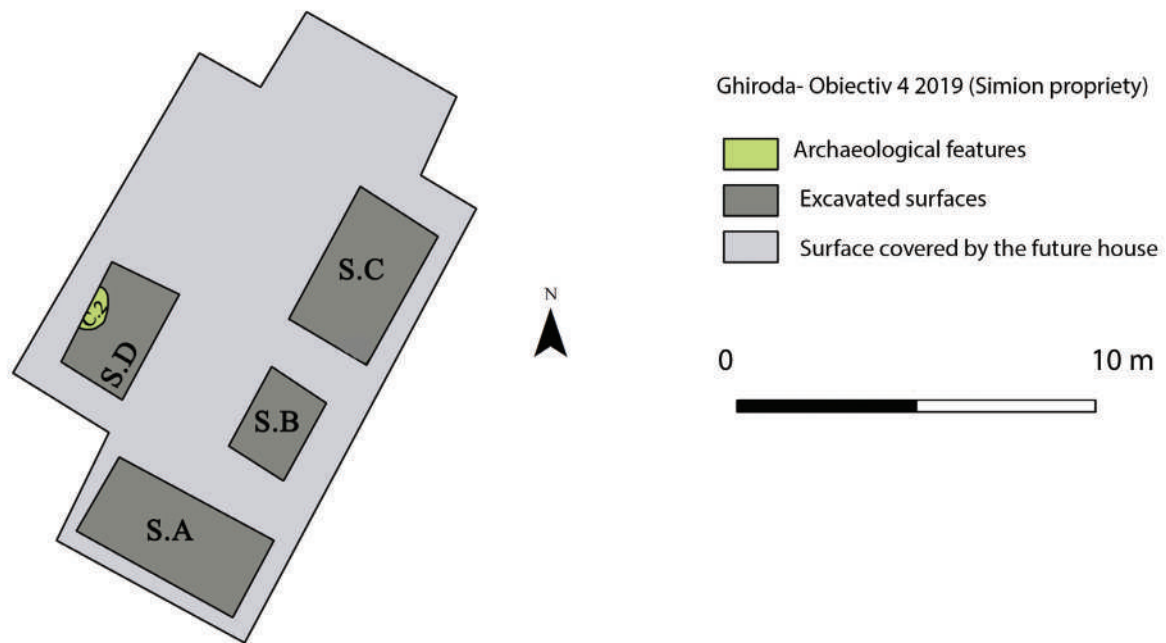
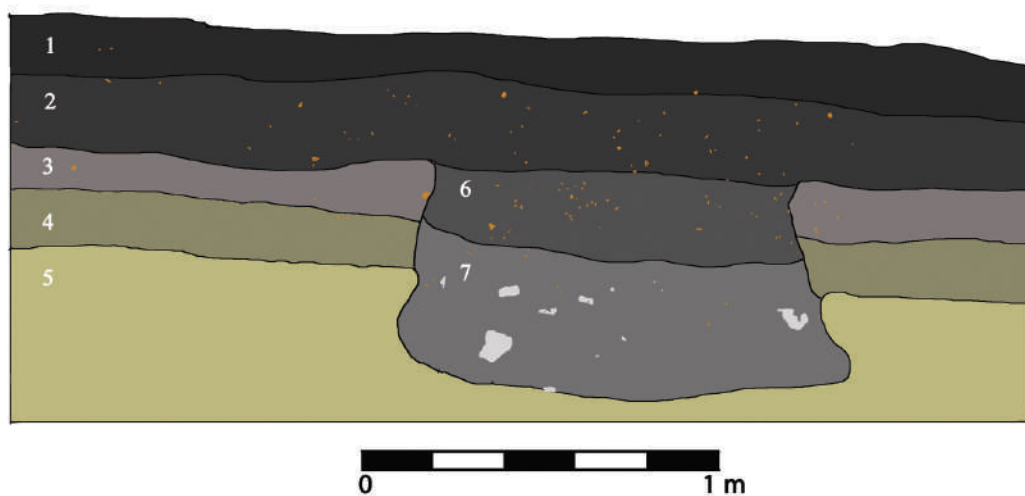

Fig. 3

1. Top soil
 2. Very dark greyish layer with numerous pottery sherds
 3. Grey layer with daub fragments and scarce pottery finds
 4. Greyish-brown layer with few archaeological remains
 5. Sterile yellowish soil with chalk fragments
 6. Filling of C.2 -greyish soil with daub fragments
 7. Filling of C.2 - greyish soil mixed with ash
- Daub
 - Ash

Fig. 4

in the Late Bronze Age pottery repertoire, some of closest analogies being the cemetery from Livezile (Tolvădia)⁷ or the settlement from Giroc-Mesca⁸.

Another chronological horizon seems to belong to the Hallstatt A1-Ha A2 time period (cca 1200–1000 BC). To this chronological phase we can ascribe a pottery fragment with circular channelled decoration (**Pl. 2/3**), found in Layer 2, similar to other ones discovered at Banatski Karlovac-Kalvarija⁹ or at Opovo-Beli breg¹⁰. A rim fragment from an amphora (**Pl. 2/6**) with interior channelled decoration can also be dated to the same period, with parallels being known at Liborajdea¹¹ or Banatski Karlovac-Kalvarija¹². Other evidence for habitation during this time period is represented by two bowl rims with braided-like decoration (**Pl. 2/1–2**) found both in Layer 2 and in the spoils. The nearest analogy for such bowls comes from the settlement from Remetea Mare-Gomila lui Pituș¹³. Finally a fragment from a protome with two arms (**Pl. 2/4**), which was found in the spoils heap, might also be included in this chronological horizon. This type of handle decoration are not often encountered with the nearest parallels being a chance find from Liebling¹⁴ and one fragment from Banatski Karlovac-Kalvarija¹⁵.

The latest chronological horizon identified in the 2019 excavation seems to belong to the Early Iron Age. To this phase we can ascribe several pot fragments with linear embossed decoration and oblique incision rows (**Pl. 3**). Such style of decoration are often found starting with the earliest phases of the Early Iron Age (the so-called Gornea-Kalakača horizon), but also in the later Basarabi phases. Fragments of this type of pottery were recovered from the spoils heap, but also from Layer 2. This allows us to date this cultural layer to the Early Iron Age. Therefore, the pottery specific to the Late Bronze Age must be considered to be in secondary position. Unfortunately the other two anthropic layers identified during this excavation did not yield proper diagnostic sherds, therefore making their dating difficult at this stage.

The 2020 excavation on Borha's propriety

The intention of building a house in the protection perimeter of the site prompted the performing of intrusive diagnosis. The test trench was excavated in the spring of 2020 and yielded the presence of a ditch with traces of prehistoric material. Thus, a rescue excavation was conducted on the surface of the future house and an ancillary building (**Pl. 4**).

The stratigraphy noticed in these trenches was somewhat different than the one found on the previous excavation. The anthropic layers were thinner and contained less archaeological material. The 2020 excavation was also located outside the main terrace, on a lower area.

One of the most important features of this excavation was a large enclosure ditch (**Pl. 7–8**). The structure was roughly north-south oriented and had a width between 3,70 m and 4,75 m. Its maximum depth was of 1,65 m from the current walking surface. The internal stratigraphy of the ditch revealed two phases of filling comprising of three layers. The first two layers represent the latest stages of ditch filling. They had a dark-greyish colour and contained numerous ceramic fragments and animal bones. During this time, it is likely that the main purpose of the ditch was abandoned and it was re-used as a waste area. The lowest layer corresponds to the natural process of alluvial filling. The soil in this layer had a clayish texture and archaeological material consists of small fragments of daub.

Underneath the earliest layers of filling from the ditch, two postholes were discovered (features C.9 and C.10) (**Pl. 6/3–4**). Feature C.9 had dark and soft filling, with numerous pottery and animal bone fragments, while feature C.10, although having a similar filling, didn't yield any archaeological material. The two postholes were found on each of the two edges of the ditch, opposed one from another. Judging from their stratigraphic position, the posts pre-date the filling of the ditch, were probably in use immediately after the excavation of the structure.

⁷ Gogăltan 1998, Pl. VI/1–3.

⁸ Gogăltan, Stavilă 2020, Pl. 18/3.

⁹ Perić 1997, Abb. 5/3–4.

¹⁰ Поповић 1998, Т. 1/5.

¹¹ Gumă 1993, Pl. XXX/8.

¹² Perić 1997, Abb. 3/14.

¹³ Gumă 1993, Pl. XXXVI/4;6.

¹⁴ Floca 2013, Fig. 76.

¹⁵ Perić 1997, Abb. 4/9.

An interesting aspect is that no traces of a defensive wall were discovered. The only structure identified in the vicinity of the ditch is a possible post-hole (feature C.1). Other identified anomalies (features C2, C7 and C8) had irregular shapes and contained no archaeological material, being probably the result of bio-disturbance.

More archaeological features were unearthed in the second surface excavated, which corresponded to a future garage. Two archaeological features (C.4 and C.5) were overlapping each other, suggesting probably two phases of habitation. Unfortunately, no traces of archaeological material were found in either of them. However, two more features (C.3 and C.6) offer a few pottery fragments that are relevant for the dating of this part of the settlement. Feature C.6 (**Pl. 5**) was a storage pit that was turned into a waste pit after abandonment. The pit had a upper diameter of 2,58 m and a maximum depth of 55 cm. The filling of the pit had a dark colour with numerous pottery and daub fragments. A cup, with an “S”-shaped profile, decorated with horizontal and garland-shaped incisions (**Pl. 5/1**), might indicate that the feature could be ascribed to the so-called Bobda-Susani cultural group. Similar cups have been found in the cemetery from Bobda¹⁶, at Susani-*Grămurada lui Ticu*¹⁷, or Peciu Nou-*Bociar*¹⁸. Resembling cups have also been found in northwestern Bulgaria, at the necropolis from Baley, in a feature which was radiocarbon dated between the 13th–12th centuries BC¹⁹. Other pottery fragments from feature C.6 which are relevant for dating are coming from bowls with inverted rims and faceted decoration (**Pl. 5/3;5–6**). Such bowls are more frequently found in the later phases of the Iron Age²⁰, but the earliest examples seem to stem from the Hallstatt A1-A2 period, as revealed by the examples from Susani²¹, Baley²² or the ones presented here.

In the vicinity of feature C.6 another pit was found (feature C.3). It had a pear-shaped profile and circular opening (**Pl. 6**). The diameter at the top was 1,20 m and the maximum depth of the pit was 1 m from the current walking surface. The pit was filled with dark and yellowish, slightly burned soil, probably mixed with ash and chalk which gave it a somewhat harder texture. Although ceramic fragments were scarcely found while excavating the feature; one in particular was relevant for dating as it had garlands made from channelled decorations (**Pl. 6/2**).

The archaeological material retrieved from the ditch seems to belong to the same chronological horizon as the ones found in features C.3 and C.6. Arguments towards this hypothesis are a fragment from a bowl with inverted rim and faceted decoration (**Pl. 8/5**) as well as a fragment from a bowl with channelled garlands decorations placed both on the interior and exterior of the bowl (**Pl. 8/3**). Such pots were found at Susani²³ or in feature 21 from Baley²⁴.

Final remarks

The first excavations at the site from Ghiroda-*Obiectiv 4* revealed interesting aspects concerning the evolution of the settlement. The first trench (Simion propriety), excavated on the apex of the small hill-ock, revealed a thick anthropic accumulation spanning for at least three chronological phases from the beginning of the Late Bronze Age towards the middle of the Early Iron Age. The second trench (Borha propriety) was placed on lower ground, at the outskirts of the settlement. The stratigraphy here was different, with thinner anthropic accumulation and less archaeological material in the cultural layer. The presence of the ditch might suggest the limit of the settlement in its earliest stages. Material coming from the latter layers of the ditch suggests that it was deliberately backfilled sometimes during Hallstatt A1-A2 period. It is also worth mentioning that no fortification structures were identified. However, two postholes, found on opposite sides of the ditches slopes, dating before its abandonment, could suggest the existence of wooden structures of different purposes like, for example, bridges.

¹⁶ Boroffka 1994, Abb. 1/10.

¹⁷ Stratan, Vulpe 1977, T. 9/71.

¹⁸ Szentmiklosi 2016, Pl. XI/2.

¹⁹ Alexandrov *et alii* 2016, Fig. 6/h-j; Fig. 9/c.

²⁰ Popa, Plantos 2001.

²¹ Stratan, Vulpe 1977, T. 10/92.

²² Alexandrov *et alii* 2016, Fig. 6/a;c.

²³ Stratan, Vulpe 1977, T. 12/121.

²⁴ Alexandrov *et alii* 2016, Fig. 6/f;k.

The settlement from Ghiroda-*Obiectiv 4* seems cover a timeframe during which several social-cultural events took place²⁵. The earliest phase of habitation appears to be contemporaneous with the building and functioning of the mega-fort from Cornești²⁶ (situated less than 20 km north). The second phase, in which the enclosing ditch was backfilled, is contemporary with finds from Susani²⁷ or Remetea Mare-*Gomila lui Pituș*²⁸, while the third phase seems to belong to the middle Early Iron Age. Further research at the site should bring more valuable information concerning the changes that occur in the material culture from the end of the Bronze Age and the start of the Iron Age in the northern Banat Region, but also regarding the social transformations that took place during this period.

Acknowledgements

We would like to thank dr. Dragoș Diaconescu and dr. Andrei Stavilă for bibliographic suggestions.

List of figures and plates

- Fig. 1. The location of the site Ghiroda-*Obiectiv 4*
- Fig. 2. DEM of the landscape of the site
- Fig. 3. Plan of the 2019 excavation (Simion propriety)
- Fig. 4. Western profile of S.D. obtained during the 2019 excavation (Simion propriety)
- Plate 1. Pottery from the first phase of habitation (Late Bronze Age). 1;3 –spoil heap; 2; 4–6 – Layer 2 (Simion propriety)
- Plate 2. Pottery from the second phase of habitation (HaA1-HaA2). 1–3;5–6 –Layer 2; 4 – Spoil heaps (Simion propriety).
- Plate 3. Pottery from the third phase of habitation (Early Iron Age) found in Layer 2 (Simion propriety).
- Plate 4. Plan of the 2020 excavation (Borha propriety).
- Plate 5. Profile and pottery fragments from feature C.6 (Borha propriety).
- Plate 6. Plate 6. Profile and pottery fragments from feature C.3; 3–4 profile photos of features C.9 and C.10 (Borha propriety).
- Plate 7. Aerial photography of the excavated surfaces showing the enclosing ditch prior to excavation (Borha propriety).
- Plate 8. Profile drawing of the enclosing ditch and selection of archaeological material found in the first two layers of backfilling.

References

- Alexandrov *et alii* 2016 Alexandrov S., Ivanov G., Hristova T., *The Necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its Significance for the End of the Bronze Age and the Beginning of the Iron Age in the Lower Danube Region*. In: Bacvarov K., Gleser R. (eds.), *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 293, Bonn, 2016, 439–456.
- Boroffka 1994 Boroffka N., *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*. In: Ciugudean H., Boroffka N. (eds.), *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis I, Alba Iulia, 1994, 7–23.
- Floca 2013 Floca C., *Liebling. Monografie arheologică*, Timișoara, 2013.
- Gogâltan 1998 Gogâltan F., *The Cruceni-Belegiș Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*. In: Roman P. (ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations II*, București, 1998, 181–205.
- Gogâltan, Stavilă 2020 Gogâltan F., Stavilă A., *The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992–1993 archaeological excavations*. În: *Ziridava*, 34, 2020, 189–242.

²⁵ Sava 2020, Fig. 2.

²⁶ Szentmiklosi *et alii* 2011; Lehmphul *et alii* 2019.

²⁷ Stratan, Vulpe 1977.

²⁸ Medeleț 1975; Gumă 1993, 184–186.

- Gumă 1993 Gumă M., *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. În: *Bibliotheca Thracologica*, 4, București, 1993.
- Lehmphul et alii 2019 Lehmphul R., Heeb B. S., Szentmiklosi A., Stobbe A., Krause R., *The Genesis of the Fortification of Cornești-larcuri near the Mureș Lower Course (Romanian Banat) – A Phase Model on the Chronology of the Settlement and Fortification Structures*. In: Hansen S., Krause R. (eds.), *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9–13 October 2017 in Alba Julia*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 335, Bonn, 2019, 253–278.
- Perić 1997 Perić S., *Kalvarijska, eine Siedlung der jüngeren Phase der Belegiš-Gruceni-Gruppe*. In: *Starinar*, XLVIII, 1997, 145–164.
- Popa, Plantos 2001 Popa C. I., Plantos C., *Asupra vaselor ceramice canelate și fațetate din cea de a doua epocă a fierului de pe teritoriul României*. În: *Apulum*, 38, 2001, 107–128.
- Поповић 1998 Поповић А., *Керамика Касног Бронзаног Доба Са Налазишта Бели брег у Опову, Гласник музеја Баната*, 8, 1998, 29–46.
- Radu 1972 Radu O., *Contribuții la cunoașterea culturii Vatina – Săpăturile de la Cornești, jud. Timiș*. În: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 23, 2, 1972, 271–283.
- Rogozea et alii 2018 Rogozea O.-C., Rogozea P., Mărcuți F., *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României (II)*. În: Forțiu S. (ed.), *Arhevest VI: In memoriam Marian Gumă*, Szeged, 2018, 263–312.
- Sava 2019 Sava V., *The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery*. În: *Analele Banatului*, S.N., 27, 2019, 109–145.
- Sava 2020 Sava V., *The Late Bronze Age Pottery in the South-Eastern Carpathian Basin*. In: *Slovenská Archeológia*, 48, 2, 2020, 253–296.
- Sava, Ignat 2016 Sava V., Ignat A., *The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureș Basin. An Overview*. In: Gogâltan F., Cordoș C. (eds.), *Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects*, Cluj-Napoca, 2016, 1–27.
- Stratan, Vulpe 1977 Stratan I., Vulpe A., *Der Hügel von Susani*. In: *Prähistorische Zeitschrift*, 52, 1, 1977, 28–60.
- Szentmiklosi 2016 Szentmiklosi A., *Cercetările arheologice de la Peciu Nou – Boclar, jud. Timiș*. În: *Banatica*, 26, 2016, 203–238.
- Szentmiklosi et alii 2011 Szentmiklosi A., Heeb B. S., Heeb J., Harding A., Krause R., Becker H., *Cornești-larcuri – A Bronze Age town in the Romanian Banat?*. In: *Antiquity* 85, 329, 2011, 819–838.

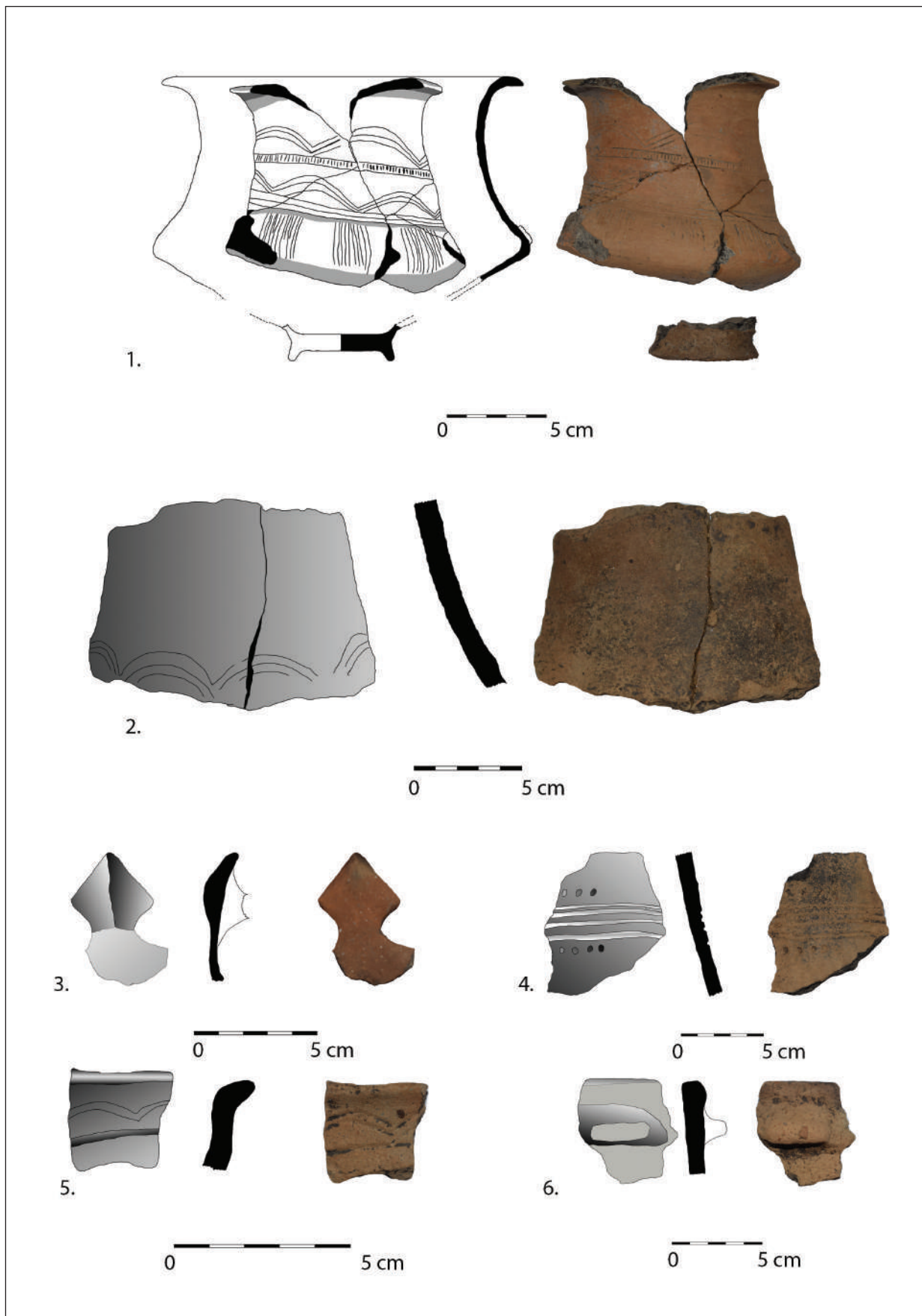

Plate 1

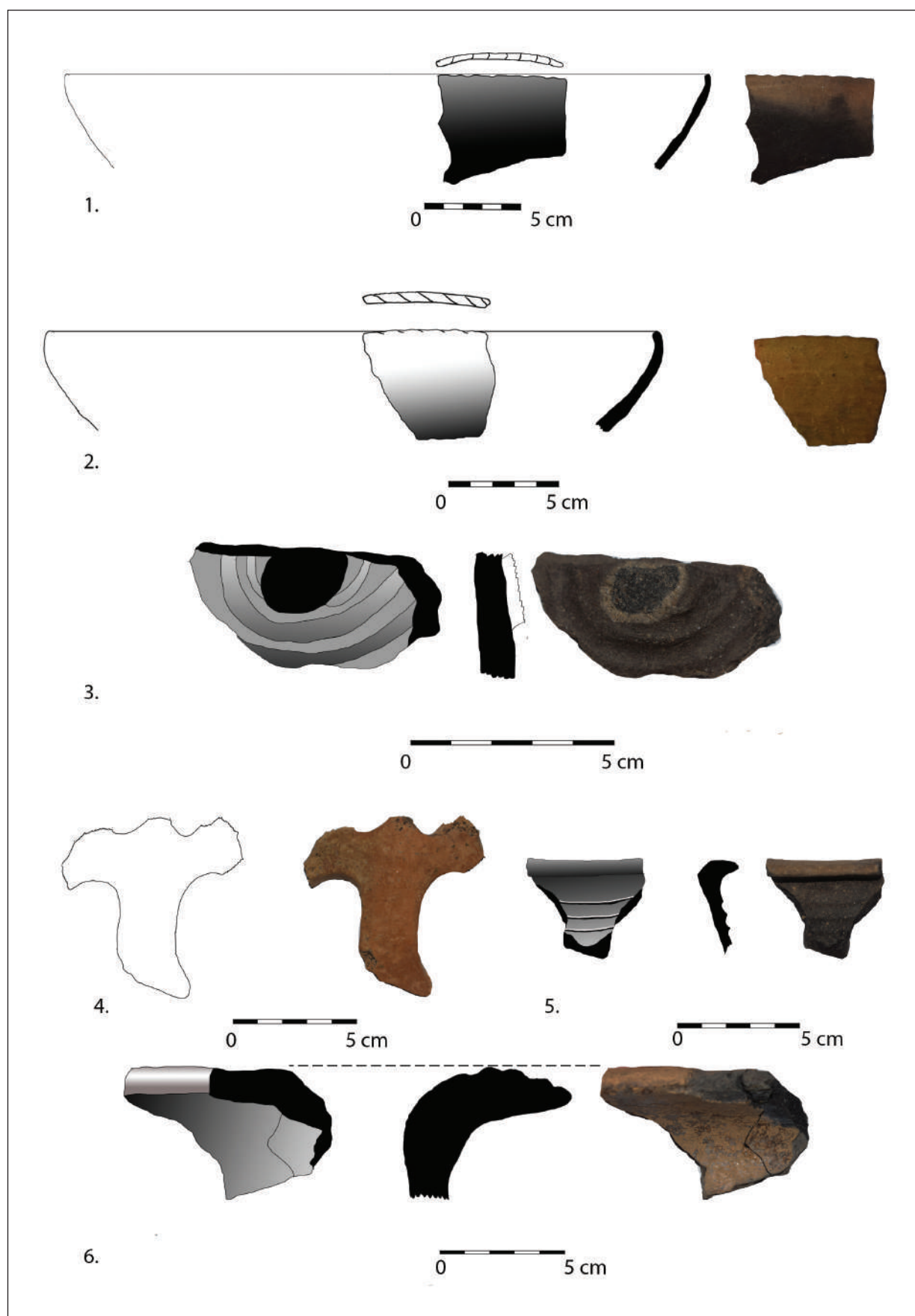

Plate 2

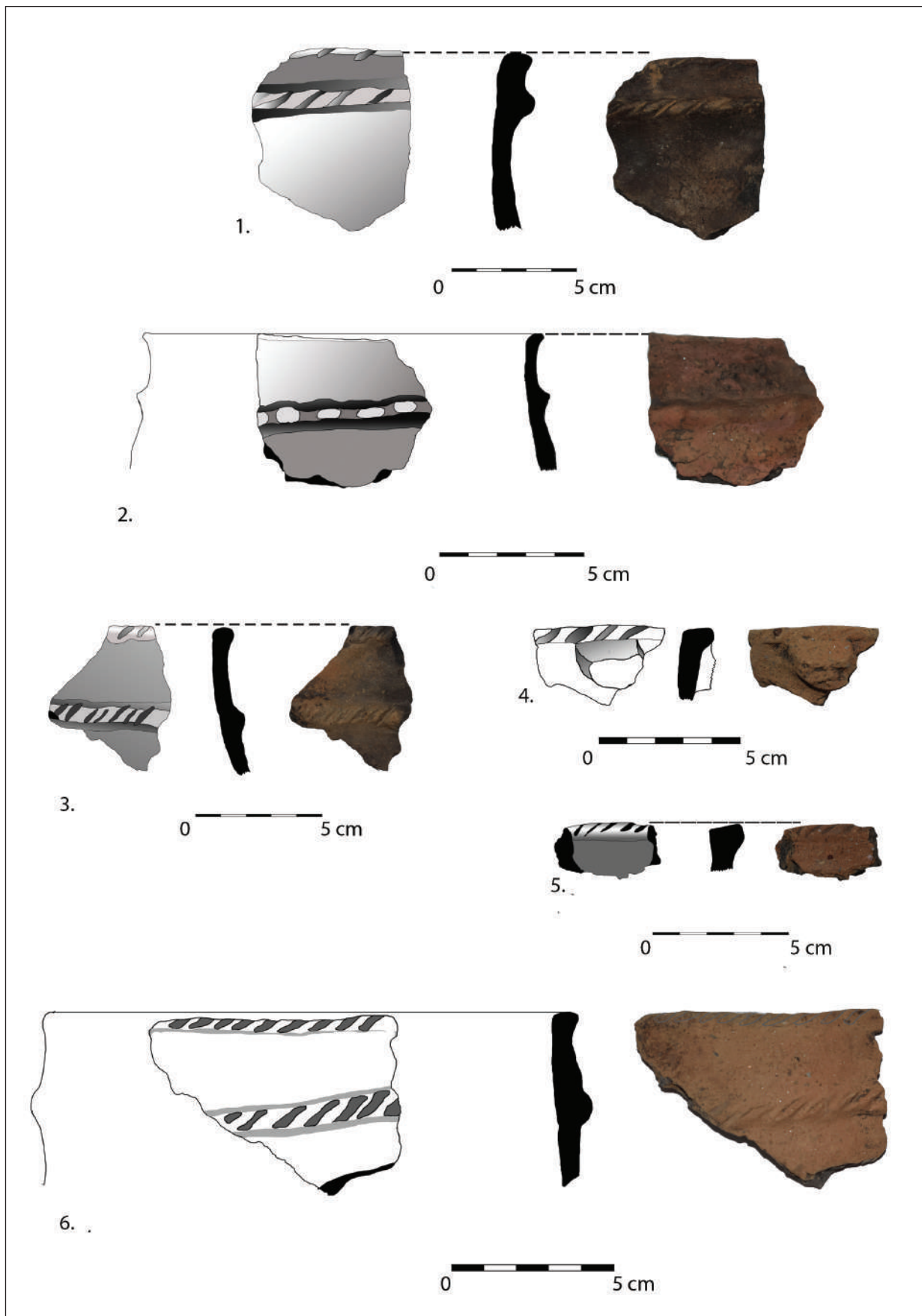
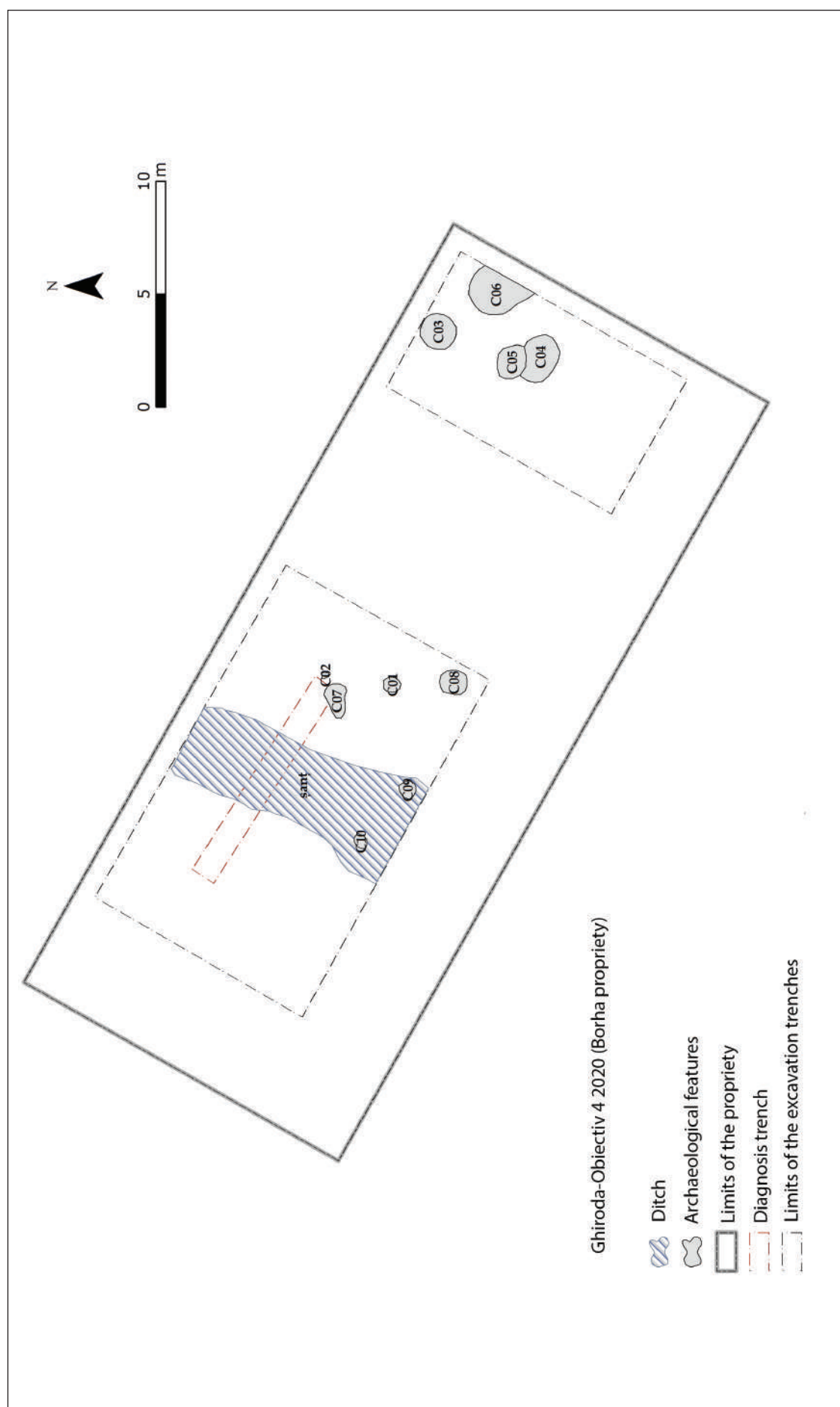
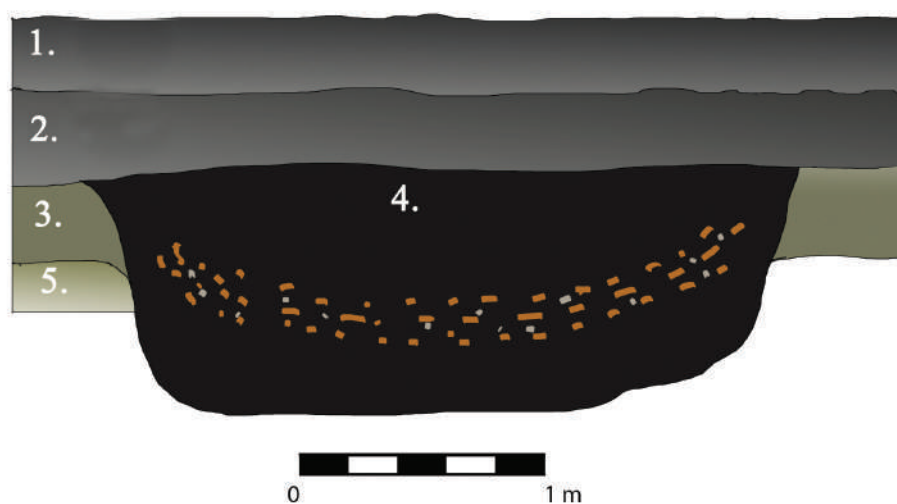

Plate 3

1. Top soil
 2. Dark greyish layer
 3. Greyish layer with chalk fragments
 4. Very dark greyish soil (filling of feature C.6)
 5. Sterile soil
- Daub
 Bones

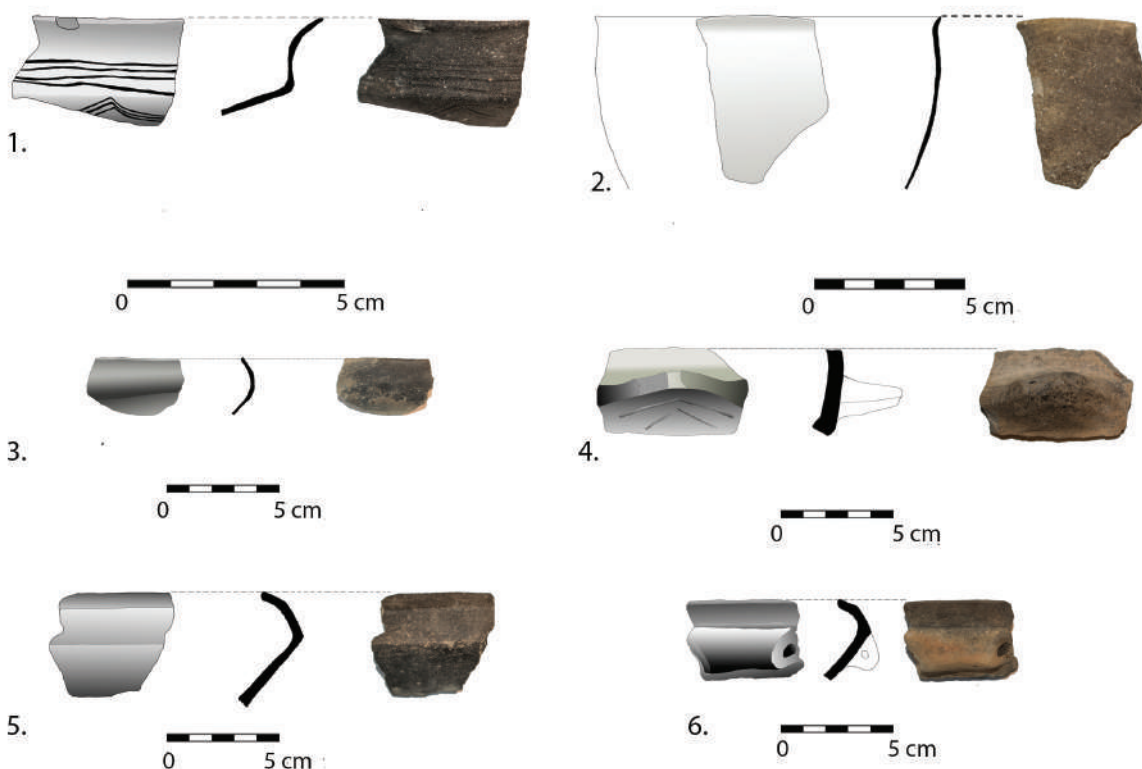
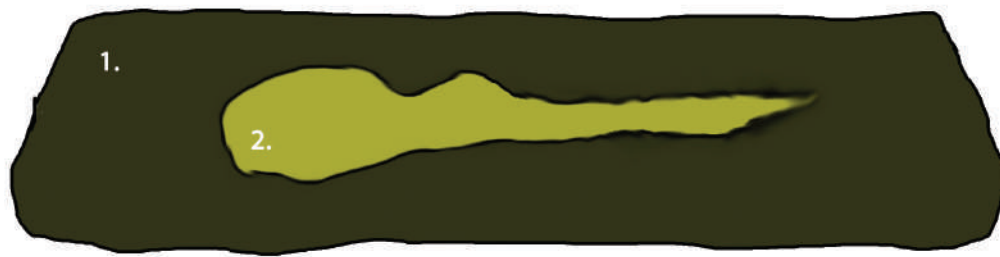

Plate 5

0 1 m

1. Dark greyish layer of slightly burned soil mixed with daub and ash
2. Yellowish layer with daub, chalk and ash

0 5 cm

3.

4.

Plate 6

Plate 7

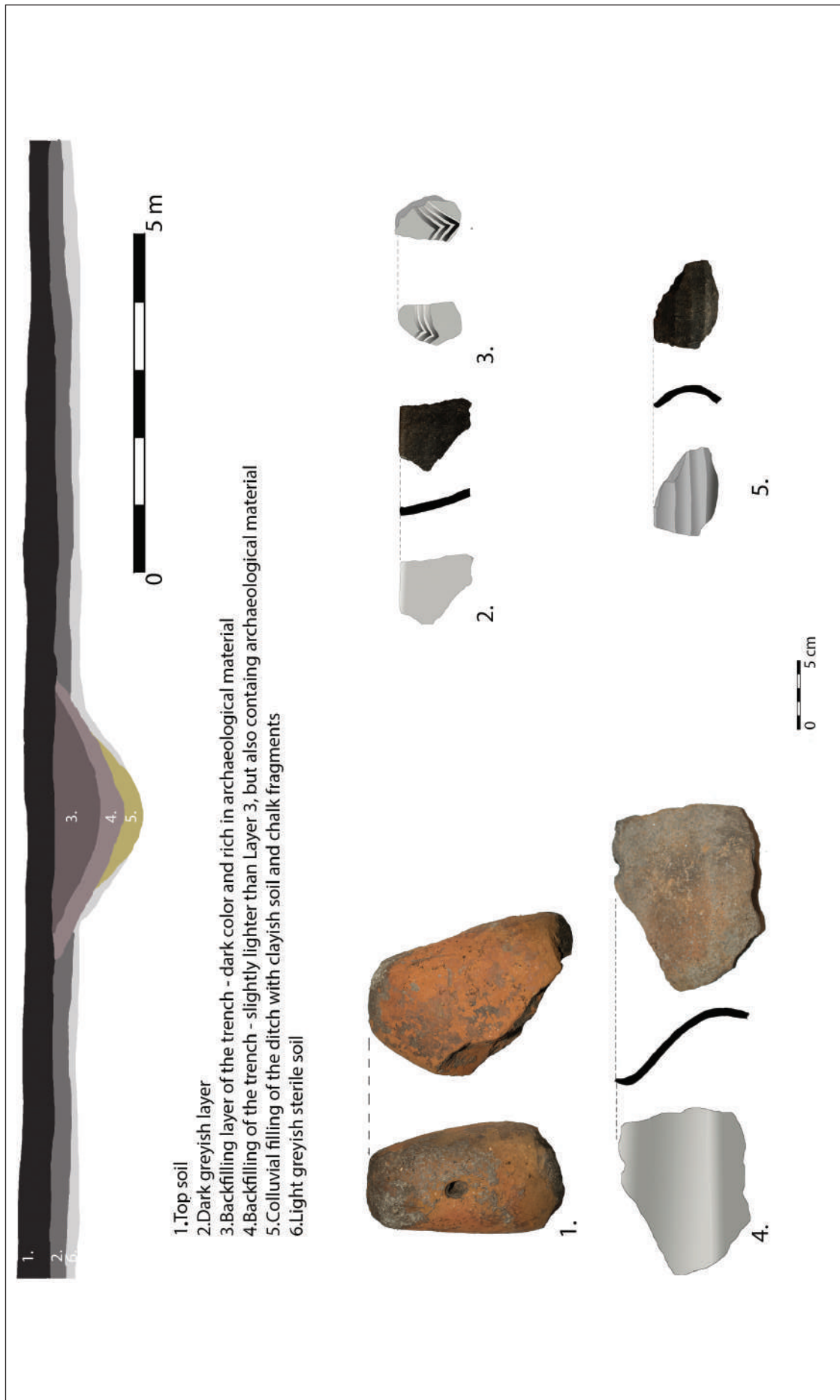

Plate 8

AȘEZAREA APARTINÂND EPOCII BRONZULUI DE LA NEUDORF – VEST, JUDEȚUL ARAD

Ioan Cristian Cireap*, Daniel Preda**, Victor Sava***

The Bronze Age Settlement in Neudorf-Vest, Arad County

Abstract: In the spring of 2020, during a field survey west of Neudorf village, Arad County, we found numerous archaeological artifacts. Spread over a relatively small area, they are probably traces of a modest settlement. In a chronological framing made on the basis of the discovered pottery fragments, the settlement belongs to the first period of the Middle Bronze Age (cca 2200–1800 BC).

Keywords: *Neudorf, Middle Bronze Age, pottery, ornamentation, mills*

Cuvinte cheie: *Neudorf, perioada mijlocie a Epocii Bronzului, ceramică, ornamentație, rășnițe*

1. Introducere

Pe parcursul anului 2020, specialiștii Complexului Muzeal Arad au efectuat un diagnostic arheologic intruziv în extravilanul localității Neudorf, com. Zăbrani, jud. Arad (**Fig. 1**). Cu ocazia investigării a 40 ha nu au fost identificate urme arheologice, locația propusă cercetării fiind o zonă joasă, inundabilă, folosită și azi ca pășune. Prealabil demarării cercetării intruzive a fost efectuată o cercetare de suprafață. Cu această ocazie, la 100 m de latura nordică a terenului menționat a fost identificat un sit arheologic inedit, denumit Neudorf – Vest.

Situl se află la aproximativ 1 km nord-vest de localitatea Neudorf, la aproximativ 350 m nord de DJ 682 și la 370 m est de intersecția DJ 682 cu DJ 691 (**Fig. 2**). Situl este amplasat pe un mic grind aflat la mai bine de 3 km sud de cursul actual al Mureșului, respectiv în zona de ieșire a acestuia din defileul montan. La sud se desfășoară Dealurile Lipovei, iar spre nord Munții Zărandului, situl aflându-se într-o căldare (**Fig. 3**). Perimetrul sitului poate fi identificat prin următoarele coordonate: **1.** 46°4'21.11"N; 21°36'4.43"E; elevație: 137m; **2.** 46° 4'21.10"N; 21°36'4.44"E; elevație: 138 m; **3.** 46° 4'25.81"N; 21°36'5.80"E; elevație: 138 m; **4.** 46° 4'25.28"N; 21°36'4.66"E; elevație: 138 m; **5.** 46° 4'21.70"N; 21°36'2.31"E; elevație: 138 m; **6.** 46° 4'22.66"N; 21°36'4.38"E; elevație: 137 m; **7.** 46° 4'21.35"N; 21°36'5.45"E; elevație: 135 m; **8.** 46° 4'26.02"N; 21°36'6.91"E; elevație: 136 m; **9.** 46° 4'24.67"N; 21°36'6.89"E; elevație: 137 m; **10.** 46° 4'21.67"N; 21°36'5.97"E; elevație: 134 m; **11.** 46° 4'21.84"N; 21°36'8.04"E; elevație: 137 m; **12.** 46° 4'25.21"N; 21°36'9.01"E; elevație: 135 m; **13.** 46° 4'22.72"N; 21°36'10.93"E; elevație: 134 m; **14.** 46° 4'21.32"N; 21°36'9.51"E; elevație: 136 m.

În zona din imediata vecinătate a sitului nou descoperit, respectiv extravilanul localității Neudorf, literatura de specialitate semnalează câteva descoperiri, ca de pildă diverse monede romane sau un tezaur de monede imperiale romane¹. Pe islazul satului², acolo unde parțial a fost efectuat diagnosticul arheologic intruziv, la finalul secolului al XIX-lea încă erau vizibile urmele unei construcții de piatră³. Nici o urmă a unei asemenea construcții nu a fost însă identificată în perimetrul în care a fost realizat diagnosticul, ori în arealul învecinat, unde am efectuat o cercetare de suprafață.

* Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu 1, Arad; e-mail: ioan.cristian.cireap@gmail.com.

** Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu 1, Arad.

*** Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu 1, Arad; e-mail: sava_vic@yahoo.com.

¹ Vasiliev, Hügel 1999, 88, pct. 3, 4.

² Islazul este vizibil reliefat și indicat pe a doua ridicare topografică iosefină, dar ruinele nu sunt reprezentate pe nici o hartă istorică (<https://mapire.eu/en/>).

³ Vasiliev, Hügel 1999, 88, pct. 2.

Poate cea mai spectaculoasă descoperire din arealul localității o reprezintă un depozit de unelte și arme din perioada dacică⁴; acestea au fost identificate în raza sitului arheologic Neudorf – *Pârâul Roșia*, aflat la aproximativ 1 km vest de situl Neudorf – *Vest*.

Scopul acestei scurte note îl reprezintă semnalarea în literatura de specialitate a acestui nou sit al epocii bronzului, completând baza de date a siturilor din această epocă. Totodată, ilustrarea materialului ceramic poate servi ca bază de comparație cu alte descoperiri asemănătoare.

2. Rezultate

Cercetarea de suprafață efectuată în perimetrul sitului Neudorf – *Vest* s-a desfășurat la finalul lunii mai, astfel că situl a fost investigat doar parțial (aprox. 50%) datorită culturilor deja existente pe o parte a acestuia. Cu toate acestea am putut cu ușurință identifica limitele sitului, pe baza dispersiei maxime ale artefactelor. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 147 m lungime și 160 m lățime, întreaga suprafață însumând 1,64 ha. Numeroasele fragmente ceramice identificate la suprafață nu au fost uniform răspândite, fiind identificată o concentrație superioară a acestora în zona centrală a sitului; tot pe această porțiune de aprox. 0,16 ha (cca 10% din suprafața întregului sit) am identificat majoritatea fragmentelor ceramice decorate.

3. Descrierea materialelor (v. ANEXA)

Majoritatea artefactelor descoperite este reprezentată de fragmente ceramice. Cele mai multe fragmente provin de la zonele mediane ale unor vase, fragmentele de buză fiind mai puține (**pl. 1 și 2**); cele provenind de la fundul vasului (**pl. 3, fig. c-f**), ori ornamentele în relief (**pl. 3, fig. b**), sunt cele mai puțin numeroase.

De asemenea, au fost identificate și cinci piese litice, constând în fragmente provenind de la râșnițe confecționate din granit gnaisic de culoare brun-roșiatică (**Fig. 4**); cea mai apropiată sursă pentru acest tip de rocă este zona Lipovei⁵, aflată la doar câțiva kilometri distanță. La toate aceste fragmente de râșnițe se observă suprafața de măcinare, netedă și cu urme de șlefuire. Pe lângă acestea, a fost descoperit și un fragment de fusaiolă din lut (**pl. 3, fig. a**).

Aceste tipuri de artefacte oferă indicii relevante referitoare la unele dintre ocupațiile locuitorilor acestei mici așezări.

Decorul fragmentelor ceramice indică existența unui singur orizont cronologic. Ceramica decorată cu piaptănuș, apoi prin incizie cu ajutorul unui instrument ascuțit, dar și cu măturicea, ne indică unele analogii ce pot fi regăsite cel mai probabil în etapa timpurie a bronzului mijlociu, eventual în etapa târzie a bronzului timpuriu. Deși acest tip de decor este larg răspândit în tot Bazinul Mureșului Inferior⁶, amin-tim ceramica asemănătoare de la Pecica – *Șanțul Mare*, din nivelurile inferioare datate absolut între aprox. 1950–1830 BC⁷. Un alt sit cu ceramică asemănătoare celei de la Neudorf este cel de la Semlac – *Livada lui Onea*⁸. Conform datelor absolute, publicate recent, situl de la Semlac evoluează pe parcursul unui lung interval de timp, între cca 2400–1800 BC⁹.

Fragmentele ceramice ilustrate au fost grupate ținând cont, în primul rând, din care parte a vasului provin (buză vasului, fundul, respectiv corpul acestuia), apoi, în cazul celor care provin din corpul vasului, în funcție de tipul de ornamentație.

Referitor la ornamentație (**Grafic 1**), cele mai multe sunt acoperite de linii paralele realizate cu piaptănuș (**pl. 4**, respectiv **pl. 5, fig. a-e**); uneori, liniile paralele sunt grupate în registre separate (**pl. 5, fig. f-p**). Multe dintre fragmentele descoperite prezintă una, două sau mai multe linii incizate cu ajutorul unui instrument ascuțit (**pl. 6**). Un alt tip de ornament este constituit din linii drepte care se întretaie, executate cu piaptănuș (**pl. 7, fig. a-j**), ori incizate (**pl. 7, fig. k-m**). De asemenea, au fost descoperite și fragmente ceramice decorate cu măturicea (**pl. 7, fig. n-p**).

⁴ Pădureanu 2006. Vezi în Sava, Ardelean 2010 anumite rectificări privind situl Neudorf – *Pârâul Roșia*.

⁵ Determinarea tipului de rocă și informațiile privind posibila proveniență a acesteia le datorăm domnului prof. univ. dr. Petru Urdea.

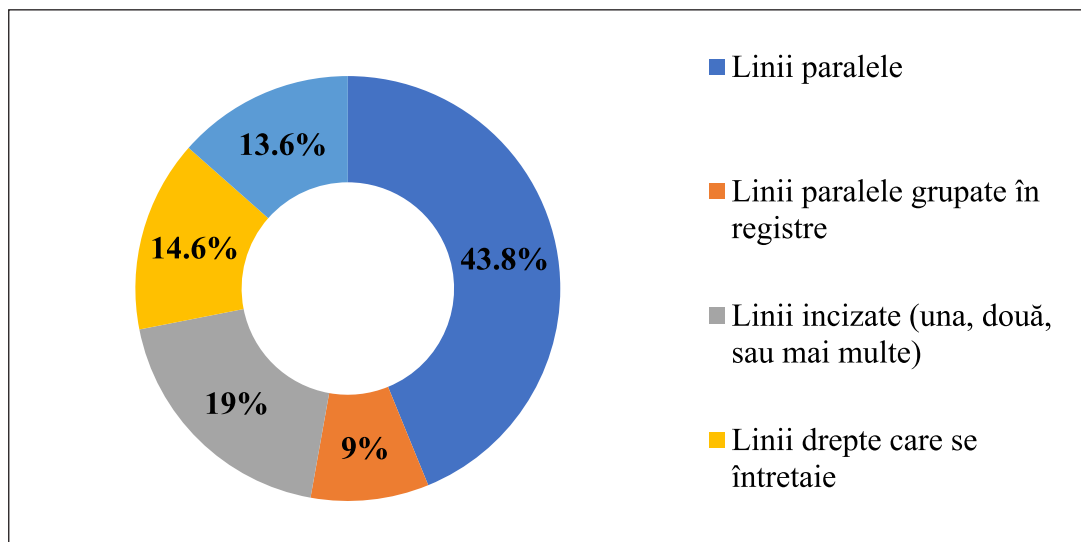
⁶ Gogăltan 1999; Gogăltan 2004.

⁷ Soroceanu 1991; Nicodemus, O'Shea 2015; Nicodemus et al. 2015.

⁸ Gogăltan 2014.

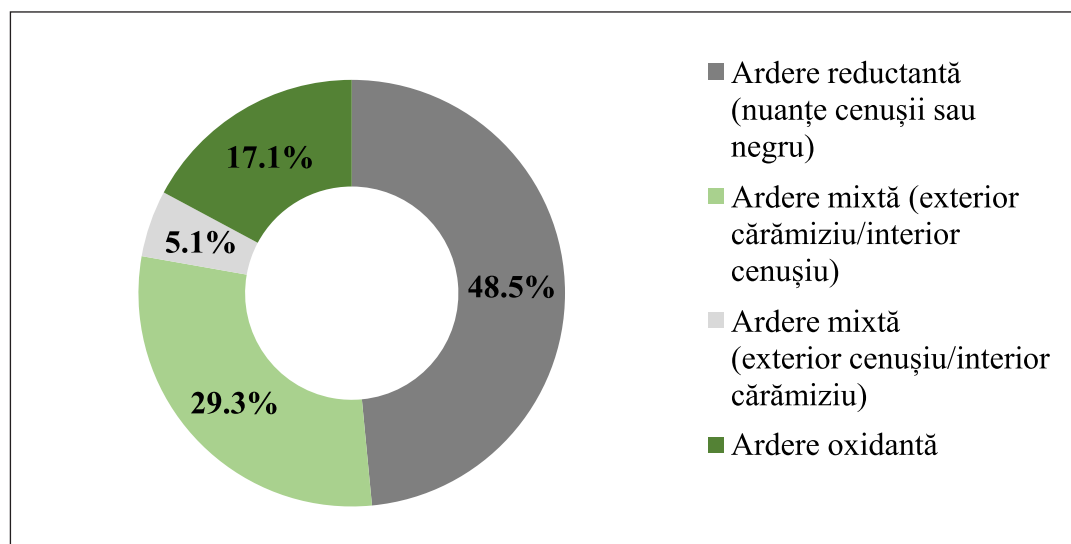
⁹ O'Shea et al. 2019.

O parte dintre fragmentele de buză prezintă ornamentații constând în creștături, realizate cu un instrument tăios (pl. 1, fig. c; pl. 2, fig. b, e, j, l), respectiv alveole executate cu un bețișor (pl. 1, fig. e; pl. 2, fig. i).

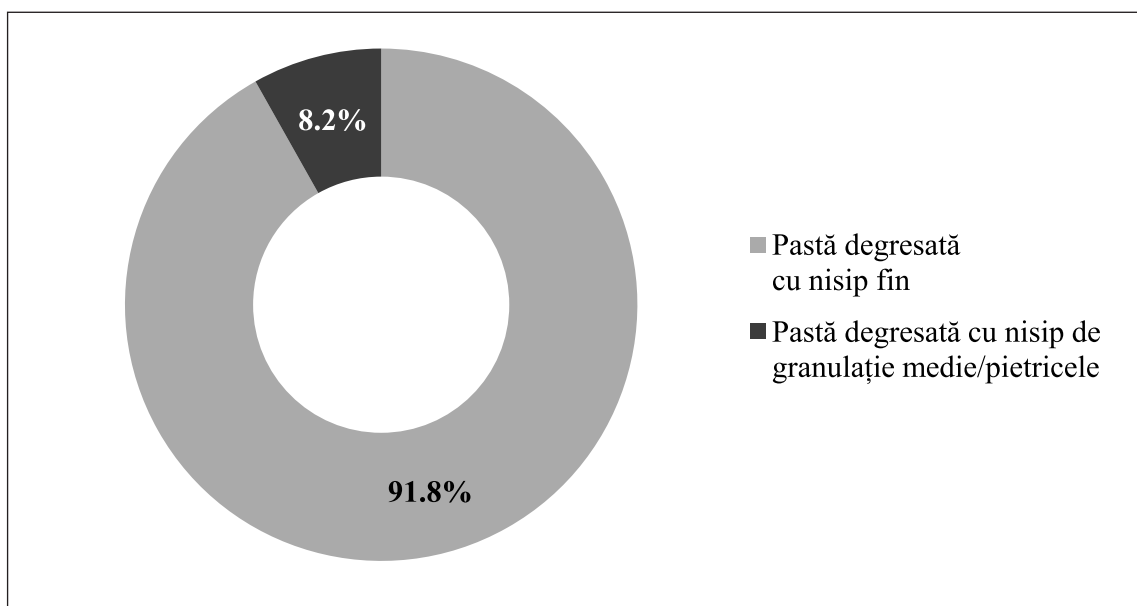
Grafic 1. Diagrama tipurilor de ornamentație.

Pe baza fragmentelor descoperite putem concluziona că, în producerea vaselor, procedeul arderii reductante era cel mai utilizat (**Grafic 2**). Cele mai multe fragmente prezintă variații ale culorii cenușiu până la negru. Procedeul arderii mixte (oxidantă-reductantă) era de asemenea destul de utilizat. Numeroase fragmente au la exterior diferite nuanțe cărămizii ori brun-cărămizii, iar la interior sunt cenușii; fragmente cenușii la exterior și cărămizii la interior au fost descoperite, dar într-un număr foarte redus. În fine, procedeul arderii oxidante este observabil la puține dintre fragmentele ceramice studiate, acestea prezentând diverse nuanțe cărămizii.

Grafic 2. Diagrama tipurilor de ardere folosite în confecționarea vaselor.

Tot în urma studierii fragmentelor descoperite, putem spune că în marea ei majoritate, ceramica din așezarea de la Neudorf – *Vest* a fost confecționată dintr-o pastă de calitate, degresată cu nisip fin. Utilizarea unui nisip de granulație medie ori cu pietricele a fost observată la un număr redus dintre fragmentele ceramice studiate (**Grafic 3**).

Grafic 3. Diagrama tipurilor de pastă utilizată în confecționarea vaselor.

4. Concluzii

Identificarea așezării de la Neudorf – *Vest* ajută la o mai bună înțelegere a evoluției comunităților epocii bronzului din Bazinul Mureșului Inferior. Ceramica identificată la suprafață ne indică faptul că așezarea poate fi datată în perioada incipientă de formare a tell-urilor epocii mijlocii a bronzului, respectiv intervalul cronologic cca 2200–1800 BC. Ceramica decorată aproape în exclusivitate cu piaptănuș și cu măturicea reprezintă o constantă a acestei perioade.

Deși situl pus aici în discuție a fost investigat doar prin cercetări de suprafață, pot fi enumerate o serie de caracteristici ale acestuia. Marea majoritate a artefactelor identificate la suprafață constau în fragmente ceramice. Pe lângă acestea au fost recuperate foarte puține bucăți de chirpici, un fragment de fusaiolă și cinci fragmente de râșnițe.

Răspândirea artefactelor pe o suprafață de 1,64 ha, cu o aglomerare majoră de 0,16 ha ne indică faptul că avem de-a face cu o așezare de dimensiuni reduse, aflată în consonanță cu o parte din așezările contemporane. Foarte probabil, acest mic sit reprezintă resturile unei gospodării ridicate pe un mic grind, ferit oarecum de ieșirile din matcă ale Mureșului. Descoperirea unor artefacte ca de pildă fragmentul de fusaiolă ne indică practicarea în cadrul gospodăriei a țesutului, iar identificarea unor râșnițe dovedește măcinarea unor semințe, cel mai probabil fiind vorba de cereale.

Dimensiunile reduse ale acestei așezări se integrează în tiparul epocii timpurii a bronzului¹⁰, respectiv prima etapă a epocii mijlocii a bronzului. Această efemeritate a așezărilor, caracteristică epocii timpurii a bronzului începe să dispară treptat, după cca 2200 BC. Acum, micile comunități, precum cea de la Neudorf, încep să se coaguleze în așezări stabile, care treptat devin tell-uri și sunt locuite neîntrerupt sute de ani, ca de pildă cele de la Semlac – *Livada lui Onea* și Pecica – *Șanțul Mare*.

Mulțumiri

Dorim să aducem mulțumiri domnului prof. univ. dr. Petru Urdea, pentru sprijinul acordat în determinarea materiei prime din care au fost confecționate râșnițele.

¹⁰ Kulcsár 2009.

Listă figuri

- Fig. 1 Localizarea satului Neudorf pe harta județului Arad, respectiv a României.
 Fig. 2 Localizarea sitului Neudorf – *Vest*. Sursă imagini: Google Earth.
 Fig. 3 Fotografie aeriană cu zona sitului Neudorf – *Vest* și evidențierea perimetrului acestuia. Fotografie: autorii.
 Fig. 4 Fragmente de râșnițe. Fotografie: Nelu Scripciuc.

Listă planșe

- Pl. 1 Fragmente provenind de la buze de vase. Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 2 Fragmente provenind de la buze de vase. Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 3 Fragmente de fusaiole (a), ornament în relief (b), fund de vas (c-f). Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 4 Fragmente de ceramică decorată cu linii paralele realizate cu piaptănușul. Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 5 Fragmente de ceramică decorată cu linii paralele (a-e) și cu registre de linii paralele (f-p) realizate cu piaptănușul. Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 6 Fragmente de ceramică decorată cu linii incizate realizate cu un instrument ascuțit. Desene realizate de Daniel Preda.
 Pl. 7 Fragmente de ceramică decorată cu linii întretăiate, realizate cu piaptănușul (a-j) sau incizate cu un instrument ascuțit (k-m), fragmente de ceramică decorată cu măturicea (n-p). Desene realizate de Daniel Preda.

Bibliografie

- Gogâltan 1999 Gogâltan Florin, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului*, Timișoara, 1999.
- Gogâltan 2004 Gogâltan Florin, *Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crvenka*. În: Cedică Valentin, Rogoza Petru (Ed.), *Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag*, Timișoara, 2004, 79–153.
- Gogâltan 2014 Gogâltan Florin, *Semlac „Livada lui Onea”*. În: Gogâltan Florin, Cordoș Cristina, Ignat Ana (Ed.): *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014, 242–246.
- Kulcsár 2009 Kulcsár Gabriella, *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Cultures in Hungary*, Budapest, 2009.
- Nicodemus, O’Shea 2015 Nicodemus Amy, O’Shea John, *From Relative to Absolute: The Radiometric Dating of Mureș Culture Ceramics at Pecica – Șanțul Mare*. În: Forțiu Sorin, Stavilă Andrei (Ed.): *Interdisciplinarity in Archaeology and History, 3rd Edition: In Memoriam Florin Medeleț (1943–2005)*, Szeged, 2015, 691–702.
- Nicodemus et alii 2015 Nicodemus Amy, Motta Laura, O’Shea John, *Archaeological Investigations at Pecica „Șanțul Mare” 2013–2014*. În: *Ziridava. Studia Archaeologica*, 29, 2015, 105–118.
- O’Shea et alii 2019 O’Shea John, Parditka Gyorgyi, Nicodemus Amy, Kristiansen Kristian, Sjögren Karl-Göran, Paja Laszlo, Pálfi György, Milašinović Lidija, *Social formation and collapse in the Tisza-Maros region: dating the Maros Group and its Late Bronze Age successors*. În: *Antiquity*, 93, 369, 2019, 604–623.
- Pădureanu 2006 Pădureanu Eugen, *Depozitul de unelte și arme de la Neudorf – Pârâul Roșia, județul Arad*. În: Benea Doina (Ed.): *Daci și romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timișoara, 2006, 219–233.
- Sava, Ardelean 2010 Sava Victor, Ardelean Marius, *Observații asupra unei achiziții a Complexului Muzeal Arad*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, XVIII, 2010, 23–31.
- Soroceanu 1991 Soroceanu Tudor, *Studien zur Mures-Kultur*. În: *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, 1991.
- Vasiliev, Hügel 1999 Vasiliev Valentin, Hügel Peter, *Neudorf (Ujfalú, Temesújfalú)*. În: Barbu Mircea, Hügel Peter, Hurezan George Pascu, Pădureanu Eugen (Ed.): *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, 1999, 87–88.

ANEXA

Descrierea materialului ceramic

Numerotarea fragmentelor ceramice reflectă ordinea și nomenclatura ilustrațiilor (Pl. 1–7).

Legendă: L = lungime; l = lățime; gros. = grosime; Ø = diametru; ext. = exterior; int. = interior

1a. Fragment de buză și pântec, ușor subțiat înspre buză, cu buza dreaptă, ușor profilată, pântec ușor bitronconic; pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămizie (2.5YR–6/6, light red)¹¹, miezul și la interior cenușie (7.5YR–6/1, gray). L = 2.62 cm; l = 1.74 cm; gros. min./max. = 0.53/0.68 cm.

1b. Fragment de buză evazată, profilată, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea neagră (5Y–2.5/1, black). L = 2.74 cm; l = 2.12 cm; gros. = 0.98 cm.

1c. Fragment de buză și pântec, cu buza evazată, profilată, decorată cu creștături, pântec decorat cu măturicea; pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR–5/1, gray). L = 3.49 cm; l = 3.33 cm; gros. = 0.88 cm.

1d. Fragment de buză ușor evazată, rotunjită, neprofilată, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și la interior cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray), miezul negru (5Y–2.5/1, black). L = 3.15 cm; l = 2.48 cm; gros. = 0.85 cm.

1e. Fragment de buză, evazată, ușor profilată, decorată cu alveole executate cu bețișorul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (5Y–7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 3.69 cm; l = 3.84 cm; gros. = 1.02 cm.

1f. Fragment de buză și pântec, cu buza dreaptă, evazată, profilată, pântec ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray). L = 3.22 cm; l = 2.70 cm; l buză = 0.77 cm; gros. = 0.61 cm.

1g. Fragment de buză și pântec, buza evazată, profilată, pe pântec, imediat sub buză, se observă locul de unde pornea o toartă, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoare cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 3.57 cm; l = 2.43 cm; gros. = 0.54 cm.

1h. Fragment de buză și pântec, cu buza evazată, profilată, pântec ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR–5/1, gray). L = 3.50 cm; l = 4.31 cm; gros. = 0.73 cm.

1i. Fragment de buză și pântec, ușor subțiat înspre buză, cu buza evazată, ușor profilată, pântec ușor bitronconic, decorat cu linii paralele incizate, oblice; pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușie (5YR–5/1, gray), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 3.67 cm; l = 4.22 cm; gros. max. = 0.84 cm.

2a. Fragment de buză evazată, ușor profilată, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 2.10 cm; l = 2.28 cm; l buză = 0.93 cm; gros. = 0.80 cm.

2b. Fragment de buză evazată, ușor profilată, decorată cu creștături, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea exteriorului și miezului brun-cărămizie (5YR–6/3, light reddish brown), la interior cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 2.33 cm; l = 1.75 cm; l buză = 0.86 cm; gros. = 0.76 cm.

2c. Fragment de buză dreaptă, ușor profilată, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 3.05 cm; l = 3.42 cm; gros. = 1.04 cm.

2d. Fragment de buză și pântec, buza evazată, ușor profilată, pântec ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la ext. cenușiu-deschis (5Y–7/1, light gray), miezul și la int cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 3.69 cm; l = 3.20 cm; gros. = 0.81 cm.

2e. Fragment de buză și pântec, buza dreaptă, evazată, puternic profilată, decorată cu creștături, pântecul drept, decorat cu măturicea, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 4.39 cm; l = 3.15 cm; l buză = 1.25 cm; gros. = 0.94 cm.

2f. Fragment de buză și pântec, cu buza evazată, puternic profilată, pântec ușor bitronconic; pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR–5/1, gray). L = 2.98 cm; l = 2.82 cm; l buză = 1.18 cm; gros. = 0.75 cm.

2g. Fragment de buză și pântec, buza evazată, profilată, pântec ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis (7.5YR–6/4, light brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR–4/1, dark gray). L = 3.28 cm; l = 4.29 cm; gros. = 0.84 cm.

2h. Fragment de buză și pântec, buza evazată, ușor profilată, pântec decorat cu brâu simplu în relief, plasat imediat sub buză, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (5Y–7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 4.33 cm; l = 3.37 cm; gros. = 1.13 cm.

2i. Fragment de buză și pântec, cu buza dreaptă, ușor evazată, decorată cu alveole executate cu un bețișor cu capăt

¹¹ Pentru determinarea culorilor am folosit Munsell Soil-Color Charts 2009.

de formă pătrată, pântec ușor bitronconic, decorat cu rețele de benzi paralele dispuse oblic, realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea la exterior și la miez cenușie (7.5YR–5/1, gray), la interior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown). L = 7.90 cm; l = 8.25 cm; l buză = 1,00 cm; gros. = 0.89 cm.

2j. Fragment de buză și pântec, buza evazată, profilată, decorată cu creștături, pântecul ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 4.60 cm; l = 3.41 cm; gros. = 0.90 cm.

2k. Fragment de buză rotunjită, foarte ușor profilată, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea la exterior și miez cenușie (5YR–5/1, gray), la int. cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown). L = 3.30 cm; l = 2.51 cm; gros. = 0.81 cm.

2l. Fragment de buză și pântec, buza ușor evazată, decorată cu creștături, pântec ușor bitronconic, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miezul cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray), la interior cenușie (5YR–5/1, gray). L = 2.40 cm; l = 1.96 cm; gros. = 0.62 cm.

3a. Fragment de fusaiolă, tronconică, se păstrează jumătate din piesă, se observă jumătate din orificiul central, pastă degresată cu nisip foarte fin, ardere oxidantă, culoarea cărămizie (5YR–6/8, reddish yellow). Ø = 3.11 cm; h = 1.32 cm.

3b. Fragment de buton în relief, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miez cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray), la interior cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 4.01 cm; l = 2.56 cm; gros. = 1.91 cm.

3c. Fragment de fund, inelar, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea cărămizie (2.5YR–6/6, light red), miezul cenușiu (5YR–5/1, gray). Ø = 4.61 cm; gros. = 1.63 cm.

3d. Fragment de fund și pântec, fund inelar, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 5.60 cm; l = 2.68 cm; gros. fund/pântec = 1.81/1.42 cm; Ø estimativ fund = 10 cm.

3e. Fragment de fund, inelar, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și la miez cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray), la interior cenușiu-închis (10YR–3/1, very dark gray). L = 4.68 cm; l = 3.11 cm; gros. = 1.67 cm.

3f. Fragment de fund și pântec, fund inelar, în partea exterioară a fundului se păstrează doar miezul, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea pereților brun-cărămiziu deschis (5YR–6/3, light reddish brown), miezul cenușiu (7.5YR–5/1, gray). L = 6.29 cm; l = 4.28 cm; gros. pântec = 1.00 cm; Ø estimativ fund = 6 cm.

4a. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior neagră (5Y–2,5/1, black), miezul și la interior cenușie (5YR–5/1, gray). L = 3.36 cm; l = 2.72 cm; gros. = 0.93 cm.

4b. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea neagră (5Y–2,5/1, black). L = 2.23 cm; l = 2.10 cm; gros. = 0.55 cm.

4c. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR–5/1, gray). L = 2.17 cm; l = 2.15 cm; gros. = 0.78 cm.

4d. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea exteriorului și miezului neagră (5Y–2,5/1, black), la interior brun-deschis (7.5YR–6/4, light brown). L = 1.03 cm; l = 0.89 cm; gros. = 0.91 cm.

4e. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 2.49 cm; l = 1.94 cm; gros. = 0.91 cm.

4f. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR–5/1, gray). L = 2.60 cm; l = 3.53 cm; gros. = 0.95 cm.

4g. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miezul cenușie (5YR–5/1, gray), la interior cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray). L = 3.52 cm; l = 2.78 cm; gros. = 1.02 cm.

4h. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR–5/1, gray). L = 2.45 cm; l = 2.97 cm; gros. = 0.95 cm.

4i. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-deschis (7.5YR–7/1, light gray). L = 2.51 cm; l = 2.92 cm; gros. = 0.64 cm.

4j. Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănul, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR–7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR–5/1, gray). L = 3.00 cm; l = 4.36 cm; gros. = 0.84 cm.

- 4k.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 2.71 cm; l = 3.71 cm; gros. = 0.94 cm.
- 4l.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 2.84 cm; l = 3.84 cm; gros. = 0.89 cm.
- 4m.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușie (5YR-5/1, gray), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.54 cm; l = 4.45 cm; gros. = 1.16 cm.
- 4n.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.21 cm; l = 2.39 cm; gros. = 0.91 cm.
- 4o.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă, culoarea cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown). L = 1.98 cm; l = 2.56 cm; gros. = 0.70 cm.
- 4p.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (2.5Y-7/1, light gray), miezul și la interior culoarea cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.82 cm; l = 3.19 cm; gros. = 1.05 cm.
- 4q.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis, (10YR-7/4, very pale brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 2.50 cm; l = 2.15 cm; gros. = 0.98 cm.
- 4r.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea la exterior și la miez cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray), la interior cărămiziu-deschis (2.5YR-6/4, light reddish brown). L = 2.40 cm; l = 2.85 cm; gros. = 0.82 cm.
- 4s.** Fragment de pântec, decorat cu linii realizate cu măturicea, pastă degresată cu nisip fin, ardere, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 2.62 cm; l = 3.21 cm; gros. = 0.91 cm.
- 4t.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 3.38 cm; l = 3.75 cm; gros. = 0.91 cm.
- 4u.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 2.14 cm; l = 3.60 cm; gros. = 0.90 cm.
- 4v.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 3.08 cm; l = 2.48 cm; gros. = 0.92 cm.
- 5a.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis (7.5YR-6/4, light brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 3.77 cm; l = 4.09 cm; gros. = 1.06 cm.
- 5b.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoare cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 2.82 cm; l = 4.09 cm; gros. = 0.94 cm.
- 5c.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR-5/1, gray). L = 3.35 cm; l = 4.87 cm; gros. = 1.43 cm.
- 5d.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis (7.5YR-6/4, light brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 3.25 cm; l = 4.30 cm; gros. = 1.18 cm.
- 5e.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR-5/1, gray). L = 5.12 cm; l = 5.53 cm; gros. = 0.79 cm.
- 5f.** Fragment de pântec, decorat cu un registru de linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu (5YR-5/1, gray). L = 4.15 cm; l = 4.35 cm; gros. = 0.99 cm.
- 5g.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 3.60 cm; l = 4.46 cm; gros. = 1.35 cm.
- 5h.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii paralele realizate cu piaptănu, drepte și oblice, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (5YR-5/1, gray). L = 2.71 cm; l = 2.66 cm; gros. = 0.86 cm.
- 5i.** Fragment de pântec, decorat cu trei linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 2.51 cm; l = 2.86 cm; gros. = 0.88 cm.
- 5j.** Fragment de pântec, decorat cu patru linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray). L = 3.75 cm; l = 2.94 cm; gros. = 0.91 cm.

- 5k.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă, culoare cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown). L = 4.50 cm; l = 2.65 cm; gros. = 0.96 cm.
- 5l.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 3.51 cm; l = 2.37 cm; gros. = 0.95 cm.
- 5m.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-cărămiziu (5YR-6/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.01 cm; l = 3.91 cm; gros. = 0.82 cm.
- 5n.** Fragment de pântec, decorat cu un registru de linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miezul cenușie (5YR-5/1, gray), la interior cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 4.05 cm; l = 4.43 cm; gros. = 0.90 cm.
- 5o.** Fragment pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 4.82 cm; l = 4.75 cm; gros. = 1.06 cm.
- 5p.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis (7.5YR-6/4, light brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 3.31 cm; l = 4.98 cm; gros. = 0.90 cm.
- 6a.** Fragment de pântec, decorat cu două linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (5YR-5/1, gray). L = 2.13 cm; l = 2.94 cm; gros. = 0.81 cm.
- 6b.** Fragment de pântec, decorat cu două linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 2.55 cm; l = 2.88 cm; gros. = 0.90 cm.
- 6c.** Fragment de pântec, decorat cu trei linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR-5/1, gray). L = 4.09 cm; l = 3.38 cm; gros. = 0.96 cm.
- 6d.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray). L = 1.86 cm; l = 3.60 cm; gros. = 0.95 cm.
- 6e.** Fragment de pântec, decorat cu două linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis, (10YR-7/4, very pale brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.00 cm; l = 1.68 cm; gros. = 0.77 cm.
- 6f.** Fragment de pântec, decorat cu două linii oblice incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 3.80 cm; l = 3.45 cm; gros. = 1.22 cm.
- 6g.** Fragment de pântec, decorat cu două linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 3.94 cm; l = 3.85 cm; gros. = 1.25 cm.
- 6h.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu două linii drepte paralele și altele două care se întretaie, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (10YR-7/1, light gray), miezul și la interior cărămizie (10R-6/6, light red). L = 3.07 cm; l = 3.42 cm; gros. = 1.10 cm.
- 6i.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 3.03 cm; l = 3.77 cm; gros. = 1.04 cm.
- 6j.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu o linie dreaptă și altele două care formează un vârf de triunghi ce atinge prima linie, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămizie (10R-6/6, light red), miezul și la interior cenușiu-deschis (10YR-7/1, light gray). L = 2.62 cm; l = 2.90 cm; gros. = 0.64 cm.
- 6k.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele realizate prin incizie, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă, culoarea cărămiziu-deschis (5YR-7/6, reddish yellow). L = 2.47 cm; l = 2.52 cm; gros. = 0.94 cm.
- 6l.** Fragment de pântec, decorat cu linii paralele incizate, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miezul cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), la interior neagră (5Y-2.5/1, black). L = 2.35 cm; l = 2.44 cm; gros. = 0.79 cm.
- 6m.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior și miezul cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), la int. cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 2.81 cm; l = 2.58 cm; gros. = 0.79 cm.
- 6n.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele ușor curbate, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior și miezul cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 3.40 cm; l = 2.98 cm; gros. = 0.69 cm.
- 6o.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 3.50 cm; l = 3.71 cm; gros. = 1.01 cm.

- 6p.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele dispuse orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray). L = 6.95 cm; l = 4.58 cm; gros. = 1.05 cm.
- 6q.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele, pastă degresată cu nisip cu pietricele, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), miezul și la interior cenușie (5YR-5/1, gray). L = 3.70 cm; l = 4.30 cm; gros. = 1.52 cm.
- 6r.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu o linie dreaptă, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 4.58 cm; l = 5.82 cm; gros. = 1.12 cm.
- 6s.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu o linie dreaptă, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la ext. și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR-5/1, gray). L = 5.13 cm; l = 5.19 cm; gros. = 1.07 cm.
- 6t.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii paralele, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la int. cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR-5/1, gray). L = 5.93 cm; l = 5.42 cm; gros. = 1.27 cm.
- 7a.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii paralele care se întretaie, realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 3.08 cm; l = 2.39 cm; gros. = 0.69 cm.
- 7b.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele drepte și curbate, realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă, culoarea brun-deschis (10YR-7/4, very pale brown). L = 2.35 cm; l = 2.67 cm; gros. = 0.82 cm.
- 7c.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii paralele realizate cu piaptănu, dispuse orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-cărămizie, (5YR-6/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 4.35 cm; l = 3.50 cm; gros. = 0.85 cm.
- 7d.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii paralele realizate cu piaptănu, drepte și oblice, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă/oxidantă, culoarea la exterior cenușie (5YR-5/1, gray), culoarea miezului neagră (5Y-2.5/1, black), culoarea la interior cărămizie (2.5YR-6/6, light red). L = 2.73 cm; l = 3.74 cm; gros. = 0.90 cm.
- 7e.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, plasate orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-deschis (7.5YR-6/4, light brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 3.77 cm; l = 3.47 cm; gros. = 1.04 cm.
- 7f.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii drepte paralele, care se întretaie, realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la interior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), la exterior negru (5Y-2.5/1, black). L = 1.79 cm; l = 4.50 cm; gros. = 0.80 cm.
- 7g.** Fragment de pântec, decorat cu linii care se întretaie, realizate cu piaptănu, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea cenușiu-închis (10YR-4/1, dark gray). L = 2.69 cm; l = 4.02 cm; gros. = 0.92 cm.
- 7h.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, dispuse orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușie (7.5YR-5/1, gray). L = 4.06 cm; l = 6.05 cm; gros. = 1.19 cm.
- 7i.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, aplicate orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, culoarea la exterior și la interior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul cenușiu (5YR-5/1, gray). L = 5.00 cm; l = 4.67 cm; gros. = 1.14 cm.
- 7j.** Fragment de pântec, decorat cu registre de linii paralele realizate cu piaptănu, dispuse orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip fin, ardere reductantă, culoarea la exterior și miezul cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray), interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 4.95 cm; l = 4.45 cm; gros. = 0.97 cm.
- 7k.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii care se întretaie, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-deschis (5Y-7/1, light gray). L = 4.78 cm; l = 3.42 cm; gros. = 1.13 cm.
- 7l.** Fragment de pântec, decorat prin incizare cu linii care se întretaie, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (7.5YR-4/1, dark gray). L = 4.22 cm; l = 2.78 cm; gros. = 0.70 cm.
- 7m.** Fragment de pântec, decorat prin incizie cu linii care se întretaie, plasate orizontal și oblic, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior brun-cărămizie (5YR-6/6, reddish yellow), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 4.58 cm; l = 5.82 cm; gros. = 1.12 cm.
- 7n.** Fragment de pântec, decorat cu rețele de linii paralele, drepte și curbate, realizate cu măturicea, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă/reductantă, culoarea la exterior cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown), miezul și la interior cenușiu-închis (10YR-3/1, very dark gray). L = 4.12 cm; l = 3.38 cm; gros. = 0.93 cm.

7o. Fragment de pântec, decorat cu linii realizate cu măturicea, pastă degresată cu nisip de granulație medie, ardere reductantă, culoarea la exterior cenușiu-deschis (7.5YR-7/1, light gray), miezul la interior cenușie (5YR-5/1, gray). L = 2.51 cm; l = 3.61 cm; gros. = 0.86 cm.

7p. Fragment de pântec, decorat cu linii realizate cu măturicea, pastă degresată cu nisip fin, ardere oxidantă, culoarea cărămiziu-deschis (2.5YR-7/4, light reddish brown. L = 5.15 cm; l = 3.88 cm; gros. = 1.27 cm.

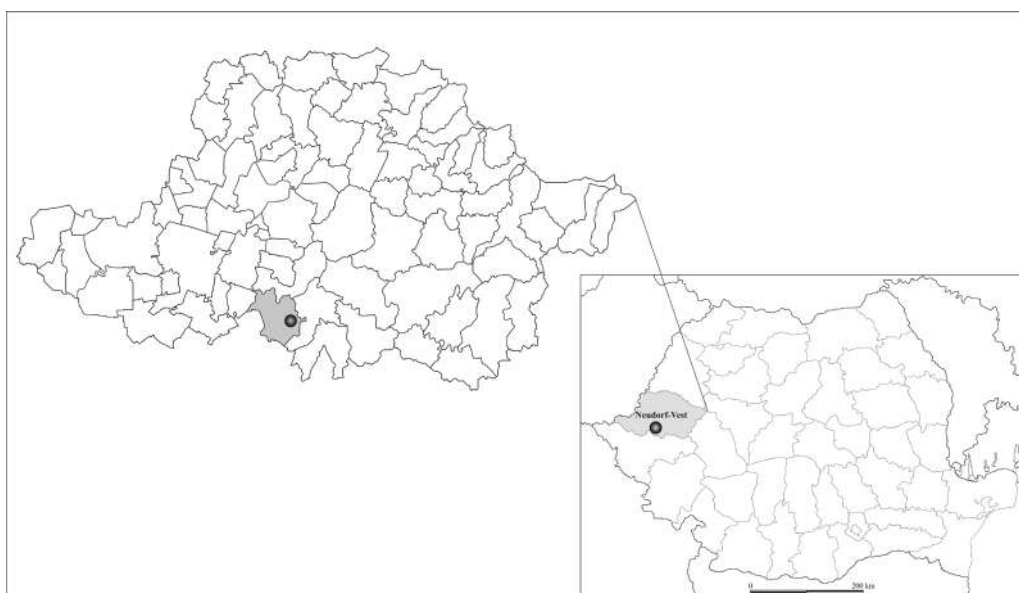

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

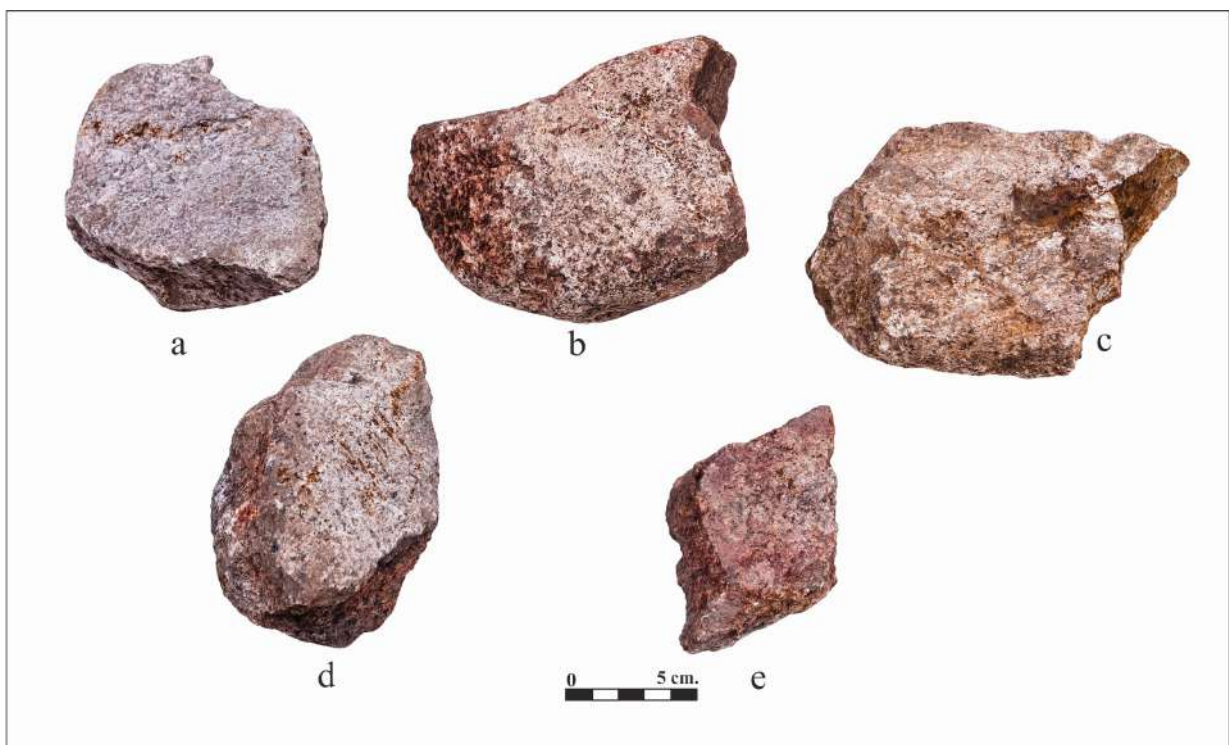
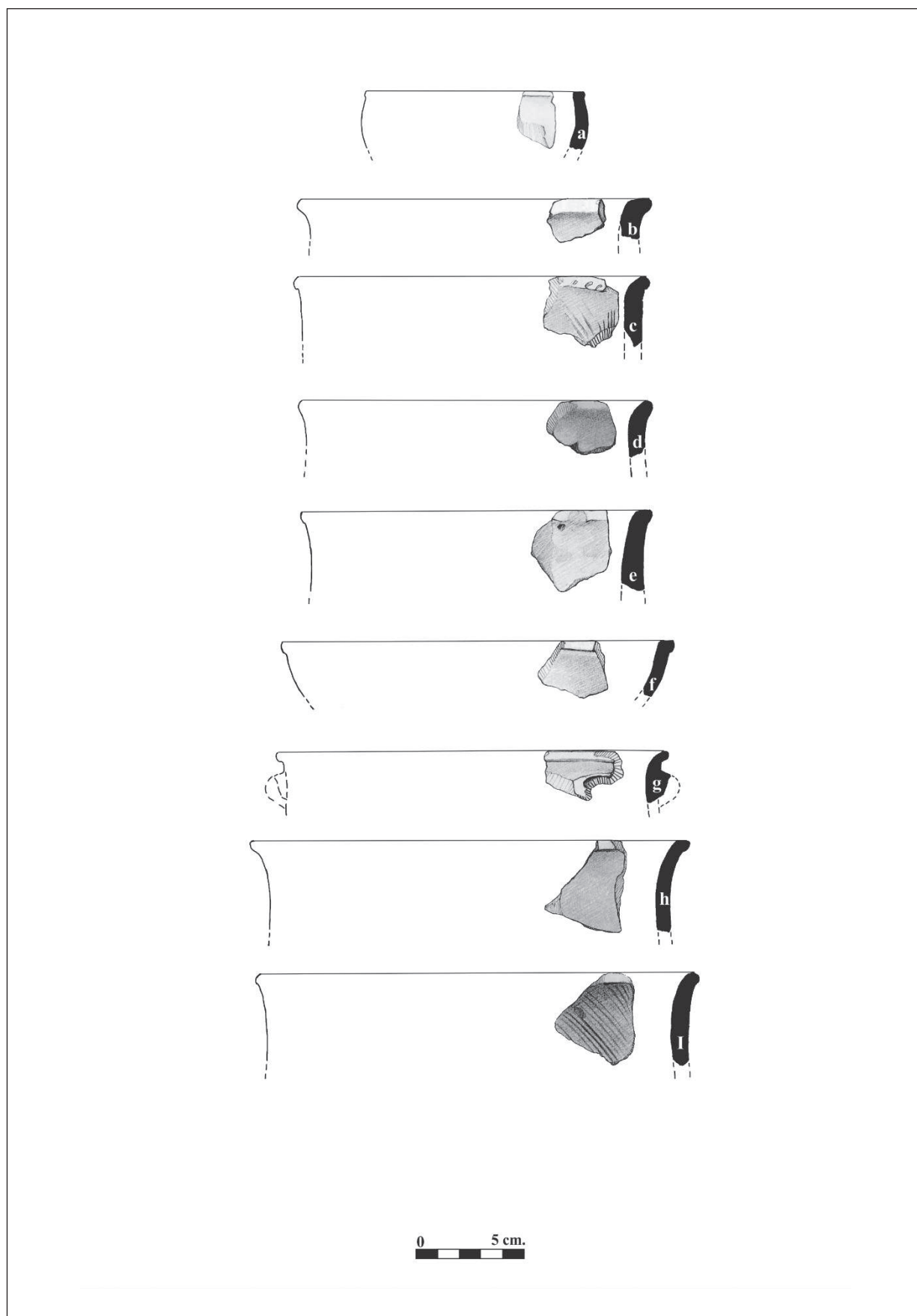
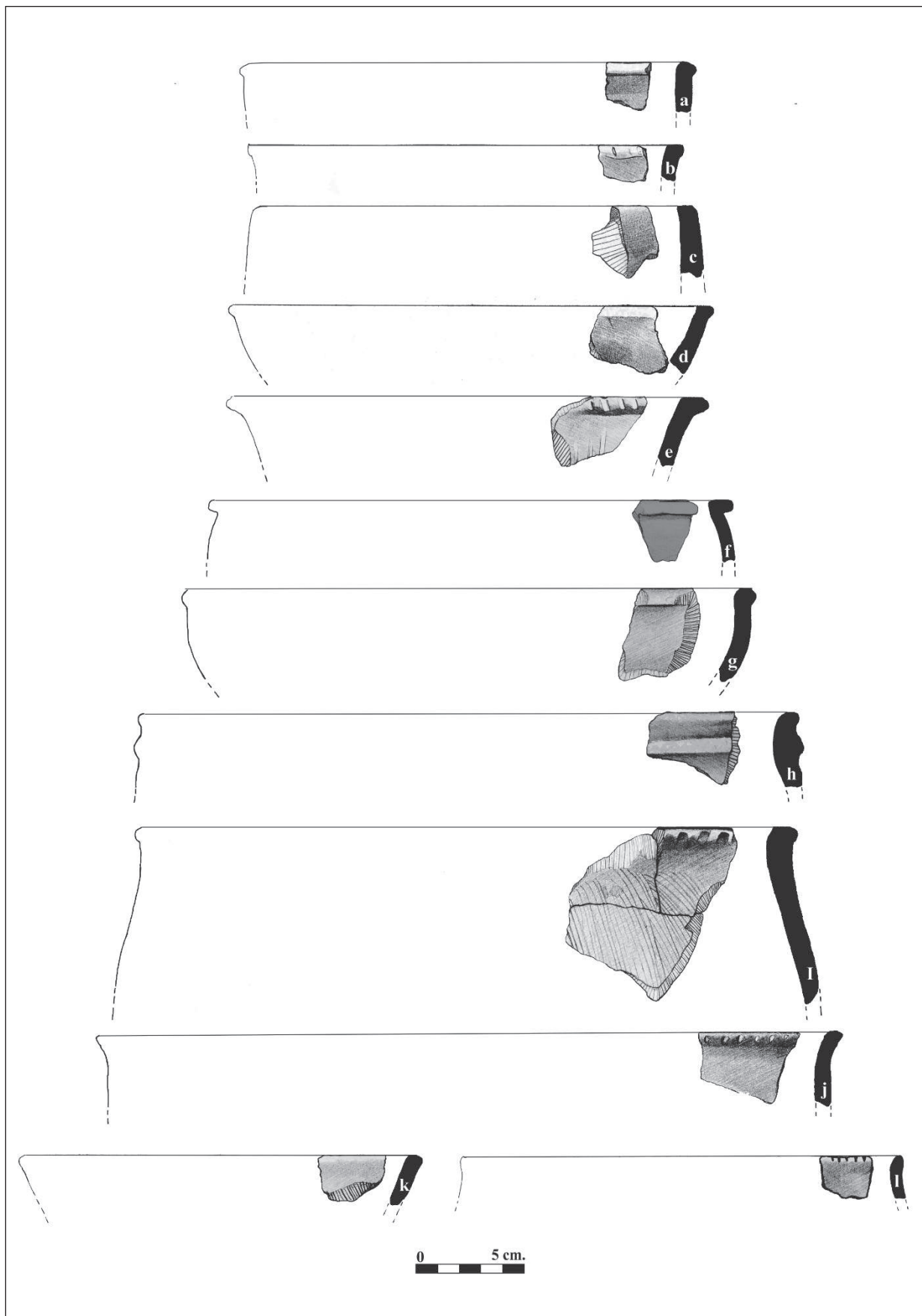

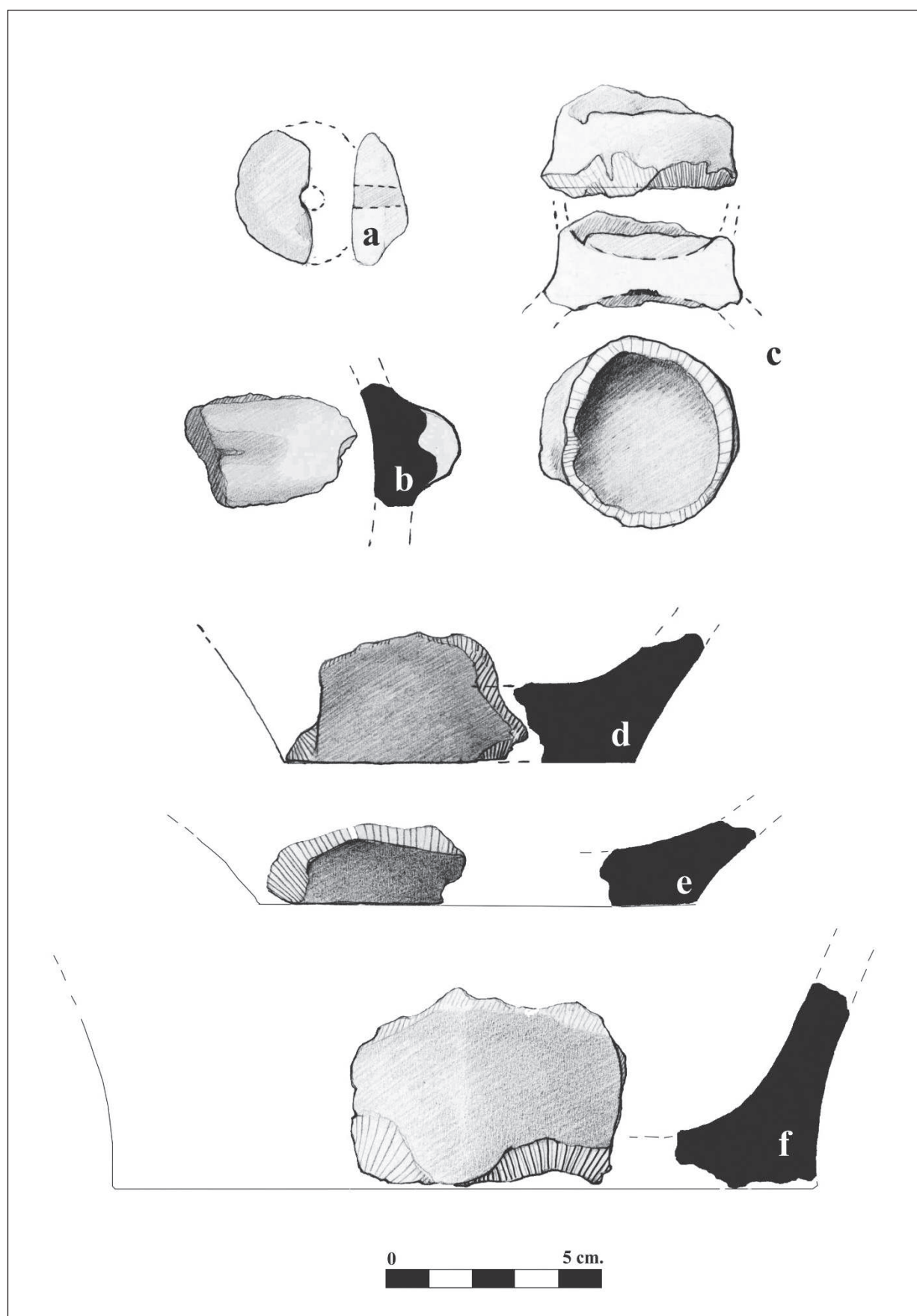
Fig. 4.

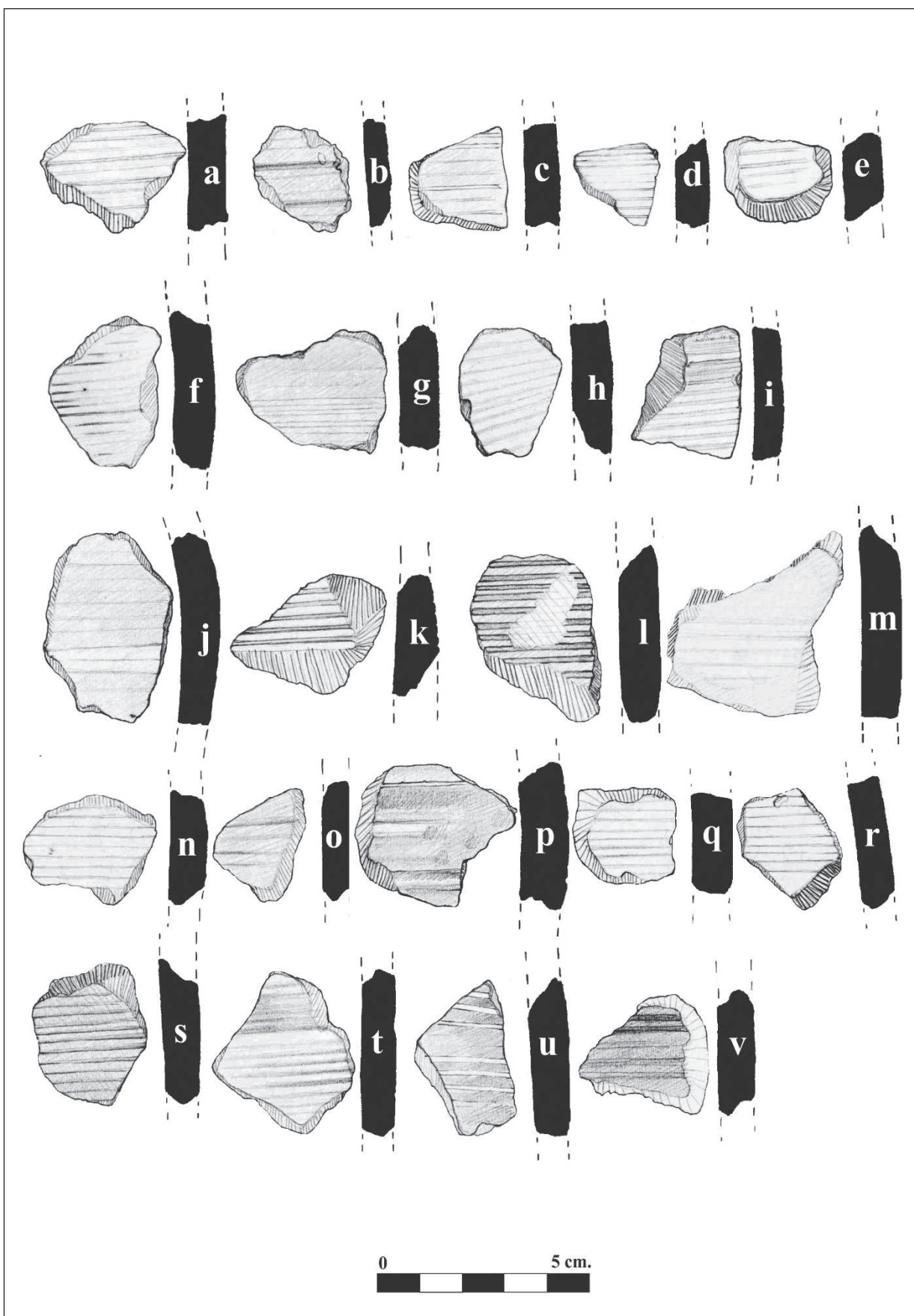
Pl. 1

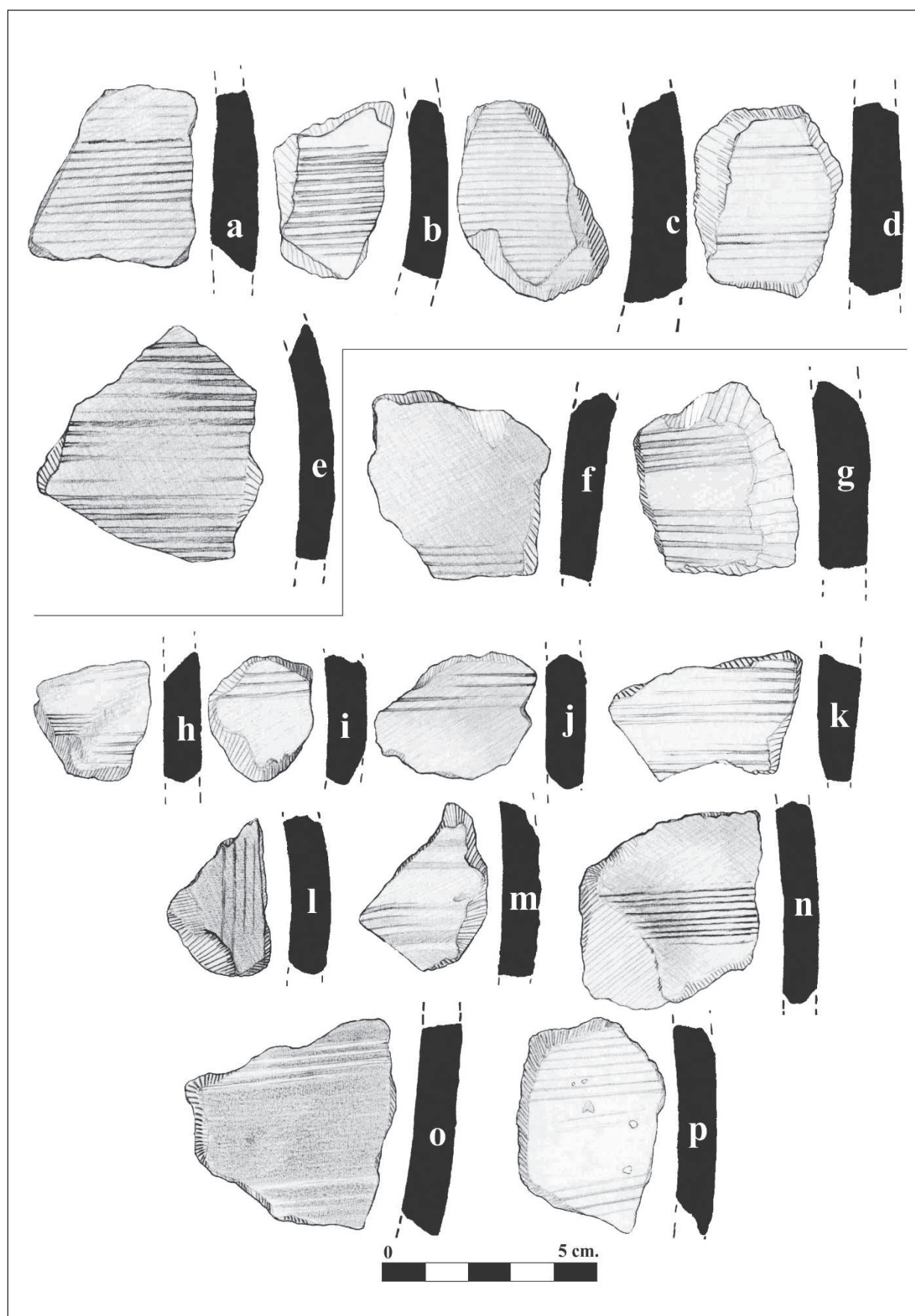
Pl. 2

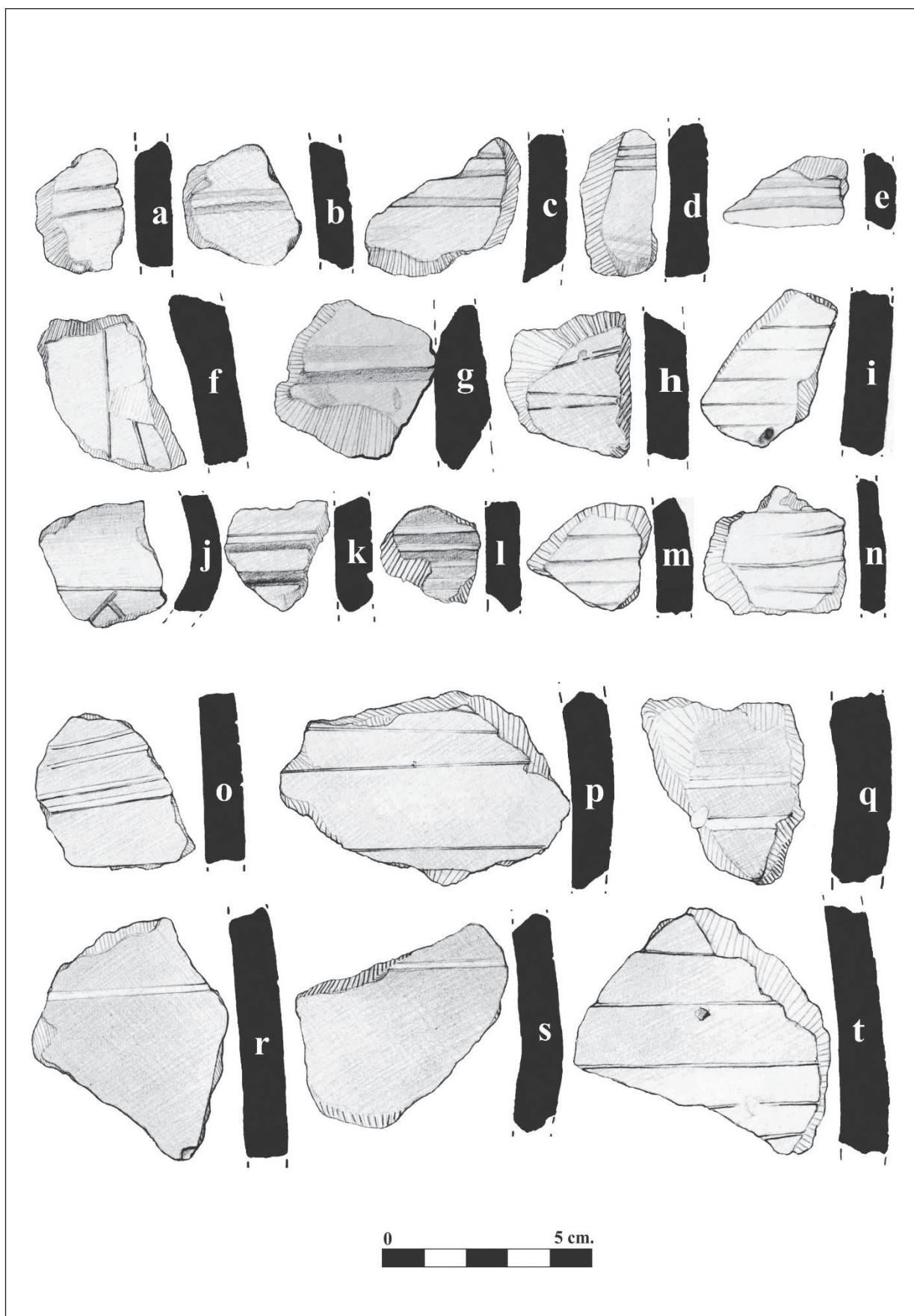
Pl. 3

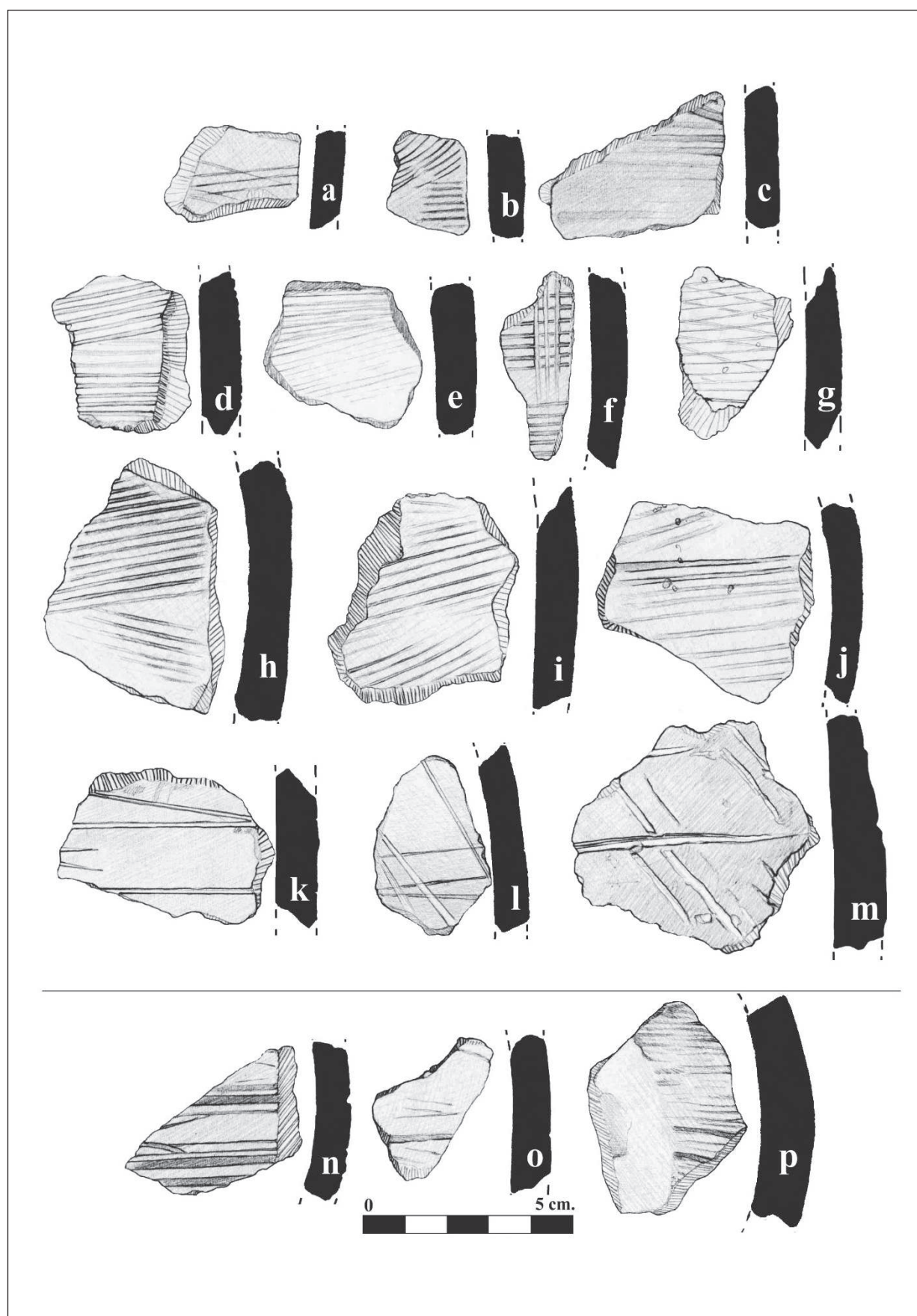
Pl. 4

Pl. 5

Pl. 6

Pl. 7

RAPORT PRELIMINAR DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ ÎN SITUL 1 DE LA GHIRODA DIN CADRUL PROIECTULUI VARIANTA DE OCOLIRE TIMIȘOARA SUD

Gabriel Bălan, Raluca Burlacu-Timofte**, Anca Matîș****

Preliminary Report: Archaeological rescue excavation at Ghiroda – Site 1 (Timiș County), as part of the Timișoara South Beltroad project

Abstract: The rescue archaeological excavation organized in the perimeter delimited by the Varianta de Ocolire Timișoara South Detour route, between Km. 25+000 and Km. 25+350, in the proximity of Ghiroda village (Timiș county), led to the discovery of three settlements and three burials from different historical periods: Late Bronze Age (13th–11th centuries BC), Sarmatian Age (4th–5th centuries AD) and Early Medieval Age (11th–13th centuries AD). Together with these, a drainage canal was discovered in the Northern part of the site, which belongs to the Modern Age (18th–19th centuries). 214 archaeological features of different types were researched: deepened dwellings, daub concentrations and post-holes that were part of surface dwellings, concentrations of archaeological materials that were part of the cultural level, ovens, waste pits, narrow ditches, a ceramic vessel deposit and inhumation burials. Features belonging to the three different periods cover the entire surface of the site. The most consistent settlement seems to be the one from Late Bronze Age. Among the artifacts discovered there are objects made of bronze and silver (pins, blades, chisels, the blade of a saw and a buckle), blades and a spearhead made of iron, stone tools (grinders, rubbers and whetstones), objects made of hard animal material (pushers, bracelets, antlers with processing marks), loom-weights, fragment of an anthropomorphic figurine and ceramic vessels that can be completed.

Keywords: *Late Bronze Age, Sarmatian Period, Medieval Ages, settlements, rescue archaeological excavation*

Cuvinte cheie: *Epoca bronzului târziu, perioada sarmatică, epoca medievală, așezări, cercetare arheologică preventivă*

1. Introducere

Cercetarea arheologică preventivă a avut ca scop salvarea vestigiilor arheologice descoperite în zona afectată de proiectul „Varianta de ocolire Timișoara Sud” (prescurtat VOTS), între Km. 25+000–25+350, unde a fost identificat un sit arheologic (Pl. 1–2), în urma efectuării unui diagnostic arheologic intruziv. Cercetările arheologice întreprinse de arheologi ai Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia în situl 1 de la Ghiroda au pus în evidență prezența unor așezări din epoca bronzului târziu, perioada sarmatică și epoca medievală timpurie, dar și a două grupuri de morminte din perioada sarmatică. În partea de nord a sitului se remarcă și un canal de desecare din epoca modernă, care traversează situl de la vest la est. În total, au fost identificate și cercetate 214 complexe arheologice (Fig. 2).

Compania Națională de Administrare a Infrastructurii Rutiere S.A. construiește prin intermediul firmei Tirrena Scavi S.p.A. Italia Sucursala Cluj o parte din drumul de centură al municipiului Timișoara, proiect denumit „Varianta de ocolire Timișoara Sud” (VOTS), care traversează terenuri aflate în raza localităților Timișoara, Ghiroda, Giroc, Chișoda și Șag, pe o distanță de 25,6 km. Conform contractului încheiat între Tirrena Scavi S.p.A. (Antreprenor) și Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (Subantreprenor), subantreprenorul se obligă să efectueze cercetări arheologice preventive pe siturile identificate pe traseul centurii de sud a Timișoarei. În urma efectuării diagnosticului arheologic intruziv în primăvara

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul 12–14, Alba Iulia, jud. Alba, România, email: liviugabrielbalan@yahoo.com.

** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul 12–14, Alba Iulia, jud. Alba, România, email: raluburlacu@gmail.com.

*** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul 12–14, Alba Iulia, jud. Alba, România, email: hermyona_1983@yahoo.com.

anului 2019 de către arheologi ai Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, pe traseul VOTS au fost identificate 8 situri arheologice: Ghiroda – Situl 1, între Km 25+000 și Km 25+350; Ghiroda – Situl 2, între Km 21+300 și Km 21+500; Giroc – Situl 3, între Km 12+260 și Km 12+980; Chișoda, com. Giroc – *Valul roman* (Situl 4), între Km 7+300 și Km 7+400; Șag – Situl 5, între Km 6+350 și Km 6+900; Timișoara – *Hladik 1* (Situl 6), între Km 5+000 și Km 5+400; Șag – Situl 7, între Km 4+140 și Km 4+500; și Timișoara – Situl 8, între Km 0+980 și Km 1+040 (**Fig. 1**). Cercetările arheologice preventive s-au desfășurat în perioada 18 iunie – 20 decembrie 2019 și 19 mai – 29 octombrie 2020. Colectivele de cercetare au fost alcătuite din 9 arheologi (experți, specialiști și debutanți) reprezentând trei instituții de profil: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Muzeul Național al Banatului Timișoara și Muzeul Județean Satu Mare.

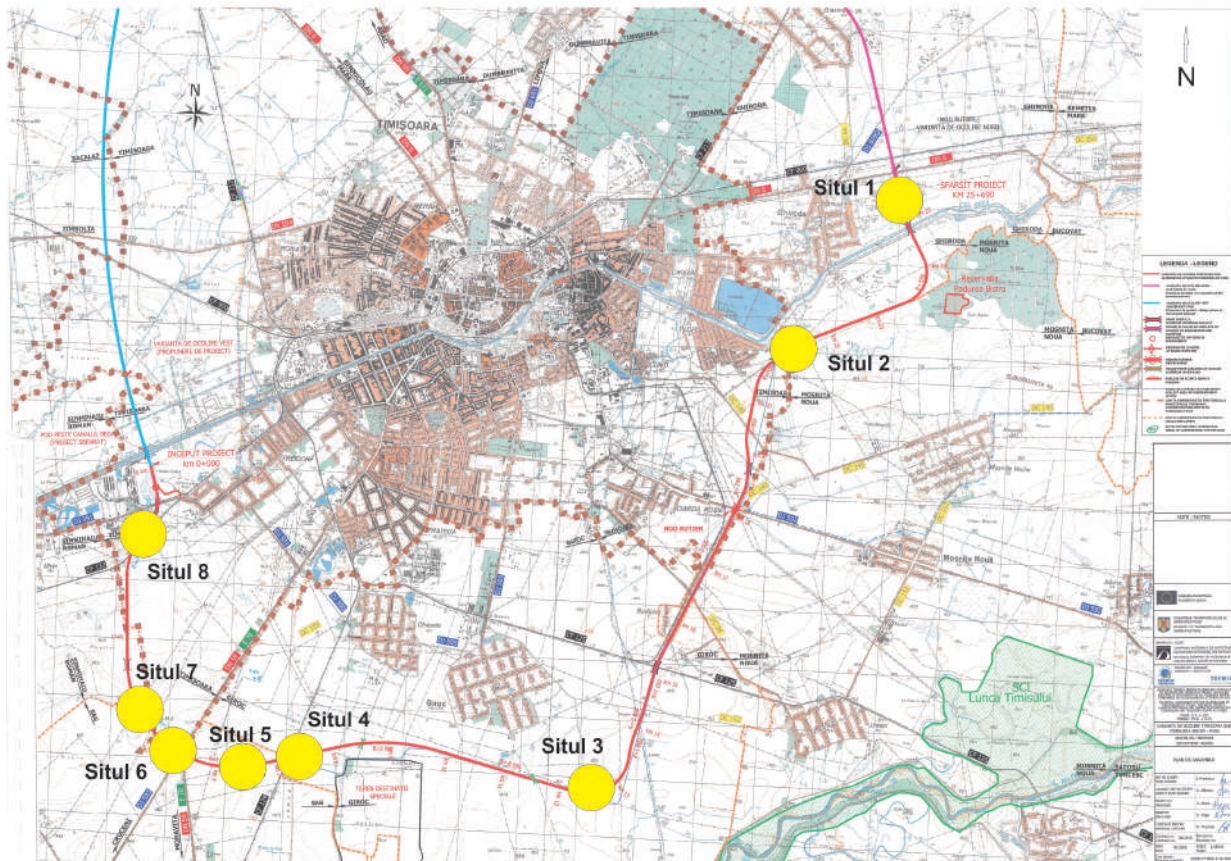

Fig. 1.

2. Cadrul fizico-geografic

Situl 1 se află la câteva sute de metri de limita de est a satului Ghiroda, localitate poziționată la est de Timișoara, în partea de sud-vest a Câmpiei Panonice (Câmpia de Vest). Situl este amplasat pe malul unui mic curs de apă care curge de la est la vest și care se varsă în canalul Bega, poziționat la 180 m sud-sud-est de sit. Așezările din diferite epoci de la Ghiroda au fost amplasate pe o zonă ușor mai ridicată, la o altitudine de 89–90 m, favorabilă amenajării de locuințe și gospodării, ferite de inundații.

3. Istoricul cercetărilor

Situl 1 de pe traseul VOTS, din raza localității Ghiroda, nu era cunoscut în literatura de specialitate. Acesta a fost identificat de arheologii MNUAI în aprilie 2019 în timpul lucrărilor de diagnostic arheologic intruziv. Primele cercetări arheologice preventive au început în data de 18 iunie 2019 și au fost finalizate la 29 iulie 2019.

4. Obiectivele cercetărilor

Colectivul de cercetare a avut următoarele obiective asumate în cadrul proiectului de cercetare a sitului 1 de la Ghiroda de pe VOTS: (a) Cercetarea tuturor complexelor și materialelor arheologice de pe suprafața afectată de proiect; (b) Efectuarea unei ridicări topografice a suprafeței și complexelor investigate; (c) Prelucrarea materialelor arheologice; (d) Conceperea unui raport cu privire la rezultatele cercetării.

5. Scurtă descriere a metodologiei de cercetare

În timpul diagnosticului arheologic efectuat în primăvara anului 2019 au fost identificate mai multe complexe arheologice de tip adâncit, atribuite epocii medievale timpurii. În stadiul incipient, cercetarea arheologică preventivă a constatat în decopertarea mecanizată a stratului arabil și a stratului arheologic până la identificarea complexelor arheologice în zona de sud a sitului. Următoarea etapă de cercetare a cuprins documentarea (fotografiere, desen arheologic, ridicare topografică) și excavarea complexelor identificate în cadrul primei etape, alături de continuarea decopertării mecanizate. Utilajele și muncitorii au fost puși la dispoziție de Antreprenor. În partea de nord a sitului, complexele arheologice au fost înregistrate până în dreptul Km. 25+320. Și în partea de sud a sitului ne-am confruntat cu o situație asemănătoare, între Km 25+000 și Km 25+020 fiind înregistrat actualul curs de apă, pe malul căruia au fost întemeiate așezările vechi cercetate de noi (**Fig. 2**).

6. Rezultatele cercetării

În situl de la Ghiroda au fost descoperite complexe arheologice tipice unor așezări din epoca bronzului târziu, perioada sarmatică și epoca medievală timpurie, trei morminte de înhumare din perioada sarmatică și un canal de desecare din epoca modernă. Au fost cercetate 214 complexe arheologice de diferite tipuri: locuințe adâncite, aglomerări de chirpici și gropi de stâlpi provenind de la locuințe de suprafață, aglomerări de materiale în strat, cuptoare, gropi menajere, șanțuri înguste, o depunere de vase ceramice și morminte de înhumare. Complexele aparținând celor trei epoci acoperă toată suprafața sitului. Cea mai consistentă locuire pare să fie cea din epoca bronzului târziu (**Fig. 2**).

6.1. Stratigrafia generală

Sub stratul arabil, lutos, de culoare brună-închisă (gros de 0,20-0,25 m), se află stratul arheologic (gros de 0,20-0,30 m) în care se află numeroase materiale arheologice și la baza căruia se conturează complexele arheologice. Acesta are o consistență și o culoare asemănătoare stratului arabil, doar cu o nuanță ușor mai închisă. Stratul steril din punct de vedere arheologic este lutos și de culoare brună. Spre extremitățile sitului (nord și sud), unde terenul este mai jos cu 1 m, se întâlnește un strat argilos de culoare gri-albăstrie, specific zonelor de mlaștină.

6.2. Prezentarea principalelor descoperiri (complexe și elemente de inventar)

6.2.1. Epoca bronzului târziu

Un număr de 159 complexe pot fi atribuite epocii bronzului târziu, reprezentând peste trei sferturi din totalul complexelor arheologice cercetate în situl de la Ghiroda. Dovada existenței unor locuințe de suprafață constă în prezența unor aglomerări de chirpici arși (Cx. 186, Cx. 8a – **Pl. 1/1**) și a unor gropi de stâlpi (Cx. 3, Cx. 6, Cx. 8b, Cx. 18, Cx. 19, Cx. 20, Cx. 21 și Cx. 22), multe dintre ele umplute cu bucăți de chirpici arși de la pereții acestor locuințe. Specifice acestei perioade sunt complexele de tip adâncit, reprezentate de diferite gropi de dimensiuni mai mari și mai mici (Cx. 1, Cx. 10 – **Pl. 2/3**, Cx. 12, Cx. 13, Cx. 14b, Cx. 15, Cx. 23 – **Pl. 2/4**, Cx. 28, Cx. 33, Cx. 35, Cx. 37, Cx. 42 – **Pl. 2/2**, Cx. 47, Cx. 55, Cx. 56, Cx. 79, Cx. 95, Cx. 105, Cx. 111, Cx. 113, Cx. 89, Cx. 133 – **Pl. 2/5**, Cx. 150 – **Pl. 3/1**, Cx. 178, Cx. 191 – **Pl. 1/5**, Cx. 198 – **Pl. 2/6**). Unele dintre aceste gropi coboară până la pânza freatică, la adâncimea de 1,80–2 m de la nivelul actual de călcare. Mai multe gropi cercetate la Ghiroda se remarcă prin obiectele descoperite. În groapa Cx. 150 se afla o pereche de coarne de cerb cu urme de tăiere și ardere, foarte aproape de nivelul pânzei freatice (**Pl. 3/1**). În Cx. 28 au fost găsite la baza gropii

și în stratul de umplere mai multe greutateți din lut ars, fragmente de chirpici arși, fragmente ceramice și obiecte din bronz (Pl. 3/5). În partea de sud a sitului, într-o groapă de mici dimensiuni (Cx. 158) au fost depuse mai multe vase ceramice. Într-un vas de formă bitronconică, ornamentat cu incizii verticale, de tip Cugir-Band, au fost depuse mai multe străchini așezate una peste alta, de la cea mai mare ca diametru la cea mai mică, cu gura în sus. În ultima strachină se aflau mai multe cești. Toate aceste vase erau acoperite de un vas cu gura în jos. Un alt vas, alunecat în groapă, ar sugera prezența unui al doilea capac pentru acoperirea întregului depozit. Au fost identificate fragmente de la peste 25 de vase ceramice (Pl. 4/1–3). În groapa Cx. 204 a fost depus un vas bitronconic, negru la exterior, roșu la interior, ornamentat cu caneluri. În zona gurii vasului au fost descoperite un fragment de rășniță din piatră și un fragment de calotă craniană umană (Pl. 3/3–4). Unele gropi prezintă și anumite zone care se extind spre exterior mai puțin adânci față de aria principală a complexului. În cazul unora dintre aceste gropi, de dimensiuni mai mari (Cx. 32, Cx. 35, Cx. 56 și Cx. 105), se poate lua în calcul varianta utilizării lor ca spații de locuire, dar trebuie menționat că nu au fost descoperite podele sau vetre la baza acestora. Cx. 149 este un complex delimitat pe nivelul de călcare, de formă ovală, la adâncimea de 0,60-0,64 m, care este alcătuit din mai multe fragmente ceramice și pietre de dimensiuni mici grupate compact, reprezentând un rest din patul care susținea o vatră exterioară (Pl. 3/2).

Între materialele arheologice specifice epocii bronzului târziu se numără obiecte confecționate din metal (bronz și argint), material dur animal (os, corn și cochilie de scoică), piatră și lut ars. În stratul arheologic și în complexele bronzului târziu au fost descoperite mai multe piese confecționate din bronz și argint: ace (Pl. 17/1–3, 5–6), dălțițe (Pl. 17/4, 7) și lame de fierăstrău (Pl. 17/8). În funcție de forma capului, am identificat două tipuri de ace: ac cu cap în formă de măciucă (Pl. 17/1–2, 6) și ac cu cap bitronconic (Pl. 17/3). Primul dintre ele prezintă două variante: (1) decorat cu ornamente incizate și (2) neornamentat. Mai multe fragmente de tipare din piatră descoperite în complexele din bronzul târziu sunt un argument că în această așezare exista un atelier metalurgic (Pl. 15/6–7). Din piatră au fost confecționate rășnițe (Pl. 15/5), frecătoare (Pl. 15/1–4) și o cute. Din material dur animal au fost confecționate împungătoare (Pl. 15/10, 13), o verigă (Pl. 15/9) și brățări (Pl. 15/8, 11). Remarcăm o brățară confecționată din scoică de mare descoperită în complexul Cx. 178 (Pl. 15/11). Un alt fragment de cochilie de scoică ar putea să fie tot dintr-o brățară (Pl. 15/8). O descoperire deosebită sunt coarnele de cerb de la baza gropii Cx. 150. În mai multe puncte se observă tăieturi și urme de ardere pe coarne (Pl. 16/1–2). Alte resturi de coarne cu urme de tăiere descoperite în așezare sunt un argument că aceste coarne erau prelucrate pentru obținerea de unelte (Pl. 16/3). În complexele din bronzul târziu au fost descoperite și numeroase fragmente de greutateți din lut ars (Pl. 16/6–7). Un fragment mic pare să provină de la o figurină antropomorfă decorată cu linii incizate (Pl. 16/5). Mai multe vase întregite sau întregibile confecționate din lut ars au fost descoperite în depunerea de vase Cx. 158, în special străchini și cești (Pl. 12). Alte vase de mici dimensiuni (castroane și cești) au fost descoperite în complexele Cx. 4 (Pl. 10/7), Cx. 8b (Pl. 10/6), Cx. 28 (Pl. 10/8), Cx. 34 (Pl. 11/9–10), Cx. 42 (Pl. 10/4), Cx. 76 (Pl. 10/3) și Cx. 178.

6.2.2. Perioada sarmatică

Tipice acestei perioade sunt locuințele adâncite de formă rectangulară, gropile adânci, cuptoarele, gropile de formă rotundă, ovală și rectangulară, dar și trei morminte de inhumație (36 de complexe). Pe planul sitului putem remarca mai multe grupuri de complexe. O grupare de complexe se află în partea de nord, unde mai multe gropi (Cx. 66, Cx. 70 – Pl. 4/6, Cx. 76, Cx. 77, Cx. 78 – Pl. 11/5, Cx. 84, Cx. 86 – Pl. 11/4, Cx. 87) sunt concentrate în dreptul Km 25+270–280. Un al doilea grup de complexe a fost cercetat în dreptul Km 25+140–160 și este alcătuit dintr-o locuință adâncită de formă rectangulară (Cx. 126 – Pl. 4/5), un cuptor (Cx. 26 – Pl. 5/1), o groapă adâncă (Cx. 168) și două morminte de inhumație (Cx. 123 – Pl. 6/1 și Cx. 125 – Pl. 6/2). Alte complexe aparținând perioadei sarmatice sunt grupate în partea de sud a sitului, în dreptul Km. 25+020-080, și constau dintr-o locuință adâncită de formă rectangulară (Cx. 155), un grup de trei cuptoare (Cx. 153, Cx. 153b și Cx. 176 – Pl. 5/2–6), două cuptoare grupate (Cx. 144a-b), o groapă (Cx. 176b) și un mormânt (Cx. 177). Două șanțuri înguste, probabil fundații ale împrejmuirilor pentru animale (Cx. 163 și Cx. 195), un cuptor (Cx. 161) și o groapă se află aproape de limita de sud a sitului. Alte câteva gropi par să fie izolate de celelalte complexe.

Interesante sunt cuptoarele Cx. 26, Cx. 161 și Cx. 176-Cx. 53-Cx. 53b, care, prin modul în care au

fost amenajate, sunt asemănătoare cuptoarelor de ars ceramică de la Petea¹. Acestea au fost construite prin săparea unei gropi în peretele căreia au fost scobite cuptoarele. Diferența dintre cuptoarele de la Ghiroda și cele de la Petea este că ele nu au fost utilizate pentru confecționarea ceramicii, dovadă fiind numărul redus de fragmente ceramice descoperite, dar și lipsa plăcilor perforate. O analiză cu privire la modalitatea de amenajare a acestui tip de cuptor scobit în lut a fost făcută de cercetătorul I. Stanciu². Similar celor trei cuptoare Cx. 176–153–153b de la Ghiroda a fost cercetat un cuptor dublu la Lazuri³.

Elementele de inventar sunt destul de rare în complexele de perioadă sarmatică: un vârf de sulită din mormântul Cx. 123, o brătară de bronz din locuința Cx. 126 (Pl. 17/11), o fusaiolă din lut ars din Cx. 126 și o piesă din fier din cuptorul Cx. 153.

6.2.3. *Epoca medievală timpurie*

Numărul complexelor (18) din epoca medievală timpurie este redus comparativ cu cele din epoca bronzului târziu, dar ele acoperă cam trei sferturi din sit, singura zonă în care nu au fost documentate fiind între Km. 25+020 și 25+080, în partea de sud a sitului (Fig. 2). În situl de la Ghiroda au fost cercetate cinci locuințe adâncite de formă rectangulară (Cx. 17, Cx. 36 – Pl. 6/6, Cx. 48, Cx. 80 – Pl. 6/5 și Cx. 171 – Pl. 7/6), trei șanțuri înguste (Cx. 14 – Pl. 7/4, Cx. 16 și Cx. 7 – Pl. 7/1), și 10 gropi, unele dintre acestea adâncindu-se până la pânza freatică (Cx. 91 – Pl. 7/2, Cx. 96 – Pl. 7/3, Cx. 100, Cx. 106 – Pl. 7/5, Cx. 188). Doar locuința Cx. 17 nu dispunea de o instalație de foc. Un cuptor cruțat în lut a fost amenajat în colțul de nord-est al locuinței Cx. 171 (Pl. 7/6). În locuința Cx. 80, în colțul de nord-vest, a fost încropită o instalație de foc pe mai multe pietre, care prezentau urme de ardere secundară (Pl. 7/6). Interesantă este vatra locuinței Cx. 36, care a fost amenajată pe o râșniță din piatră rotativă (Pl. 6/6). În locuința Cx. 48, vatra a fost construită în colțul de est.

În complexele medievale timpurii de la Ghiroda am descoperit o monedă din bronz perforată (Pl. 17/10), câteva piese din fier care ar proveni din lame de cuțite, mai multe unelte din material dur animal și fragmente ceramice.

O cataramă din argint descoperită în strat poate fi atribuită locuirii din perioada sarmatică sau așezării medievale timpurii (Pl. 30/8).

6.3. *Elemente de cronologie relativă*

6.3.1 *Epoca bronzului târziu*

La baza datării acestui orizont stau ceramica (vase întregi sau întregibile și fragmente ceramice) și câteva obiecte din bronz.

Ceramica din bronzul târziu de la Ghiroda este arsă reducător și oxidant, rezultând culori negre, maronii și portocalii. În număr redus, este atestată bicromia pe unele vase, neagră la exterior și roșie la interior. Sunt prezente cele două categorii de pastă, fină și grosieră. Printre formele identificate se numără vasul bitronconic (Pl. 8/2, 11; 9/2–3, 9; 11/6, 8), oala (Pl. 8/12; 9/1, 10; 10/9; 11/2, 7), vasul-cuptor de tip pyraunos (Pl. 8/6), strachina cu buza invazată (Pl. 9/4, 6; 10/1; 11/3; 12/2–3, 4) sau evazată (Pl. 10/1), castronul (Pl. 10/7, 11), capacul (Pl. 11/5) și ceașca (Pl. 8/1, 4, 7; 9/5–7; 10/2–6, 8; 11/4, 9–10; 12/1). Ornamentele sunt realizate cu ajutorul canelurii și inciziei, la care se adaugă decorul plastic alcătuit din butoni și brăuri orizontale. Canelurile sunt utilizate în diferite moduri: orizontal pe gâtul vaselor bitronconice (Pl. 9/1; 11/6, 8), oblic pe diametrul maxim al vaselor bitronconice (Pl. 8/11), oblic sau orizontal pe buzele invazate ale castroanelor (Pl. 9/4, 6; 12/2–3, 5), pe interiorul unor castroane cu buza evazată (Pl. 11/1), orizontal pe umărul unor oale (Pl. 9/10; 10/9; 11/7) și castroane (Pl. 10/11), oblic și orizontal pe corpul unor cești (Pl. 8/1, 7, 10; 9/5; 10/2, 8; 11/4), în ghirlandă pe un fragment de strachină (Pl. 9/6), vertical pe corpul unor oale (Pl. 10/10), semicircular în jurul unor proeminențe alungite (Pl. 8/9). Inciziile sunt utilizate vertical pentru ornamentarea jumătății inferioare a vaselor descoperite în depozitul Cx. 158 (Pl. 12/4, 6), dar și pe două fragmente descoperite în alte complexe (Pl. 8/5, 8). Decorul plastic constă din brăuri alveolate și incizate (Pl. 8/12; 11/2), dar și din butoni plasați sub

¹ Gindele, Istvánovits 2011.

² Stanciu 2011, 163–167.

³ Stanciu 2011, 164.

buzele castroanelor, deasupra și sub diametrul maxim al vaselor bitronconice (**Pl. 8/1–2, 6, 9; 9/3, 9; 10/1, 11; 11/7; 12/2–3, 5**). Uneori acești butoni fac pereche, mai ales pe vasele bitronconice (**Pl. 9/3**).

Ceramica din situl de la Ghiroda prezintă analogii în olăria descoperită în tumulul *Grămurada lui Ticu* de la Susani⁴, în mormintele din faza a doua din necropola de la Bobda⁵, în necropolele de la Ticvaniul Mare⁶ și Hinova⁷, în mormântul de incinerare de la Caransebeș – *Balta Sărată*⁸, în depozitul de bronzuri de la Fizeș⁹ și materialele de la Moldova Nouă¹⁰. Toate aceste descoperiri au fost atribuite unor grupuri culturale înrudite care ocupă un spațiu vast incluzând zone din Banat, Oltenia, Muntenia și Moldova¹¹. În Banat, manifestările culturale de acest tip au fost denumite Susani – Bobda II¹², dar în ultima perioadă este utilizat și termenul de fază Cruceni – Belegiș III¹³. În mare, se consideră că acest grup evoluează pe parcursul etapei Hallstatt A. Vasul bitronconic (**Pl. 12/6**) în care au fost depuse străchini și cești specifice grupului Susani – Bobda II / Cruceni – Belegiș III și o strachină tronconică (**Pl. 12/4**) aflată în el, ornamentate cu incizii verticale, sunt specifice grupului Cugir-Band din Transilvania¹⁴. Recent au fost publicate și trei date radiocarbon din situri ale acestui grup care se încadrează între sfârșitul secolului 13 a. Chr. și prima jumătate a secolului 11 a. Chr.¹⁵. Și unele dintre piesele de bronz de la Ghiroda au analogii în situri specifice acestei perioade. Acele cu cap în formă de măciucă sunt prezente în depozitele de bronzuri specifice etapei Bronz D, la Cornușel¹⁶, și Hallstatt A, la Dipșa¹⁷ și Uioara de Sus¹⁸. Acestea au fost descoperite și în așezări, la Teleac¹⁹, Foeni – *Gomila Lupului*²⁰, Timișoara – *Fratelia*²¹, dar și în morminte, la Ticvaniul Mare²². Și acele cu cap bitronconic sunt des întâlnite în perioada Bronz D – Hallstatt A, în depozitele de la Șpălnaca²³ și Tășad²⁴, așezările de la Isaia – *Balta popii*²⁵, Holercani²⁶, Trinca – *Izvorul lui Luca*²⁷ și într-un mormânt de la Vaslui – *Curțile domnești*²⁸. În depozitele seriei Cincu-Suseni au fost descoperite numeroase lame de fierăstrău asemănătoare piesei de la Ghiroda: Dipșa²⁹, Cugir³⁰ și Șpălnaca II³¹.

6.3.2 Perioada sarmatică

Ceramica lucrată la mână și la roată ne-a ajutat la datarea complexelor din perioada sarmatică. Printre formele identificate se numără castroane (**Pl. 13/2**), oale (**Pl. 13/5**) și ulcioare (**Pl. 13/7**). Se remarcă ulciorul din groapa Cx. 77, din pastă fină, de culoare cenușie, ornamentat prin lustruire cu linii vălurite (**Pl. 13/7**). Lipsa ceramicii ștampilate ar fi un argument pentru o datare a locuirii de la Ghiroda în etapele

⁴ Stratan, Vulpe 1977.

⁵ Gumă 1993, 171.

⁶ Gumă 1993, 173, pl. XXIV–XXV.

⁷ Davidescu, Vulpe 2010a; Davidescu, Vulpe 2010b.

⁸ Gumă 1993, 168, pl. XXIII.

⁹ Gumă 1993, 169, pl. XXII.

¹⁰ Gumă 1993, 176, pl. XVII.

¹¹ László 2001, 313–321.

¹² Levițki 2016, 81.

¹³ Szentmiklosi 2006, 233–234; Hegyi 2014, 311–312, 314.

¹⁴ Ciugudean *et alii* 2019.

¹⁵ Ciugudean *et alii* 2019, 103–109.

¹⁶ Gumă 1993, pl. XIII.

¹⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 140/11.

¹⁸ Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 268/36–41, 46–48.

¹⁹ Vasiliev *et alii* 1991, fig. 18/12.

²⁰ Szentmiklosi 2009, Pl. LIV/1.

²¹ Szentmiklosi 2009, Pl. CXXXIV/6.

²² Gumă 1993, Pl. XXV/4d, 5f.

²³ Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 210/17–18.

²⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 213/5.

²⁵ Brașoveanu *et alii* 2017, 83, 87.

²⁶ Brașoveanu *et alii* 2017, 87.

²⁷ Levițki 2016, 86.

²⁸ Levițki 2016, 86.

²⁹ Ciugudean *et alii* 2006, 39, pl. XXXI/1–12.

³⁰ Ciugudean, Aldea 2005, 101–102, fig. 9–11.

³¹ Petrescu-Dîmbovița 1978, pl. 149/313–327.

cronologice D1-D2³². Prezența unor mici gospodării și de grupuri de morminte este în favoarea datării într-o perioadă târzie a epocii sarmatice din Banat. Apariția unor grupuri mici de morminte sau morminte singulare sunt puse pe seama apariției vandalilor în zonă, la sfârșit de secol IV p. Chr. și început de secol V p. Chr.³³

6.3.3 Epoca medievală timpurie

Ceramica din complexele epocii medievale timpurii de la Ghiroda este lucrată la roată rapidă. Arderea este în general neuniformă, având ca rezultat culori de maroniu cu nuanțe de culoare neagră. Prezența unor fragmente ceramice de culoare neagră și portocalie sugerează și o ardere într-un mediu controlat, reducător și, respectiv, oxidant. O singură formă a fost identificată și anume vasul borcan. Ornamentele constau din linii incizate orizontale și în valuri (Pl. 13/9–10; 14/1–13). Pe câteva fragmente ceramice este prezent și ornamentul realizat cu roțița dințată (Pl. 14/3, 5). Moneda perforată descoperită în Cx. 91 este ilizibilă (Pl. 30/9) și nu poate contribui la o datare mai strânsă. Vasul borcan (sau oala fără toarte) ornamentat cu linii orizontale și vălurite este prezent în mai toate așezările epocii medievale timpurii (Craiovan, Micle 2015; Craiovan, Prian 2016; Keve 2017; Băcuet-Crișan, Csók 2017). Ornamentele cu roțița dințată pe ceramică apar din a doua jumătate a secolului 11 (Keve 2017, 258). Propunem o datare a locuirii medievale timpurii de la Ghiroda în așa numita „epocă arpadiană”, care acoperă secolele 11–13 p. Chr.

7. Concluzii

Cercetările arheologice preventive din situl 1 de la Ghiroda sunt importante pentru cunoașterea istoriei zonei Timișoarei. Așezarea din epoca bronzului târziu completează repertoriul descoperirilor atribuite secolelor 13–11 a. Chr. O importanță deosebită o reprezintă depozitul de vase Cx. 158 prin numărul mare de vase întregi și întregibile, dar și prin apariția pieselor de import din aria grupului Cugir-Band. Cercetarea așezărilor din perioada sarmatică (secolele 4–5 p. Chr.) și epoca medievală timpurie (secolele 11–13 p. Chr.) completează trăsăturile specifice acestor epoci din Banat. Trebuie menționat că situl arheologic de la Ghiroda a fost excavat doar în limitele zonei afectate de proiect. Mare parte din acesta continuă spre vest și est, așa cum o demonstrează numeroasele materiale arheologice prezente în arătură.

Lista figurilor și planșelor

- Fig. 1 Localizarea siturilor arheologice pe traseul Variantei de ocolire Timișoara Sud.
- Fig. 2 Planul general de cercetare arheologică în situl 1 de la Ghiroda.
- Pl. 1 1. Urme de pereți de locuință de suprafață din epoca bronzului târziu identificate la baza stratului arheologic (Cx. 8); 2. Complex de tip adâncit din epoca bronzului târziu, după secționare (Cx. 37); 3. Complexe de tip adâncit din epoca bronzului târziu (Cx. 32–33–34); 4. Secționarea complexului adâncit din epoca bronzului târziu (Cx. 35); 5. Secționarea gropii Cx. 191 din epoca bronzului târziu; 6. Complex de mari dimensiuni din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 56).
- Pl. 2 1. Complex de mari dimensiuni din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 105); 2. Groapă din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 42); 3. Groapa Cx. 10 din epoca bronzului târziu surprinsă în profilul de est al suprafeței cercetate; 4. Groapă din epoca bronzului târziu (Cx. 23); 5. Secționarea gropii Cx. 133 din epoca bronzului târziu; 6. Fragmente ceramice descoperite la baza gropii Cx. 198 din epoca bronzului târziu.
- Pl. 3 1. Coarne de cerb descoperite la baza unui complex adâncit de mari dimensiuni care ajunge la pânza freatică (Cx. 150); 2. Pat din fragmente ceramice și pietre pentru o vatră din epoca bronzului târziu (Cx. 149); 3. Vas bitronconic din epoca bronzului târziu în care a fost descoperit, în partea superioară, un fragment de craniu uman (Cx. 204); 4. Detaliu cu fragmentul de craniu uman descoperit în complexul Cx. 204 din epoca bronzului târziu; 5. Greutăți din lut ars descoperite la baza gropii Cx. 28 din epoca bronzului târziu; 6. Cească ornamentată cu caneluri descoperită la baza gropii Cx. 28 din epoca bronzului târziu.

³² Gindele, Istvánovits 2011, 239–250.

³³ Stanciu 2011, 157–158.

- Pl. 4 1. Depozitul de vase Cx. 158 din epoca bronzului târziu; 2. Detaliu cu castroanele așezate în complexul Cx. 158; 3. Detaliu cu cești depuse în complexul Cx. 158 din epoca bronzului târziu; 4. Ac din argint din epoca bronzului târziu descoperit la limita dintre stratul arheologic și stratul steril; 5. Locuință de tip adâncit (Cx. 126) din perioada sarmatică; 6. Groapa Cx. 70 din perioada sarmatică.
- Pl. 5 1. Cuptor cu groapă de alimentare din perioada sarmatică (Cx. 26); 2. Cuptoarele Cx. 153 (dreapta) și Cx. 176 (stânga) din perioada sarmatică; 3. Grup de trei cuptoare din perioada sarmatică descoperite în situl de la Ghiroda: Cx. 176 (plan apropiat), Cx. 153 (plan îndepărtat, dreapta) și Cx. 153b (plan îndepărtat, stânga); 4. Gura de alimentare a cuptorului Cx. 153b din perioada sarmatică; 5. Secționarea cuptorului Cx. 153b din perioada sarmatică (vatra cuptorului este amenajată din fragmente sparte de ceramică); 6. Secționarea vetrei cuptorului Cx. 176 din perioada sarmatică.
- Pl. 6 1. Mormânt de înhumare din perioada sarmatică (Cx. 123); 2. Detaliu cu craniul scheletului descoperit în mormântul Cx. 125 din perioada sarmatică; 3. Groapă de formă rectangulară din perioada sarmatică (Cx. 86); 4. Instalație de foc amenajată în colțul de nord-est al locuinței Cx. 80 din epoca medievală timpurie; 5. Locuința adâncită Cx. 80 din epoca medievală timpurie; 6. Locuința de tip adâncit Cx. 36 din epoca medievală timpurie (o râșniță a fost folosită ca bază pentru vatră).
- Pl. 7 1. Șanțul Cx. 7 din epoca medievală timpurie surprins în profilul de est al suprafeței cercetate; 2. Groapă de mari dimensiuni din epoca medievală timpurie, care se adâncește sub nivelul pânzei freatice (Cx. 91); 3. Groapă de mari dimensiuni din epoca medievală timpurie, care se adâncește sub nivelul pânzei freatice (Cx. 96); 4. Șanțul Cx. 14 din epoca medievală timpurie; 5. Groapa Cx. 93 din epoca medievală timpurie; 6. Cuptorul locuinței Cx. 171 din epoca medievală timpurie.
- Pl. 8 Ceramică din epoca bronzului târziu: 1. Cx. 148; 2–4. Cx. 133; 5. Cx. 193; 6–12. Cx. 173.
- Pl. 9 Ceramică din epoca bronzului târziu: 1. Cx. 173; 2. Cx. 175; 3–4, 6–7. Cx. 178; 5. Cx. 190; 8–11. Cx. 148.
- Pl. 10 Ceramică din epoca bronzului târziu: 1. Cx. 148; 2. Cx. 133; 3. Cx. 76; 4, 9. Cx. 42; 5. Strat; 6. Cx. 8b; 7. Cx. 4; 8. Cx. 28; 10. Cx. 35; 11. Cx. 33.
- Pl. 11 Ceramică din epoca bronzului târziu: 1. Cx. 183; 2. Cx. 105; 3–4. Cx. 35; 5, 8. Cx. 148; 6. Cx. 15; 7. Cx. 42; 9–10. Cx. 34.
- Pl. 12 Vase ceramice din complexul Cx. 158 din epoca bronzului târziu.
- Pl. 13 Ceramică din perioada sarmatică: 1. Cx. 92; 2–6. Cx. 126; 7. Cx. 77; 8. Cx. 156. Ceramică din epoca medievală timpurie: 9–10. Cx. 188.
- Pl. 14 Ceramică din epoca medievală timpurie: 1–2, 4. Cx. 91; 3, 9–10, 13. Cx. 100; 5. Cx. 80, 12; 6. Cx. 36; 7. Cx. 171; 8. Cx. 96; 11. Cx. 106.
- Pl. 15 Unelte din piatră din epoca bronzului târziu: 1. Cx. 12; 2. Strat; 3. Cx. 15; 4. Cx. 191; 5. Cx. 37. Tipare din piatră: 6. Cx. 196; 7. Cx. 148b. Obiecte din material dur animal din epoca bronzului târziu: 8. Cx. 37; 9, 12. Cx. 173; 10. Cx. 91; 11. Cx. 178; 13. Cx. 79.
- Pl. 16 Coarne de cerb din epoca bronzului târziu cu urme de prelucrare în vederea obținerii de materie primă pentru unelte: 1–2. Cx. 150; 3. Cx. 191. 4. Fragment de calotă craniană umană din groapa Cx. 204. Greutăți din lut ars: 6–7. Cx. 28. Fragment de figurină antropomorfă din lut ars: 5. Cx. 28.
- Pl. 17 Obiecte din epoca bronzului târziu: ace de bronz și argint: 1, 5. Cx. 28; 2. Cx. 173; 3. Cx. 137b; 4, 6. Cx. 152; dăltiță: 7. Cx. 166b; lamă de fierăstrău: 8. Cx. 56. Obiecte din perioada sarmatică și epoca medievală timpurie: fusaiolă din lut ars: 9. Cx. 126. Monedă: 10. Cx. 91. Brățară din bronz: 11. Cx. 126. Cataramă din argint: 12. Strat.

Bibliografie

- Bader, Gindele 2014 Bader T., Gindele R., *Așezarea din epoca romană (barbară) de la Culciu Mic – Völgyhát / La siloz*. În: Gindele R. (ed.), *Arheologie în context regional și european. Studii în onoarea lui Némethi János la aniversarea a 75 de ani*, În: *Satu Mare. Studii și Comunicări*, seria Arheologie 30/1, Satu Mare, 2014, 89–217.
- Băcșeț-Crișan, Csók 2017 Băcșeț-Crișan D., Csók Z., *O locuință medievală timpurie descoperită la Ip „Dealul Bisericii” (județul Sălaj)*. În: Mărginean F., Stanciu I., Băcșeț-Crișan D. (eds.), *Orbis Medievalis I. Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți. Lucrările conferinței naționale Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți, Lipova (jud. Arad), 27–29 octombrie 2016*, Cluj-Napoca, 2017, 281–300.
- Brașoveanu et alii 2017 Brașoveanu C., Vornicu D.-M., Tencariu F.-A., *Notă asupra materialelor din perioada Hallstattului timpuriu descoperite recent în situl Isăia – Balta popii*. În: *Cercetări Istorice*, S. N. 36, 2017, 81–94.

- Ciugudean, Aldea 2005 Ciugudean H., Aldea I. Al., *Der erste depotfunde von Cugir, Kr. Alba und seine Beziehungen zu den spätbronzezeitlichen Kulturphänomenen Siebenbürgens*. În: T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II / Descoperiri de bronzuri din România II*, Bistrița, 2005, 95–132.
- Ciugudean et alii 2006 Ciugudean H., Luca S. A., Georgescu A., *Depozitul de bronzuri de la Dipșa / The Bronze Hoard from Dipșa*, Sibiu, 2006.
- Ciugudean et alii 2019 Ciugudean H., Uhner C., Quinn C., Bălan G., Oarga O., Bolog A., Balteș G., *După 25 de ani: grupul Cugir-Band în lumina noilor cercetări*. În: *Apulum*, 56, Series archaeologica et anthropologica, 89–130.
- Craiovan, Micle 2015 Craiovan B.-A., Micle D., *O frescă a habitatului medieval timpuriu de pe Valea Mureșului. Locuințele și cuptoarele de la Tărtăria, punct Pietroșița*. În: *Arheovest*, III/1, 2015, 495–508.
- Craiovan, Rogozea 2016 Craiovan B.-A., Rogozea O.-C., *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite evului mediu din vestul României*. În: *Patrimonium Banaticum*, 6, 2016, 101–137.
- Craiovan, Prian 2016 Craiovan B.-A., Prian A., *Noi descoperiri aparținând evului mediu timpuriu din vestul țării. Locuințele medieval timpurii de la Dudeștii Vechi, jud. Timiș*. În: *Arheovest*, IV/1, 2016, 441–446.
- Davidescu, Vulpe 2010a Davidescu M., Vulpe A., *Necropola de incinerare de la Hinova, jud. Mehedinți*. În: *Drobeta*, 20, 2010, 117–179.
- Davidescu, Vulpe 2010b Davidescu M., Vulpe A., *The Urnfield in Hinova, Mehedinți County (Roumania)*. În: *Dacia*, Serie Nouă 54, 2010, 5–54.
- Gindele, Istvánovits 2011 Gindele R., Istvánovits E., *Die Römerzeitlichen Töpferöfen von Csengersima – Petea, Satu Mare*, 2011.
- Gumă 1993 Gumă M., *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. În: *Bibliotheca Thracologica*, 4, București, 1993.
- Hegyi 2014 Hegyi A., *Perioada de tranziție la epoca fierului în Banat. Aspecte privind cronologia*. În: *Arheovest* II/1, 2014, 311–322.
- Keve 2017 Keve L., *Tipuri de vase ceramice din perioada arpadiană, în Scaunul Mureș*. În: Mărginean F., Stanciu I., Băcuț-Crișan D. (eds.), *Orbis Medievalis I. Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți. Lucrările conferinței naționale Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți, Lipova (jud. Arad), 27–29 octombrie 2016*, Cluj-Napoca, 2017, 255–269.
- László 2001 László A., *Epoca metalelor. Prima epocă a fierului. Perioada timpurie (Hallstatt A și B)*. În: Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe A. (eds.), *Istoria Românilor*, I, 2001, 299–327.
- Levițki 2016 Levițki O., *Considerații cu privire la limita cronologică inferioară a culturii hallstattului canelat Chișinău-Corlăteni din spațiul est-carpatic*. În: *Revista Arheologică*, Serie Nouă 12, 2016, 1–2, 80–105.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 Petrescu-Dîmbovița M., *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Petrescu-Dîmbovița 1978 Petrescu-Dîmbovița M., *Die Sichern in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, *Prähistorische Bronzefunde* 18, 1, München, 1978.
- Stanciu 2008 Stanciu I., *Etapa finală a epocii romane imperiale și începutul epocii migrațiilor în Barbaricum-ul din nord-vestul României*. În: *Ephemeris Napocensis*, 18, 2008, 147–169.
- Stanciu 2011 Stanciu I., *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)*, Cluj-Napoca, 2011.
- Stratan, Vulpe 1977 Stratan I., Vulpe A., *Der Hügel von Susani*. În: *Prähistorische Zeitschrift*, 52, 1977, 1, 8–60.
- Szentmiklosi 2006 Szentmiklosi A., *The Relations of the Cruceni-Belegiš Culture with Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă 14/1, 2006, 229–269.
- Szentmiklosi 2009 Szentmiklosi A., *Așezările culturii Cruceni – Belegiš în Banat, Alba Iulia, 2009. Teză de doctorat (PhD)*.
- Vasiliev et alii 1991 Vasiliev V., Aldea I. A., Ciugudean H., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991.

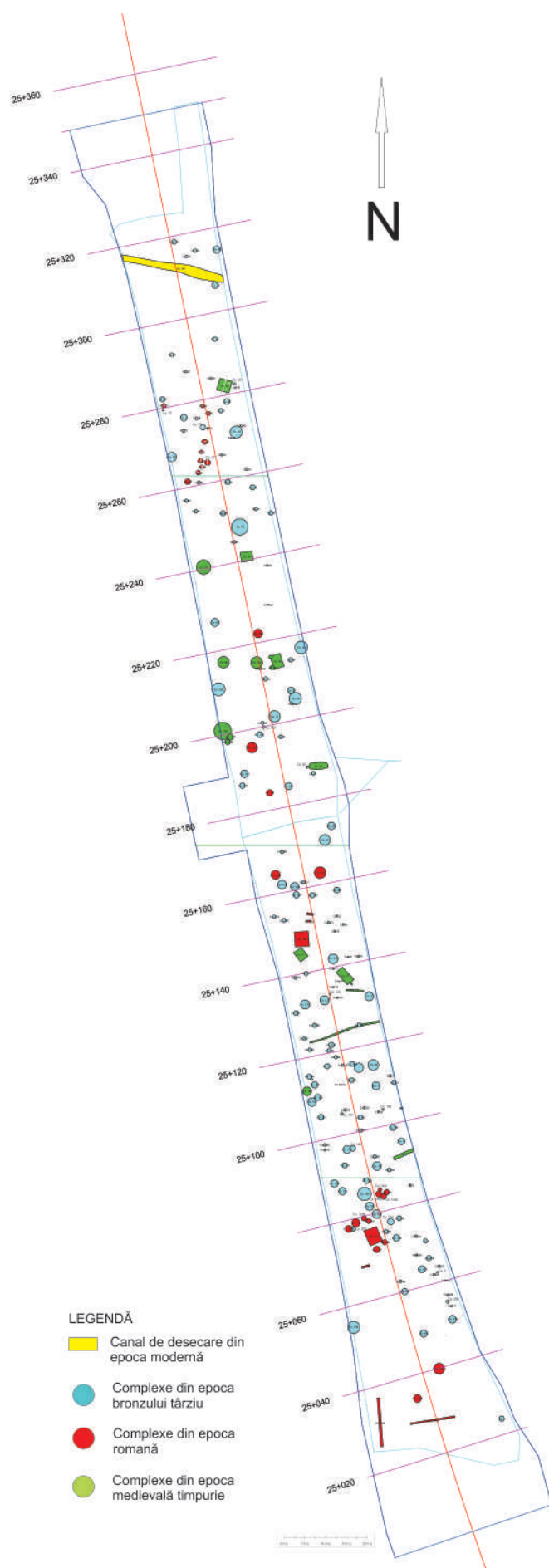

Fig. 2

1. Urme de pereți de locuință de suprafață din epoca bronzului târziu identificate la baza stratului arheologic (Cx. 8)

2. Complex de tip adâncit din epoca bronzului târziu, după secționare (Cx. 37)

3. Complexe de tip adâncit din epoca bronzului târziu (Cx. 32-33-34)

4. Secționarea complexului adâncit din epoca bronzului târziu (Cx. 35)

5. Secționarea gropii Cx. 191 din epoca bronzului târziu

6. Complex de mari dimensiuni din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 56)

1. Complex de mari dimensiuni din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 105)

2. Groapă din epoca bronzului târziu care se adâncește până la pânza freatică (Cx. 42)

3. Groapa Cx. 10 din epoca bronzului târziu surprinsă în profilul de est al suprafeței cercetate

4. Groapă din epoca bronzului târziu (Cx. 23)

5. Secționarea gropii Cx. 133 din epoca bronzului târziu

6. Fragmente ceramice descoperite la baza gropii Cx. 198 din epoca bronzului târziu

1. Coarne de cerb descoperite la baza unui complex adâncit de mari dimensiuni care ajunge la pânza freatică (Cx. 150)

2. Pat din fragmente ceramice și pietre pentru o vatră din epoca bronzului târziu (Cx. 149)

3. Vas bitronconic din epoca bronzului târziu în care a fost descoperit, în partea superioară, un fragment de craniu uman (Cx. 204)

4. Detaliu cu fragmentul de craniu uman descoperit în complexul Cx. 204 din epoca bronzului târziu

5. Greutăți din lut ars descoperite la baza gropii Cx. 28 din epoca bronzului târziu

6. Ceașcă ornamentată cu caneluri descoperită la baza gropii Cx. 28 din epoca bronzului târziu

1. Depozitul de vase Cx. 158 din epoca bronzului târziu

2. Detaliu cu castroanele așezate în complexul Cx. 158

3. Detaliu cu cești depuse în complexul Cx. 158 din epoca bronzului târziu

4. Ac din argint din epoca bronzului târziu descoperit la limita dintre stratul arheologic și stratul steril

5. Locuință de tip adâncit (Cx. 126) din epoca romană

6. Groapa Cx. 70 din epoca romană

1. Cuptor cu groapă de alimentare din epoca romană (Cx. 26)

2. Cuptoarele Cx. 153 (dreapta) și Cx. 176 (stânga) din epoca romană

3. Grup de trei cuptoare din epoca romană descoperite în situl de la Ghiroda: Cx. 176 (plan apropiat), Cx. 153 (plan îndepărtat, dreapta) și Cx. 153b (plan îndepărtat, stânga)

4. Gura de alimentare a cuptorului Cx. 153b din epoca romană

5. Secționarea cuptorului Cx. 153b din epoca romană (vatra cuptorului este amenajată din fragmente sparte de ceramică)

6. Secționarea vetrei cuptorului Cx. 176 din epoca romană

1. Mormânt de inhumație din epoca romană (Cx. 123)

2. Detaliu cu craniul scheletului descoperit în mormântul Cx. 125 din epoca romană

3. Groapă de formă rectangulară din epoca romană (Cx. 86)

4. Instalație de foc amenajată în colțul de nord-est al locuinței Cx. 80 din epoca medievală timpurie

5. Locuința adâncită Cx. 80 din epoca medievală timpurie

6. Locuința de tip adâncit Cx. 36 din epoca medievală timpurie (o rășniță a fost folosită ca bază pentru vatră)

1. Șanțul Cx. 7 din epoca medievală timpurie surprins în profilul de est al suprafeței cercetate

2. Groapă de mari dimensiuni din epoca medievală timpurie, care se adâncește sub nivelul pânzei freatice (Cx. 91)

3. Groapă de mari dimensiuni din epoca medievală timpurie, care se adâncește sub nivelul pânzei freatice (Cx. 96)

4. Șanțul Cx. 14 din epoca medievală timpurie

5. Groapa Cx. 93 din epoca medievală timpurie

6. Cuptorul locuinței Cx. 171 din epoca medievală timpurie

Pl. 8

Pl. 9

Pl. 10

Pl. 11

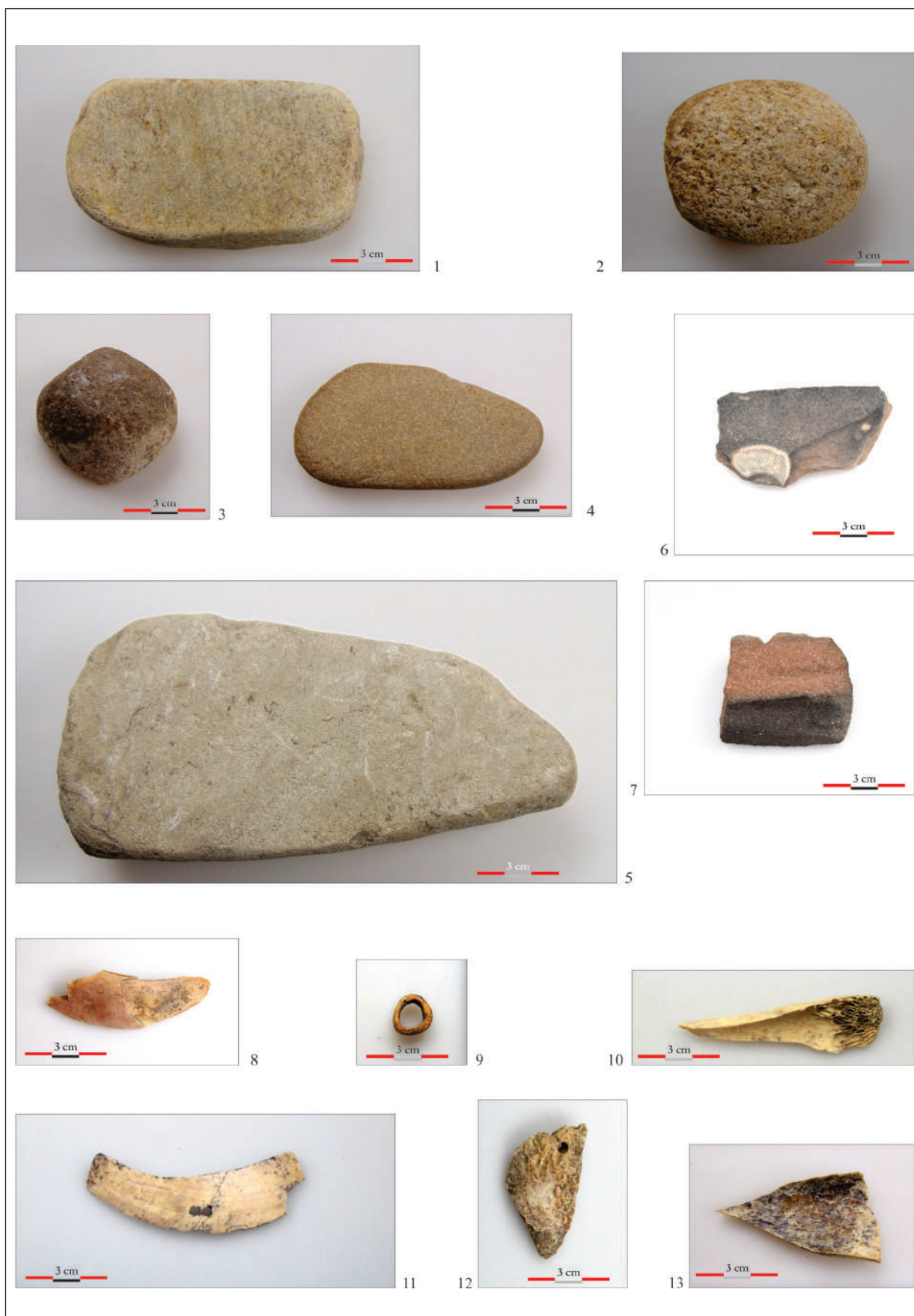
Pl. 12

Pl. 13

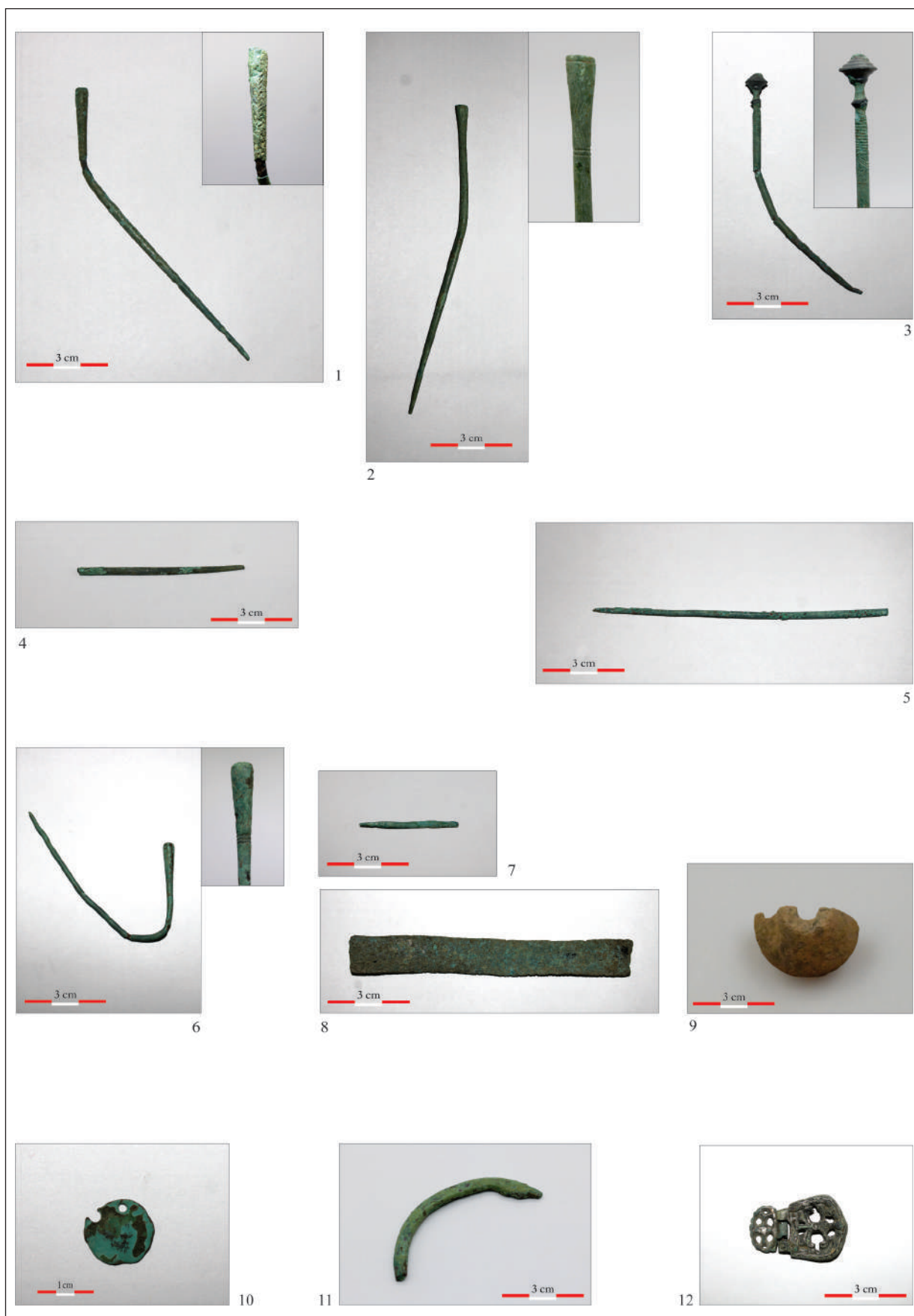
Pl. 14

Pl. 15

Pl. 16

Pl. 17

CONSTRUCȚII DE MARI DIMENSIUNI DIN BRONZUL TÂRZIU DESCOPERITE ÎN BANAT ȘI CÂMPIA SOMEȘANĂ

D. V. Sana*, L. Marta**, Zs. Molnár***

Buildings of large dimensions from the Bronze Age found in the Banat and the Someș Plain

Abstract: Along with starting preventive/rescue excavations in Romania in the past decades, excavations that require the mechanical strip of a surface, it was revealed for the Late Bronze Age (BT) the existence of a new archaeological feature rarely analyzed before: surface constructions/houses of large dimensions. Being constructed with posts, there was a reduced chance of reconstructing their planimetry in the conditions of small dimension surfaces. The research through manual excavations, surveys and sections did not favor the observation of the constructive systems which create these archaeological features composed of a large number of postholes, scattered on an extended surface. The publishing in this article of features found at a distance of approx. 350 km in different cultural-cronological media, from Banat and the Someș Plain (fig.1) comes to support the idea that this type of archaeological feature has had a large distribution during BT period, at least in the region situated west of the Carpathians. In fact, the rescue archaeological excavations carried out previously in some points in the Hungarian Plain³ has shown the extension towards the east of an archaeological complex during the BT period, which has a long tradition in Northern and Western Europe. The inventory of the big constructions and the archaeological features situated nearby, put this constructions in the house category. However, judging by the interior divisions we think that the term „household” would fit better for describing these features. By this approach we would like to contribute to the popularization of what UK researchers call „household archaeology”, a well known concept within the scientific medium in the West, which we think can be applied to some of the features described in the article. This paper shows new archaeological information, following two preventive research projects on two major highway infrastructures (Lugoj-Deva highway and the roundabout of Satu Mare city) and the systematic excavations carried out in the village of Lazuri (Satu Mare county). Publishing the data found about these buildings of large dimensions following archaeological excavations is just as necessary as long as in the Banat, Mureș Plain, Someș Plain and Lăpuș Depression these types of constructions appear revealed in recent geomagnetic prospections.

Keywords: Late Bronze Age, Carpathian Basin, buildings, household, settlements

Cuvinte cheie: epoca târzie a bronzului, bazinul carpatic, construcții, gospodării, așezări

Introducere

O dată cu realizarea în România a săpăturilor preventive/de salvare din ultimele decenii, săpături care au impus decopertarea mecanizată a unor suprafețe întinse, a fost evidențiată existența pentru Epoca Târzie a Bronzului (BT) a unui tip de complex arheologic rar sesizat anterior: construcțiile/locuințele de suprafață, de mari dimensiuni. Fiind construite pe stâlpi, având o suprafață cuprinsă între 82 mp și 230 mp, aceste construcții au avut șanse reduse de reconstituire a planimetriei în condițiile dezvoltării unor suprafețe de mici dimensiuni. Cercetarea prin săpături manuale, prin sondaje și secțiuni, nu favoriza observarea sistemelor constructive care alcătuiesc aceste complexe arheologice compuse dintr-un număr mare de gropi de stâlp, răspândite pe o suprafață extinsă. Publicarea în acest articol a unor complexe aflate la o distanță de aprox. 350 kilometri, descoperite în medii cultural-cronologice diferite din Banat și Câmpia Someșană (**Fig. 1**), vine să susțină ideea că acest tip de complex arheologic a avut o răspândire largă pe parcursul fazei BT, cel puțin în regiunea situată la vest de Carpați. De fapt, săpăturile arheologice de salvare realizate anterior în câteva puncte din Câmpia Maghiară¹ au tins să arate

* Direcția Județeană pentru Cultură Sibiu. Sibiu, Strada Tribunei, nr. 6, Sibiu; danvsana_2004@yahoo.com.

** Muzeul Județean Satu Mare. Satu Mare, B-dul Vasile Lucaciu, nr. 21; liviumarta@yahoo.com.

*** Universitatea Babeș-Bolyai. Cluj-Napoca, Pósta Béla Egyesület str. Napoca 2–4; molnar_kovacs_zs@yahoo.com.

¹ Horváth *et alii* 2001, 114–28; Szabó 2004, 138–139.

extinderea spre est pe parcursul fazei BT a unui tip de complex arheologic, care are o lungă tradiție în Europa Nordică și Occidentală. Inventarul construcțiilor mari și al unor complexe arheologice situate în apropiere cu care se asociază, încadrează aceste construcții în categoria locuințelor. Însă judecând după compartimentările interioare, apreciem că termenul de „gospodărie” ar fi mult mai potrivit pentru aceste complexe. Prin demersul nostru dorim să contribuim la popularizarea a ceea ce britanicii numesc „*household archaeology*”, concept bine cunoscut în mediul științific occidental², care apreciem că poate fi aplicat și unora din complexele arheologice descrise în acest articol.

Lucrarea de față valorifică informații arheologice inedite, relevante ca urmare a cercetărilor preventive de pe două mari proiecte de infrastructură rutieră (Lotul 2 al Autostrăzii Lugoj-Deva și Centura ocolitoare a municipiului Satu Mare) și din săpăturile sistematice realizate în așezarea de la Lazuri (jud. Satu Mare). Publicarea datelor obținute despre locuințele de mari dimensiuni în urma săpăturilor arheologice este cu atât mai necesară cu cât în Banat, Câmpia Mureșului, Câmpia Someșană și Depresiunea Lăpușului acest tip de construcții apare evidențiat în prospecțiunile geomagnetice recente.

Prezentarea descoperirilor

Bătești, oraș Făget – Sit 2

Situl arheologic de la Bătești, denumit convențional „Situl 2”, a fost descoperit ca urmare a diagnosticului arheologic realizat în primăvara anului 2014³, pe Lotul 2 al Autostrăzii Lugoj-Deva (**Fig. 1**). Săpătura preventivă desfășurată în același an⁴, a condus la descoperirea și cercetarea a 832 de complexe arheologice. Acestea constau în special din gropi de stâlp (marea majoritate), gropi de provizii, gropi cu resturi menajere și, mai rar, locuințe sau gropi cu depuneri de ofrande. Din punct de vedere cronologic, descoperirile au fost atribuite grupului Balta Sărată, grupului Susani și culturii Basarabi⁵. Situl se află localizat la sud-est de localitatea Bătești, pe malul drept al Pârâului Vădana, pe un teren cu aspect de grind, delimitat la nord-est de albia colmatată a unui vechi curs de apă.

Locuința L1.

Este o construcție cu un plan aproximativ dreptunghiular, cu laturile lungi ușor concave, orientate pe direcția NV – SE. Tratată inițial sub forma mai multor gropi de stâlp numerotate independent, locuința a fost reunită ulterior în două complexe distincte (L1 și L2)⁶, datorită lipsei de continuitate a gropilor de stâlp din zona mediană. Credem însă că aceasta se datorează prezenței pe ambele laturi, a unor goluri de acces în interior, a căror închidere față de spațiul exterior se baza pe un sistem constructiv diferit față de cel al pereților (porți mobile?). Afirmarea noastră se bazează pe poziționarea acestora în axul central, în oglindă și lățimea egală a celor două goluri (cca 3,5 m).

Prin urmare, considerăm că avem de-a face cu o singură construcție, cu dimensiunile de cca 22 × 10,45 m și cu deschideri de acces atât spre est, cât și spre vest. Pe baza materialului arheologic din complexele Cx 44, 232, 262, 282, 284, 375, 674, 657, 697 și 701 (**Fig. 7**), locuința a fost atribuită grupului Susani. Trebuie spus însă că în marea majoritate a gropilor de stâlp, elementele de datare sunt neconcludente sau chiar inexistente.

Revenind la sistemul constructiv, mai spunem că pereții erau inițial realizați din stâlpi dispuși în poziție verticală, aliniați, la mică distanță unii față de alții. Cea mai elocventă este jumătatea sudică a laturii de est, unde săpătura arheologică a identificat o aliniere de 22 de gropi de stâlp, dispusă pe o lungime de cca 10,6 m. Această lungime pare să se regăsească și pe segmentele celorlalte laturi, nu însă și înșiruirea unor gropi de stâlp de dimensiuni aproximativ egale. În general, gropile de stâlp au diametre cuprinse între 0,3 și 0,5 m și adâncimi de 0,25–0,35 m față de nivelul de conturare. Excepție fac complexele notate cu indicativele Cx 95 și Cx 44. Acestea, cu dimensiuni de 1–1,3 m în diametru, sunt probabil rezultatul unor acțiuni antropice ulterioare care au bulversat structura inițială. Laturile scurte au un sistem

² Pentru istoriografia problemei și discuții despre concept vezi Sørensen *et alii* 2010, 122 sqq. și Beaudry 2015, 1 sqq.

³ Diagnostic realizat de către o echipă aflată sub tutela Muzeului Banatului, în colaborare cu SC Vanderlay Arheo SRL (Florin Drașovean – responsabil de șantier, Sorin Tincu, Daniel Sana, Ștefan Georgescu).

⁴ Cercetare realizată de către o echipă a Muzeului Județean Satu Mare, în colaborare cu Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău și SC Vanderlay Arheo SRL (Cristian Virag – responsabil de șantier, Diana Iegar, Ciprian Astaloș, Ioan Bejinariu, Horea Pop, Dan Băcuț, Daniel Sana, Ștefan Georgescu, Dan Deac).

⁵ Virag 2014.

⁶ Virag 2014, 59.

constructiv ușor diferit față de cele lungi. Cea de nord, păstrează pe cca 6,3 m amprenta unei tălpi de perete conturată la -0,5 m față de nivelul actual de călcare. Acest perete, cu lățimea maximă de 0,18 m, era sprijinit probabil de stâlpi intermediari, dispuși la interior (doi) și la exterior (patru). Latura de sud avea o rezolvare mai simplă, cu trei stâlpi intermediari, dispuși la distanță unul față de altul. Dată fiind adâncimea mare de conturare (0,7 m) și adâncimea mică a peretelui nordic (doar 0,2 m față de nivelul de conturare), nu putem exclude posibilitatea ca lipsa unui astfel de perete pe latura de sud să se datoreze mai degrabă curenților metodei de cercetare. Pereții întregii structuri aveau probabil un strat izolator din lut/chirpici combinat cu alte materiale organice însă, degradarea lentă a construcției, prin eroziune, a făcut ca acestea să nu se păstreze. Din același motiv, considerațiile legate de forma și materialele învelitorii nu ne sunt la îndemână.

În ceea ce privește structura internă, înclinăm să credem că linia gropilor Cx 245, 246, 266 și 279 din zona mediană, marchează urma unui perete de compartimentare interioară, în timp ce, „dublarea” pe interior a gropilor de stâlp de pe ambele laturi ale jumătății nordice, pot să reprezinte urmele unor lavițe. Însă, lipsa unui traiect perfect aliniat și distanța redusă față de perete (doar 0,7–0,8 m) ne determină să le încredințăm un rol structural, de consolidare a pereților inițiali (contrafișă), într-o etapă ulterioară probabil.

Numărul relativ mare de gropi cercetate în interior, dispuse aparent haotic și lipsite de material în marea lor majoritate, ne împiedică să le atribuim vreo legătură directă cu locuința.

Tot legat de interior, mai trebuie să spunem că nu a fost surprins un nivel clar de călcare, cu podini amenajate sau urme ale unor instalații de foc. Prin urmare, în lipsa unui nivel de călcare, locuinței nu i se poate atribui un inventar clar.

Tot în acest sit, la 11 m sud de Locuința L1, a mai fost cercetat un aliniament compus din 13 gropi de stâlp, cu o orientare similară laturii scurte a locuinței mai sus menționate. Însă, în lipsa altor elemente, nu putem aprecia dacă acest aliniament aparține unei alte locuințe similare celei descrisă mai sus.

Discuții

Pornind de la numărul gropilor de stâlp de pe latura de est a jumătății sudice (31), latură care se prezintă într-o formă coerentă și nealterată de intervenții ulterioare, extrapolând acest număr la scara întregului edificiu, apreciem că în construcția sa au fost utilizați peste 200 de copaci. Majoritatea acestora intrau probabil în structura pereților formați din trunchiuri dispuse vertical. Lor li se adăugau și alte elemente precum, grinzi, tălpi, căpriori, ferme, tiranți, stâlpi interiori, etc. Acesta cifră este una impresionantă, dacă ne gândim că discutăm de arbori maturi, care ar fi putut popula o pădure de cca 1 ha⁷.

Spațiul său generos, de aproape 220 mp, o include, cu siguranță, în categoria puținelor construcții de mari dimensiuni din România. Lipsa unei delimitări clare între zona de locuit și spațiul destinat păstrării proviziilor sau cel destinat adăpostirii animalelor domestice ne împiedică să facem considerații legate de numărul ocupanților. Judecând însă după volumul impresionant de muncă necesar tăierii și fasonării arborilor, pregătirii gropilor de stâlp și asamblării construcției, apreciem că numărul acestora trebuie să fi fost unul destul de mare.

Lazuri

Un fragment dintr-o construcție de mari dimensiuni a fost dezvelit în anul 2002, în urma săpăturilor sistematice derulate în așezarea de la Lazuri (cercetări între 1977 și 2003). Construcția (Cx 57), atribuită locuirii proto-Gáva, este parte dintr-o așezare ale cărei complexe se răspândesc pe o lungime de 150–175 m. Lățimea acesteia este încă neclară, fiind cercetată doar o suprafață lată de cca 20 m. Așezarea suprapune o locuire atribuită culturii Suciu de Sus și este suprapusă de o alta, din vremea culturii Gáva⁸ (**Fig. 2**).

Cx 57.

Definește urmele unei construcții de mari dimensiuni, păstrate parțial, în zona laturii de vest și a colțului de sud-vest al secțiunii S34. S-au păstrat trei șanțuri de fundație asociate cu gropi de stâlpi care sugerează conturul dreptunghiular al unei construcții afectate de intervențiile din orizontul cultural-cronologic

⁷ Calcul adaptat pe baza unei scheme cu dispunere arborilor la distanță de cca 5 × 5 m (vezi exemplu de calcul la: <https://pepinieradenuci.ro/beneficii/calcul-economic-la-nuc/>).

⁸ Marta 2010, 114.

ulterior (Cx 48, Cx 42 și Cx 44). Lățimea șanțurilor este cuprinsă între 0,20 și 0,50 m, iar adâncimea lor era de 0,20–0,25 m față de nivelul de conturare. Fundul plat al șanțurilor, secțiunea lor în forma literei „U”, ca și traseele lor drepte sunt indicii că aceste șanțuri provin de la fundațiile unei construcții, foarte probabil realizată din pereți de bărne. Două șanțuri, paralele, aflate la o distanță de 1,10 m unul de celălalt, sunt orientate pe direcția nord–sud. Al treilea, cu o dispunere perpendiculară pe primele, s-a păstrat pe o distanță de 3,10 m, fiind intersectat de complexul Cx 48. Cel mai lung dintre acestea, a fost cercetat pe o lungime de 9,70 m. El continuă la ambele capete însă, capătul nordic este suprapus de un alt complex (Cx 44), iar capătul sudic se continua în afara suprafeței săpate). Urmele peretelui paralel cu el au putut fi conturate doar pe o distanță de 5,90 m, prezentând un capăt clar spre nord. Este greu de explicat rolul acestei terminații. Judecând însă după planul general al construcției, în care primul perete continuă pe o distanță de încă 2,90 m, indicând astfel o întrerupere pe o distanță redusă, suntem tentați să-i atribuim un rol de intrare. Nu a fost observată o continuare a sa spre nord, poate și pentru că era mai greu de distins în zona în care intersecta umplutura complexului Cx 49. Spre nord, traseul său a fost distrus în momentul în care a fost realizat complexul Cx 44. Capătul dinspre sud al peretelui s-a putut delimita clar față de intersecția sa în unghi drept cu cel de-al treilea perete. În acest unghi a fost cercetată și o groapă de stâlp notată cu indicativul „F”. În colțul sud-estic al planului conturat de cei trei pereți, aceștia sunt flancați de cinci gropi de stâlpi (gropile A-E), cu diametrele între 0,20 și 0,48 m.

Satu Mare – Parcul Acvatic (Sit 7)

Locuințe de dimensiuni mari au fost cercetate în partea de nord a municipiului Satu Mare, cu ocazia săpăturilor de salvare realizate în anul 2018⁹, pentru construcția șoselei ocolitoare. Aceasta din urmă a suprapus pe direcție est-vest o așezare din epoca târzie a bronzului (BT 2–3), pe o lățime de aprox. 185 m. Cercetările arheologice realizate anterior, în zona *Parcului Acvatic* (în anul 2012) și materialele culese de la suprafață, arată că așezarea se întinde pe o lungime de cca 350 m, pe direcție nord-sud, limita sa nordică fiind situată la sud de Parcul Acvatic. Așezarea a fost construită pe o suprafață plată ce face parte din lunca joasă a râului Someș, fiind încadrabilă Câmpiei Sătmărene (numită și Câmpia Someș-Tur). Prin studierea hărților militare austrice, care prezintă situația dinaintea de regularizarea cursului Someșului și de drenare a zonei, s-a constatat că locuirea se întinde pe terasa vestică a unui pârau abia identificabil acum pe teren (**Fig. 3**). Analiza cartografiei istorice relevă de asemenea, că așezarea se află în zona de confluență a două cursuri de ape, al căror traseu a fost marcat până la începutul secolului al XIX-lea.

Locuințele au fost delimitate pe baza contururilor poligonale realizate de gropile de implantare a stâlpilor de susținere, respectiv, pe baza unor platforme compacte de chirpici ars, care provin de la pereții incendiați ai construcțiilor. Gropile de stâlp ale construcțiilor cercetate în Situl 7 de la Satu Mare, sunt preponderent circulare, cu diametre cuprinse între 0,30 și 0,60 m. Adâncimile acestora variază între 0,20 și 0,40 m față de nivelul de conturare. Având în vedere că grosimea stratului decopertat a fost de 0,40 la 0,60 m, adâncimea gropilor calculată de la suprafața actuală a fost între 60 și 100 cm. Forma în profil era cilindrică, uneori tronconică și cel mai adesea, cu pereții înclinați spre interior și fundul ușor rotunjit.

Complexul Cx 6.

Este o locuință de suprafață conturată la adâncimea de 0,7 m față de nivelul actual de călcare, pe baza resturilor de chirpici ars, de formă neregulată și a gropilor de stâlp (**Fig. 3**). Resturile de chirpici sunt mai compacte în zona de sud, unde pe o suprafață de aprox. 6 × 4,5 m se prezentau sub forma unei platforme compacte. Tot aici, au fost identificate fragmente mari de pereți de lut ars, pe alocuri vitrificate, semn al unei combustii puternice. Chirpicul recuperat, păstrează clar imprimate urme ale armăturii pereților realizate din bărne, pari și nuiile de grosimi variabile (**Fig. 6**). Nu poate fi însă reconstituit cu claritate, modul în care acestea au fost utilizate în pereți. Cel puțin în zona de sud a locuinței, cantitatea mare de lut aplicată sugerează o armătură complexă, suficient de rezistentă încât să suporte încărcări de o asemenea greutate (probabil o structură dublată sau consolidată). Dublarea unor gropi de stâlp în această zonă (vezi: Cx 186/Cx 185, CX 190/Cx189/Cx 191, Cx 197/Cx 196, Cx 200/Cx203/Cx 204), indică probabil existența unui sistem de consolidare a structurii primare. Pe traseul laturilor lungi sugerează că

⁹ Cercetare realizată de către o echipă a Muzeului Județean Satu Mare, în colaborare cu SC Vanderlay Arheo SRL (Liviu Marta – responsabil de șantier, Molnár Zsolt, Daniel Sana, Hágó Attila, Mihai Dunca).

și pereții exteriori din zona de nord a construcției erau lipiți cu lut, însă într-o cantitate mult diminuată. Pe marginile de est și vest, depunerile de chirpici ars continuă sub forma unor benzi late de 0,5 m, care au acoperit șirurile de stâlpi din structura de rezistență a construcției. Limita de vest conține și câteva grupări de piatră. În aria delimitată a construcției, estimată la cca 120 mp, au fost cercetate 31 gropi de stâlp. Cea mai mare parte a gropilor conturează cele patru laturi ale construcției, precum și un șir de stâlpi dispuși pe o linie centrală¹⁰.

Inventar

Din interiorul construcției provin o serie de vase ceramice de tip Suciul de Sus, greutăți de lut, o fusaiolă, lipitură de vatră și un mosor. Trei grupări de fragmente ceramice provin de la partea inferioară a unor vase mari, iar unele cioburi sunt decorate prin excizare, decor care apare pe o ceașcă dar și pe un fragment dintr-un vas mai mare (**Fig. 5–6**).

Discuții

În ce privește structura internă, înclinăm să credem că linia gropilor Cx 191, 189, 190, 194, 78, 79, 141, 119 și 120 din zona mediană, sugerează un acoperiș în două ape sau chiar un perete de compartimentare interioară. O compartimentare interioară este evidențiată și prin diferențele zonale de păstrare a lutului din pereți. S-a păstrat o consistență compactă de chirpici ars doar în zona sudică, iar în partea nordică a construcției lutul ars s-a păstrat doar în cantitate redusă, sub forma unor bucăți mărunte căzute doar pe conturul pereților. Această situație arată că incendiul a cuprins întreaga clădire, însă diferența de preservare a arsurii se datorează mai degrabă consistenței diferite a lipiturii de lut din cele două zone ale construcției. Prezența unei vetre de foc în zona cu pereții mai puternic lutuiți este de natură să explice intenția de a izola termic încăperea încălzită a construcției. Vatra, de formă ovală, cu dimensiunile de 0,76 × 0,89 m, a fost construită pe pat de cioburi, suprapuse de o lipitură din lut slab păstrată (Cx 6/1).

Prezența instalației de foc și maniera diferită de construire și izolare a pereților din zona sudică, față de partea de nord, indică funcțiuni diferite pentru încăperi. Încăperea de sud, în suprafață de cca 34 mp, mai bine izolată și prevăzută cu vatră de foc, era probabil destinată locuirii. Cea de nord, mai puțin izolată și lipsită de sursă proprie de căldură, era probabil destinată adăpostirii unor bunuri și desfășurării unor activități casnice, care în unele perioade erau derulate în condiții mai bune decât afară. În ceea ce privește numărul ocupanților, raportându-ne la literatura de specialitate de pe acest subiect care stabilește o medie de 5–10 mp/persoană¹¹, apreciem că numărul acestora se situa între 3 și 7 persoane.

Complexul Cx 81

Este o locuință de suprafață conturată sub forma unor aglomerări neregulate de chirpici ars, răspândit inconsistent în solul brun cenușiu și a gropilor de stâlp (**Fig. 4**). La fel ca în cazul locuinței Cx 6, fragmentele de chirpici erau prezente în cantitate mai mare în partea sudică a construcției. Perimetrul construcției poate fi stabilit pe baza gropilor de stâlp¹². În zona de mijloc a perimetrului apare o linie intermediară de gropi de stâlp, constituită de Cx 72, Cx 70¹³, Cx 86 și Cx 61(?). Groapa Cx 84 este ușor în afara liniei de gropi de pe latura de vest, fapt pentru care poate fi interpretată ca urma unui stâlp de întărire a acestei laturi sau ca singur element păstrat al unei structuri complexe de perete, de felul aceleia ce a fost pusă în discuție în partea de sud a Cx 6. Rămâne ambiguu rolul gropii Cx 148 din zona de NV a construcției. În măsura în care a făcut parte din locuință, groapa Cx 148 poate fi interpretată ca singur element al unei linii nordice de stâlpi ai unei anexe alipite ei. Colțul de SE a construcției a fost tăiat de șanțul Cx 73, fapt

¹⁰ Peretele nordic este format din gropile: Cx 140, Cx120, Cx118; peretele estic este format de gropile: Cx 118, Cx 88, Cx 188, Cx185, Cx 183, Cx 182; peretele sudic format din gropile Cx 182, Cx 191, Cx 193; peretele vestic: Cx 198; Cx 199, Cx 200, Cx 201, Cx 202, Cx 197, Cx 196, Cx 193; peretele median: Cx 120, Cx 119, Cx 141, Cx 79, Cx 78, Cx190, Cx 189.

¹¹ Pentru istoriografia problemei și discuții despre concept vezi Chamberlain 2006, 126 sq. și Sørensen *et alii* 2010, 125 sqq., Tabel 5.2.

¹² Latura de nord este ilustrată de gropile de stâlp: Cx 80, Cx 72, Cx 69; latura de est de gropile: Cx 69, Cx 68, Cx 71; latura de sud de gropile: Cx 61, Cx 149; latura de vest de gropile: Cx 149, Cx 85, Cx 83, Cx 80.

¹³ Prezența în umplutura gropii a unor bucăți mari de chirpici și a mai multor fragmente ceramice, printre care și două vase întregibile, lasă în discuție funcționalitatea sa ca groapă de stâlp, funcționalitate care poate fi avută în vedere doar pentru o etapă anterioară depunerii de materiale.

care nu a mai permis păstrarea în sol a urmelor structurii inițiale. Însă, dată fiind dispunerea liniară, regulată, a gropilor de stâlp păstrate, prezența unei gropi inițiale poate fi presupusă cu o mare doză de probabilitate. În forma descrisă, construcția Cx 81 se aseamănă mult cu Cx 6, fiind alcătuită din trei șiruri de stâlpi, având orientarea pe direcția nord-sud. Prezența chirpiciului ars pe zona sudică indică probabil o compartimentare similară complexului mai sus menționat însă, nu la fel de consistentă. În schimb, lipsa acestuia din restul locuinței, ca și lipsa unor resturi de combustie, poate fi interpretată drept indiciu că focul care a dus la distrugerea construcției, nu a cuprins întreaga casă. Desigur, nu putem exclude ipoteza ca zona nordică a construcției să nu fi avut pereți lipiți cu lut.

Inventar

Din interiorul construcției provin o serie de fragmente ceramice disperate și majoritar atipice.

Discuții

Construcția, de formă dreptunghiulară, avea dimensiunile de cca 8×10 m și o structură de rezistență formată din stâlpi dispuși pe trei rânduri cu câte patru gropi pe fiecare latură. Însumate, aceste gropi delimitau o suprafață totală de cca 82 mp. Ca și în cazul precedent, funcțiuni diferite și existența unei compartimentări pot fi presupuse pe baza tehnicii constructive diferite din zona sudică, față de jumătatea de nord. Însă, gruparea chirpiciului ars, strict în zona peretelui sudic, nu ne permite să precizăm cu certitudine limita compartimentării. Pornind de la analogia construcției Cx 6, apreciem că aceasta nu depășea linia a doua de stâlpi, fapt care ne conduce la o suprafață de cca 30 mp, apropiată de locuința precedentă.

Cx 1.

Posibilă locuință de suprafață, cercetată doar în zona sa nordică (**Fig. 4**). Aceasta continua probabil spre sud, dincolo de suprafața afectată de viitoarea șosea de centură, motiv pentru care complexul nu a putut fi dezvelit integral. Acesta a fost conturat pe baza grupării poligonale a cinci gropi de stâlp. Trei dintre acestea, dispuse în linie pe o axă est-vest, formau probabil latura nordică a construcției (Cx 97, Cx 96, Cx 91). Gropile Cx 90 și Cx 104 se prezintă ca elemente constitutive a laturilor de est și vest. Prima dintre aceste grupări de gropi, ce forma probabil latura scurtă, avea o deschidere de cca 7,7 m. Latura lungă a putut fi cercetată doar parțial, pe segmente ce măsoară doar 5,5 m. Orientarea acestora sugerează o dispunere pe axa N-S, cu o ușoară deviere pe direcția NV-SE. În interiorul acestui contur, a mai fost cercetată o groapă de mari dimensiuni, notată Cx 2, a cărei relație cu locuința este neclară. Pe limita de est, identificată inițial cu indicativul Cx 1, a fost cercetată de asemenea, o zonă cu chirpici ars, grupat pe o suprafață de cca $2,40 \times 1,30$ m. Spre limita de sud a acestei zone, sub stratul de chirpici ars, a fost excavată o groapă de stâlp, adâncă de cca 0,75 m și diametrul de cca 0,40 m.

Cx 43.

Este o posibilă locuință de suprafață, dezvelită doar parțial, la limita de nord-vest a suprafeței cercetate (**Fig. 3, 4**). Ca și în cazul anterior, aceasta continuă probabil și dincolo de ampriza șoselei de centură, în zona neexcavată. Complexul, cu o lățime de cca 8,3 m și o lungime surprinsă pe maxim 4,3 m, avea o orientare similară celor descrise mai sus. Sistemul său constructiv, ușor diferit de precedentele exemple, combina gropi de stâlp (Cx 43, Cx 46, Cx 47), cu segmente de pereți (tălpi?) cu lungimi ce variază între 1 și 2,3 m (Cx 45, Cx 44, Cx 43A și Cx 43B). Lățimea acestor șanțuri măsoară cel mult 0,33 m, iar adâncimea lor, doar 0,06 m. Pe baza datelor insuficiente, nu putem aprecia dacă elementele de discontinuitate din traiectul acestor segmente de pereți reprezintă zona unor uși de acces. Ori, având în vedere adâncimea redusă pe care s-au păstrat, lipsa trebuie pusă pe seama limitelor metodei de cercetare.

Discuții

În lipsa unui contur clar, dezvelit integral, nu pot fi avansate aprecieri cu privire la dimensiuni sau la suprafața totală a construcțiilor notate cu indicativele Cx 1 și Cx 43. De asemenea, inventarul extrem de sărac, care consta în special din mici fragmente rulate de chirpici ars și din ceramică predominant atipică, nu permite prea multe discuții și interpretări. Cu toate acestea, dat fiind că orientarea și dimensiunile acestor construcții corespund cu acelea ale locuințelor integral dezvelite (Cx. 6 și Cx. 81), ele vin să sublinieze imaginea unei orientări constante a construcțiilor pe direcție nord-sud, și implicit să ofere imaginea unei așezări cu construcțiile amenajate ordonat.

Concluzii

Cu excepția situației de la Bătești, construcțiile descrise au laturile scurte de 7,5–8,3 m și laturile lungi de 9,7–11,5 m. În trei cazuri în care a fost surprinsă latura scurtă s-a evidențiat existența unei structuri construită pe trei rânduri de stâlpi (Satu Mare: Cx 6, Cx. 81, Cx 1). Construcții cu dimensiuni mari au mai fost evidențiate în cadrul necropolei de la Lăpuș¹⁴. Construcțiile de la Satu Mare–*Parcul Acvatic* sunt legate de etapa cea mai recentă a stilului ceramic Suci de Sus (faza IIb) (**Fig. 5, 6**). În schimb, construcția din Lazuri este asociată stilului ceramic proto-Gáva, stil ceramic ce are numeroase elemente comune cu ceramica din faza a II a grupului Lăpuș, fază de care este legată construcția de mari dimensiuni cercetată arheologic în tumulul 26 de la Lăpuș. Vatra descoperită în Cx 6 și fragmentele de vatră prezente în zona Cx 81 vin să sugereze că acest tip de construcții a fost utilizat ca locuințe. Utilizarea ca locuințe a acestor construcții se evidențiază și prin comparație cu clădirea din tumulul 26 de la Lăpuș, complex pentru care au fost prezentate argumente care îl includ în categoria unor clădiri speciale, cu rol ceremonial, destinate unor practici ritual-sacrale legate de contexte funerare, utilizate și ca elemente de arhitectură a puterii și a prestigiului. Clădirea de la Lăpuș nu doar că are dimensiuni mai mari (11 × 22 m), dar este necesar a se sublinia că vatra sa avea o poziție centrală în cadrul clădirii ceremoniale¹⁵, în comparație cu complexul 6 din așezarea de la Satu Mare–*Parcul Acvatic*, a cărei vatră era situată în partea de sud a clădirii.

Locuințele prezentate au lățimi mai mari decât cele mai spațioase locuințe din epoca mijlocie a bronzului din bazinul carpatic (dimensiuni maxime 5 × 10–11 m, în mod excepțional 5 × 14 m)¹⁶. Aceste construcții sunt mai mari și decât majoritatea locuințelor din zonă, datate din perioadă mai recentă. În vremea stilului ceramic Gáva, dimensiuni apropiate sunt semnalate doar la care câteva dintre locuințe identificate în magnetograma de la Căuaș¹⁷. Descoperirea la Satu Mare–*Parcul Acvatic* a patru locuințe de dimensiuni relativ mari, răspândite pe o suprafață relativ mică, atestă o utilizare la scară mare a acestui tip de construcții în cadrul așezărilor. Prezența a câte unei construcții în zonele cercetate din așezările de la Petea–Csengersima și Lazuri, dădea mai degrabă ideea unei prezențe excepționale. Marea majoritate a platformelor de chirpici ars sau a altor construcții/locuințe cercetate în cadrul unor așezări care utilizează stilurile ceramice Suci de Sus și Lăpuș au dimensiunile mult mai mici decât acelea descrise. De altfel a fost slab evidențiată prezența structurii de stâlpi, fapt care putea sugera existența unor construcții mai ușoare, ai căror stâlpi nu mai intrau în lutul steril. Modul în care a fost surprinsă locuința 6, în care zona compactă de chirpici ars s-a păstrat doar în partea sudică, sugerează că numeroasele „platforme” de chirpici ars, surprinse în așezările din epoca târzie a bronzului, au o suprapunere doar cu parte a construcției. Explicarea izolării diferențiate a două zone din locuință, prin existența a două încăperi, poate fi în concordanță cu tradiția din epoca mijlocie a bronzului, în care construcțiile mai lungi au de obicei două încăperi¹⁸.

Din punct de vedere al sistemului constructiv, cu excepția construcției L1 de la Bătești, restul locuințelor cercetate par să fi fost construite în tehnica *Blockbau* sau în tehnica pereților de lut bătut¹⁹, cu stâlpi dispuși vertical, la intervale regulate și o armătură orizontală din lemn/nuiele, lipite cu lut (**Fig. 6**). Materia primă necesară realizării izolației pereților, provine probabil din imediata apropiere, dat fiind volumul necesar și greutatea acestuia. Astfel de exemple s-au evidențiat la Satu Mare–*Parcul Acvatic*, în complexe precum Cx 37, Cx 113 sau Cx 117, cărora suntem tentați să le atribuim rolul de gropi de extras lutul așa cum apare în cazul clădirii de la Jánoshida ce are asociată o groapă mare pentru extracția lutului²⁰. Lipsa documentării compartimentărilor clare ale spațiului intern ne face să apreciem că situația se înscrie în tabloul general din zona Central Europeană, unde casele cu o singură încăpere domină numeric²¹. Însă, prezența unor compartimentări nu poate fi exclusă categoric în absența combustiei. Așa cum s-a observat prin studiul degradării pereților unei case cu lut bătut de la Cornești,

¹⁴ Metzner-Nebelsick *et alii* 2010, 221–222.

¹⁵ Metzner-Nebelsick *et alii* 2010, 221–222, 224–225.

¹⁶ Kienlin 2015, 53–54.

¹⁷ Szabó 2004, 138–139. În cadrul numeroaselor construcții/locuințe din magnetograma așezării de la Căuaș pot fi evidențiate forme dreptunghiulare cu laturile scurte de 4–6 m și laturile lungi de 8–12 m (Marta *et alii* 2021, 349).

¹⁸ Vicze 2013, 759–760; Kienlin 2015, 53–54.

¹⁹ Tehnica este descrisă pe larg în asociere cu observații de la case tradiționale din Cornești (Heeb *et alii* 2017, 223–226).

²⁰ Szabó 2004, 142.

²¹ Harding 2000, 52.

urmele acestor pereți ar fi putut să dispară complet²². Cu excepția a trei vase întregibile descoperite pe suprafața locuinței 6, inventarul ceramic al celor trei construcții identificate în așezarea de la Satu Mare–*Parcul Acvatic* este compus doar din fragmente dispartate. Aceasta sugerează că locuințele au fost incendiate după golire, sau că ruinele lor au fost răscolite, așa cum pare să sugereze modul în care se prezintă fragmentele de chirpici ars.

În nici unul dintre cazuri nu a fost surprins locul în care putea fi intrarea în construcție, așa cum s-a putut surprinde în cazul unor locuințe din tell-uri²³. Nu a fost constatăată existența unei podine amenajată/lutuită. Instalațiile de foc au fost documentate în cazul a două construcții (Cx 6 și Cx 81). Lipsa instalațiilor de foc la unele complexe cercetate (de exemplu în cazul de la Bătești) induce rezerve în atribuirea funcționalității de locuințe. Prin urmare, admitem că o parte dintre aceste construcții fără vatră, ar fi putut să aibă o funcțiune de atelier, hambar sau grajd. La fel cum trebuie să admitem că toate aceste funcțiuni ar fi putut să coexiste sub același acoperiș al unei locuințe.

Pe baza informațiilor actuale durata de viață a construcțiilor nu poate fi stabilită cu claritate. În lipsa unor datări C14 sau a unor evidențe care să ateste reparații, modificări de structură sau schimbări ale funcțiunii unor spații, credem că durata de viață a acestor construcții nu depășea exemplele similare din zona Scandinavă (30–60 de ani)²⁴. Exceptând orientarea, dispunerea construcțiilor pare rezultatul unei acțiuni spontane, organice (**Fig. 3**). Prin urmare, nu putem discuta despre o organizare clară a spațiului domestic exterior sau tramă stradală. Distanța mare dintre construcțiile de la Satu Mare – *Sit 7*, pare să indice existența unor gospodării individuale cu locuințe, anexe, mici terenuri agricole și zone dedicate activităților sociale și economice în jur. Spațiul mare păstrat între construcții permitea accesul vehiculelor, păstrarea unor căi de acces ne apare a fi luată în calcul chiar mai ales când există situații de aglomerări de construcții, caz în care acestea sunt așezate pe rânduri²⁵.

Amplasarea construcțiilor de la Satu Mare–*Parcul Acvatic* pe direcție nord-sud (uneori cu ușoare deviații) este constată și în alte așezări din zona Câmpiei Sătmărene, fiind pusă în legătură cu direcția predominant nordică a vânturilor²⁶. Totodată, apreciem că poate fi luat în calcul și faptul că așezarea Satu Mare–*Parcul Acvatic* a fost în zona de intersecție a două rute tradiționale de comerț și interconectivitate. Pe de o parte o parte poate fi luată în calcul o rută est-vest, influențată de insula de pe Someș ce a determinat geografic formarea orașului medieval Satu Mare. Influențată probabil de prezența insulei dar și alte fluxuri de schimb, în această zonă are loc o intersecție cu o rută nord-sud, segment al unuia din principalele căi comerciale transcontinentale, care traversează râul Tisa prin vadul de la Tokaj²⁷. Poate nu întâmplător dispunerea așezării pe direcție nord-sud este în concordanță cu direcția acestei căi de comunicare.

Judecând după spațiul generos pe care-l oferă, aceste locuințe s-au aflat probabil în centrul activităților sociale și economice (gătit, mâncat, dormit, producerea de unelte sau ceramică, depozit de alimente și materii prime).

Cu excepția unor gropi de provizii, a căror legătură directă cu structura nu poate fi însă demonstrată, restul activităților pot fi doar intuite, cel puțin în cazul acelor construcții cu delimitare clară a spațiului de locuit. Desigur, nu trebuie neglijate nici complexele apropiate acestor construcții de mari dimensiuni, fiind de presupus că ele sunt rezultatul activităților ocupanților locuințelor analizate aici. Ideea, care se bazează pe conceptul „*household cluster*”²⁸, ne propunem însă să o aprofundăm într-un alt studiu, sperăm noi, în cel de publicare monografică a săpăturilor. Inventarul sărac nu este nici el în măsură să ne ajute la stabilirea unor activități sau funcțiuni clare ale acestor construcții sau a unor zone bine delimitate din interiorul lor. În preajma locuințelor se constată o concentrare a complexelor arheologice, iar între locuințe rămân zone în care lipsesc intervențiile în sol. Situația tinde să evidențieze că în jurul locuințelor se desfășurau o serie de activități lucrative. Unele complexe de adâncite ce au una sau două gropi de stălp la capete ar fi putut fi construcții anexe ce au funcționat ca și magazii sau adăposturi pentru animale.

²² Heeb *et alii* 2017, 226.

²³ Vincze 2013, 761.

²⁴ Sørensen *et alii* 2010, 128.

²⁵ Așezarea culturii Gáva de la Căuș (Marta *et alii* 2021, 346–350, fig. 8, 10). Așezarea culturii Suciu de Sus de la Culciu Mare (Bader 1978, 64, pl. 38) se prezintă tot ca o așezare cu construcții situate pe rânduri care păstrează între ele căi de circulație.

²⁶ Bader 1978, 67.

²⁷ Szirmay 1809–1810, 29.

²⁸ Bogucki, Grygiel 1981, 62.

Suprafața locuibilă a construcției de la Bătești (de cca 200 mp) (**Fig. 1**) este de două ori mai mare decât aceea a celor mai mari construcții din Câmpia Someșană. Prin dimensiunile sale (22 × 9 m) aceasta se aseamănă cu clădirea din faza a II-a a tumulului 26 din necropola de la Lăpuș (22 × 11 m)²⁹. Analogia este cu atât mai evidentă cu cât urmele unei clădiri par a se contura într-un tumul cercetat într-o localitate situată la mică distanță de Bătești. Astfel, doi pereți formați din înșirui de stâlpi, situați tot la o distanță de 22 m, au fost identificați și în tumulul de la Susani³⁰. Pereții, dat fiind contextul funerar al descoperirii, induc posibilitatea atribuirii acestor gropi de stâlp unei construcții similare celor din tumulii de la Lăpuș. Din aceeași perioadă (Ha A1) cu cele trei construcții monumentale datează și o descoperire de la Jánoshida (Ungaria, kom. Szolnok). La această construcție, gropile de stâlpi delimitează un perimetru dreptunghiular cu lungimea de 26 m și lățimea de 6,5 m. Fiind la acea dată singura descoperire de epocă târzie a bronzului de la est de Tisa, Gábor V. Szabó aprecia că acesta este un model de construcție importat dinspre nord-vest. Locuințele lungi (25–30/6–8 m) sunt specifice epocii timpurii și mijlocii a bronzului din Europa Centrală și Nordică. O înaintare spre sud-est a acestui model de case este atestat de utilizarea sa în mediul Câmpurilor de Urne din sudul Germaniei, Cehia, Austria și vestul Ungariei³¹. Această preluare este susținută și de forma arcuită pe latura scurtă pe care o au unele dintre construcțiile de mari dimensiuni din așezarea de la Dunakeszi, din apropiere de Budapesta³².

Construcții de mari dimensiuni, lungi de peste 20 m sunt prezente în așezarea Gáva de la Remetea Mare³³ și în așezarea fortificată de la Sântana. În aceasta din urmă, ies în evidență complexe similare cu acelea ale construcției de la Bătești, alături de care sunt prezente și câteva construcții cu dimensiuni impunătoare, ale căror laturi măsoară chiar 40 sau 60 m lungime³⁴. Cu dimensiuni mai reduse (13 × 9,5 m), comparabile însă celor Bătești sau Satu Mare, există o analogie și în centrul de putere de la Șimleul Silvaniei-*Observator*. Aici, în orizontul de locuire atribuit culturii Gáva, a fost cercetată parțial o construcție cu vatră interioară și pereți construiți în sistem mixt (cei exteriori erau realizați din grinzi dispuse orizontal, iar zona mediană era realizată dintr-o înșiruire de stâlpi verticali)³⁵.

În legătură cu funcționalitatea construcțiilor de mari dimensiuni, de tip vagon, din vestul Europei au fost constatate o serie de elemente ce le asigură rolul de locuințe, adică construcții rezidențiale în jurul cărora se desfășoară o serie de activități economice³⁶. Au fost luate în discuție și alte funcționalități, cum ar fi aceea de grajduri pentru animale sau de clădiri în care se desfășoară activități publice, în care este angrenată comunitatea. Prezența unei gropi mari pentru extracția lutului, asociată clădirii Jánoshida, oferă argumente ce susțin că aceasta a fost o construcție solidă, la care structura de lemn a pereților a fost completată cu lut pentru a-i asigura o izolare bună³⁷.

Posibilitatea unei funcționalități comunitare (publice), eventual ceremoniale, a unor construcții de mari dimensiuni răspândite spre sud-est, în mediul Câmpurilor de Urne, a fost argumentată ca urmare a descoperirii lor în centrul unor așezări în care erau înconjurată de construcții care aveau dimensiuni mai mici³⁸.

În planul așezării de la Bătești sunt câteva șiruri de gropi de stâlpi care par să provină de la alte construcții răspândite în jurul clădirii de mari dimensiuni. Unul dintre șirurile de gropi de stâlpi situat la sud de construcția mare de la Bătești, pare să provină tot de la o construcție de dimensiuni mari (**Fig. 1**). Pentru aceasta pledează faptul că gropile de stâlpi se poziționează pe o axă ce are o orientare paralelă cu laturile scurte ale clădirii mari. Mai mult, lungimea axei formate de gropile de stâlp are dimensiuni ușor apropiate de acelea ale construcției mari, iar în cazul asocierii cu o axă de trei gropi de la sud de ea, reconstituie o clădire proporțională cu aceea situată la nord. Pe planul așezării se constată că în marginea sudică

²⁹ Metzger-Nebelsick *et alii* 2010, 221.

³⁰ Diaconescu *et alii* 2018, 21–22, fig. 1.

³¹ Szabó 2004, 138–139.

³² Horváth *et alii* 2001, 120; Szilas 2007, 160–161.

³³ Gumă 1993, 184.

³⁴ Gogâltan *et alii* 2019, 199, fig. 8.

³⁵ Sana 2011, 70–71, fig. 23/F. Parte din acest complex, denumit convențional L4/1999, a fost publicat inițial drept „*talpă exterioară a palisadei hallstattiene*” (vezi Pop *et alii* 2000, 102). Însă, în lipsa șanțului și a unui val de pământ aferent fortificației, credem că acest lucru nu se susține.

³⁶ Bech 1997.

³⁷ Szabó 2004, 142.

³⁸ Szabó 2004, 141–142.

a aşezării sunt patru grupări de stâlpi care descriu contururi dreptunghiulare, o a cincea conturându-se în latura de nord-est (**Fig. 1**). Aceste construcții, de dimensiuni mai mici decât construcția mare la Bătești pot fi interpretate ca și locuințe sau anexe gospodărești. Pentru această interpretare pledează planimetria și dimensiunile asemănătoare cu acelea ale construcțiilor din aşezarea fortificată de epoca târzie a bronzului de la Cornești³⁹.

Destinația de clădire publică a construcției mari de la Bătești nu poate fi afirmată cu certitudine, chiar dacă este înconjurată de mai multe clădiri și poate fi adusă în discuție o poziționare în zona centrală a aşezării⁴⁰. Lipsa inventarului ceramic în majoritatea gropilor din interior îngreunează datarea acestora în perioada existenței clădirii, ele putând proveni din perioade de timp diferite, atestate de prezența pe suprafața aşezării a stilurilor ceramice Balta Sărata, Susani și Basarabi. Dificultățile de reconstituire a planimetriei nu oferă argumente pentru a lega acest element de funcționalitatea clădirii mari de la Bătești. Planimetrii complexe au fost constatate în cadrul construcțiilor de dimensiuni gigantice din incinta fortificată 1 de la Sântana, a căror dimensiuni (între 40 și 60 m) și poziționare în zona incintei centrale sugerează un rol special pentru aceste clădiri⁴¹. Utilizarea construcției de la Bătești de către comunitate în cadrul unor ceremonii, nu poate fi argumentată prin prisma descoperirii în interior sau apropierea ei a unor depuneri/ofrande. Doar depunerea cu fragmente de construcții și ceramică Cx 284 a fost aşezată într-o groapă situată pe suprafața construcției. La distanțe mai mari, care nu mai pot certifica legături directe, sunt situate celelalte complexe arheologice cu elemente rituale: o depunere de vase (Cx 613), o depunere de râșnițe (Cx 737) și o depunere de greutate pentru război de țeșut (Cx 597). O legătură directă a acestora cu clădirea mare de la Bătești este diluată de faptul că astfel de depuneri rituale sunt frecvente în aşezările din epoca târzie a bronzului, chiar și în zone în care nu a fost constatată existența unor clădiri. Totuși ideea rolului public al clădirilor de mari dimensiuni iese tot mai convingător. Pe lângă pozițiile privilegiate ale construcțiilor de la Bătești și Sântana, ultima de o complexitate specială, la Lăpuș este sugestiv și inventarul. Construcția de la Lăpuș are asociate mai multe contexte arheologice care au permis legarea ei de activități de cult desfășurate în context funerar, inclusiv de pachete de vase și alte elemente care sugerează participări comune la mese ceremoniale⁴². Astfel, fără a fi o certitudine, destinația de clădire ceremonială a unor construcții de mari dimensiuni din spațiul carpatic este indusă suplimentar de edificii similare identificate în tumulul 26 de la Lăpuș și, probabil, în unul din tumulii aflați în cercetare la Susani⁴³.

Listă figuri

- Fig. 1. Așezarea de la Bătești. Construcțiile conturate/ The settlement from Bătești. Outlined buildings.
- Fig. 2. Sector din așezarea de la Lazuri cu fundațiile construcției Cx. 57/ Sector of the settlement in Lazuri with the construction foundations Cx. 57
- Fig. 3. Așezarea de la Satu Mare–Parcul Acvatic. Locuința Cx. 6/ The settlement of Satu Mare-Parcul Acvatic (Aqua Park). Building Cx. 6
- Fig. 4. Așezarea de la Satu Mare–Parcul Acvatic. Locuința Cx. 1, Cx 43, Cx 81/ The settlement of Satu Mare-Parcul Acvatic. Building Cx. 1, Cx. 43, Cx. 81
- Fig. 5. Așezarea de la Satu Mare–Parcul Acvatic. Artefacte din locuința Cx. 6/ The settlement of Satu Mare-Parcul Acvatic. Artefacts from building Cx.
- Fig. 6. Așezarea de la Satu Mare–Parcul Acvatic. Ceramică și fragmente de pereți arși din locuința Cx. 6/ The settlement of Satu Mare-Parcul Acvatic. Ceramics and fragments of burnt walls from the building Cx. 6
- Fig. 7. Bătești. Ceramică din zona construcției mari/ Bătești. Ceramics from the area of the big construction
- Fig. 8. Bătești. Ceramică de tip Susani/ Bătești. Ceramics of Susani type

³⁹ Heeb *et alii* 2017, 223–224, fig. 7.

⁴⁰ O poziție specială, în zona de mijloc a incintei centrale, are și o clădire de foarte mari dimensiuni de la Sântana (Gogâltan *et alii* 2019, 199, fig. 7,8.)

⁴¹ Gogâltan *et alii* 2019, 199, fig. 8.

⁴² Metzger-Nebelsick *et alii* 2010, 224–225.

⁴³ Diaconescu *et alii* 2022, 351–353.

Bibliografie

- Bader 1978 Bader T., *Epoca Bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978.
- Beaudry 2015 Beaudry M., *Households Beyond the House: On the Archaeology and Materiality of Historical Households*. In: Fogle K. R., Nyman J. A., Beaudry M. C. (eds.), *Beyond the Walls: New Perspectives on the Archaeology of Historical Households*, Gainesville, 2015, 1–22.
- Bech 1997 Bech J. H., *The Bronze Age settlements on raised seabeds at Bjerre, Thy. Nw-Jutnaad*. In: Assendorp J. J. (Hrsg.), *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord-und Mitteleuropa. Internationale Archäologie*, Bd. 38' Espelkamp 1997, 3–15.
- Bogucki, Grygiel 1981 Bogucki P. I., Grygiel R., *The Household Cluster at Brzesc Kujawski 3: Small-Site Methodology in the Polish Lowlands*. In: *World Archaeology*, Vol. 13, No. 1, Miscellany, 1981, 59–72.
- Chamberlain 2006 Chamberlain A. T., *Demography in Archaeology*, Cambridge, 2006.
- Diaconescu et alii 2018 Diaconescu D., Bunoiu V., Hegyi Al., Pinca R., Rusu A., Quatert R., Leonti I., Berteau S., *Raport de cercetare arheologică privind obiectivul de la Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș. punct: Grămurada de la Jupani*. În: *Patrimonium Banaticum*, XVIII, 2018, 25–37.
- Diaconescu et alii 2022 Dragoș Diaconescu, Victor Bunoiu, Răzvan Pinca, Sofia Berteau, Iulian Leonti, Ionuț Marteniuc, Robin Quatert, *Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*. Campania 2021, 2022, 351–353.
- Gogâltan et alii 2019 Gogâltan V., Sava V., Krause R., Sântana-Cetatea Veche. *A Late Bronze Age Mega-fort in the Lower Mureș Basin in Southwestern Romania*. În: Hansen S., Krause R. (eds.), *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th–27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)* [Universitätsforsch. prähist. Archäologie 346, Prähistorische Konfliktforschung 4] (Bonn: Habelt), 191–221.
- Gumă 1993 Gumă M., *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
- Harding 2000 Harding A. F., *European societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000.
- Horváth et alii 2001 Horváth A. L., Szilas G., Endrődi A., Horváth A., Attila M., *Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában*. In: *Aquincumi füzetek*, 2001, 115–128.
- Heeb et alii 2017 Heeb B. S., Szentmiklosi Al., Bălărie A., Lehmpuhl R., Krause R., *Cornești-Iarcuri – 10 years of research (2007–2016). Some important preliminary results*. In: *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015*, Edited by B. S. Heeb, Al. Szentmiklosi, R. Krause and M. Wemhoff, Berlin 2017, 217–228.
- Kienlin 2015 Kienlin T. L., *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration into Culture, Society and the Study of European Prehistory. Part 1: Critique. Europe and the Mediterranean*, Oxford, 2015.
- Lehmpuhl et alii 2018 Lehmpuhl R., Georgescu A., Heeb B., Szentmiklosi Al., Bălărie A., Teinz K., Krause R., Wemhof M., *Häuser, Gruben und ein »Lausitzer« Gefäß – Ergebnisse der Feldforschungen 2016 und 2017 an der spätbronzezeitlichen Siedlung Cornești-Iarcuri im rumänischen Banat*. În: *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 50, 2018, 31–43.
- Marta 2010 Marta L., *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii hallstattiene în Câmpia Sătmăreană și în Țara Oașului*, Teză de doctorat (PhD), Alba Iulia, 2010.
- Marta et alii 2021 Marta L., Kienlin T. L., Rung E., *Late Bronze Age Settlement in the Ier Valley: The Large Fortified Site of Căuaș-Sighetiu in Context*. În: Kienlin T. L., Găvan A. (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigation*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn: Habelt, 339–380.
- Metzner-Nebelsick et alii 2010 Metzner-Nebelsick C., Kacso C., Nebelsick L. D., *A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin*. În: Marta L. (ed.), *Amurgul mileniului II a. Chr. in Campia Tisei și Transilvania. Das Ende des Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenburgen. Simpozion/Symposium Satu Mare 18–19 iulie 2008*. Satu Mare. StCom. 26/1, 2010, 219–233.

- Pop *et alii* 2000 Pop H., Bejinariu I., Băcuț-Crișan D., Băcuț-Crișan S., *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei. Observator. În Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1999*, Deva, 2000, 102–103.
- Sana 2011 Sana D. V., *Prima epocă a bronzului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. descoperirile de tip Gáva*, Teză de doctorat (PhD), Alba Iulia, 2011.
- Sørensen *et alii* 2010 Sørensen M.L.S., Bech J. H., Kulcsarne-Berzsenyi B., Kristiansen K., Mühlenbock C., Prescott C., Vicze M., *Households*. În: Earle T., Kristiansen K. (eds.), *Organizing Bronze Age Societies: The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Cambridge, 2010, 122–154.
- Szabó 2004 Szabó Gábor V., *Ház, település és településszerkezet késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken. /Houses, Settlements, and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB)*, ΜΩΜΟΣ II. Öskoros Kutatók II. Összövetelének konferenciakötete. Debrecen, 2000. november 6–8, Debrecen 2004, 137–170.
- Szilas 2007 Szilas G., *A késő bronzkor Pest megyében*. Pest megye monografiája. Budapest 2007.
- Szirmay 1809–1810 Szirmay A., *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete*, I–II. Buda 1809–1810.
- Vicze 2013 Vicze, M., *Middle Bronze Age Households at Százhalombatta Földvár*. In Anders A., Kulcsár G. (eds.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Budapest, 2013, 757–769.
- Virag 2014 Virag C., *Autostrada Lugoj-Deva, lot 2, Sit 2 km, km. 39+600–39+850 (Bătești, oraș Făget, județul Timiș). Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2014 (manuscris).

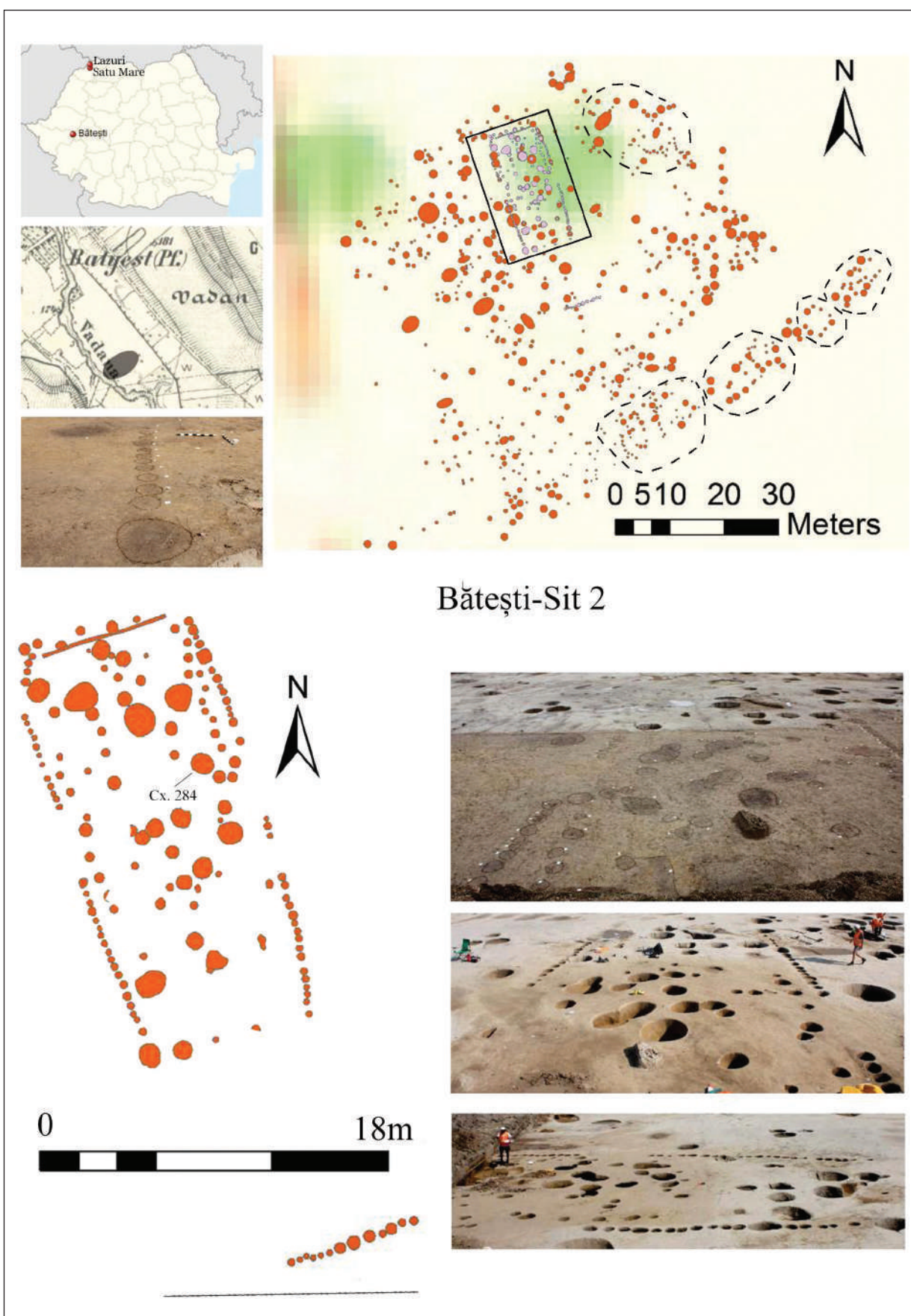

Fig. 1.

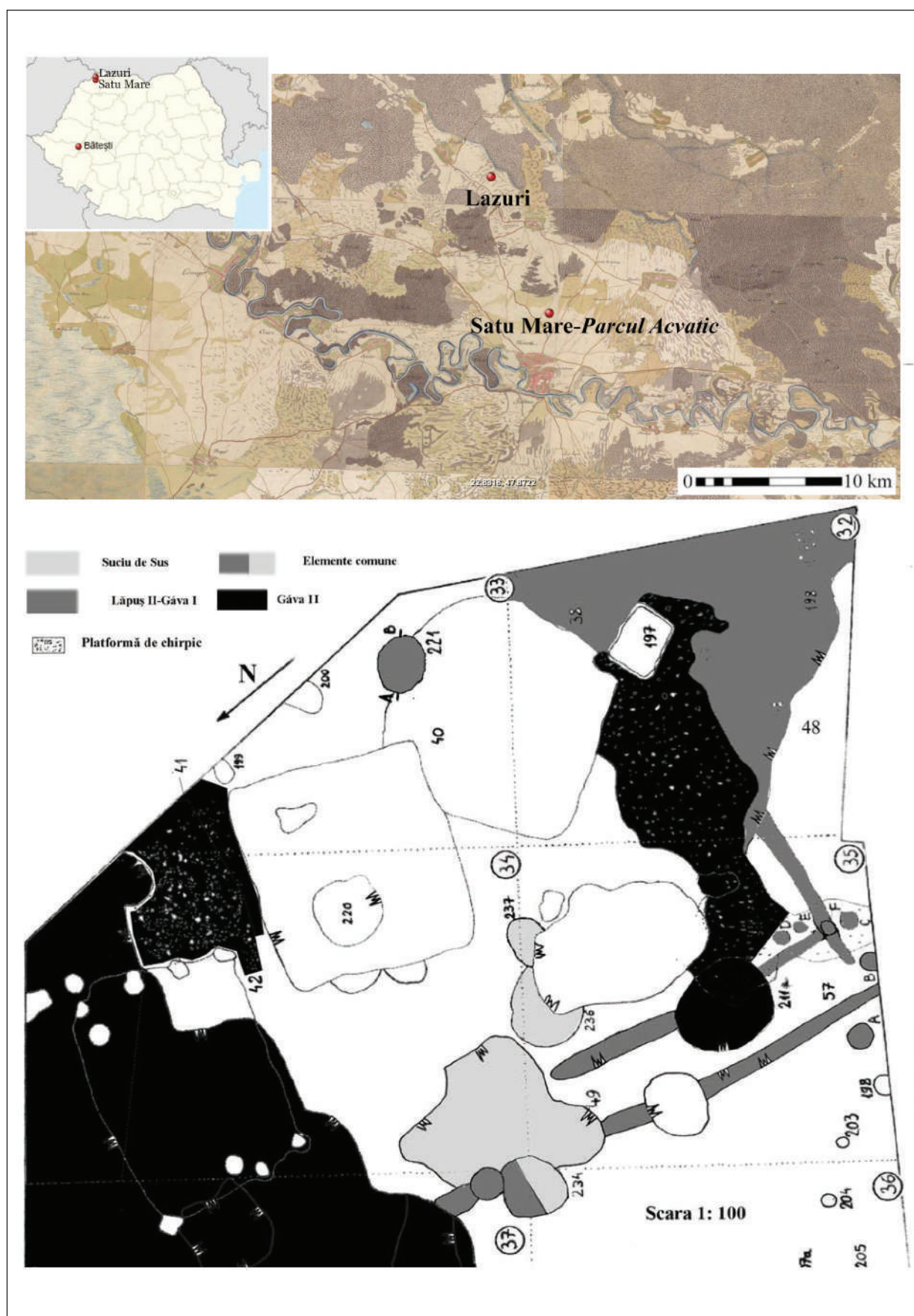

Fig. 2.

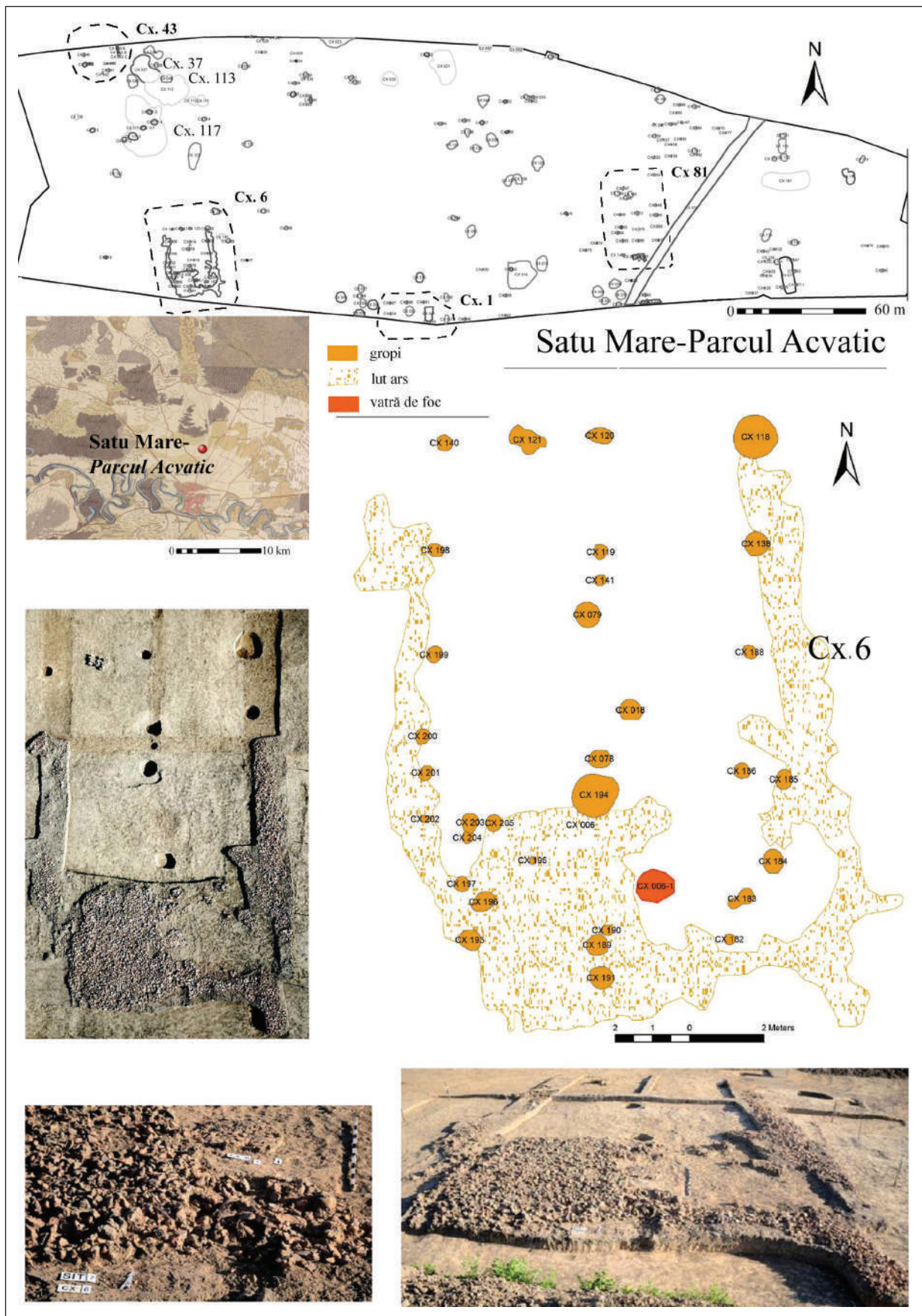

Fig. 3.

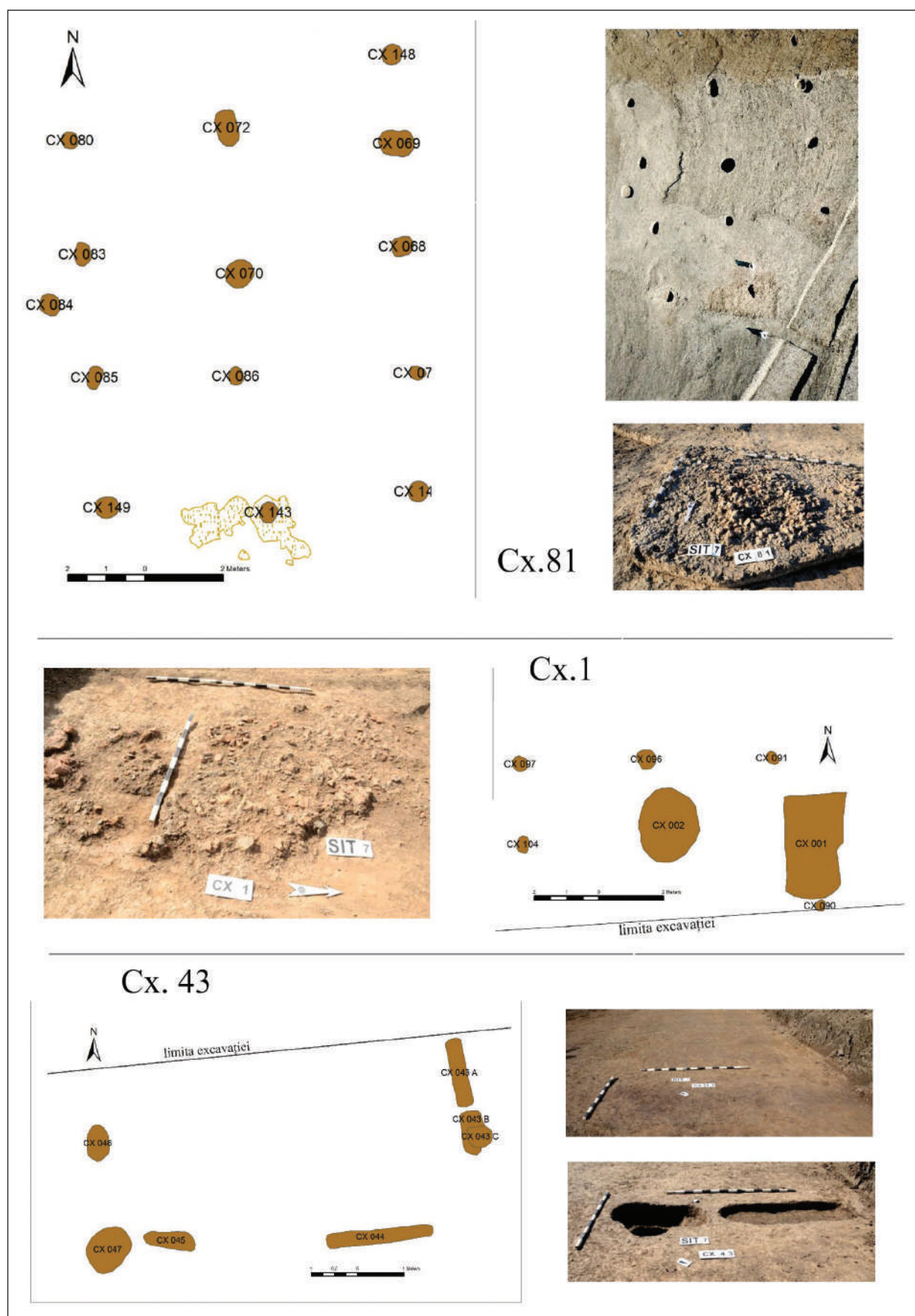

Fig. 4.

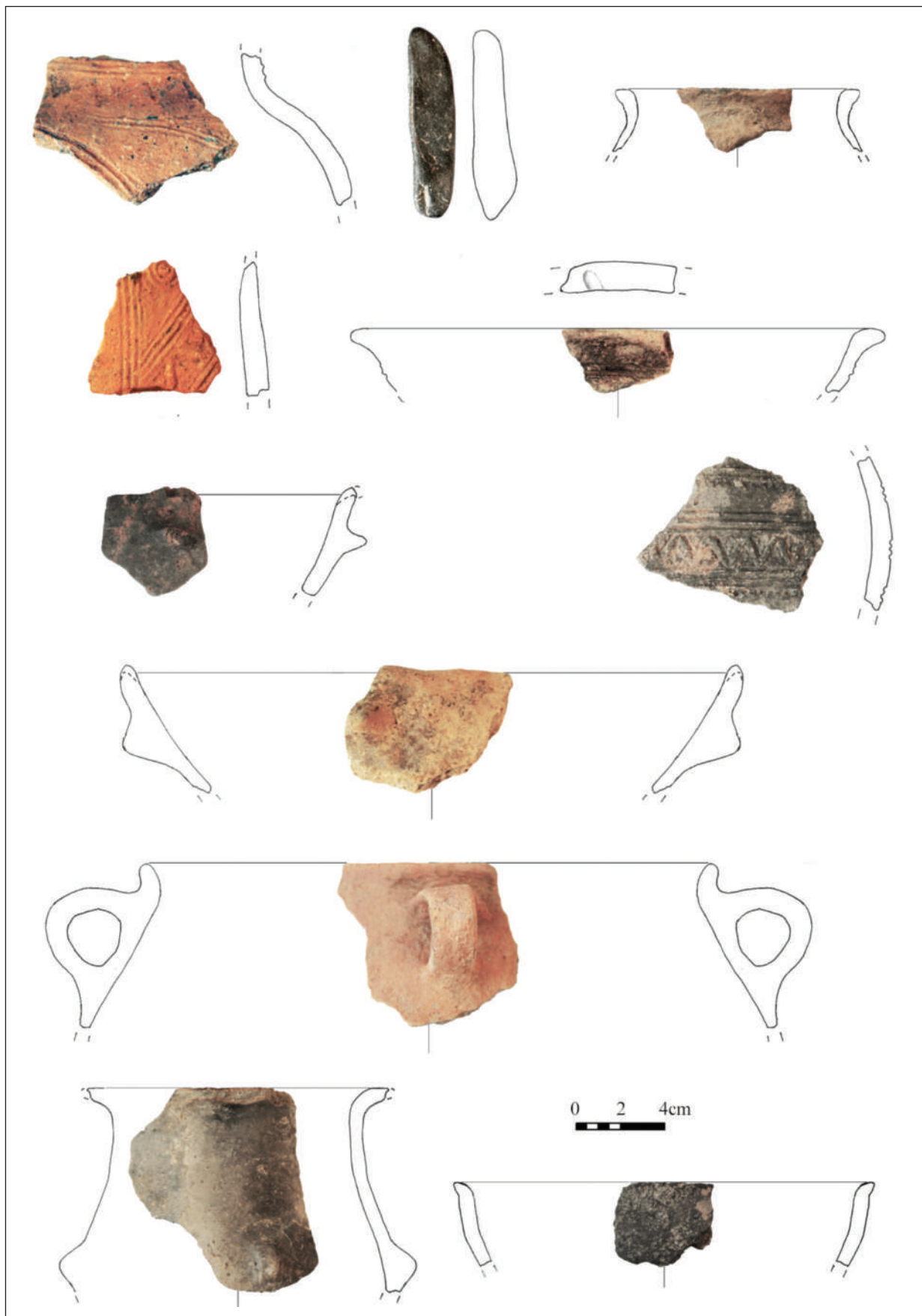

Fig. 5.

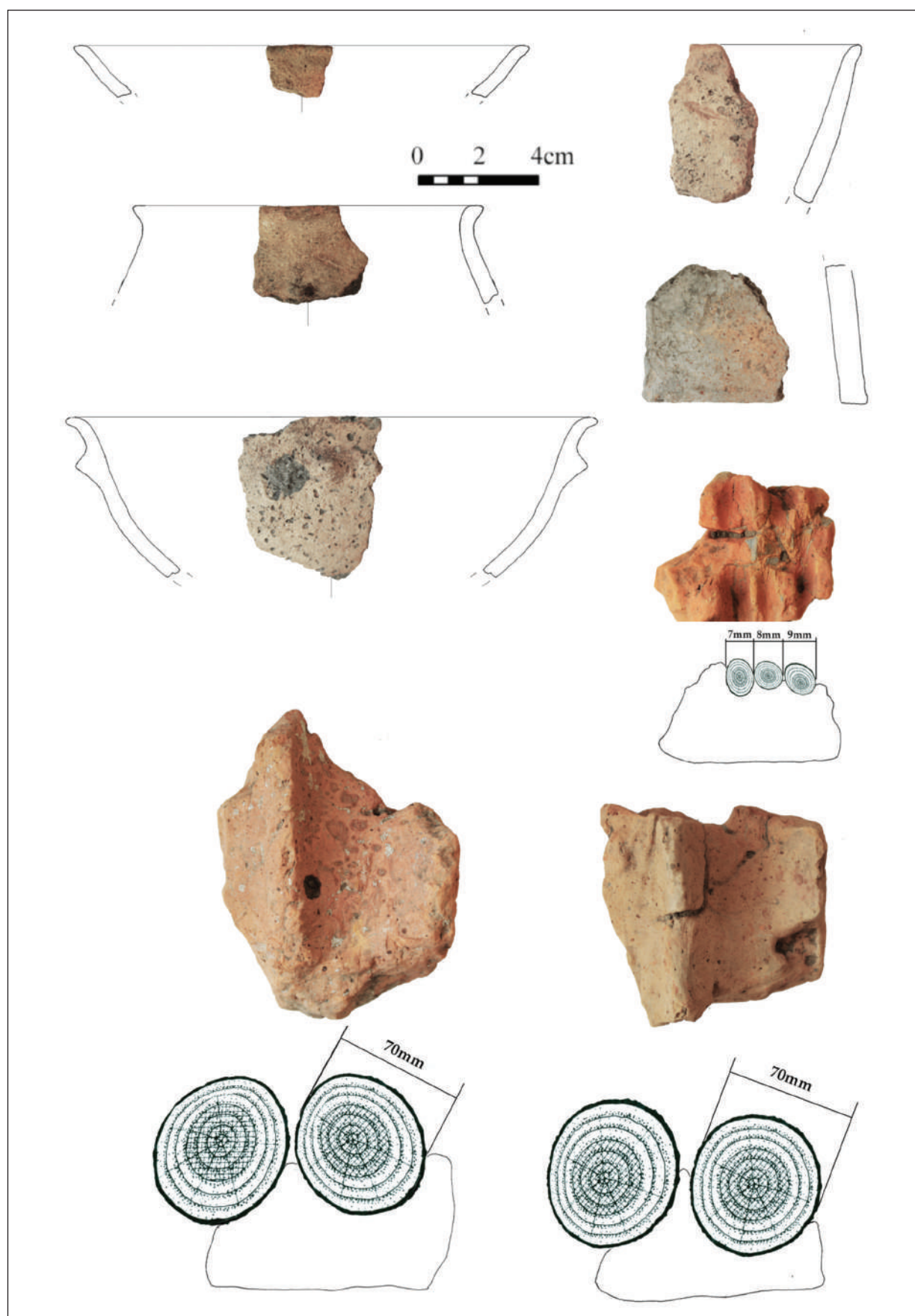

Fig. 6.

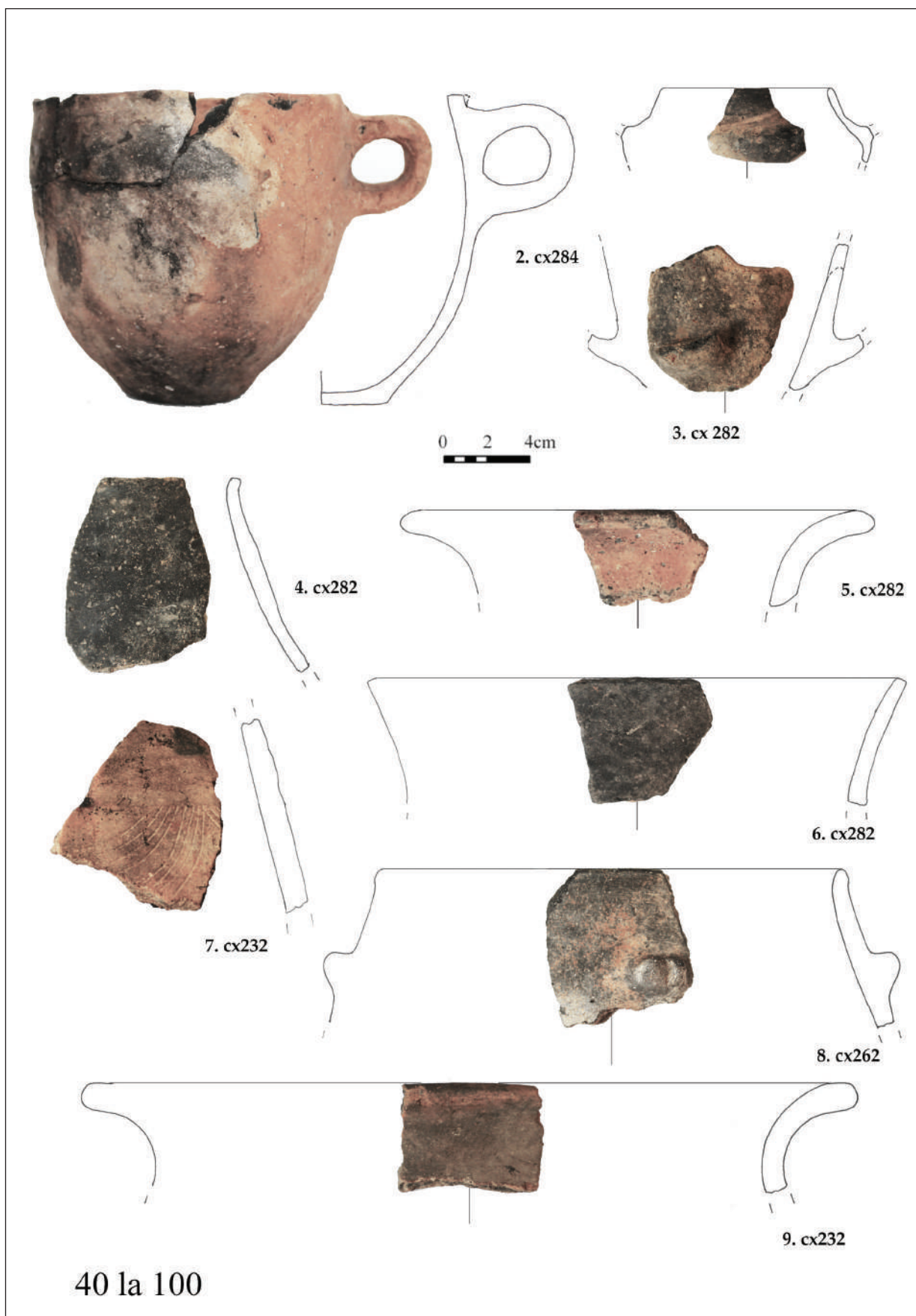

Fig. 7.

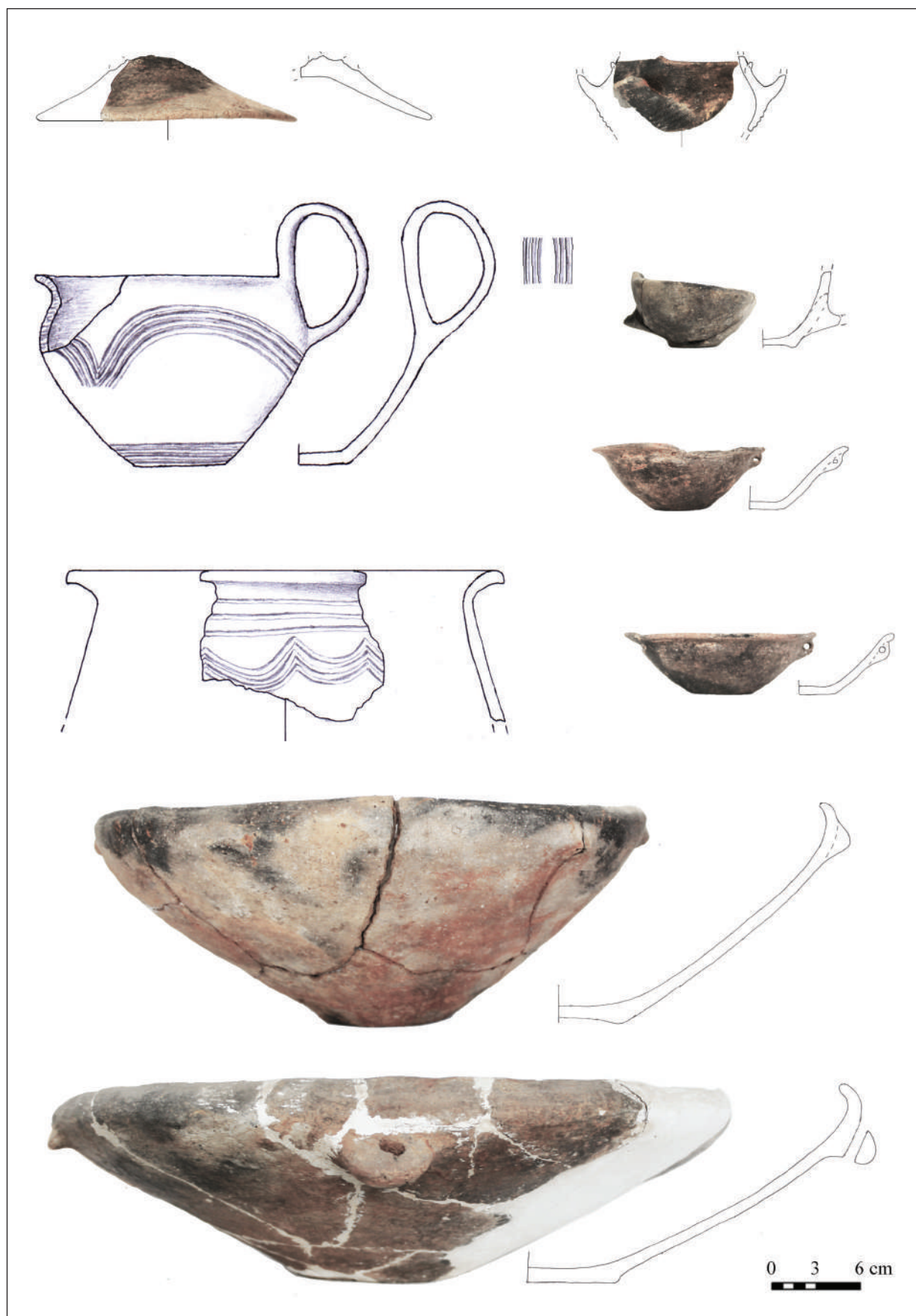

Fig. 8.

CÂTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA BIJUTERII DIN EPOCĂ ROMANĂ DESCOPERITE LA DIERNA (ORȘOVA, JUD. MEHEDINȚI)

Ana Cristina Hamat*, Paul Dinulescu**

În memoria Doinei Benea și a lui Nicolae Gudea

Considerations regarding Roman jewelry discovered in Dierna (Orșova, jud. Mehedinți)

Abstract: This article brings back into discussion some of the discoveries related to jewellery unearthed over time in the ancient Dierna, currently the city of Orșova, in Mehedinți County, Romania. In total, so far, about 15 artefacts from Dierna appear in the bibliography, including Thanatos fibula, the Caesarius ring, or the three medallions, two of them with coins and one with engraved gem with Sol image. Between the artefacts present in this article, are one of the most famous discoveries from Roman Dacia, so, it is also important to mention that the jewellery discovered at Dierna attests a common unity linked by influences, workshops, trade, between Moesia Superior and Dacia. Some of the them, find good analogies in artefacts made in the workshops of Viminacium. We must also note the unity of discoveries in the Dierna-Drobeta area, by the appearance of some types of jewellery in both locations and also the fact that both locations are one of the commercial gates of Dacia.

Keywords: *Roman Dacia, Dierna, jewelry, earrings, medallions, fibula, II–IV centuries AD.*

Cuvinte cheie: *Dacia Romană, Dierna, bijuterii, cercei, medalioane, fibulă, secolele II–IV.*

1. Introducere

Articolul de față dorește să readucă în discuție câteva dintre descoperirile legate de bijuteriile descoperite de-a lungul timpului în antica Dierna, actualmente orașul Orșova, în județul Mehedinți.

Orașul este situat între munții Almăjului și cei ai Mehedințiului, la confluența râului Cerna cu Dunărea, într-o mică depresiune la intrarea în culoarul Timiș-Cerna. Așezarea contemporană, numită *orașul nou*, s-a dezvoltat în jurul golfului creat de Cerna, la 3–4 km de vechea așezare care a fost inundată controlat în anii 1968–1970 de apele lacului de acumulare Porțile de Fier I¹. Dierna antică împreună cu castrul și necropolele sale se află în prezent scufundată, fără posibilitatea de a mai cerceta acest obiectiv în viitorul apropiat. De-a lungul timpului și mai ales în perioada cercetărilor arheologice întreprinse cu ocazia construirii barajului, au fost descoperite porțiuni din așezarea antică. Au fost cercetate, cu această ocazie, o parte din castrul auxiliar², în apropierea căruia se afla și quadriburgium-ul de perioadă târzie³, orașul și portul⁴, un atelier de prelucrare a bronzului și unul de prelucrare a sticlei⁵, precum și câteva morminte din necropola antică⁶ (Pl. I/ 1, 2, 3, 4).

Așezat într-unul din vadurile comerciale ale fluviului, orașul funcționa, probabil și ca o poartă de intrare a mărfurilor în provincie⁷. Drumul imperial care pleca de la Dunăre, la Tibiscum și de acolo spre capitala provinciei, până în nord la Porolissum, le transporta apoi în toată Dacia. *Municipium* din timpul lui Septimius Severus, Dierna a profitat din plin de pe urma așezării sale geografice. Teritoriul ei se învecina cu cel al Drobetai, autoritatea ei extinzându-se în vest până la Pojejena și chiar până în pasul

* Muzeul de Istorie și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu, nr. 12, Constanța, e-mail: anahamat@yahoo.com.

** Muzeul Regiunii Porților de Fier, str. Independenței, nr. 2, Drobeta Turnu-Severin, e-mail: dinulescu_p@yahoo.com.

¹ Ardevan 1998, 36–39.

² Benea 2016, 143; Timoc 2019.

³ Băjenaru 2010, 109–110.

⁴ Benea, Șchiopu 1974; Benea 1975; Timoc 2009.

⁵ Stoicovici 1978; Benea 2008, 113–114; Cociș 2006, 111–123; Bodor, Winkler 1979, 141–145; Stoicovici, 1978, 245.

⁶ Benea, Șchiopu 1974; Benea 1975; Timoc 2019.

⁷ Alături de Drobeta, Dierna beneficiază de o serie de descoperiri care, cel puțin până în prezent, intră în categoria de lux, puțin atinsă de către alte descoperiri din Dacia (Hamat 2018, 707–722).

Domașnea, înglobând astfel Praetorium – Mehadia, precum și așezările din Valea Nerei. Nedispunând de un teritoriu propice agriculturii, activitatea sa a fost orientată înspre producția meșteșugărească și comerț, domenii care puteau să îi asigure supraviețuirea⁸. De altfel, faptul că lucrurile mergeau bine pentru locuitorii municipiului, ne-o mărturisesc chiar descoperirile făcute de către arheologi în oraș. O altă informație care pledează pentru aceasta este tocmai prosperitatea datorată bogăției acumulate de locuitori și care a contat la modul serios, pentru ridicarea la rangul de municipiu în timpul lui Septimius Severus⁹. Această bogăție este vizibilă și prin multitudinea de bijuterii lucrate din metal prețios, găsite mai ales în context funerar, dar și prin existența atelierelor de podoabe de metal și sticlă, cercetate arheologic. Toate aceste descoperiri vorbesc despre prosperitatea economică a orașului și în egală măsură despre zei și oameni¹⁰.

2. Contextul de descoperire

O parte dintre bijuteriile care provin de pe teritoriul Orșovei au luat calea exilului, în perioada stăpânirii austriece asupra Banatului, astfel că ele se păstrează la Kunsthistorisches Museum și au fost semnalate de către R. Florescu și I. Miclea¹¹. O bună parte dintre piese se află în depozitele Muzeului Național de Istorie al României din București, iar câteva dintre acestea se află în depozitele Muzeului Regiunii Porților de Fier Drobeta-Turnu Severin, fie la Muzeul Olteniei din Craiova, sau la Muzeul Național al Banatului Timișoara¹². Muzeul din urmă, găzduiește colecția Pongrácz, din care fac parte și câteva dintre bijuteriile descoperite la Dierna.

Din păcate, locul exact de descoperire a pieselor este în mare parte necunoscut, existând mențiunea că ele provin în cea mai mare parte din contexte funerare. Această situație se datorează în primul rând faptului că topografia Diernei este în mare parte necunoscută, existând foarte puține publicații pe această temă, în general bazate pe cercetările făcute în anii 1960–1970 pentru baraj. Odată cu creșterea nivelului apei, terasa inferioară pe care se afla și orașul antic, a fost inundată. Din păcate, cercetările arheologice făcute în această perioadă au rămas în mare parte nepublicate, imaginea Diernei fiind recompusă în prezent din bucățile de informații care au ajuns până la noi, din cartarea descoperirilor în timpul perioadei de construcție a barajului, sau din bibliografia secolelor XVIII–XIX¹³.

Pe baza acestora, se poate afirma că Dierna s-a dezvoltat efectiv ca un centru comercial, cu un trafic intens de mărfuri în perioada provinciei, girat de poziția importantă, la intrarea în Porțile de Fier. Importanța strategică a așezării se menține și după retragerea aureliană, aspect vizibil prin construirea aici a unui quadriburgium, cercetat în perioada lucrărilor pentru baraj. De asemenea, începuturile stăpânirii romane, cu problema unui dublu nucleu de locuire, așezare civilă în zona portului și vicus-ul¹⁴, reprezintă încă una dintre problemele nerezolvate ale Diernei. La aceste descoperiri se adaugă și cele două necropole cunoscute, de sud și de nord, în care au fost cercetate mai multe morminte și din care provin și o parte din piesele studiate.

În necropola de sud, concentrată în jurul sectorului B-spital, au fost dezvelite în 1966 printre altele și 3 morminte de incineratie. Inventarul unuia dintre acestea conținea podoabe de bronz și fibula decorată cu imaginea lui Thanatos, mormintele fiind datate cu monedă în a doua jumătate a secolului al II-lea¹⁵. Între acestea, M1 orientat NNE-SSE, se păstra intact, având o groapă în trepte, cu partea inferioară căptușită cu cărămizi și acoperită cu țigle. În partea superioară se mai păstrau urme de la o cutie de lemn, un opaiț, o monedă, o cană și o fibulă de aur depusă lângă defunct. În partea inferioară a mormântului se aflau șase monede dintre care două de argint și patru de bronz cu emisiuni de la Traian-Marcus Aurelius pentru Faustina Minor și resturi vegetale¹⁶.

Un alt mormânt care făcea parte din această necropolă este un mormânt în sicriu de plumb și cistă de cărămidă. Sicriul din plumb avea dimensiunile 94x64 cm și conținea rămășițele unui copil. Inventarul

⁸ Mărghită 1980, 86; Ardevan 1998, 72–73.

⁹ Benea 1975, 97; Ardevan 1998, 38.

¹⁰ Hamat 2011, 24.

¹¹ Florescu, Miclea 1979.

¹² Pe mai departe vom folosi abrevierile numelor instituțiilor, de forma MNIR, MRPF, MO și MNB.

¹³ Benea 1975, 91; Marsigli 1744, II, 15; Milleker 1899, 51–53; Juan-Petoi 1999, 81–84.

¹⁴ Ardevan 1998, 36–39.

¹⁵ Popescu 1967, 537.

¹⁶ Bondoc 2007, 9; Bondoc, Dumitrașcu 2013, 486–487.

este compus din patru ulcioare ceramice (dispuse câte două la cap și la picioare), o plăcuță defixio din aur, rulată în apropierea capului, două medalioane de aur și doi cercei din fir de aur împletit, aceștia din urmă fiind pierduți¹⁷. Datarea mormântului este propusă a fi a doua jumătate a secolului al III-lea – prima jumătate a secolului al IV-lea¹⁸.

În necropola de nord, situată lângă piciorul podului peste râul Cerna, au fost descoperite morminte de inhumație în sarcofage din piatră și cărămidă, cu un inventar bogat, din care face parte și inelul lui Caeserius¹⁹. Acesta a fost descoperit în 1857 în curtea berăriei Ioanovici, într-un sicriu de plumb aflat în interiorul unui de piatră și cărămidă²⁰. Locul respectiv este menționat ca necropolă romană, iar inelul este pomenit inclusiv de către F. Milleker, care mai menționează și faptul că în 1840 a apărut primul mormânt în această zonă²¹.

O altă piesă care ridică semne de întrebare asupra locului de descoperire este cerceul de tipul candelabru cu pandantive, acesta având trecut în dreptul său, în registrul MRPF Drobeta-Turnu-Severin, loc de descoperire necunoscut și anul 1964. Datorită anului descoperirii, credem că poate fi vorba despre o descoperire din zona Drobeta-Dierna²².

Restul pieselor, studiate în acest articol, nu au din păcate menționat contextul de descoperire.

3. Descriere

Podoabele descoperite pe teritoriul Diernei romane pot fi încadrate în trei mari categorii:

A. Podoabe pentru împodobitul mâinilor: brățări și inele.

B. Podoabe pentru împodobitul gâtului și al corpului: coliere, pandantive, fibule.

C. Podoabe pentru împodobitul capului: coroane, cercei.

Podoabele pentru împodobitul mâinilor se referă în general la obiecte care pot fi asociate atât cu portul femeilor, cât și al bărbaților²³, motiv pentru care în lipsa unor informații asupra contextului de descoperire, așa cum este cazul la piesele studiate, nu putem fi siguri asupra purtătorului.

A.1. Brățări

Brățările sub denumirea lor latină – *armillae*, sunt verigi din materiale diverse, care împodobeau cel mai adesea brațele și mai rar picioarele²⁴. Pe lângă destinația clară de a înfrumuseța mâna posesorului – fie el bărbat sau femeie, copil sau adult, o brățară putea reprezenta și un însemn de onoare în armată, asemănător decorațiilor din ziua de azi²⁵. Pe de altă parte, L. Radulović vorbea despre o dublă funcționalitate a brățărilor, pe plan decorativ și apotropaic²⁶. Din acest punct de vedere, brățările aveau și ele o varietate de forme. Moda cerea ca brățările să fie lucrate în pereche, fiind uneori simetrice – lucrate pentru anumite brațe, lucru care se observă lezne la cele în formă de șarpe încolăcit, capul animalului fiind orientat spre dreapta sau spre stânga. Datorită particularităților anatomice, brățara destinată brațului stâng este mai îngustă decât cea destinată brațului drept²⁷. O tipologie unitară, a brățărilor, la nivelul Imperiului este greu de făcut, datorită în primul rând a numărului foarte mare de piese prelucrate din materiale diferite și a particularităților locale. Cu toate acestea, la nivelul unor provincii cum ar fi Britannia, Gallia, Pannonia, Moesia Superior sau Dacia, s-a încercat elaborarea unor definiții care să pună bazele unor criterii de departajare a pieselor și implicit întocmirea unor tipologii²⁸. Piesa descoperită la Dierna (**Pl. IV/10**) este confecționată dintr-o bară de aur, sudată la capete. Pe tija brățării sunt petrecute trei pandantive,

¹⁷ Benea, Șchiopu 1974, 115–125.

¹⁸ Benea, Șchiopu 1974, 124.

¹⁹ Florescu, Mică 1979; 38

²⁰ IDR III/1, 75.

²¹ Milleker 1899, 51–53.

²² Hamat 2019, 192.

²³ Despre inele, poetul Persius menționa că ele sunt un accesoriu obligatoriu pentru politicienii și bogații zilei, însă în mod sigur ele lipsesc de pe mâna săracului, așa cum relatează Iuvenal (Persius, 1, 4; Iuvenal, *Despre lux și cumpănare*, 11).

²⁴ Popović 1996, 146.

²⁵ Popović 1996, 146; Johns 1996, 87; Crummy 2005, 96.

²⁶ Radulović 2006, 374.

²⁷ Lascu 1965, 205.

²⁸ Radulović 2006, 356; Stevenson 1956, 208; Riha 1990, 52; Alicu, Cociș 1988, 229.

două dintre ele fiind formate dintr-o placă pătrată de aur și perforată central, iar prin acest orificiu trece o structură din bare de aur ce formează un pătrat închis și un triunghi deschis. Al treilea pandantiv este doar un pătrat din bare de aur. Cu brățara se mai asociază și o mărgică de aur în formă de disc, perforată central. Ca datare, brățara se încadrează în epoca romană târzie, în secolul al IV-lea²⁹.

Din punct de vedere al tipologiei, piesa poate fi încadrată în cadrul brățărilor cu corpul sub forma unei vergi simple³⁰, având analogii la Augusta Raurica-tipul 1³¹, Aquincum-tipul Ia³²; Viminacium-tip I, Moesia Superior-tipul II³³.

A.2. Inele

Dintre toate podoabele romane, cea mai răspândită este inelul – *anulus*³⁴. Pe lângă valoarea estetică, inelul comportă și valențe magico-religioase și chiar o valoare socială³⁵, ceea ce a contribuit la răspândirea portului acestei mici bijuterii pe tot teritoriul Imperiului Roman. Parcursul pe care-l are inelul de-a lungul istoriei romane este unul destul de interesant. Dacă în epoca republicană inelul avea o conotație strictă de exponent al rangului unei persoane³⁶, odată cu Imperiul și mai ales cu schimbarea mentalității – care are loc în ultimul secol al Republicii, inelul devine tot mai mult un simbol al modei. Inelele erau purtate de către femei dar și de bărbați în număr mare și de obicei pe toate degetele³⁷. Forma acestora reprezintă un ansamblu de trăsături, dintre care cel mai ușor de sesizat este aspectul general al bijuteriei, opera artizanului care are sarcina de a face un compromis între anatomia digitală și tehnica de decorare³⁸.

Despre un singur exemplar de inel știm cu siguranță că a fost descoperit la Dierna. Este vorba despre inelul lui Caeserius³⁹ (Pl. V/12), așa cum a fost el numit, datorită numelui incizat pe corpul piesei. Piesa este păstrată în prezent la Kunsthistorisches Museum, nr. inv. VII-b 60⁴⁰, fiind descoperită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, împreună cu o mărgică tubulară din foaie de aur lucrată prin batere. El a fost confecționat din bară de aur, lată, ciocănită poligonal, având marginea festonată și este decorat cu o inscripție gravată lapidar *VTF CESERI*⁴¹, câte o literă pe fiecare fațetă. Inscripția este flancată de o rămurică și o frunză. Ca tipologie, inelul se încadrează în tipul inelului verigă sau verighetă, din bandă sau fir poliedric, încadrat în tipul II.2.1.b pentru Dacia Superior⁴², cu analogii în tipul IX pentru Oltenia romană⁴³, tipul VII pentru Ilișua⁴⁴, tipul LXVI după Ergün N.⁴⁵, tipului VIII pentru Gallia⁴⁶, iar pentru Aquincum, corespunde tipurilor IX–X⁴⁷, în timp ce pentru Augusta Raurica E. Riha îl încadrează tipului 29⁴⁸. Analogii dateate începând cu sfârșitul secolului al II-lea și până în perioada bizantină se găsesc și în cele două Moesii și în Pannonia, fiind descoperite în situri precum necropola de la Pecine-Viminacium – un inel de argint, Plevna, Savaria și Scarbantia⁴⁹.

²⁹ Kunsthistorisches Museum, nr. inv. VII-b 60 (Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 69, Benea 2008, 150, fig. 29; Hamat 2011, nr. cat. 48).

³⁰ Hamat 2011, nr. cat. 75.

³¹ Riha 1990, 52.

³² Facsády 2009, 56.

³³ Popović 1996, 147.

³⁴ Bălăceanu 1999, 110.

³⁵ Guiraud 1989, 173.

³⁶ Titus Livius ne spune că în timpul celui de-al doilea război punic, atunci când familiile senatoriale au fost obligate se cedeze bijuteriile personale, senatorilor și soțiilor acestor li s-a permis să păstreze inelele de aur care atestau apartenența la rangul senatorial (Titus Livius, *Ab urbe condita* 34, 7, 5).

³⁷ Lascu 1965, 205.

³⁸ Guiraud 1981, 221.

³⁹ CIL 03, 01703a (1024) = IDR 3/1, 00053 = AE 2010; Hamat 2016, 101; Hamat 2017, 65.

⁴⁰ Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 70; Hamat 2017, 65.

⁴¹ Inelul cu inscripție apare diferit citat, D. Benea în 1975 și autorii IDR III/1 au citit *VTF CESERI*, iar R. Florescu și I. Miclea l-au citit *UTE GESERI* (Benea 1975, 95; IDR III/1, 75; Florescu, Miclea 1979, 38, Hamat 2017, 65).

⁴² Hamat 2011, 96–97.

⁴³ Bălăceanu 1999, 116.

⁴⁴ Isac, Gaiu 2006, 419.

⁴⁵ Ergün 1999, 721, fig. 4.

⁴⁶ Guiraud 1989, 197.

⁴⁷ Facsády, Verebes 2009, 994, fig. 1.

⁴⁸ Riha 1990, pl. 14.

⁴⁹ Popovic 2002, 157.

Descrierea este foarte simplă, acesta fiind așa numitul inel verighetă, fără montură, cea mai simplă formă posibilă și care nu era foarte greu de confecționat. O formă primară a inelului, prin urmare foarte veche, inelul de tip verighetă se regăsește atât în tradiția greacă, cât și în cea etruscă, fiind purtat de către oamenii de rând. Cu toate acestea, nu trebuie uitat faptul că asemenea exemplare pot fi confecționate și din aur, prin urmare nu suntem de acord cu afirmația că astfel de inele sunt purtate de oamenii mai săraci sau de sclavi – în sensul restrictiv⁵⁰, cantitatea mare a pieselor cu această formă datorându-se mai degrabă faptului că acestea erau relativ ușor de confecționat. Banda de metal sau un simplu fir era îndoită în jurul unei bare de metal care dădea forma și măsura.

Analogii apropiate pentru această piesă regăsim în apropiere, fiind vorba despre două piese din aur descoperite în Drobeta⁵¹, la care se alătură încă una din același material descoperită la Șimian⁵². La ele, se mai adaugă și o altă piesă din bronz descoperită la Ulpia Traiana⁵³, cu secțiune patrulateră, banda fiind decorată cu două caneluri, deci fiind poliedrică orizontal, precum și o piesă lucrată din bronz descoperită la Apulum⁵⁴ și o alta descoperită la Potaissa⁵⁵. Inelul de la Dierna poate fi datat în secolul al III-lea⁵⁶. O piesă frumoasă a fost descoperită pe teritoriul Serbiei în 1908, de forma unei verigi octogonale inscripționată⁵⁷.

B.1. Medalioane

Printre piesele descoperite la Dierna s-au păstrat în general medalioane de colier cu casetă cu gemă gravată sau cu monedă, precum și medalioane sub forma măciucii lui Hercule.

B.1.A Medalion de colier cu casetă și gemă încastrată.

La Dierna a fost descoperit până acum un singur medalion de acest fel⁵⁸. El face parte din inventarul mormântului de copil din necropola de sud, împreună cu un medalion cu monedă și o pereche de cercei de aur. Cea mai faimoasă piesă a acestui tip aparține unui colier descoperit în apropiere, la Drobeta și decorat cu o camee gravată cu imaginea luptei dintre Hercule și Cerber⁵⁹.

Medalionul de la Dierna (**Pl. II/5**), este de fapt o ramă din aur și are încastrată o gemă cu reprezentarea lui Sol în Quadrigă⁶⁰. El se încadrează în varianta III.1.a2.2⁶¹ pentru Dacia Superior și este păstrat în colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier Drobeta-Turnu Severin⁶².

B.1.B Medalion cu monedă

În această categorie se încadrează două exemplare, descoperite în context funerar, în necropolele Diernei.

Medalioanele de tip monedă sunt destul de răspândite în cadrul populației romanizate, dar și în cadrul populației care are legături economice, militare sau politice cu lumea romană. Astfel de medalioane reprezintă cel mai bine puterea de convertire a romanității⁶³. În perioada târzie ele se regăsesc în inventarul mormintelor atribuite culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, cu exemple în necropolele de la Bârlad-Valea Seacă și Bogdănești-Fălciu, ambele în județul Vaslui⁶⁴.

Considerate un bastion al propagandei imperiale⁶⁵, numeroase în provinciile occidentale ale Imperiu-

⁵⁰ Alicu, Cociș 1988, 226.

⁵¹ Hamat 2011, nr. cat. 143, 144, 145.

⁵² Hamat 2011, nr. cat. 143.

⁵³ Hamat 2011, nr. cat. 173.

⁵⁴ Hamat 2011, nr. cat. 202.

⁵⁵ Bărbulescu 2012, 249, cat. no. 54, fig. 133.

⁵⁶ Hamat 2017, 65.

⁵⁷ Popovic 2002, 157.

⁵⁸ Hamat 2011, nr. cat. 246.

⁵⁹ Hamat 2019b.

⁶⁰ Benea, Șchiopu 1974, 116, fig. 2.

⁶¹ Hamat 2011, 123–124.

⁶² MRPf Au 64.

⁶³ Lakatos 2001, 42–43.

⁶⁴ Mamalaucă 2013, 560–566.

⁶⁵ Un solidus de la Valentinian I, din secolul al IV-lea, transformat în medalion a fost descoperit la Suplacu de Barcău și a fost legat de existența în zonă a unui centru migrator germanic aflat în relații politice cu romanii (Lakatos 2001, 42–43).

lui, inelele încadrate în acest tip sunt apariții sporadice în bazinul Dunării⁶⁶. Moda pandantivelor monetare intră în uz începând cu mijlocul secolului al II-lea⁶⁷ și se menține pe parcursul secolului al III-lea, chiar și în secolul al IV-lea.

Pe parcursul secolelor II–IV, astfel de bijuterii monetare apar în 24 de localități aflate în barbaricum, în apropierea provinciilor romane Dacia și Pannonia⁶⁸, fiind descoperite mai ales în morminte, cu o preferință pentru emisiunile monetare cu reprezentarea împărașelor romane⁶⁹. Folosirea monedelor pentru realizarea bijuteriilor, este destul de răspândită în această perioadă⁷⁰, fiind sugerat de către unii specialiști că inelele cu monede pot fi chiar decorații militare⁷¹. Valoarea fizică a acestor bijuterii o reprezintă metalul prețios al monedei, în timp ce valoarea simbolică este dată de către protecția imaginii împăratului – zeu în viață sau a reprezentării de pe reversul acestora.

Dintre monedele folosite pe post de medalion vorbim mai ales de denari de la Caracalla sau de piesa medalion cu o monedă cu chipul Iuliei Domna, dar și de piese aparținând cronologic domniei lui Traian, așa cum este și cazul nostru. În epoca romană târzie, exemplele se înmulțesc.

Astfel de medalioane pot fi încadrate în trei tipuri:

1. cu tortița atașată direct monedei;
2. cu moneda încastrată într-un locaș special făcut din foiță de aur;
3. monede găurite pentru a putea fi purtate la gât⁷².

În a doua categorie se încadrează ambele exemplare⁷³ descoperite la Dierna⁷⁴.

Primul dintre acestea este un pandantiv de aur păstrat în colecția Kunsthistorisches Museum de la Viena, inventar VII, b 60 (Pl. V/11). El este format dintr-o singură monedă și nu două, așa cum descriu autorii. Moneda din argint de la Traian este prinsă într-o ramă din foaie de aur care se îndoaie pe monedă formând un chenar zimțat. Pe avers, moneda are chipul împăratului Traian, iar pe revers imaginea lui Hercule cu blana leului din Nemea și măciuca. Medalionul, datat de către autori în secolele III–IV⁷⁵, mai păstrează încă tortița canelată. Faptul că o monedă intrată în uz la începutul secolului al II-lea este folosită ca parte a unei bijuterii datată în secolele III–IV nu trebuie să ne mire. Calitatea argintului din monede în timpul lui Traian reprezenta un etalon pentru monetăria romană târzie. Pe de altă parte, imaginea lui Hercule, este motivul probabil pentru care a fost folosită această monedă.

Un al doilea exemplar provine tot de la Dierna⁷⁶ și este păstrat în colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier Drobeta-Turnu Severin⁷⁷ (Pl. II/6). El a fost descoperit într-un mormânt de copil, împreună cu medalionul cu gemă, pomenit anterior. Încadrată de o ramă de aur lucrată în aceeași tehnică ca și medalionul cu gemă, piesa mai păstrează tortița canelată și este o imitație din argint după o monedă republicană. Pe avers este reprezentată zeița Roma, iar pe revers Luna în bigă, fără a se putea distinge o legendă⁷⁸. A fost datat ca și precedentul, în a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea și aparține unei fete provenite din mediul oriental⁷⁹, îngropată de părinții săi în pământul Daciei.

Cele două piese descoperite la Dierna se încadrează variantei III.1.a.2.3 pentru tipologia Daciei Superior⁸⁰.

B.1.C. Pandantiv în forma măciucii lui Hercule

O categorie aparte în cadrul pandantivelor o reprezintă amuletele de tipul „măciuca lui Hercule”, care sunt răspândite pe tot teritoriul Imperiului Roman, deopotrivă în Occident și în Orient. Lucrate în

⁶⁶ Popović 2001, 45; Popović 2003, 57.

⁶⁷ Popović 1996, 134.

⁶⁸ Domocoș 2010, 77.

⁶⁹ Domocoș 2010, 78.

⁷⁰ Pinckernelle 2007, 52.

⁷¹ Higgins 1980, 175.

⁷² Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 71, fig. 279–30.

⁷³ Benea 1974, fig. 2; Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 71, fig. 279–30; Hamat 2011, nr. cat. 241.

⁷⁴ Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 71, fig. 279–30.

⁷⁵ Florescu, Miclea 1979, 38.

⁷⁶ Hamat 2011, nr. cat. 247.

⁷⁷ MRPF Au 63.

⁷⁸ Benea, Șchiopu 1974, 117.

⁷⁹ Benea, Șchiopu 1974, 123.

⁸⁰ Hamat 2011, 125–126.

general din metale prețioase – aur și argint, mai rar din bronz, astfel de exemplare sunt date de către literatura străină între secolele III–IV și poartă cu ele o puternică componentă spirituală, ascunsă de secolele de folosință ale bijuteriei ca atare⁸¹. Astfel de piese de aur provin printre altele de la Vindobona⁸², Durostorum⁸³, Ashstead⁸⁴, Aquincum⁸⁵.

Purtate mai ales de femei și copii – în mormintele cărora sunt mai ales descoperite, valoarea apotropaică probabil că prevalează față de cea estetică. Pe teritoriul Daciei romane, astfel de amulete au fost descoperite într-un număr destul de redus, iar între locurile de descoperire cunoscute apar Dierna⁸⁶, Miercurea Sibiului, Târgu-Mureș, Potaissa⁸⁷, Ampelum⁸⁸ sau Drobeta⁸⁹. Dacă primele patru locații au dat descoperiri din aur, ultimele două aparțin unei grupe deosebite de amulete din os – material mai ieftin și mai accesibil⁹⁰. În privința diferențierii cronologice a exemplarelor de os de cele de metal, M. Bărbulescu, susținut de D. Ciugudean, opina că în perioada de criză determinată de epoca migrațiilor, osul ca materie primă devine preponderent, prin urmare exemplarele de os ar putea fi mai târzii decât cele din metal⁹¹.

Piesa (**Pl. IV/9**) se încadrează în varianta III.1.a.2.7. pentru tipologia Daciei Superior⁹², iar ca datare merge cu siguranță înspre zona secolelor III–IV, cu extindere în secolul al V-lea⁹³.

B.2. Mărgelile din metal

Astfel de piese sunt executate cu precădere din bronz, în bandă subțire de 1 mm prin batere și apoi prin înfășurare în jurul unei bare⁹⁴. Ele se încadrează tipului III.1.c.2. în tipologia Daciei Superior⁹⁵.

Opt exemplare de acest gen se cunosc a proveni de pe teritoriul Daciei Superior. În general, astfel de piese au un corp globular sau tubular, simplu sau decorat cu mici incizii și puteau fi executate în ateliere de bronzieri⁹⁶. Prima mărgea provine de la Ulpia Traiana⁹⁷. Alte două, lucrate din bronz, provin de la Apulum⁹⁸, fiind descoperite într-un context funerar. Amândouă sunt piese simple, tubulare, semicirculare în secțiune. Mărgelile din bronz au mai fost descoperite în Dacia la Ilișua⁹⁹, Romita¹⁰⁰, Porolissum¹⁰¹, Căței și Gilău¹⁰². Exemplare de aur au fost descoperite și pe teritoriul Dobrogei, ca parte a unui colier¹⁰³. Mărgelile din metal, mai precis de aur au fost descoperite printre alte locații și la Aquae Iasae, fiind date în secolele II–III¹⁰⁴.

Trei exemplare din aur au fost descoperite și la Dierna, fiind vorba despre o mărgea de aur perforată¹⁰⁵ (**Pl. IV/10**) care juca rol de pandantiv pentru o brățară din același material și de două mărgelile tubulare (**Pl. V/14**), piesele fiind descoperite pe teritoriul orașului și păstrate în muzeul din Viena. Întreaga brățară, inclusiv mărgeaua, au fost date în secolul al IV-lea¹⁰⁶. Aceasta este din aur, sub forma unui disc

⁸¹ Popović 1999, 77.

⁸² Neumann 1972, 3.

⁸³ Popović, Donevski 1999, 27, nr. cat. 6.

⁸⁴ Cool 1986, 235, fig. 4.

⁸⁵ Facsády 2002, fig. 5; Facsády 2009, 116, nr. cat. 239.

⁸⁶ Florescu, Miclea 1979, 38, nr. cat. 68, fig. 27.

⁸⁷ Bărbulescu 1994, 178–180, fig. 37–1.

⁸⁸ Ciugudean 2003, 247–250.

⁸⁹ Stângă 1998, 119.

⁹⁰ Ciugudean 2002, 248.

⁹¹ Bărbulescu 1994, 178–180; Ciugudean 2003, 248.

⁹² Hamat 2011, 127–128.

⁹³ Hamat 2011b, 66.

⁹⁴ Benea 2008, 137.

⁹⁵ Hamat 2011, 134–135.

⁹⁶ Benea 2008, 138.

⁹⁷ Alicu *et alii* 1994, nr. 801, pl. XXXXI–801.

⁹⁸ Hamat 2011, nr. 443, 444.

⁹⁹ Protase *et alii* 1997, pl. LXXXXI–1–7.

¹⁰⁰ Matei, Bajusz 1997, pl. XCIII–6–8.

¹⁰¹ Gudea 1989, 716.

¹⁰² Isac 1999, 758.

¹⁰³ Oanță Mărghitu 2013, 211.

¹⁰⁴ AI 2015, 136, nr. cat. 13.

¹⁰⁵ Florescu, Miclea 1979, 38.

¹⁰⁶ Florescu, Miclea 1979, 38.

perforat central. Cele două tuburi, cilindrice din foaie de aur lucrată prin batere, godronate, nu au o funcționalitate bine definite și pot fi mărgelile cu au dimensiunea de 1,5 cm. Ele au intrat în colecțiile muzeului din Viena în 1857, având nr. cat. VII b 60¹⁰⁷.

B.3 Fibulă

Una dintre cele mai frumoase piese descoperite la Dierna (**Pl. III/8**), este o fibulă discoidală, provenită dintr-un context funerar¹⁰⁸, decorată cu imaginea lui Thanatos și inscripționată cu literele C.D.P. și D.C.L¹⁰⁹. Ea se păstrează în prezent în tezaurul Muzeului Olteniei Craiova¹¹⁰. Imaginea zeului se poate lega de rolul de protector și însoțitor al sufletului decedatului în viața de apoi. Literele ar putea reprezenta prescurtarea unui mesaj sau poate chiar prescurtarea numelui decedatului sau ale apropiaților acestuia. Fiind găsită în groapa unui mormânt în care se aflau resturile incinerăției, este clar că piesa a fost depusă, ea nefiind trecută prin foc. Se deschide astfel posibilitatea ca fibula să nu fi aparținut decedatului și să fi fost în schimb fie un obiect al altcuiva, fie să fi fost cumpărată pentru a-l însoți pe decedat. Datarea piesei se poate restrânge pe baza monedelor găsite în mormânt în a doua jumătate a secolului al II-lea.

Cele mai bune analogii au fost descoperite în necropola de la Vallerano, de lângă Roma, în mormântul nr. 2 aparținând unei tinere decedate la vârsta de 18–20 de ani. Mormântul a fost datat între anii 150–180 și atestă o legătură foarte importantă cu ritualurile din estul Imperiului¹¹¹. În acest mormânt au fost găsite mai multe fibule de formă ovală cu casetă în care se găseau geme sau camee din pietre semiprețioase și prețioase¹¹². Acest gen de bijuterie a fost descoperit și în inventarul funerar al Creperia Tryphaena de la Prati di Castelo, o localitate din apropierea Romei¹¹³, mormânt datat în aceeași perioadă. Ambele aveau cam aceeași vârstă în momentul decesului și prin inventar, dar și prin ritualul funerar sunt legate de comunitatea siriană din Roma¹¹⁴.

De asemenea, în necropola de la Pecine-Viminacium a fost descoperit un exemplar lucrat din argint aurit, decorat în au repoussé și gravare, cu imaginea luptei lui Hercule cu leul din Nemea¹¹⁵, fiind încadrat cronologic între a doua jumătate a secolului I și mijlocul secolului al III-lea¹¹⁶. În tipologia S. Petkovic, ea se încadrează în tipul 21.D – fibula discoidală, element de lux asociat cu tradiția clasică grecească pe filieră elenistică, cu o durată de viață care atinge perioada antichității târzii și supraviețuiește chiar până în timpul domniei lui Iustinian. Alte exemplare de acest fel au fost descoperite în necropolele sarmatice din Vrșac și Viminacium. Acest tip de fibulă a fost adus de către armată în Moesia Superior la finalul secolului I și începutul secolului al II-lea, iar subtipul prezent la Viminacium și Dierna a fost folosit pentru propaganda imperială¹¹⁷, dar și în ritualul funerar.

C.1. Cercei

La Dierna au fost descoperiți și câțiva cercei, între care o pereche de cercei de aur în mormântul de fetiță cu sicriu din plumb din necropola de sud, în care au mai fost găsite și cele două medalioane. Din păcate perechea de cercei nu s-a mai păstrat și nu avem o descriere a acestora.

O altă piesă a fost descoperită în atelierul de bijutier de la Dierna¹¹⁸. Este vorba despre un cercel care se încadrează în tipul III.2.1 – cercei sub formă de verigă pentru Dacia Superior¹¹⁹. La acest tip, veriga poate fi simplă sau cu capetele înfășurate. Sistemul de închidere este simplu – cârlig și ochi. Din acest tip mai face parte o piesă descoperită la Ulpia Traiana¹²⁰. Descoperirea de la Dierna, ne arată că

¹⁰⁷ Florescu, Miclea 1979, 39, nr. cat. 73.

¹⁰⁸ Nr. cat. 248.

¹⁰⁹ Popilian 2001, 85–86.

¹¹⁰ MO I7733.

¹¹¹ Bedini *et alii* 2012, 39.

¹¹² Bedini 1995, 46–49.

¹¹³ Bedini 1995, 65–69.

¹¹⁴ Bedini *et alii* 2012, 39.

¹¹⁵ Petkovic 171–173.

¹¹⁶ Popović 1994 C, 54; Petkovic 171–173.

¹¹⁷ Petkovic 2010, 173.

¹¹⁸ Hamat 2011, nr. 263.

¹¹⁹ Hamat 2011, 145–146.

¹²⁰ Hamat 2011, nr. 257.

acest tip de piese simple se realizau în ateliere locale. Ca material, astfel de cercei au fost realizați din aur – cel de la Ulpia, și bronz cea de la Dierna. Probabil că la acest tip de piese, ușurința în realizare și materialul ieftin, erau direct proporționale cu prețul, prin urmare erau accesibile și populației mai puțin avute. Datarea unor astfel de piese este foarte largă¹²¹, ea acoperind cele două secole de existență ale provinciei. Ca arie de răspândire, se poate spune că tipul depășește granițele Imperiului, fiind găsit și în lumea barbară, la sarmați¹²². Analogiile cele mai apropiate de Dacia le oferă necropola de la Viminacium, unde acestea reprezintă majoritatea descoperirilor¹²³. Astfel, în necropolele de la Viminacium apar astfel de cercei cu un context arheologic care sugerează o datare foarte largă, pe un interval cuprins între mijlocul secolului al II-lea și secolul al IV-lea¹²⁴. În ceea ce privește materialul, cei mai mulți sunt realizați din bronz, urmat de argint și în mai mică măsură de aur¹²⁵. Alte analogii provin de la Intercisa și Gerulata în Pannonia¹²⁶.

O a doua piesă care provine, posibil, de la Dierna¹²⁷ (Pl. II/7), este un cercel care se poate încadra în categoria așa numiților cercei candelabru sau cu pandantive și casetă, fiind păstrat în colecția MRPF Drobeta Turnu-Severin¹²⁸. Acesta este cel mai pretențios dintre tipurile de cercei, în cadrul căruia se încadrează cerceii foarte scumpi, cei despre care Seneca spunea că puteau duce un bărbat la ruină¹²⁹.

Astfel de cercei au fost încadrați la Aquincum în tipurile VIII–IX¹³⁰, pe teritoriul Bulgariei ei corespund tipurilor I–II¹³¹, pentru Serbia tipurilor VIII–IX¹³², iar pentru Viminacium în special, ei se încadrează în tipul Vd-Ve¹³³. Alte descoperiri de pe teritoriul Moesiei Superior avem la Singidunum, Dobri Do, Mala Kopašnica, Ratiaria, Pajica, Aquae, pe teritoriul Pannoniei la Intercisa, Siscia, Surduk, Vinkovici, Sirmium, pe teritoriul Thraciei la Augusta Taiana (Stara Zagora) și Philippopolis¹³⁴, în Germania Superior la Mogontiacum, alături de descoperiri făcute pe teritoriul Britanniei¹³⁵, precum și în descoperirile de la Pompei și Herculaneum¹³⁶.

În tipologia Daciei Superior ei corespund tipului III.2.8¹³⁷. Astfel de descoperiri se regăsesc și la Romula¹³⁸. La Tomis ei își găsesc analogii în tipul de cercei cu pandantiv¹³⁹. Din păcate, pentru Dobrogea romană, tipologia încă nu a fost aprofundată¹⁴⁰. Piese încadrate acestui tip au mai fost descoperite la Tomis într-un mormânt din secolul al II-lea, pe bulevardul Ferdinand¹⁴¹. Alte exemple au apărut în context arheologic cercetate pe strada Traian și pe strada M. Eminescu, unde au fost descoperiți fie perechi, fie câte un cercel cu pandantive, încadrați pe larg în perioada secolelor II–III¹⁴². În colecția Severeanu de la București, se află bune analogii¹⁴³. Pentru cercelul studiat, o bună analogie se află în colecția Academiei¹⁴⁴.

Datorită amplitudinii, a materialului prețios, a aerisirii spațiului, astfel de bijuterii se înscriu în stilul

¹²¹ Atelierul de la Orșova funcționează probabil pe toată perioada secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea, ultima monedă fiind emisă la Nicea în timpul domniei lui Severus Alexandru, adică începutul problemelor pentru provincia Dacia (Bodor, Winkler 1979, 152).

¹²² Radu 1973, 102, fig. 40.

¹²³ Tipul corespondent în cercetarea B. Milovanović este II, cu variantele IIa (Milovanović 2004, 16).

¹²⁴ Milovanović 2004, 7.

¹²⁵ Milovanović 2004, 16.

¹²⁶ Milovanović 2004, 4.

¹²⁷ Hamat 2019, 198, nr. cat. 6.

¹²⁸ MRPF Au 31.

¹²⁹ Seneca, *De beneficiis*, 7, 9, 4.

¹³⁰ Facsády 2007, 70.

¹³¹ Ruseva-Slokoska 1991, 24.

¹³² Popovic 1996, nr. cat. 18.

¹³³ Milovanović 2004, 134.

¹³⁴ Milovanović 2004, 140; Milovanović 2018, 125; Popovic 1991, fig. 8–11; Ruseva-Slokoska 1991, nr. cat. 14; Perok 2012, 52–61.

¹³⁵ Deppert-Lippitz 1985, Taf. 33, 76; Marshall 1911, pl. 2665.

¹³⁶ D'Ambrosio, De Carolis 1997, Tav II, XXVI.

¹³⁷ Hamat 2011, 151–152.

¹³⁸ Burda 1979, 31.

¹³⁹ Lungu *et alii* 2012, 84–86.

¹⁴⁰ Bijuteriile aflate în colecția MINAC Constanța au fost publicate sumar în 2012 (Lungu *et alii* 2012).

¹⁴¹ Lungu *et alii* 2012, 22.

¹⁴² Lungu *et alii* 2012, 84–86.

¹⁴³ Gramatopol, Crăciunescu 2008, 177, 179, pl. X/ 5, 13.

¹⁴⁴ Gramatopol, Crăciunescu 2008, 74.

policrom¹⁴⁵, stil datat în secolele II–IV cu descoperiri care la nivelul anului 2013 se încadrau cu puține excepții, în general în zona din proximitatea Dunării, din Dacia¹⁴⁶. Datorită publicării, în prezent numărul lor în Dacia a crescut de două ori, iar aria de răspândire a ajuns să fie întreaga provincie. Pe teritoriul Daciei au fost descoperite șase piese în mediul civil al provinciei, cu o singură excepție, cerceul găsit în termele castrului de la Romita. În cinci din șase cazuri avem de-a face cu artefacte care provin din cercetări arheologice făcute în zone urbane antice, cum sunt Drobeta-Dierna, Tibiscum-Iaz, Potaissa sau Romita-castru. Într-un singur caz avem de-a face cu o locație de descoperire necunoscută, însă știm că piesa provine de undeva de pe teritoriul Transilvaniei¹⁴⁷. În colecția muzeului din Timișoara există exemple de cercei care se încadrează în acest tip, provenind din colecția Pongrácz¹⁴⁸. Cerceul de aur de la Drobeta-Dierna s-a păstrat fragmentar. El este decorat tot în tehnica au repoussé, mai păstrează încă un smarald din aur, precum și pandantivele cu perle și mărgelile din aur, lucrate prin batere la cald. Această piesă face parte din categoria pieselor cu spinul în formă de S¹⁴⁹. Analogii pentru astfel de cercei găsim la Aquincum, unde au fost date la sfârșitul secolului II și pe parcursul secolului al III-lea¹⁵⁰. Fragmentul este de fapt partea principală dintr-un cerce, lipsindu-i spinul de fixare în ureche¹⁵¹. Cronologia unor astfel de piese pentru Dacia se încadrează pe baza descoperirilor, în perioada dintre a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului IV¹⁵².

C.2. Diademe

M. Gramatopol este de părere că în arta romană nu există diademe – referindu-se desigur la faptul că ele sunt o influență greacă¹⁵³. Diademele au fost folosite pentru susținerea coafurii dar și pentru a o împodobi. În cazul împărăteselor, începând cu *Plotina*, cu mici întreruperi, diademele sunt o parte din moda imperială – prin urmare un deziderat pentru orice matroană din Imperiu.

În Dacia cunoaștem descoperiri arheologice care atestă folosirea diadelor de către femeile epocii. La Romula – Malva, vechea așezare romană, a fost descoperit în 1836, un mormânt nederanjat. Din relatările unui participant la descoperire, aflăm că în sarcofag au fost descoperite și două „*cununi*”. Diadema de pe cap era alcătuită din două părți, o legătură de piele peste care erau mai apoi dispuse frunze de aur sub forma unor foi de dafin, la fel ca cele pe care erau așezate rămășițele – remarcabil de bine păstrate. O a doua cunună era așezată lângă defunctă și era făcută după același principiu ca prima, doar că în locul forme frunzelor de dafin avem frunze de aur sub forma celor de stejar¹⁵⁴. 52 de foițe, sub formă de frunză, romburi și triunghiuri, provenind de la Romula și aflate în prezent în colecția MNIR au fost publicate de către A. Dumitrașcu¹⁵⁵. O altă diademă din bronz aurit, a apărut într-un mormânt de la Sucidava și a fost datată în funcție de materialul arheologic apărut în această zonă, în secolele II–III p. Chr.¹⁵⁶. De amintit este și frunza de diademă din colecția Severeanu, însă care nu are notat locul de descoperire¹⁵⁷, dar și piesele descoperite în ansamblul funerar al unei familii de militari din legiunea I Iovia Scythica și date în secolul al IV-lea la Carsium¹⁵⁸, precum și frunza de aur descoperită în mediu sarmatic la Carani în Timiș și datată între secolele II–IV¹⁵⁹.

Pentru Dacia Superior, mărturia folosirii acestor diademe a apărut și la Dierna (**Pl. V/13**). Este vorba despre o frunză¹⁶⁰ care provine dintr-o diademă funerară, descoperită aici și care a fost publicată de către

¹⁴⁵ Hamat 2013, 131.

¹⁴⁶ Hamat 2013, 134.

¹⁴⁷ Hamat 2019, 189–195.

¹⁴⁸ Tănasă, Flutur 2016.

¹⁴⁹ Cerceii publicați de către Ivana Popović și care provin în cea mai mare parte din necropola de la Viminacium, au fost împărțiți în două mari grupe după modalitatea de prindere de ureche: cercei în formă de verigă și cercei cu spinul în formă de S; Prin urmare, vom folosi și noi acest prim criteriu de departajare în cadrul tipului (Popović 2001a, 41; Hamat 2019, 193).

¹⁵⁰ Facsády 2009, 122.

¹⁵¹ Hamat 2019, 193.

¹⁵² Hamat 2019, 195.

¹⁵³ Gramatopol 1991, 189.

¹⁵⁴ Tudor 1968, 44–45.

¹⁵⁵ Dumitrașcu 2015–2016.

¹⁵⁶ Tudor 1978, 46.

¹⁵⁷ Gramatopol, Crăciunescu 2008, 193.

¹⁵⁸ Oberländer-Târnoveanu 2013, 450.

¹⁵⁹ Flutur 2013, 518.

¹⁶⁰ Hamat 2011, nr. cat. 343.

R. Florescu și I. Miclea, fiind încadrată în tipul III.4. Pentru Dacia Superior¹⁶¹ analogii pentru aceasta avem și în Moesia Superior, cu loc de descoperire pe teritoriul provinciei, două exemplare aflate în prezent la Muzeul Național din Belgrad și datate în secolul al II-lea¹⁶², precum și în Moesia Inferior la Callatis și Dragodan¹⁶³.

4. Ateliere

Printre primii care au abordat acest subiect se află A. Bodor și I. Winkler, care publică în 1979 atelierul de artizanat¹⁶⁴, reluat apoi și de către S. Cociș¹⁶⁵. Atelierul de bronzieri de la Dierna, producea fibule, aplici, posibil mici podoabe de aur și chiar mărgel¹⁶⁶.

Un atelier de producere a sticlei rubin a fost descoperit la Dierna cu ocazia săpăturilor din 1968 în curtea liceului Ștefan Plăvăț¹⁶⁷, republicat de către E. Stoicovici¹⁶⁸ zece ani mai târziu. Au fost descoperite în curtea liceului două fragmente de la creuzetele pentru sticlă¹⁶⁹, cu urme de sticlă topită și, prin urmare, a fost presupusă existența aici a unui atelier de sticlă. Nu știm ce tip de producție avea atelierul, dacă producea vase sau și alte obiecte cum ar fi mărgel, brățări sau inele. Putem doar presupune că în producția atelierului există posibilitatea de a produce și tipuri de mărgel simple.

În atelierul de bronzuri de la Dierna se prelucrau piese de mici dimensiuni – posibil și bijuterii – din bronz, mai mult ca sigur aur și poate chiar argint. Asigurându-se că paza bună trece primejdia rea, meșterii care lucrau aici au diversificat producția cu prelucrarea obiectelor din plumb, pentru a-și asigura o nișă generoasă de piață. Producția atelierului a fost datată între a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea¹⁷⁰. Atelierul de la Dierna¹⁷¹ a suscitat vii discuții în jurul producției lui, dar și a organizării acesteia. Printre cercetătorii care s-au implicat în aceste discuții au fost A. Bodor, I. Winkler, S. Cociș și D. Benea.

Astfel, în orașul antic, sectorul I, cercetat de A. Bodor și I. Winkler în anii 70' ai secolului trecut, a fost descoperită o construcție din piatră, dezvelită parțial, în interiorul căreia – în al doilea nivel de locuire au fost descoperite creuzete cu urme de metal, fragmente de piese în curs de prelucrare și rebuturi de fabricație din bronz și plumb, zgură de metal, bare de plumb fragmentare, dar și o foiță de aur cu caracter *defixio*¹⁷². Toate acestea probează existența aici a unui atelier de bijutier cu o producție complexă¹⁷³, destinată pieței locale. Inventarul din acest atelier a fost reluat de către S. Cociș în 2006, cercetătorul stabilind faptul că în acest atelier exista o producție foarte diversificată, care producea de la fibule, la elemente de harnășament și echipament militar, ace de cusut, accesorii pentru tâmplărie și chiar bijuterii¹⁷⁴. Monedele descoperite în interiorul clădirii datează din timpul dinastiei Severilor¹⁷⁵ și ajută la restrângerea datării pentru perioada de la sfârșitul secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea. Piesa care pe noi ne interesează, este plăcuța de aur, care ar fi putut fi un produs al atelierului în opinia Doinei Benea¹⁷⁶. La baza acestei presupunerii stă descoperirea unei alte plăcuțe de aur într-un mormânt gnostic, tot de la Dierna¹⁷⁷. Prin urmare, există posibilitatea ca în oraș să se producă și bijuterii din aur.

Este important de menționat faptul că ambele ateliere se află în mediul civil, iar producția acestora deservea în primul rând consumul local, fără a neglija posibilitatea difuzării pe o arie mai extinsă. Din păcate, în lipsa unor analize mai amănunțite, această informație rămâne la stadiul de posibilitate.

¹⁶¹ Hamat 2011, 163–164.

¹⁶² Popović 1996, 196, nr. cat. 169, 170.

¹⁶³ Dumitrașcu 2015–2016, 96.

¹⁶⁴ Bodor, Winkler 1979, 141–155.

¹⁶⁵ Cociș 2006, 111–123.

¹⁶⁶ Benea 2004, 155–165; Winkler, Bodor 1979, 149–15.

¹⁶⁷ Stoicovici 1978.

¹⁶⁸ Stoicovici, 1978, 245.

¹⁶⁹ Stoicovici 1978.

¹⁷⁰ Cociș 2006, 111–123; Benea 2008, 114–115; Hamat 2011, 183.

¹⁷¹ Hamat 2011, 185–186.

¹⁷² Bodor, Winkler 1979, 141–145.

¹⁷³ Benea 2008, 140.

¹⁷⁴ Cociș 2006, 111–123.

¹⁷⁵ Bodor, Winkler 1979, 143; Benea 2008, 114–115.

¹⁷⁶ Benea 2008, 140.

¹⁷⁷ Benea, Șchiopu 1994, 115–124.

Concluzii

Dierna, ca și alte situri arheologice, a suferit daune aproape ireparabile datorită asaltului modernității, prin construcția barajului de la Porțile de Fier I. Recuperarea memoriei este din această cauză, o datorie rămasă încă în mare parte neachitată. În ultimii anii, despre cercetările de la Dierna s-a vorbit și s-a scris tot mai mult. Din păcate orașul a pierdut recent, doi dintre arheologii care l-au cercetat și l-au publicat. D. Benea și N. Gudea sunt printre puținii care și-au achitat mare parte dintre datoriile către Dierna, în ceea ce privește cercetarea arheologică, dar și publicarea de piese. Deoarece orașul și fortificațiile romane, alături de fortăreața medievală, rămân scufundate sub apă împreună cu secretele lor, nouă celor de azi, ne-a rămas doar posibilitatea de a face cercetări în depozite și de a republica în condițiile bibliografiei actuale, artefactele descoperite aici. În această mișcare se înscrie și articolul de față, care a readus în discuție cincisprezece piese descoperite la Dierna, încadrate în categoria bijuteriilor de epocă romană și datate între secolele II–IV. Lipsesc din această discuție câteva brățări de sticlă, aflate în colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara și piesele din colecția Pongrácz, păstrate în colecția aceluiași muzeu.

Între piesele prezente în acest articol se individualizează fibula de aur cu imaginea lui Thanatos, depusă în groapa unui mormânt împreună cu resturile cremației și alte obiecte de inventar, între care și monede. Menționăm faptul că am decis să introducem această fibulă în articolul de față tocmai datorită rarității și valorii artefactului, fără a mai introduce și a ne ocupa în mod special și de restul fibulelor, care de altfel se află în curs de prelucrare.

Un alt obiect deosebit de important este și inelul lui Caesarius. Piesa, descoperită în sarcofagul de plumb al unui copil, a suscitat un interes deosebit, portul ei fiind discutat în mai multe rânduri. Rămânem la concluzia că o astfel de piesă, inscripționată VTF, aparține la origine unei mode militare și, prin urmare, copilul îngropat cu inelul ar putea proveni dintr-o familie de militari sau dintr-o familie cu puternice legături cu aceasta. Nu credem, însă, că poate fi vorba despre o dovadă creștină, în lipsa altor informații în această direcție.

Piese obișnuite și în același timp destul de scumpe cât să cumpere armata de care ai nevoie ca să cucerești un Imperiu¹⁷⁸, cerceii pot oferi informații prețioase cu privire la prosperitatea unei familii. Fiind piese de mici dimensiuni, ei pot fi realizați din metal prețios, fără teama că ar putea costa o avere, exemplarele mai elaborate, așa cum este cazul cercelului sub formă de candelabru, descoperit la Drobeta, sunt destul de rare și costă mult mai mult. Faptul că în atelierul de prelucrat piese din bronz a fost găsit și un cercel poate fi privit din două direcții. Fie cerceii din bronz se produceau în acest atelier cu o producție diversă, fie acest cercel provenea din materialul reciclat pentru a fi retopit. Mi-ar plăcea să cred că prima variantă este cea corectă, dar trebuie recunoscut faptul că avem prea puține informații în acest sens.

Un element rar pentru descoperirile din Dacia îl reprezintă și apariția frunzelor din coroana funerară. Importanța descoperirii este deosebită, ea scoțând în evidență faptul că în Dacia coroanele funerare apar în situri legate de valea Dunării, cel puțin la stadiul actual al bibliografiei.

Un alt capitol interesant îl reprezintă medalioanele de colier, cu gemă, monetare sau de forma măciucii lui Hercule. Toate atestă gustul pentru modă, dar sunt și o dovadă a cultelor și credințelor religioase care circulă în provinciile dunărene între secolele I–V.

Este important de menționat și faptul că bijuteriile descoperite la Dierna atestă o unitate comună legată prin influențe, ateliere, comerț, între Moesia Superior și Dacia. O parte dintre piesele descoperite aici își găsesc bune analogii în piese lucrate în atelierele de la Viminacium. De asemenea, trebuie să remarcăm și unitatea descoperirilor din zona Dierna-Drobeta, prin apariția acelorași tipuri de bijuterii și mode în orfevrăria antică, cu precădere în ambele locații menționate.

În total, până în acest moment, de la Dierna apar în bibliografie circa 15 piese, între care trebuie amintite perechea de cercei descoperită în sarcofagul de plumb al fetei din necropola sudică alături de mai multe mărgelile din metal prețios, dar și cercelul din atelierul de bronzuri.

Important de menționat ni se pare a fi și faptul că cel puțin în două dintre cazuri, decedații au fost îngropați în sarcofage din plumb. În ambele cazuri, este vorba despre copii, ceea ce este în concordanță și cu descoperirile din Moesia Superior, unde au fost documentate doar înmormântări de copii, în sicrie de plumb. Pentru cercetarea din Moesia Superior, se admite relația dintre acest tip

¹⁷⁸ Suetonius, *Vitellius*, 7. 2.

de înmormântare și lumea siriană, însă se susține și ideea că cel puțin în câteva cazuri, astfel de sicrie puteau fi lucrate și în ateliere locale¹⁷⁹.

Listă planșe

- Pl. 1 1. Vedere cu orașul modern și Dunărea la Orșova, apud Timoc 2019, fig. 3.
2. Vedere cu Dunărea la Orșova înainte de construirea barajului de la Porțile de Fier, apud Timoc 2019, fig. 1.
3. Orșova Nouă. Detalii asupra descoperirilor de epocă romană, apud Timoc 2019, fig. 2.
4. Orșova. Detaliu cu fortificația romană târzie, apud Timoc 2019, fig. 5.
- Pl. 2 5. Medalion de aur cu gemă gravată cu imaginea lui Sol în quadrigă, colecția MRPF Au 64, fotografie P. Dinulescu.
6. Medalion de aur cu monedă de argint, cu reprezentarea zeiței Roma pe avers și a Lunei în bigă pe revers, colecția MRPF Au 63, fotografie P. Dinulescu.
7. Cercele de aur, colecția MRPF Au 31, fotografie P. Dinulescu.
- Pl. 3 8. Fibulă de aur decorată cu imaginea lui Thanatos și inscripție, colecția MO I7733, apud Oanță-Mărghitu 2013, 487.
- Pl. 4 9. Medalion de aur în formă de măciuca lui Hercule, colecția KM VII-b60, apud Florescu, Miclea 1979, fig. 27.
10. Brățară de aur și mărgică, colecția KM VII-b60, apud Florescu, Miclea 1979, fig. 28.
- Pl. 5 11. Medalion de aur cu monedă de argint, colecția KM VII-b60, apud Florescu, Miclea 1979, fig. 29–30.
12. Inel de aur gravat cu inscripția VTF CAESERIUS, colecția KM, apud Hamat 2017, I/5.
13. Frunză din foaie de aur, colecția KM VII-b60, apud Florescu, Miclea 1979, fig. 33.
14. Mărgel tubulare din tablă de aur, colecția KM VII-b60, apud Florescu, Miclea 1979, fig. 34.

Bibliografie

Abrevieri bibliografice

- AGDRDETZ *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores Zwischen 106–275 n. Chr. Kolloquium in Drobeta – Turnu Severin*, București, 2001
- AI 2015 *Aquae Iasae*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2015.
- ANODOS *Anodos. Studies of the Ancient World*, Trnavská univerzita, Trnava.
- ActaMN *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
- ActaMP *Acta Musei Porolissensis*, Zălău.
- AnB(S.N.) *Analele Banatului*, Timișoara.
- BHAUT *Bibliotheca Historica et Arheologica Universitatis Timisiensis*, Timișoara.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- F.H.S.I.H D. P. *Fontes Historiae Daco-Romanae. Studia in honorem magistri Demetri Protase*, Bistrița, 2006.
- ICCW *Image, Craft and the Classical World. Essays in honor of Donald Bailey and Catherine Johns*, Montagnac, 2005.
- IDR *Inscripțiile Daciei Romane*, București.
- ILD *Inscripțiile latine din Dacia*, București.
- MCA *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.
- MMP *Materials and Manufacturing Processes*, Oxford.
- PSAS *Proceedings of Society of Antiquaries of Scotland*, Aberdeen.
- SCIVA *Studii de Istorie Veche și Arheologie*, București.
- SIB *Studii de Istorie a Banatului*, Timișoara.

Publicații

- Alicu, Cociș 1988 Alicu D., Cociș S., *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*. În: *Apulum*, 25, 1988, 225–246.
- Alicu et alii 1994 Alicu D., Cociș S., Ilieș C., Soroceanu A., *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.

¹⁷⁹ Korać, Golubović, Mrđić 2018, 5.

- D'Ambrosio, De Carolis 1997 D'Ambrosio A., E. De Carolis, *I Monili dell'Area Vesuviana*, Roma, 1997.
- Ardevan 1998 Ardevan R., *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1997.
- Băjenaru 2010 Băjenaru C., *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.
- Bălăceanu 1999 Bălăceanu M., *Podoabe din Oltenia romană. Inele*. În: *Drobeta*, 9, 1999, 110–127.
- Bărbulescu 1994 Bărbulescu M., *Potaissa: Studiu Monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 2012 Bărbulescu M., *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012.
- Bedini 1995 Bedini Alessandro, *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, Milano, 1995.
- Bedini et alii 2012 Bedini A., Ehrman S., Nunziante Cesaro S., Pasini M., Rapinesi A., Sali D., *The Vallerano diamond from ancient Rome: A scientific study*. În: *Gems&Gemology*, 2012, 39–41.
- Benea 1975 Benea D., *Observații cu privire la topografia Diernei în epoca romană*. În: *Banatica*, 3, 1975, 91–98.
- Benea 2004 Benea D., *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum. Atelierele romane de mărgel de la Tibiscum*, Timișoara, 2004.
- Benea 2008 Benea D., *Accesorii vestimentare. Mărgelile (I). Între import și producție internă*. În: *BHAUT*, 10, 134–166.
- Benea 2016 Benea D., *Istoria Banatului. Antichitatea*, București, 2016.
- Benea, Șchiopu 1974 Benea D., Șchiopu A., *Un mormânt gnostic descoperit la Dierna*. În: *ActaMN*, 11, 1974, 115–125.
- Bodor, Winkler 1979 Bodor A., Winkler I., *Un atelier de artizanat la Dierna*. În: *ActaMN*, 17, 1979, 141–154.
- Bondoc 2007 Bondoc D., *Tezaurul Muzeului Olteniei Craiova. Antichitate*, Craiova, 2007.
- Bondoc, Dumitrașcu 2013 Bondoc D., Dumitrașcu A., *Fișa 118. Broșă, Dierna-Orșova, jud. Mehedinți*. În: *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 486–487.
- Burda 1979 Burda S., *Tezaure de aur din România*, București, 1979.
- Ciugudean 2002 Ciugudean D., *Noi artefacte din os de la Apulum (Nouveaux artefacts en os d'Apulum)*. În: *Apulum*, 39, 2002, 289–300.
- Ciugudean 2003 Ciugudean D., *O amuleță inedită la Ampelum*. În: *Apulum*, 40, 2003, 247–251.
- Cociș 2006 Cool H. E. M., *Gold Workshop of the second century*. În: *Britannia*, 17, 2006, 231–237.
- Cool 1986 Cool H. E. M., *Gold Workshop of the second century*. În: *Britannia*, 17, 1986, 231–237.
- Crummy 2005 Crummy N., *From bracelets to battle – honors: military armillae from roman conquest of Britannia*. În: *ICCW*, 2005, 93–105.
- Deppert-Lippitz 1985 Deppert-Lippitz B., *Goldschmuck der Römerzeit im Römische–Germanischen Zentralmuseum*, Bonn, 1985.
- Domocoș 2010 Domocoș V. B., *Bijuterii monetare la barbarii dintre Dacia și Pannonia*. În: *AnB(S.N.)*, 18, 2010, 77–80.
- Dumitrașcu 2015–2016 Dumitrașcu A., *Cununi funerare de aur. Tradiții și simboluri în perioada romană*. În: *Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie*, XXII–XXIII, 2015–2016, 91–112.
- Ergün 1999 Ergün N., *Der Ring als Statussymbol*. În: *Germania*, 1999, 115–121.
- Facsády 2002 Facsády A. R., *Arany ékszerek az Aquincumi katonaváros nyugati temetőjének új feltárásaiból*. În: *Budapest Régiségei*, 35, 1, 2002, 221–225.
- Facsády 2007 Facsády A. R., *Aquincumi Fülbevalók*. În: *Budapest Régiségei*, 40, 2007, 51–70.
- Facsády 2009 Facsády A. R., *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum*, Budapesta, 2009.
- Facsády, Verebes 2009 Facsády A. R., Verebes A., *Analysis of roman bronze finger rings from Aquincum*. În: *MMP*, 24, 2009, 993–998.
- Florescu, Miclea 1979 Florescu R., Miclea I., *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979.
- Flutur 2013 Flutur A., *Fișa 140. Podoabă în formă de frunză de la Carani, com. Sânandrei, jud. Timiș*. În: *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 518.

- Gramatopol 1991 Gramatopol M., *Artele Miniaturale in Antichitate*, București, 1991.
- Gramatopol, Crăciunescu 2008 Gramatopol M., Crăciunescu V., *Les bijoux antiques de la collection Marie et G. Severeanu du Musée d'Histoire de la ville de Bucarest*. În: *Studia I. 1964–1969*, Brașov, 2008, 162–215.
- Gudea 1989 Gudea N., *Un complex arheologic daco-roman la granița de nord a Imperiului Roman*, vol. I. În: *ActaMP*, 13, 1989.
- Guiraud 1981 Guiraud H., *Les bagues de époque romaine du trésor de Boistray*. În: *Gallia*, 39, 1981, 219–233.
- Guiraud 1989 Guiraud H., *Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule*. În: *Gallia*, 46, 1989, 173–211.
- Hamat 2011 Hamat A. C., *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia. Cu privire specială la Dacia Superior*, Teză de doctorat (ms), Universitatea de Vest din Timișoara, 2011.
- Hamat 2011 Hamat A. C., *Influențe elenistice în arta podoabelor din Dacia romană. Motivul „nodul lui Hercule”*. În: *BHAUT*, XIII, 2011, 57–75.
- Hamat 2016 Hamat A. C., *Inelele sigilare descoperite pe teritoriul Daciei Romane*. În: *Sargetia (S.N.)*, VII, 2016, 85–108.
- Hamat 2017 Hamat A. C., *VTERE FELIX Inscribed Rings Discovered in Roman Dacia*. În: *Sargetia (S.N.)*, VIII, 2017, 57–70.
- Hamat 2018 Hamat A. C., *Monilia ante portas Daciae*. În: *Arheovest*, 6, 2018, 707–722.
- Hamat 2019 Hamat A. C., *Despre cerceii de tip candelabru sau cercei cu pandantive și casetă, în Dacia Romană*. În: *Banatica*, 29, 2019, 187–202.
- Hamat 2019b Hamat A. C., *Câteva considerații despre medalionul cu cameea gravată cu imaginea lui Hercule, descoperit la Drobeta (Drobeta Turnu-Severin, jud. Mehedinți)*. În: *Tibiscum*, IX, 2019, în curs de apariție.
- Higgins 1980 Higgins R. A., *Greek and Roman Jewellery*, ed. 2, London, 1980.
- Isac 1999 Isac A., *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis*. În: *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, 755–776.
- Isac, Gaiu 2006 Isac A., Gaiu C., *Roman jewellery from Ilișua. A typological Study (I)*. În: *F.H.S.I.H D.P.*, Cluj-Napoca, 2006, 415–431.
- Iuvenal, Decimus Iunius Iuvenalis, *Saturae*. În *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, trad. T. Mănescu, A. Hodoș, București, 1967.
- Johns 1996 Johns C., *The Jewellery in roman Britain. Celtic classical traditions*, Londra, 1996.
- Juan-Petroi 1999 Juan-Petroi Ct., *Orșova. Străbună vatră bănățeană*, vol. 1, Lugoj, 1999.
- Korać, Golubović, Mrđić 2018 Korać M., Golubović S., Mrđić N., *Research of Viminacium and its Suburban Zones*. În: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, II, Belgrade, 2018, 41–71.
- Lakatos 2001 Lakatos A., *Medalionul de epocă romană târzie de la Vâlcele*. În: *Crisia*, 30, 41–51.
- Lascu 1965 Lascu N., *Cum Trăiau Romanii*, București, 1965.
- Lungu et alii 2012 Lungu V., Covacef Z., Chera C., *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.
- Mamalaucă 2013 Mamalaucă M., *Fișa 151. Bârlad-Valea Seacă, jud. Vaslui*. În: *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 550–565.
- Marsigli 1744 Marsigli L. F., *Danubius Pannonico-Mysicus*, 2, Haga – Amsterdam, 1726.
- Matei, Bajusz 1997 Matei A., Bajusz I., *Castrul roman de la Romita–Certiae*, Zalău, 1997.
- Mărghită 1980 Mărghită L., *Banatul în lumina arheologiei*, vol. II, Timișoara, 1980.
- Milleker 1899 Milleker B., *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből, II, Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek*, Temesvár, 1899.
- Milovanović 2004 Milovanović B., *Earrings-symbol of femininity of roman ladies of Viminacium*. În: *ANODOS*, 3, 1–19.
- Milovanović 2018 Milovanović B., *Jewellery as a Symbol of Prestige, Power and Wealth of the Citizens of Viminacium*. În *Vivere Militare Est, From Populus to the Emperor – Living on the Frontier*, Belgrade, 2018, 101–141.
- Neumann 1972 Neumann A., *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Geschichte, Erforschung, Funde*. Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1972.

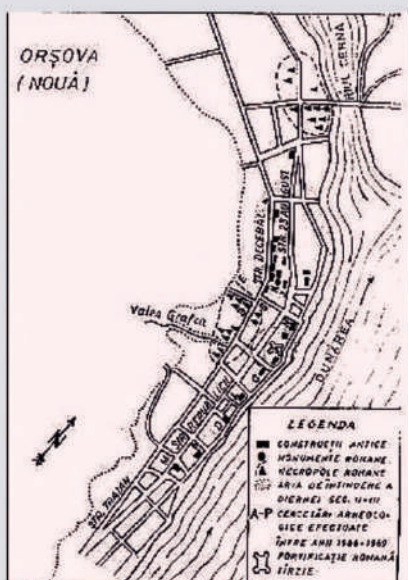
- Oberländer-Târnoveanu 2013 Oberländer-Târnoveanu E., *Fișa 105. Ansamblu funerar aparținând unei familii de ofițeri ai legiunii I Iovia Scythica, Carsium-Hârșova, jud. Constanța*. În: *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 447–450.
- Oanță Mărghitu 2013 Oanță Mărghitu R., *Fișa 119. Colier cu medalion*. În: *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 488–489.
- Perok 2012 Perok N., *Rimske zlatne naušnice iz Arheološkog muzeja u Zagrebu Roman Gold Earrings from the Archaeological Museum in Zagreb*, Zagreb, 2012.
- Persius, 1, 4 Persius, Iuvenal, Marțial, *Satire și epigrame*, traducerea Mănescu T., Hodoș A. și prefață de Fischer I., București, 1967.
- Petkovic 2010 Petković S., *Rimske fibule u Srbiji od I do Vveka n.e.*, Beograd, 2010.
- Pinckernelle 2007 Pinckernelle K., *The Iconography of ancient greek and roman jewellery*, Master Thesis, University of Glasgow (ms.), Glasgow, 2007.
- Popescu 1967 Popescu D., *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966*. În: *SCIVA*, 18, 3, 1967, 521–538.
- Popilian 2001 Popilian G., *Rites et rituels funéraires dans la zone des Portes de Fer*. În: *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106–275 p. Chr.*, București, 2001, 85–93.
- Popović 1991 Popović I., *Rimske kameje iz Narodnog muzeja u Požarevcu*. În: *Viminacium*, 6, 1991, 53–64.
- Popović 1996 Popović I., *Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d'or*, Belgrade, 1996.
- Popović 1999 Popović I., *Roman Jewelry in the Form of Hercules' Symbols in the Central Balkans*. În: *Starinar*, XLIX, 1998 (1999), 77–92.
- Popović 2001 Popović I., *Bijoux en or et en argent de IIe–IIIe siècle de la partie Serbie du bassin Danubien*. În: *AGDRDETZ*, 2001, 41–58.
- Popović 2002 Popović I., *Jewelry from Juhor*, Belgrad, 2002.
- Popović 2003 Popović I., *Bijoux Romains dans les Balkans: traditions locales et influence de la romanisation*. În: *Balkanica*, 34, 2003, 39–62.
- Popović, Donevski 1999 Popović I., Donevski P., *Gold jewelry from Durostorum burials*, Svishtov, 1999.
- Protase et alii 1997 Protase D., Gaiu C., Marinescu G., *Castrul Roman de la Ilișua, Bistrița*, 1997.
- Radu 1973 Radu O., *Mormântul sarmatic de la Pădurea Verde Timișoara, jud. Timiș (1969)*. În: *MCA*, 10, 1973, 147–150.
- Radulović 2006 Radulović L., *Typological analysis of roman bracelets from Viminacium*. În: *Glasnik srpskog arheološkog društva*, 22, 2006, 355–374.
- Riha 1990 Riha E., *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990.
- Ruseva-Slokoska 1991 Ruseva-Slokoska L., *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Sofia, 1991.
- Seneca *Despre binefaceri. Despre Îngăduință*, trad. Costa I. și Gordon O., Iași, 2005.
- Stîngă 1998 Stîngă I., *Viața Economică la Drobeta în sec. I–VI p. Ch.*, București, 1998.
- Stevenson 1956 Stevenson R. B. K., *Native Bangles and roman glass*. În: *PSAS*, 88, 1956, 208–221.
- Stoicovici, 1978 Stoicovici E., *Cercetarea unor brățări de sticlă*. În: *ActaMN*, 17, 1978, 495–499.
- Suetonius Caius Suetonius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece Cezari*, trad. Popescu D. și Georoc C. V., București, 2005.
- Tănase, Flutur 2016 Tănase D., Flutur A., *Cerceii de aur de epocă romană din colecția Pongrácz*. În: *AnB (S.N.)*, XXIV, 2016, 291–297.
- Timoc 2009 Timoc C., *Despre topografia portului antic al Orșovei (Dierna)*. În: *SIB*, XXXII–XXXIII, 2008–2009, 285–287.
- Timoc 2019 Timoc C., *Dierna-Orșova (jud. Mehedinți) O fortificație romană dispărută sub apele Dunării*. În: *Limes*, 5, 2019, 10–17.
- Titus Livius Titus Livius, *De la fundarea Romei*, traducere Villan J., București, 1959–1963.
- Tudor 1968 Tudor D., *Romula*, București, 1968.
- Tudor 1978 Tudor D., *Oltenia Romană*, ed. a IV-a, București, 1978.

1

2

3

4

Pl. 2

8

Pl. 3

9

10

Pl. 4

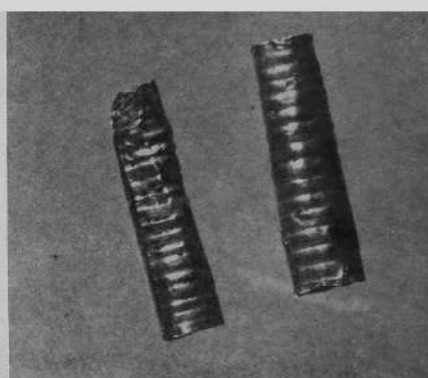
11

12

13

14

URME ALE LOCUIRII UMANE ÎN CÂMPIA JOASĂ A RÂULUI NIARAD (BEGA VECHE), JUD. TIMIȘ

*Silviu Ene**, *Dorel Micle***, *Silviu Iliuță****, *Alin Diaconu*****

Traces of human settlement in the Lower Nirad River Plain (Bega Veche) Timiș County

Abstract: The excavation that took place between July and September 2019 in Timișoara, Timiș county near „Calea Aradului DN 69 Km 7+800, CF 438106, 404459, 404429” led to the discovery of an intensely populated area. We identified 212 archaeological features that can be chronologically framed in the Bronze Age, first Iron Age, Arpadian period (sec. XII) and the Ottoman rule (XVI–XVII) which is also the most intense phase of the habitation. The settlement, although not very large, was probably prosperous because of its excellent placement on the main road leading north, to the Mureș river, very close to a forked road to Lipova and Arad.

Keywords: *Timișoara 54, Niarad, Bronze Age, Hallstatt, Arpadian Period, Ottoman Period*

Cuvinte cheie: *Timișoara 54, Niarad, Epoca Bronzului, Hallstatt, perioada Arpadiană, perioada Otomană*

1. Considerații generale

Efectuat în anul 2016, PUG-ul Timișoarei a reperat mai multe situri arheologice, unele dintre ele inedite, mai ales în aria metropolitană a orașului. Unul dintre acestea este situl arheologic Timișoara 54, descoperit în anul 2015 și datat în perioada Evului Mediu¹.

Deoarece zona prezintă un mare interes economic, aici a început construirea unui parc logistic în 2019, lucrările de execuție, începute fără cercetare arheologică, fiind sistate de Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, solicitându-se beneficiarului efectuarea cercetărilor arheologice preventive în zona din Calea Aradului DN 69 Km 7+800, CF 438106, 404459, 404429. În consecință, a fost încheiat un contract de prestări servicii în vederea efectuării cercetărilor arheologice preventive în zona menționată, între beneficiar, MVT Logistik și Universitatea de Vest din Timișoara.

Scopul lucrărilor arheologice a fost descărcarea de sarcină arheologică a unor părți (delimitate în cadrul diagnosticului arheologic intruziv) ale zonei unde urma să fie amenajat un complex logistic (clădire administrativă, accese, platforme, parcuri, gospodărie de apă, casă, poartă și împrejmuire). (Anexa 3).

Cercetarea arheologică a fost începută în luna iulie și s-a finalizat în luna septembrie 2019. În urma decapării zonei, (suprafața decapată 7.992,1576 m²) au fost identificate 212 complexe arheologice, încadrate cronologic în patru perioade istorice: Epoca Bronzului, Hallstatt, Perioada Arpadiană (sec. XII) și Perioada Otomană (sec. XVI–XVII) (Pl. 1, 2, 3).

2. Cadrul fizico-geografic

Timișoara, cel mai vestic dintre marile centre urbane ale României, este situată la intersecția paralelei 45°17' latitudine nordică cu meridianul 21°17' longitudine estică, la distanțe aproximativ egale de Ecuator și de Polul Nord. Acest oraș s-a înălțat în mijlocul unei câmpii acoperite până acum 200 de ani de mlaștinile întinse provocate de dese revărsări ale râurilor Timiș și Bega. Litologic, zona Timișoarei se

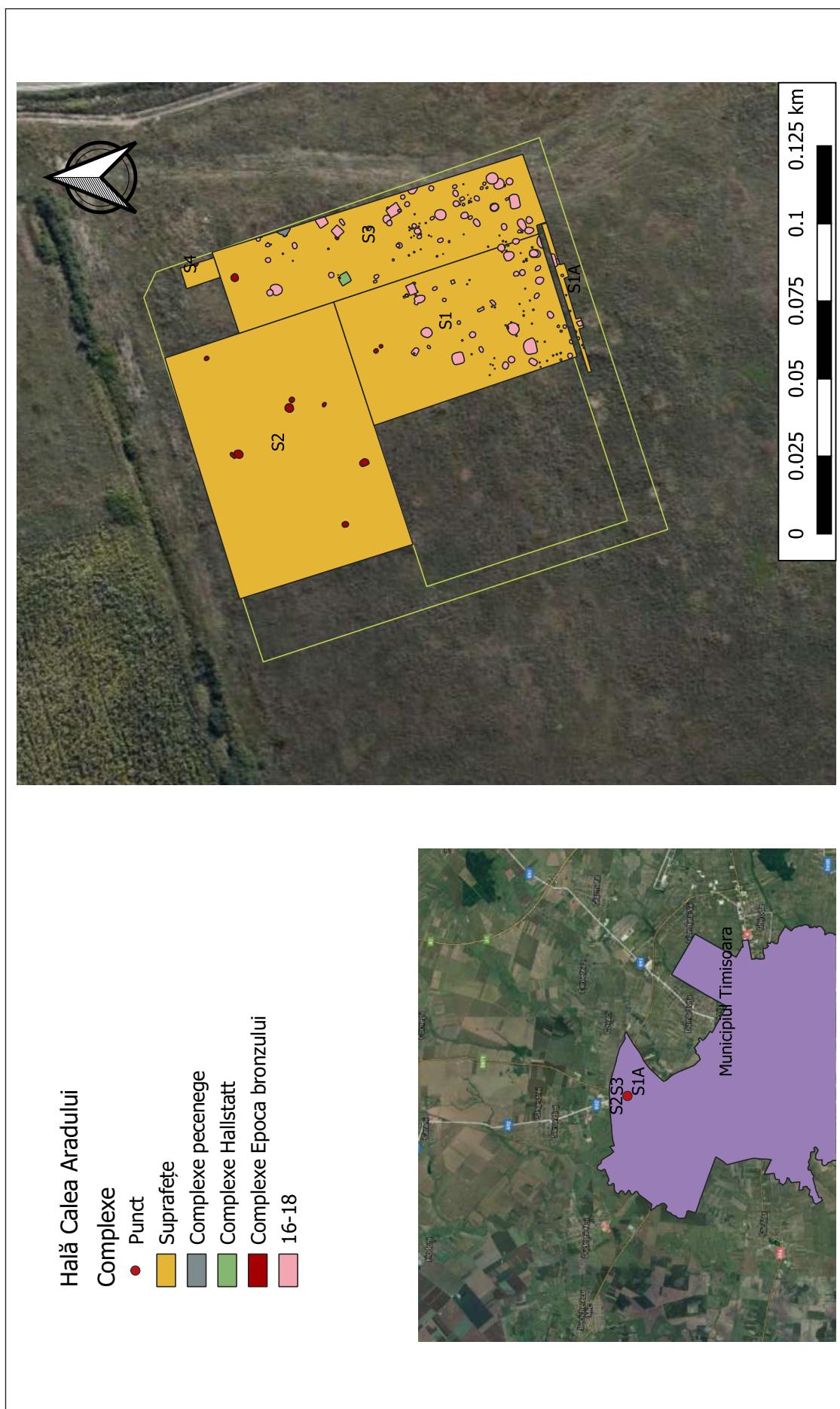
* Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: enesilviu19@gmail.com.

** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: dorel.micle@e-uvt.ro.

*** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: iliuta.silviu1994@gmail.com.

**** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: corneliudiaconu7@gmail.com.

¹ Cercetările de teren au fost efectuate de o echipă de arheologi din cadrul Universității de Vest din Timișoara condusă de arhg. spec. Rogozea Octavian.

caracterizează printr-o succesiune de straturi de vârstă, grosime și compoziție granulometrică diferită în funcție de formele de mezo și microrelief².

3. Cadrul Istoric

Analiza hărților istorice pentru perimetrul investigat furnizează date excelente pentru înțelegerea dinamicii mediului geografic sub impactul factorilor de mediu sau antropici. În cazul de față am utilizat material cartografic de detaliu, plasat cronologic între 1769 și 1869.

Prima ridicare topografică habsburgică (**Pl. 4/A**) relevă realitățile terenului înainte de începerea lucrărilor de sistematizare; mai exact această hartă arată morfologia terenului înainte de orice intervenție antropică modernă. Arealul cercetat se află într-o zonă de pășune și teren agricol, înconjurată de pâlcuri de păduri. Sub aspect hidrografic, harta relevă existența unor zone mlăștinoase la nord-vest și la nord-est. În partea de nord, topografii militare austriece au surprins prezența unui cătun medieval format din aproximativ 10 case și grădini. Drumurile existente la momentul respectiv traversau zona, de la N către S. În ridicarea topografică austriacă este ilustrat și principalul drum ce lega Cetatea Timișoarei de cursul Mureșului, cu cele două localități mai importante: Lipova și (mai târziu) Arad. Se observă cu claritate că latura de nord a perimetrului investigat suprapune un pâlc de locuințe medievale care formau aici un cătun al cărui nume nu îl cunoaștem.

Este important de reținut aspectul geomorfologic al terenului care se păstrase intact încă din evul mediu. Acest lucru arată clar că, deși era o zonă bună pentru păstorit și agricultură (dovadă terenurile arabile dinspre est), este posibil să fi fost preferată pentru locuit deoarece se afla foarte aproape de o sursă de apă (zona fiind drenată de brațele fosile ale râului Niarad), unele încă active la data realizării hărții.

Ridicarea topografică franciscană (**Pl. 4/B**) relevă starea arealului care face obiectul studiului, imediat după primele acțiuni habsburgice de sistematizare. Pe această hartă se poate observa că locuințele medievale au dispărut din perimetrul cercetat, dar apar sistematizate la nord de noul drum ce leagă localitatea Covaci de Timișoara. La nord-est de perimetru pot fi observate întinse zone mlăștinoase, la vremea aceea încă neregularizate. Din punct de vedere al ameliorărilor agricole, observăm că terenul este brăzdat deja de o serie de canale de hidroameliorații. De asemenea se poate observa că noul sat colonizat de habsburgi, Covaci, se afla în limita nordică a unei păduri, azi dispărute. Tot din această perioadă datează și amenajarea primelor drumuri din piatră cubică și sistematizarea celor de pământ dintre limitele parcelare.

Sistematizarea cursului Râului Niarad în sec. al XIX-lea, canalizările și defrișările, au permis introducerea în circuitul agricol a unor suprafețe enorme de teren din preajma perimetrului investigat de noi, dovadă fiind noul sat de coloniști sau fermele apărute în zonă (**Pl. 4/C, D**).

4. Considerații de ordin metodologic

Principalul obiectiv al campaniei iulie-septembrie 2019 din municipiul Timișoara, situl arheologic Timișoara 54, a fost cercetarea tuturor complexelor arheologice descoperite în aria afectată de proiectul de construire a unui complex logistic (clădire administrativă, accese, platforme, parări, gospodărie de apă, casă, poartă și împrejmuire).

Metodologia adoptată, pentru a îndeplini acest obiectiv (determinată în mare măsură de condițiile din teren) a constat în decaparea mecanică a cinci de unități de săpătură (S1, S1A, S2, S3, S4) cu dimensiuni și orientări variabile, până la epuizarea potențialului arheologic. Toate aceste unități de săpătură au fost inițial decapate cu un buldo-excavator cu o cupă de taluz de 1,20 m lungime. Metoda folosită pentru delimitarea complexelor a fost prin răzuirea manuală a suprafețelor. Complexele identificate au fost apoi săpate manual. După identificarea, conturarea și numerotarea complexelor arheologice, s-a trecut la înregistrarea și cercetarea acestora. În cadrul acestui demers au fost utilizate fotografii digitale, desene (planuri și profile la scara 1:20), fișe de complex, carnet de săpătură, ridicare topografică. Suprafața totală care a fost cercetată a însumat 7992,1576 m² (**Pl. 1, 2, 3, 15**).

² Ciupa 2011, 3–4.

5. Stratigrafia generală a sitului

Stratigrafia generală a zonei cercetate este prezentată în continuare (într-o ordine inversă a depunerilor sedimentare), pornindu-se de la stratul superior către bază. Cu anumite excepții generate de perturbările datorate permanentei intervenții antropice și de configurația geo-morfologică specifică zonei, stratigrafia generală a sectorului este următoarea (**Pl. 6**):

1. Arătură – de culoare cenușie-deschisă, friabilă, amestecată sporadic cu pigmenți ceramici, situată de la nivelul actual de călcare (0) până la cota de -0,40 m;
2. Nivel de cultură – de culoare neagră, compact, amestecat cu fragmente ceramice, osteologice animale și chirpici, de la cota de -0,40 m până la -0,70 m;
3. Steril arheologic – nivel de culoare galbenă închis, compact, fără constituenți antropici de la cota de -0,70 m până la cota de -0,90 m;
4. Steril arheologic – nivel de culoare galbenă deschis, omogen, compact, cu conținut mare de carbonați, fără constituenți antropici. Acesta este situat între -0,90 m și -3,00 m (adâncimea maximă în cadrul săpăturilor efectuate).

6. Scurtă descriere a descoperirilor

Cele 212 complexe cercetate în cadrul campaniei de săpături iulie-septembrie 2019, pot fi încadrate cronologic în patru perioade istorice: Epoca Bronzului, Hallstatt, Perioada Arpadiană (sec. XII) și Perioada Otomană (sec. XVI–XVII). În continuare, vom încerca să prezentăm sumar descrierea complexelor sugestive pentru fiecare epocă istorică.

Epoca Bronzului

Această perioadă este reprezentată de 15 gropi. Acestea au o umplutură similară, de culoare neagră amestecată cu carbonați. De remarcat, din materialul descoperit se evidențiază câteva cănițe ceramice precum și un ac de păr din bronz.

Cx182 – groapă (**Pl. 7/A, 16/A, B**)

Amplasament: S3

Groapă situată la NV față de Cx 165. S-a conturat la -0,73 m și se adâncește până la -1,43 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 2,14 m, și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune din două straturi. Primul în ordine cronologică este de culoare maroniu-închis, lutos, amestecat cu pelicule de galben, cărbune și chirpici. Al doilea este maroniu-cenușiu, lutos, amestecat cu concrețiuni calcaroase, chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice (**Pl. 28**), fragmente osteologice animale, chirpici și o căniță ceramică.

Cx205 – groapă (**Pl. 7/B, 16/C, D**)

Amplasament: S2

Groapă situată la SV față de CX 204. S-a conturat la -0,61 m și se adâncește până la -1,21 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametru de 1,80 m, și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă, lutos, amestecat cu pigmenți de chirpici și carbonați. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, o cănuță ceramică și un ac de bronz.

Hallstatt

Această perioadă este reprezentată de o locuință și patru gropi de stâlpi. Materialul descoperit în locuință este singurul datat astfel. Este vorba de ceramică lucrată la mână, care are în componența pastei mult degresant (pietricele, nisip).

Cx192 – Locuință (**Pl. 8, 17, 18**)

Amplasament: S3

Locuință adâncită, situată la SV de Cx 101. Pe fundul locuinței au fost identificate trei gropi Cx 200, 201, 202. S-a conturat la -0,70 m și se adâncește până la -0,96 m față de nivelul de călcare actual. Are forma rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiunile de 3x2,90 m și o formă alveolată în profil. În colțul de NV al locuinței a fost amenajat un cuptor într-un bloc de lut cruțat, cu dimensiunile

de 0,20x0,46 m. Acesta are pereți de 0,04 m și amprenta termică de 0,06 m. În interiorul cuptorului au fost identificate patru lupe de fier. Umplutura se compune dintr-un strat brun-negricios, lutos, amestecat cu pigmenți de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este format din fragmente ceramice (**Pl. 29A**), fragmente osteologice animale, chirpici, o căniță, patru lupe de fier (**Pl. 17/B**), un os prelucrat și un obiect de fier.

Cx200 – groapă (**Pl. 8, 17, 18**)

Amplasament: S3

Groapă de stâlp, situată sub Cx 192. S-a conturat la -0,88 m și se adâncește până la -1,02 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,20 m, și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă. Fără inventar arheologic.

Cx201 – groapă (**Pl. 8, 17, 18**)

Amplasament: S3

Groapă de stâlp, situată sub Cx 192. S-a conturat la -0,88 m și se adâncește până la -1,33 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,20 m și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă. Fără inventar arheologic.

Cx202 – groapă (**Pl. 8, 17, 18**)

Amplasament: S3

Groapă de stâlp, situată sub Cx 192. S-a conturat la -0,88 m și se adâncește până la -1,02 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,20 m și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă. Fără inventar arheologic.

Cx212 – groapă (**Pl. 8, 17, 18**)

Amplasament: S3

Groapă de stâlp, situată la NE Cx 192. S-a conturat la -0,70 m și se adâncește până la -0,78 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,20 m și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă. Fără inventar arheologic.

Perioada Arpadiană (sec. XII)

Această perioadă este reprezentată de o groapă și o locuință. Toate piesele au fost descoperite în interiorul locuinței. Materialele reprezentative sunt fragmentele de căldări pecenege.

Cx161 – Locuință (**Pl. 9, 19**)

Amplasament: S3

Locuință adâncită, situată la SE față de Cx 160, intră sub profilul de NE al secțiunii. Suprapune pe Cx 199. S-a conturat la -0,40 m și se adâncește până la -0,86 m față de nivelul de călcare actual. Are o formă ovală în plan, cu dimensiunile surprinse de 3,20x1,50 m și o formă alveolată în profil. În capătul de SV, în afara locuinței a fost scobit un cuptor, cu dimensiunile de 1,07x0,59 m, cu un perete cu grosimea de 0,04 m și o amprentă termică de 0,05 m. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu-negricios, amestecat cu pigmenți de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice (**Pl. 29B**) și fragmente osteologice animale.

Cx199 – groapă (**Pl. 9, 19**)

Amplasament: S3

Groapă, situată sub Cx 161. S-a conturat la -0,80 m și se adâncește până la -1,28 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,68 m și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă, amestecată cu pelicule de galben. Fără inventar arheologic.

Perioada Otomană (sec. XVI–XVII)

Această perioadă este reprezentată de cele mai multe complexe: 110 gropi, 71 gropi de stâlpi, 7 bordeie, un posibil atelier și un schelet de fetus. Materialul descoperit în aceste complexe este numeros și variat și se datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Este vorba de ceramică locală, nesmălțuită, obiecte din os prelucrat etc.. Materialul reprezentativ este compus din arme (cuțite, sulite, pinteni).

Cx6 – groapă (**Pl. 10, 20**)

Amplasament: S1

Groapă, situată în apropiere de profilul de NE al secțiunii. Este tăiată de Cx 63. S-a conturat la -0,58 m și se adâncește până la -0,64 m față de nivelul de călcare actual. Are o formă aproximativ ovală în plan, cu dimensiunile păstrate de 0,60x0,66 m și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat brun-negricios amestecată cu pelicule de cenușă. Fără inventar arheologic.

Cx17 – atelier (Pl. 11, 22, 23)

Amplasament: S1

Amenajare adâncită, posibil atelier, situată la NE față de Cx 15. El suprapune Cx 25. S-a conturat la -0,62 m și se adâncește până la -1,42 m față de nivelul de călcare actual. Are forma rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiunile de 4,20x3,58 m și o formă alveolată în profil. În centrul complexului a fost amenajat un cuptor de mari dimensiuni din lut (Pl. 22/B), care era înconjurat de trepte săpate în lut. Cuptorul are dimensiunile de 2,30x2,10 m, iar grosimea amprente termice este de 0,10 m, ceea ce sugerează că nu a fost folosit foarte mult timp. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu-negricios, amestecat cu pelicule de sol galben, cenușă și cărbune. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice (Pl. 30), fragmente osteologice animale, cărămizi, chirpici, doi coproliți, o cute de piatră, o patină din os, două lame de cuțit fragmentare (Pl. 33/1, 3), un cosor (Pl. 33/6), o piesă de harnașament, o rotiță de pinten (Pl. 33/8), o sulită (Pl. 33/7) și patru obiecte de fier.

Cx25 – (Pl. 11, 23)

Amplasament: S1

Groapă situată sub Cx 17. S-a conturat la -1,36 m și se adâncește până la -2,28 m față de nivelul de călcare actual. Are forma ovală în plan, cu dimensiunile de 2,38x2 m și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu-negricios, amestecat cu pelicule de sol galben. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice și fragmente osteologice animale.

Cx27 – groapă

Amplasament: S1

Groapă, situată la NE față de Cx 26. S-a conturat la -0,69 m și se adâncește până la -2,37 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 1,68 m, și o formă bitronconică în profil. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu-negricios, amestecat cu pelicule de sol galben și pigmentat cu cărbune. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, două cuțite fragmentare și un alt obiect din fier.

Cx28 – groapă (Pl. 11)

Amplasament: S1

Groapă de stălp, situată la SE față de Cx 17. Este posibil să aparțină de Cx 17. S-a conturat la -0,65 m și se adâncește până la -0,75 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 0,27 m și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat brun-negricios. Fără inventar arheologic

Cx34 – groapă (Pl. 12, 24)

Amplasament: S1

Groapă, situată la NV față de Cx 9. S-a conturat la -0,67 m și se adâncește până la -1,89 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ ovală, cu dimensiunile de 2,80x2,34 m și o formă tronconică în profil. În apropiere de latura de SV a gropii a fost surprins la -0,70 scheletul unui avorton (Pl. 24/B), așezat în decubit dorsal. Capul este distrus aproape în totalitate. Individul măsoară 0,38 m. Umplutura complexului se compune dintr-un strat cenușiu-negricios, amestecat cu multiple pelicule de cenușă și cărămizii, pigmenți de cărbune și chirpici. Inventarul arheologic este foarte bogat și este compus din fragmente ceramice (Pl. 31), fragmente osteologice umane, fragmente osteologice animale, o aplică (Pl. 33/11), două cuie (Pl. 33/12, 13, 14), trei cuțite, un cosor de fier (Pl. 33/5), trei piese de harnașament (Pl. 33/10, 15, 16), un obiect de fier (Pl. 33/9), precum și pilitură și zgură de fier.

Cx36 – groapă

Amplasament: S1, S3

Groapă, situată la NE față de Cx 34. S-a conturat la -0,66 m și se adâncește până la -2,30 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 1,84 m și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune din trei straturi de depunere. Primul, în ordine cronologică, este de culoare brun-negricios, pigmentat cu cărbune. Al doilea este de consistență lutoasă, compactă,

pigmentată cu chirpici și fragmente de lut. Al treilea este brun intercalat cu lentile de cenușă și urme de arsură cărămizie. Inventarul arheologic se compune din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, un corn prelucrat și câteva obiecte de fier (un pinten, două cuțite și două obiecte neidentificate).

Cx63 – locuință (**Pl. 10, 20, 21**)

Amplasament: S1

Locuință adâncită, situată la NE față de Cx 32. Taie Cx 6. S-a conturat la -0,60 m și se adâncește până la -1,00 m față de nivelul de călcare actual. Are forma rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiunile de 2,90x2,40 m și o formă dreaptă în profil. În colțul de SV, peretele a fost ars pe o zonă de 0,15 m. În apropiere de colțul de NE a fost descoperit scheletul unui câine, așezat pe o parte (**Pl. 20/B**). Umplutura se compune din două straturi de depunere. Primul strat, în ordine cronologică, este de culoare gri-cafeniu, compact, lutos, pigmentat cu chirpici și cărbune. Al doilea este de culoare gri, compact lutos, amestecat cu pelicule de lut galben și pigmentație de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, două obiecte de fier și un vârf de săgeată.

Cx86 – groapă

Amplasament: S3

Groapă situată în apropiere de colțul de SV al secțiunii. Taie Cx 87. S-a conturat la -0,70 m și se adâncește până la -2,54 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ ovală, cu dimensiunile de 2,50x1,70 m și are o formă bitronconică în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare gri, de consistență friabilă, siltos, amestecat cu pelicule de galben, pigmentat cu chirpici și cărbune amestecată cu chirpici. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, plăcuțe de vatră și un obiect de fier.

Cx87 – groapă

Amplasament: S3

Groapă tăiată de Cx 86. S-a conturat la -0,72 m și se adâncește până la -1,12 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ ovală, cu dimensiunile de 2,90x2 m și are o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușie, friabil, amestecat cu pelicule de cenușă și pigmentat cu chirpici. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, două cuțite fragmentare și un obiect de fier.

Cx89 – groapă (**Pl. 13, 25, 26/B**)

Amplasament: S3

Groapă tăiată de Cx 136 și 138. S-a conturat la -0,73 m și se adâncește până la -2,73 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 1,80 m și are o formă tronconică în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare negricioasă, lutos, amestecată cu pelicule de galben și rare fragmente de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice și fragmente osteologice animale.

Cx117 – locuință (**Pl. 14, 27**)

Amplasament: S3

Locuință adâncită, situată la NE față de Cx 87. Este tăiată de Cx 191 și suprapune Cx 173 și 188. S-a conturat la -0,70 m și se adâncește până la -1,50 m față de nivelul de călcare actual. Are forma rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiunile de 2,64x1,90 m, și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu, amestecat cu cărbune, pelicule de galben și chirpici. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice (**Pl. 32**), fragmente osteologice animale, cărămizi, o bobită de bronz, zgură și trei obiecte de fier.

Cx122 – groapă

Amplasament: S3

Groapă situată la SE față de Cx 121. S-a conturat la -0,73 m și se adâncește până la -1,73 m față de nivelul de călcare actual. Taie Cx 150 și suprapune pe Cx 211. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 3 m și are o formă tronconică în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare grimdard, amestecat cu pelicule de galben. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, o patină de os, o potcoavă, un cui, două cuțite fragmentare și un cuțit de fier.

Cx125 – groapă

Amplasament: S3

Groapă situată la SE față de Cx 123. S-a conturat la -0,73 m și se adâncește până la -2,03 m față de

nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 1,90 m și are o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușie, friabilă, pigmentată cu chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, o cute și un obiect de piatră, un cui, trei cuțite fragmentare și zgură de fier.

Cx136 – locuință (**Pl. 13, 25, 26**)

Amplasament: S3

Locuință adâncită, situată la NV față de Cx 104. Taie Cx 137 și 89. S-a conturat la -0,69 m și se adâncește până la -1,69 m față de nivelul de călcare actual. Are forma rectangulară cu colțurile rotunjite în plan, cu dimensiunile de 3,60x2,80 m și o formă dreaptă în profil. În colțul de SV al locuinței a fost identificat o vatră la -1,60, cu dimensiunile de 0,90x0,70 m și o amprentă termică de 0,08 m (**Pl. 25/B**). Pe laturile de NV și SE au fost identificate două gropi de stâlp care se adâncesc de la nivelul podelei. Umplutura se compune dintr-un strat cenușiu, siltos, friabil, pigmentat cu cărbune și chirpici. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, cărămidă și trei obiecte de fier.

Cx137 – groapă (**Pl. 13, 25, 26**)

Amplasament: S3

Groapă tăiată de Cx 136. S-a conturat la -0,69 m și se adâncește până la -0,93 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 0,70 m iar în profil este alveolată. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare gri, de compoziție nisipoasă, pigmentat cu chirpici și cărbune. Fără inventar arheologic.

Cx138 – groapă (**Pl. 13, 25, 26**)

Amplasament: S3

Groapă care taie Cx 89. S-a conturat la -0,69 m și se adâncește până la -1,63 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametrul de 1,50 m și are o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă, amestecată cu pelicule de cenușă și fragmente de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice, fragmente osteologice animale, gresie și un cui, un vârf de săgeată și două obiecte de fier.

Cx150 – groapă

Amplasament: S3

Groapă tăiată de Cx 122 și suprapune Cx 194. S-a conturat la -0,72 m și se adâncește până la -1,52 m față de nivelul de călcare actual. Are forma aproximativ circulară, cu diametru de 2,52 m și are o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușie, lutos, amestecată cu lentile de cenușă și galben, fragmente de chirpici și cărbune. Inventarul arheologic este compus din fragmente ceramice.

Cx173 – groapă (**Pl. 14, 27**)

Amplasament: S3

Groapă situată sub Cx 117. S-a conturat la -1,50 m și se adâncește până la -1,70 m față de nivelul de călcare actual. Are forma ovală în plan, cu dimensiunile de 1,50x1,24 m și o formă alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat brun-cenușiu, lutos, pigmentat cu cărbune. Inventarul este compus din fragmente ceramice și fragmente osteologice animale.

Cx188 – groapă (**Pl. 14, 27**)

Amplasament: S3

Groapă situată sub Cx 117. S-a conturat la -1,42 m și se adâncește până la -2,88 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 1,20 m și alveolată în profil. Umplutura se compune dintr-un strat brun-cenușiu, lutos, pigmentat cu cărbune și amestecat cu pelicule de galben. Inventarul este compus din fragmente ceramice.

Cx191 – groapă (**Pl. 14, 27**)

Amplasament: S3

Groapă care taie Cx 117 în colțul de NE. S-a conturat la -0,70 m și se adâncește până la -1,10 m față de nivelul de călcare actual. Are forma ovală în plan, cu dimensiunile de 1,16x0,60 m și o formă alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă, căpăcuit cu un strat de arsură cărămizie. Fără inventar arheologic.

Cx211 – groapă

Amplasament: S3

Groapă situată sub Cx 122. S-a conturat la -1,63 m și se adâncește până la -2 m față de nivelul de călcare actual. Are forma circulară în plan, cu diametrul de 1,98 m și alveolată în profil. Umplutura este compusă dintr-un strat de culoare cenușiu-negricioasă, lutos, amestecat cu pelicule de galben cu pigmentație de chirpici și cărbune. Fără inventar arheologic.

Concluzii

Cercetarea arheologică efectuată în perioada iulie-septembrie 2019 în punctul Calea Aradului DN 69 Km 7+800, CF 438106, 404459, 404429, din municipiul Timișoara, județul Timiș, a condus la descoperirea unei zone intens locuite, fiind descoperite 212 complexe arheologice care pot fi încadrate cronologic în patru perioade istorice: Epoca Bronzului, Hallstatt, Perioada Arpadiană (sec. XII), Perioada Otomană (sec. XVI–XVII). Locația a fost favorabilă locuirii umane încă din preistorie, fiind situată pe un interfluviu creat de cursurile a două râuri (Bega actuală și Bega Veche/Niarad). În arealul investigat, râul Niarad, care curge de la est către vest, debușează în Câmpia Joasă a Banatului, creând o serie de meandre și fragmentând terenul între popine și zone mlaștinoase. Aici, albia majoră a râului atinge o lățime de aproximativ 3 km. Malul nordic al acestuia este mai tânăr, putând fi observată o tendință a râului de a-și modifica ușor cursul erodând această zonă, în timp ce în zona sudică (pe unde a curs cândva) mlaștina a pus stăpânire pe întregul teren. Actualul curs al râului reprezintă zona de subsidență dintre Câmpia Întâlă a Vingăi și Câmpia Joasă a Banatului. Atât malul nordic (mai înalt) cât și cel sudic (mult aplatizat) au fost locuite din vechime. Perimetrul unde s-au desfășurat cercetările arheologice preventive prezintă toate caracteristicile naturale favorabile habitatului uman. Probabil condiționările legate de peisaj (în special prezența mlaștinilor) au obligat comunitățile umane să caute acele zone care să le ofere în special apă potabilă. Pe prima ridicare topografică militară austriacă se poate observa că în micul cătun cu locuințe risipite, existau un număr mare de fântâni cu cumpănă, fiind cunoscut faptul că apa stătută a mlaștinilor din jur era de o calitate îndoielnică. De asemenea, prezența pâlcurilor de pădure și a pășunilor, erau necesare pentru exploatarea lemnului și pentru creșterea animalelor. Solul este de bună calitate, în majoritatea cazurilor, cernoziom ce se pretează cultivării plantelor. Nu este deci de mirare că există o densitate de locuire atât de mare și o succesiune în timp pe unul și același perimetru. Complexele arheologice descoperite sunt constituite în special din locuințe (majoritatea bordeie) și gropi cu diverse funcționalități casnice. Deși prezența numărului mare de gropi datând din Epoca Bronzului indică o anumită intensitate de locuire (ele aparținând, probabil, unor complexe de locuit de tip bordei, precum și gropi menajere sau cu funcționalitate incertă), este de remarcat că locația este preferată și în prima vârstă a fierului, chiar dacă nu cu aceeași intensitate. Urme ale locuirii din secolul al XII-lea, se găsesc pe tot teritoriul de câmpie al Banatului, în perimetrul cercetat de noi fiind descoperită o locuință tipică. Însă partea cea mai consistentă o reprezintă locuirea din perioada otomană. Așezarea (chiar dacă nu era foarte mare) era probabil prosperă, asta datorită faptului că se afla pe principalul drum de legătură ce pleca din Cetatea Timișoarei către nord, spre Mureș, existând mai multe bifurcații atât către Lipova cât și spre Arad. Locuințele sunt de tip bordei, însă numărul gropilor de tot felul indică o intensă activitate gospodărească, iar prezența unui posibil atelier vine în sprijinul acestei ipoteze. Numărul mare de obiecte descoperite, precum și diversitatea acestora conduc către aceeași idee a dinamicii locuitorilor.

Deoarece prezentarea noastră se dorește a fi doar un raport al cercetării arheologice preventive, timpul nepermițându-ne să facem o analiză de detaliu și o interpretare riguroasă, în această stadiu al cercetărilor, putem trage totuși concluzia că obiectivul arheologic Timișoara 54 reprezintă un sit cu potențial, care nu și-a dezvăluit în întregime secretele și care merită să fie studiat în continuare, reprezentând un jalon important în peisajul arheologic bănățean.

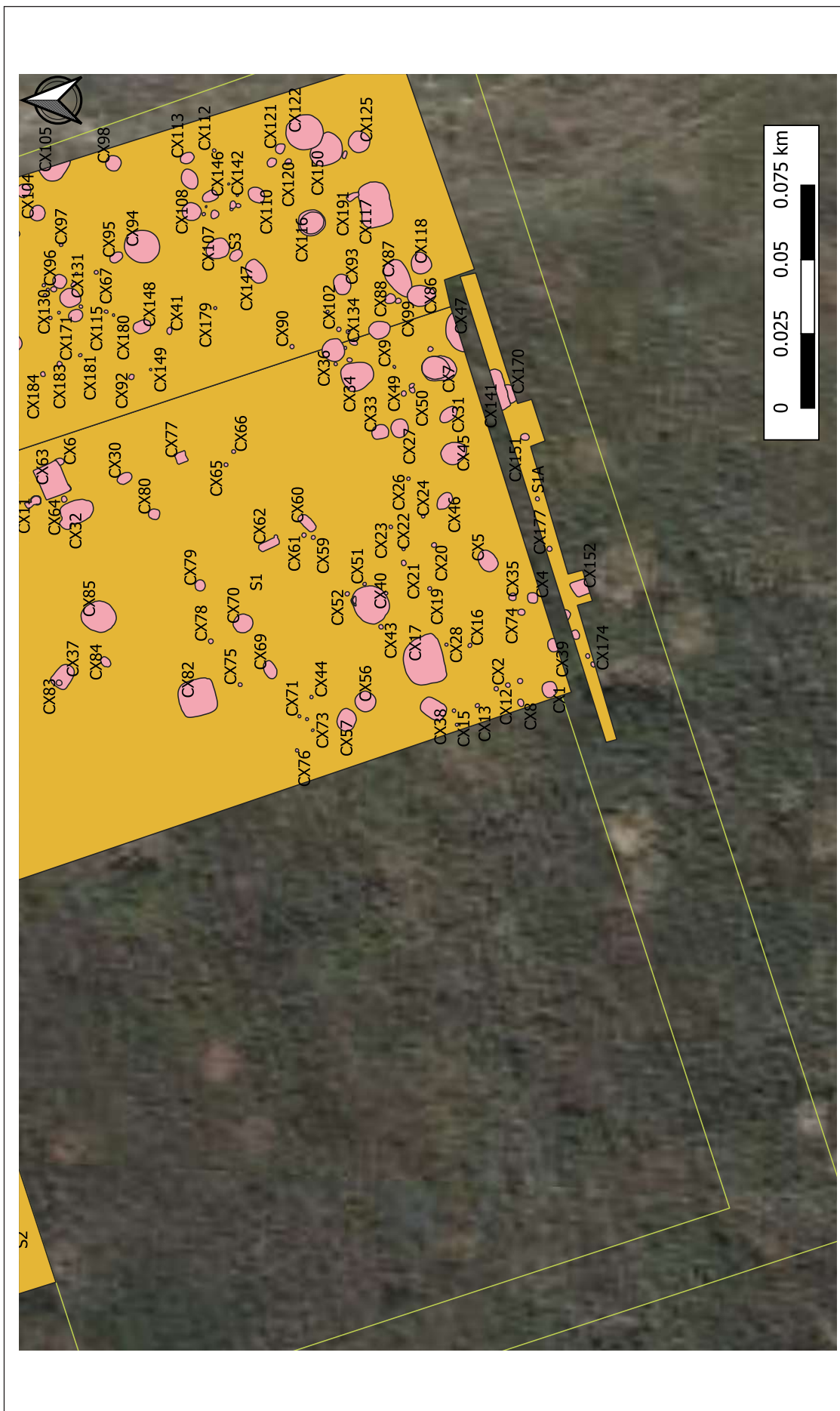
Lista ilustrații

- Pl. 1. Planul general.
- Pl. 2. Partea de S a zonei cercetate.
- Pl. 3. Partea de N a zonei cercetate.

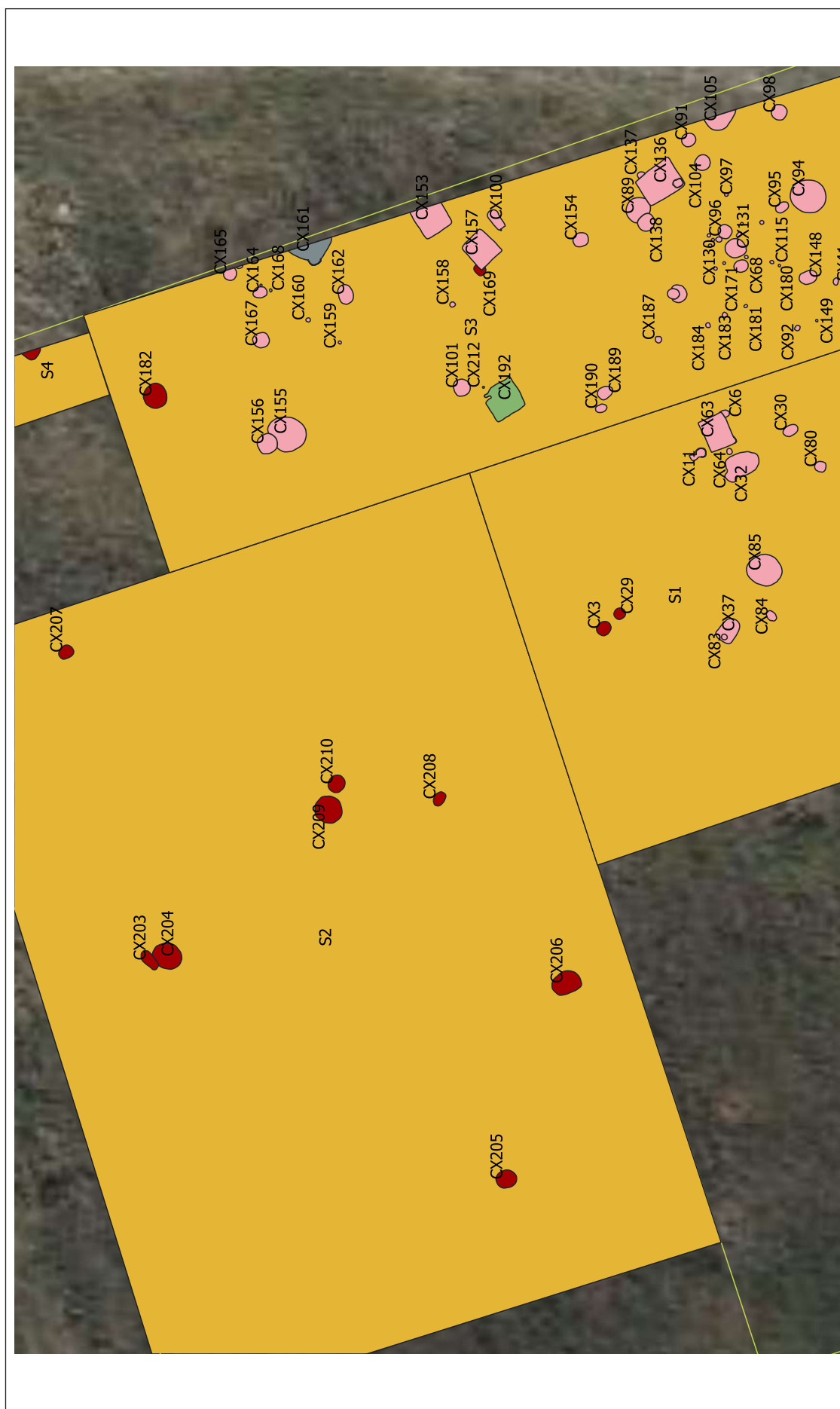
- Pl. 4. Localizarea secțiunilor din proiect pe hărțile vechi.
- Pl. 5. Legendă.
- Pl. 6. S 3, profilul magistral de nord-est, desen.
- Pl. 7. Cx 182, 205, grund și profil, desene.
- Pl. 8. Cx 192, 200, 201, 202, 212, grund și profile, desene.
- Pl. 9. Cx 161, 199, grund și profile, desene.
- Pl. 10. Cx 6, 63 grund și profile, desene.
- Pl. 11. Cx 17, 25, 28, grund și profile, desene.
- Pl. 12. Cx 34, grund și profil, desene.
- Pl. 13. Cx 89, 136, 137, 138 grund și profile, desene
- Pl. 14. Cx 117, 173, 188 grund și profile, desene.
- Pl. 15. S1, 2, 3, 4, vederi de ansamblu.
- Pl. 16. Cx 182, 205, grund și profil, poze.
- Pl. 17. Cx 192 grund și cuptor, poze.
- Pl. 18. Cx 192, profile în cruce.
- Pl. 19. Cx 161, 199 grund și profile.
- Pl. 20. Cx 6, 63 grund și schelet câine.
- Pl. 21. Cx 63, profile în cruce.
- Pl. 22. Cx 17 grund și cuptor.
- Pl. 23. Cx 17 profile în cruce.
- Pl. 24. Cx 34 grund, profil și fetus.
- Pl. 25. Cx 89, 136, 137, 138, grund și cuptor.
- Pl. 26. Cx 136, profile în cruce și Cx 89, 138 profil.
- Pl. 27. Cx 117, 173, 188, grund și profile în cruce.
- Pl. 28. Fragmente ceramice de Epoca Bronzului din Cx 182.
- Pl. 29. Fragmente ceramice din: A. Cx 192 (Hallstatt); B. Cx 161 (Perioada Arpadiană, sec. XII).
- Pl. 30. Fragmente ceramice de Perioadă Otomană (sec. XVI–XVII) din Cx 17.
- Pl. 31. Fragmente ceramice de Perioadă Otomană (sec. XVI–XVII) din Cx 34.
- Pl. 32. Fragmente ceramice de Perioadă Otomană (sec. XVI–XVII) din Cx 117.
- Pl. 33. Obiecte de fier, din Perioada Otomană: lamă de cuțit din Cx 17(1), lamă de cuțit din Cx 87 (2), lamă de cuțit din Cx 17 (3), lamă de cuțit din Cx 4 (4), cosor din Cx 34 (5), cosor din Cx 17 (6), sulită din Cx 17 (7), rotiță de pinten din Cx 17 (8), obiect de fier din Cx 34 (9), scăriță de șa din Cx 34 (10), aplică din Cx 34 (11), cui din Cx 34 (12), cui din Cx 34 (13), cui din Cx 34 (14), piesă de harnașament din Cx 34 (15), piesă de harnașament din Cx 34 (16).

Bibliografie

- Ciupa 2011 Ciupa Vasile, *Cadrul natural, peisagistic și calitatea mediului în Municipiul Timișoara*.
În: *Buletinul Agir*, XVIII/2, 2011, 3–13.

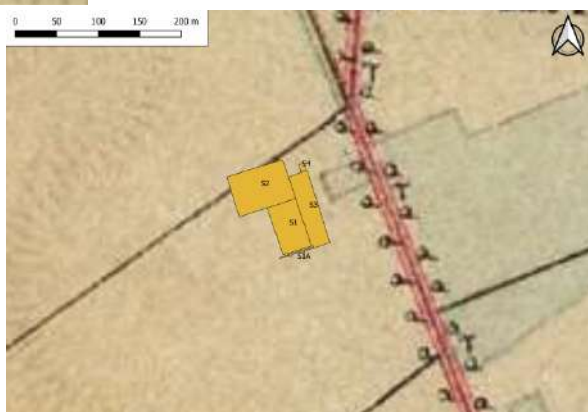
Pl. 2.

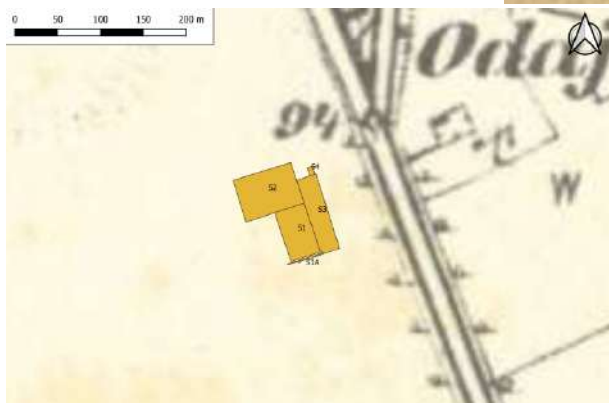
Pl. 3.

A - Josephinische Landesaufnahme
(Prima ridicare topografică a
Imperiului Habsburgic/
Ridicarea topografică iosefină - 1769-1772).

B - Franziszeische Landesaufnahme
(A doua ridicare topografică a
Imperiului Habsburgic/
Ridicarea topografică franciscană - 1806-1869).

C - Franzisco-Josephinische Landesaufnahme
(A treia ridicare topografică a
Imperiului Habsburgic - 1806-1869).

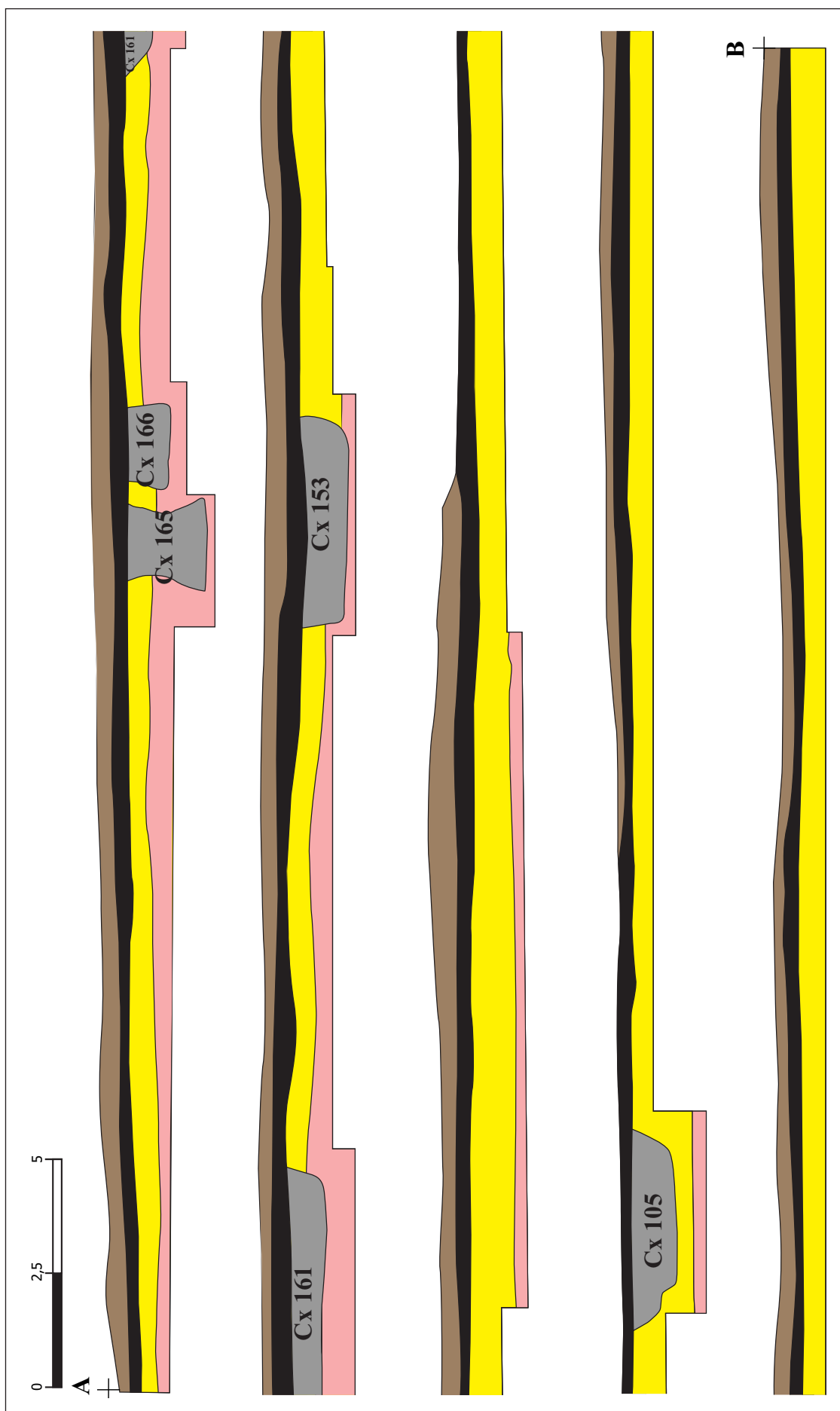
D - Hartă militară austriacă (1910).

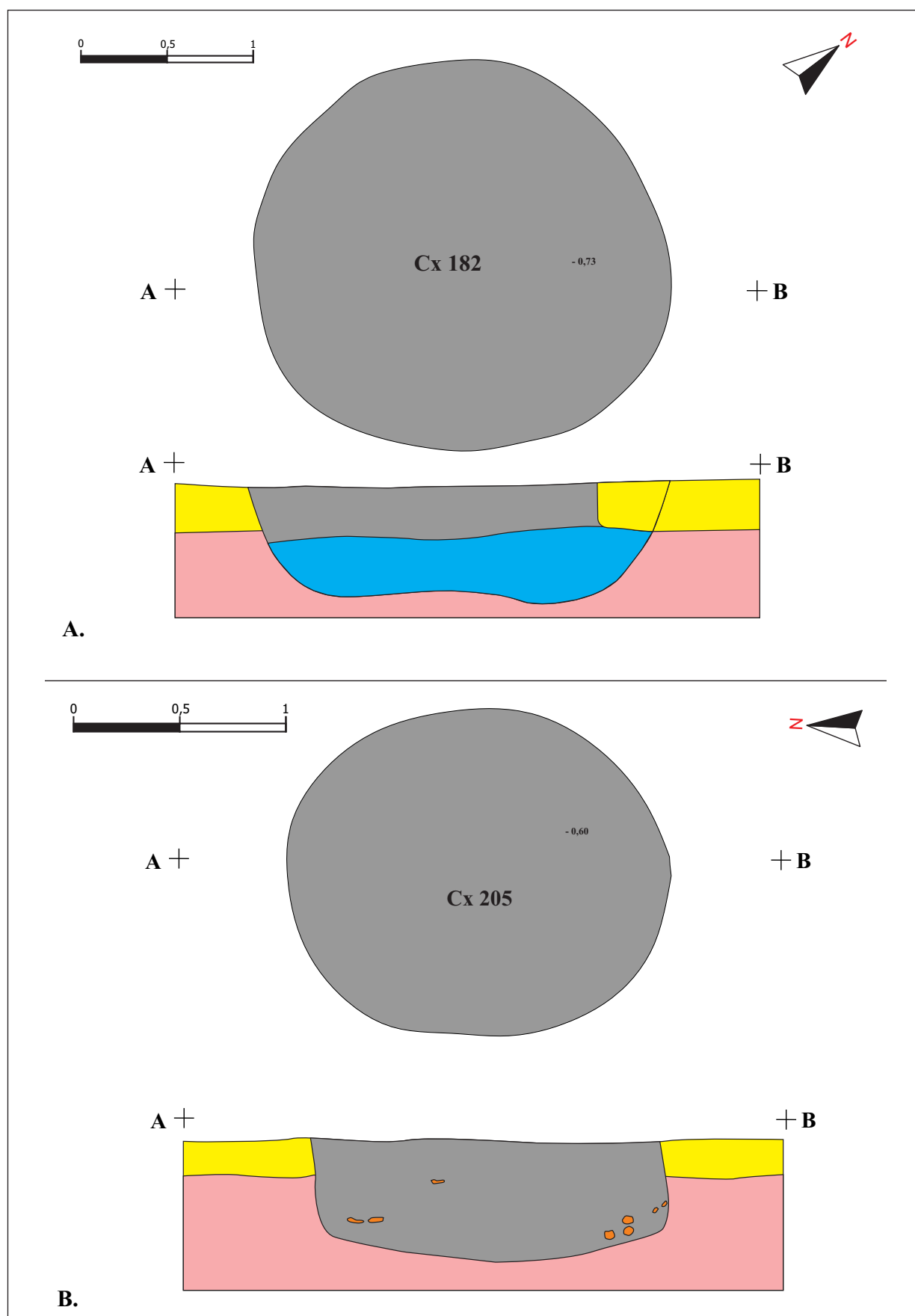
Legendă:

 chirpici	 nivel arătură
 cărbune	 nivel de cultură
 ceramică	 nivel steril galben închis
 os	 nivel steril galben deschis
 lupă de fier	
 vatră	
 peliculă cenușă	
	 umplutură
	 complexe
	
	
	

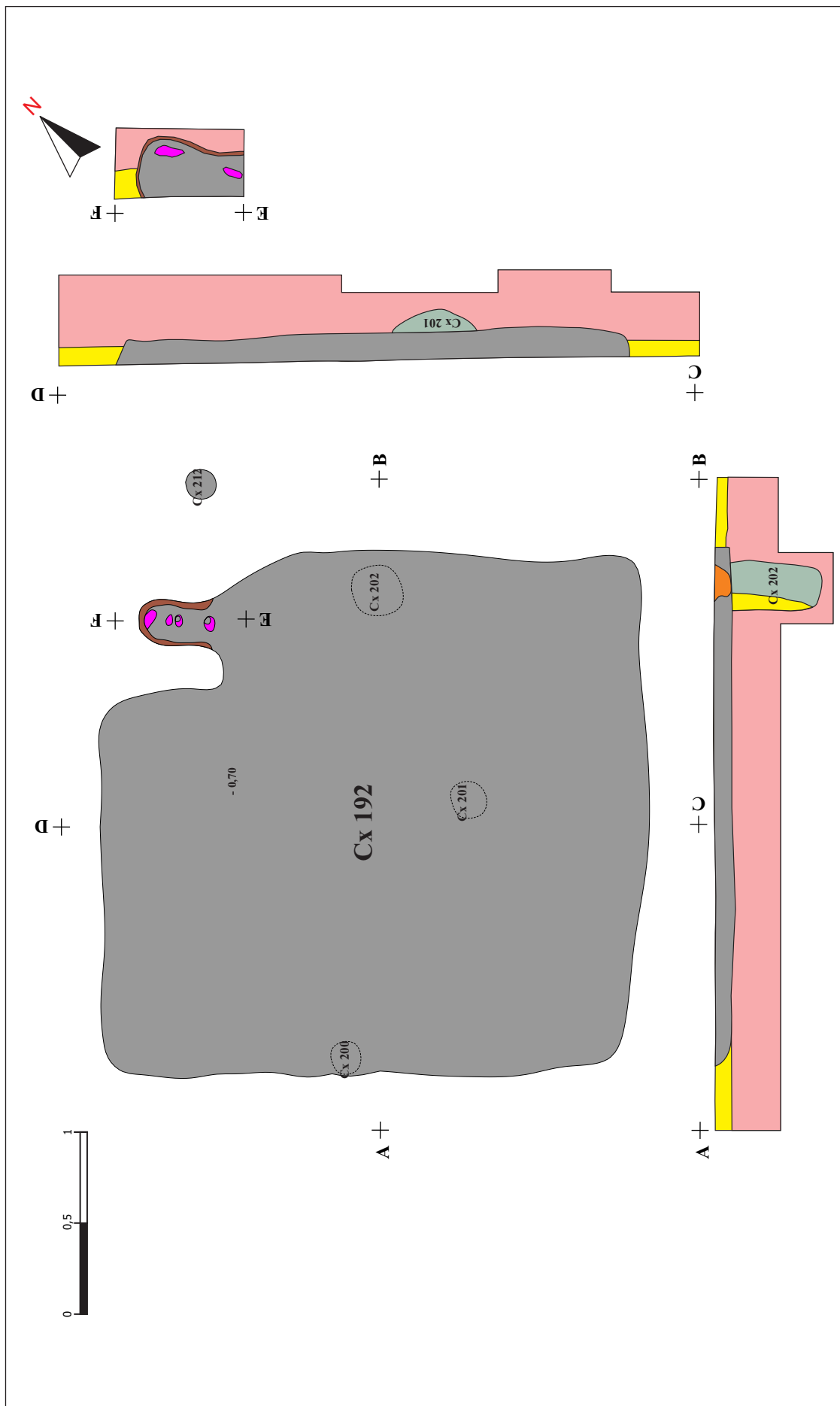
Pl. 5.

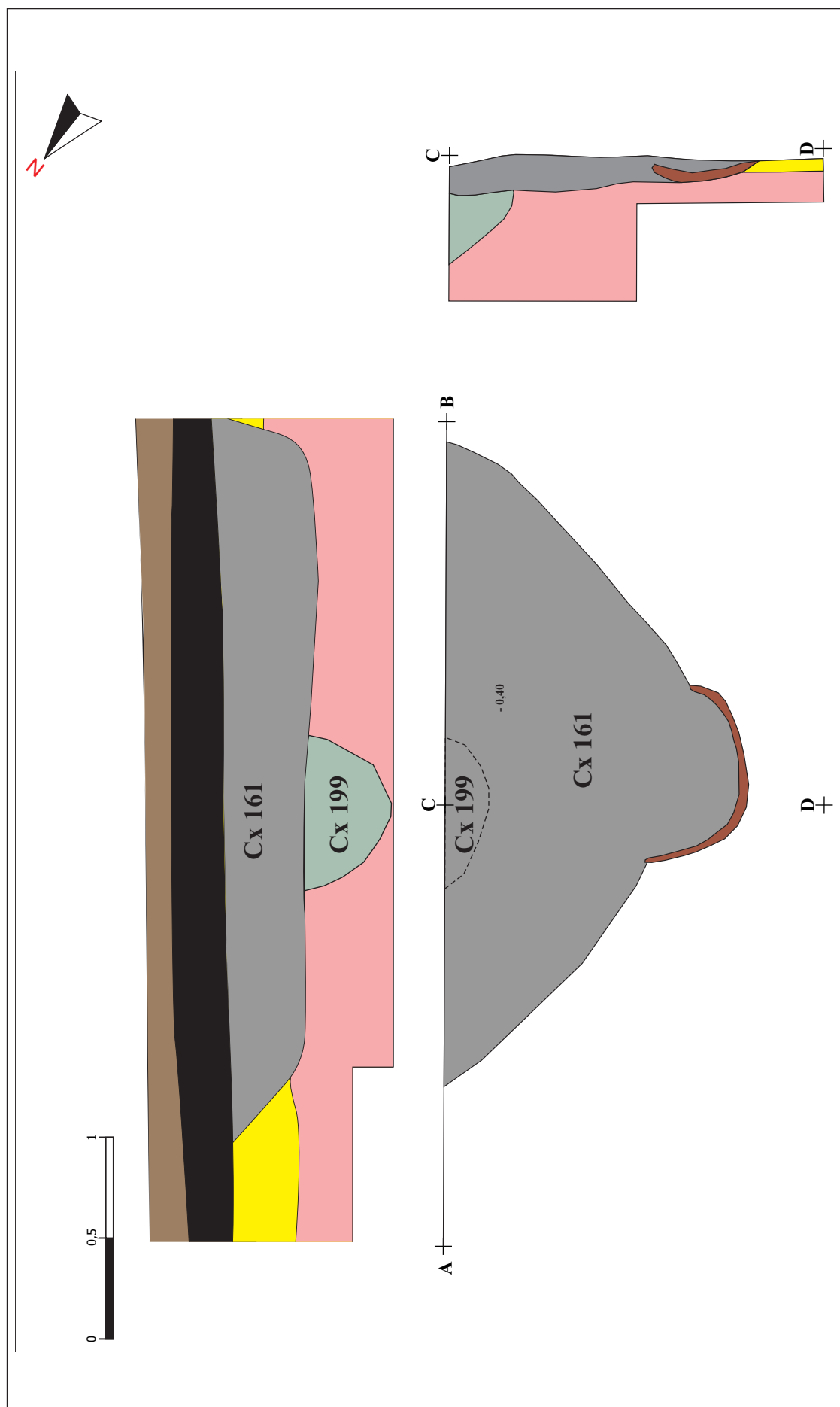
Pl. 6.

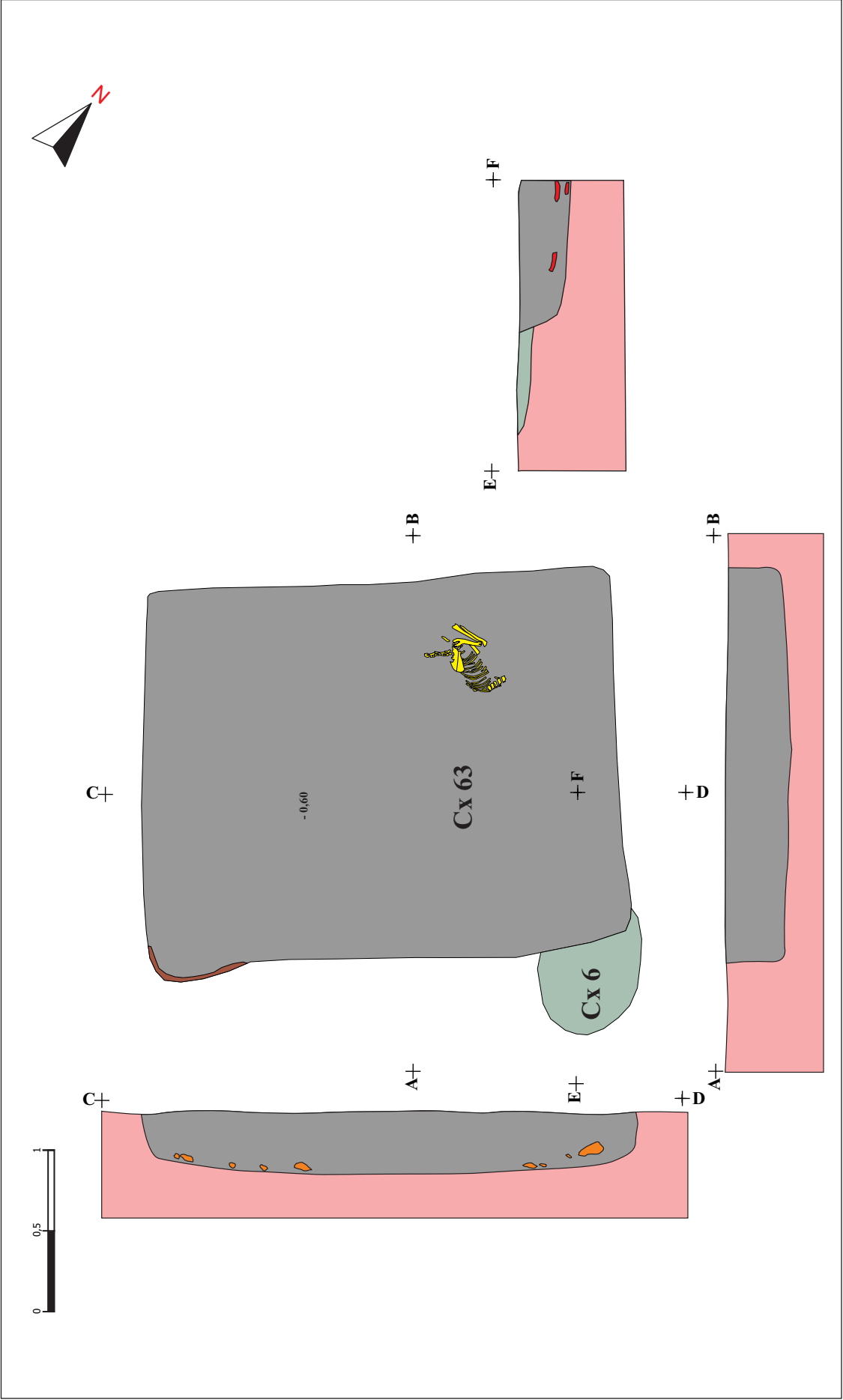
Pl. 7.

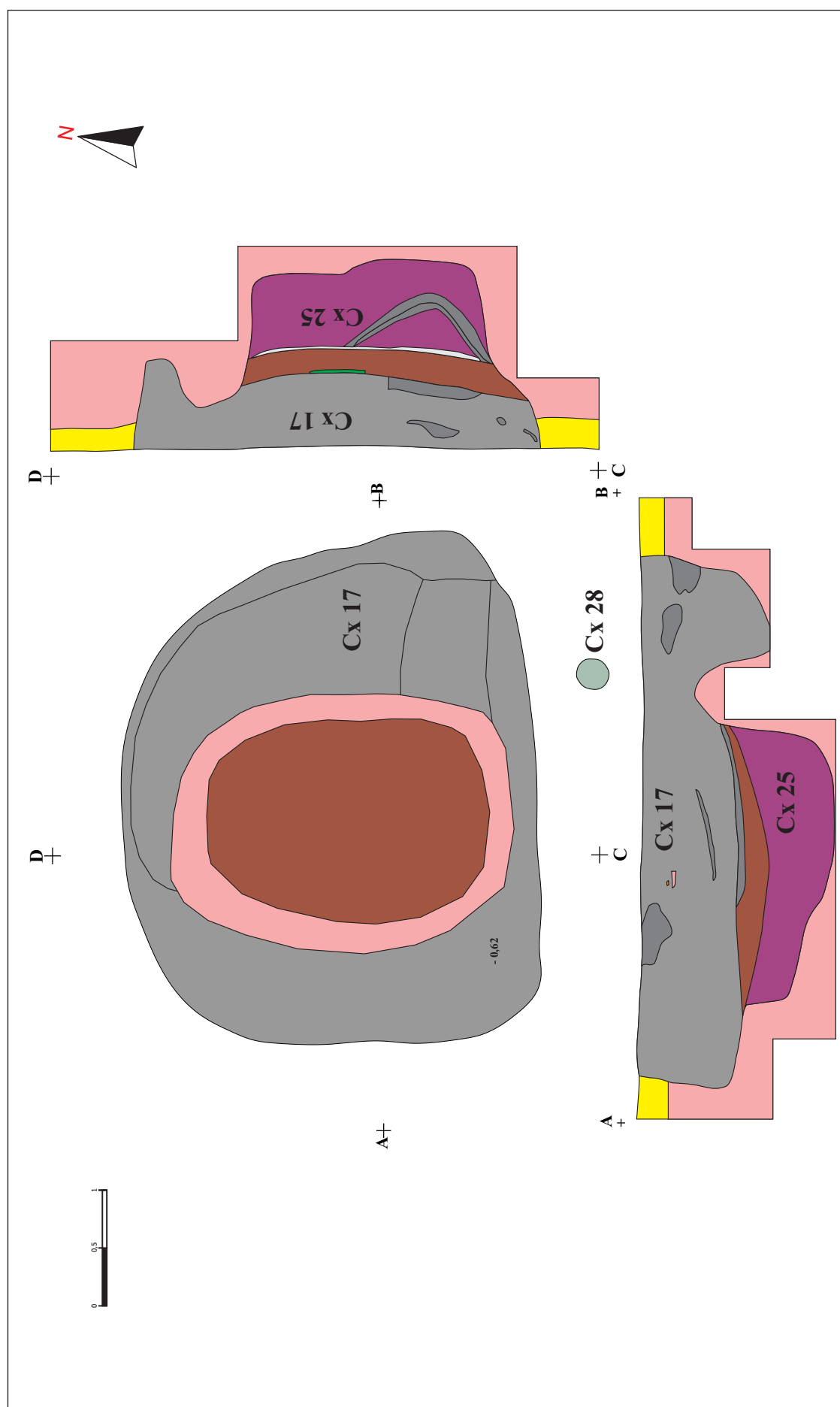
Pl. 8.

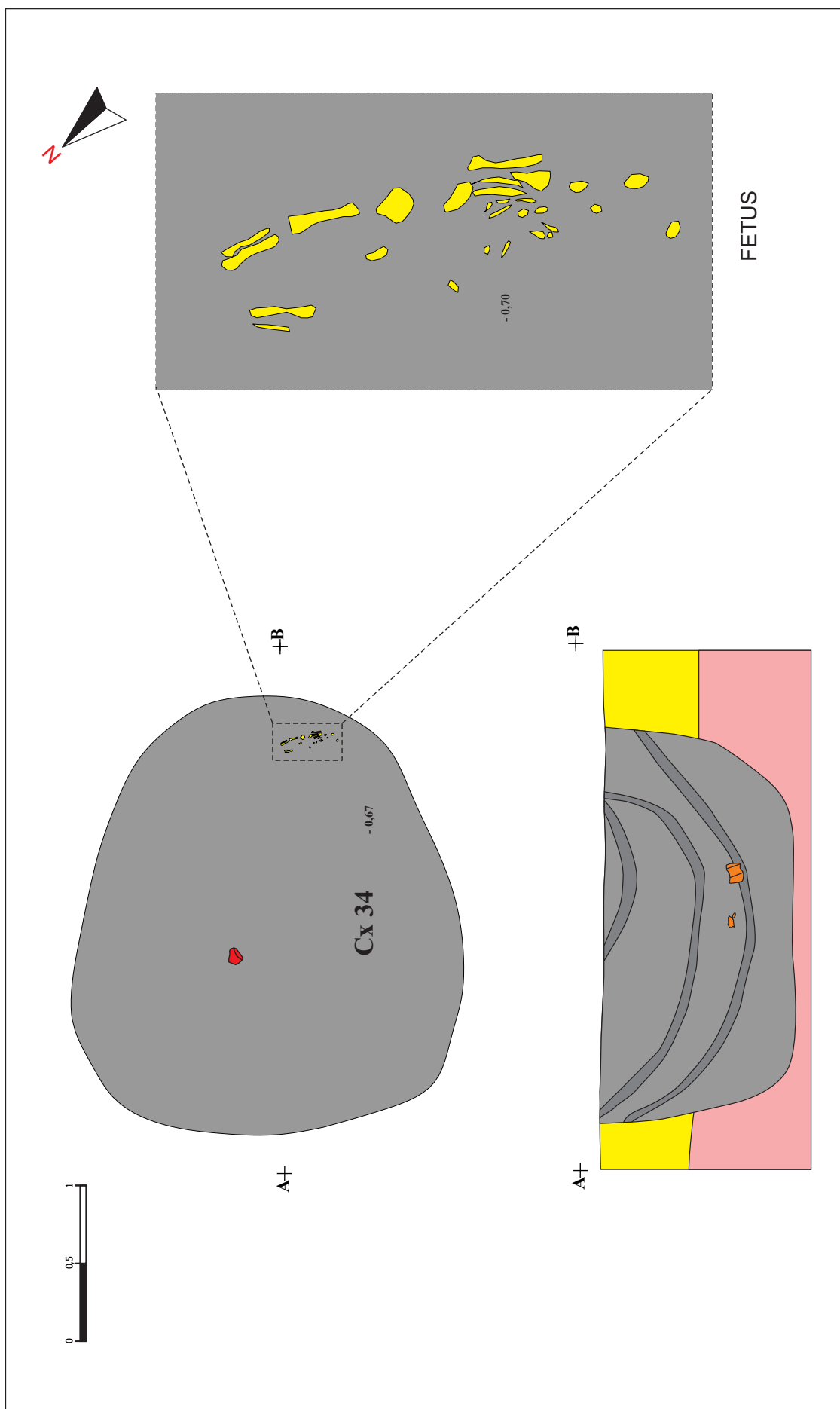
Pl. 9.

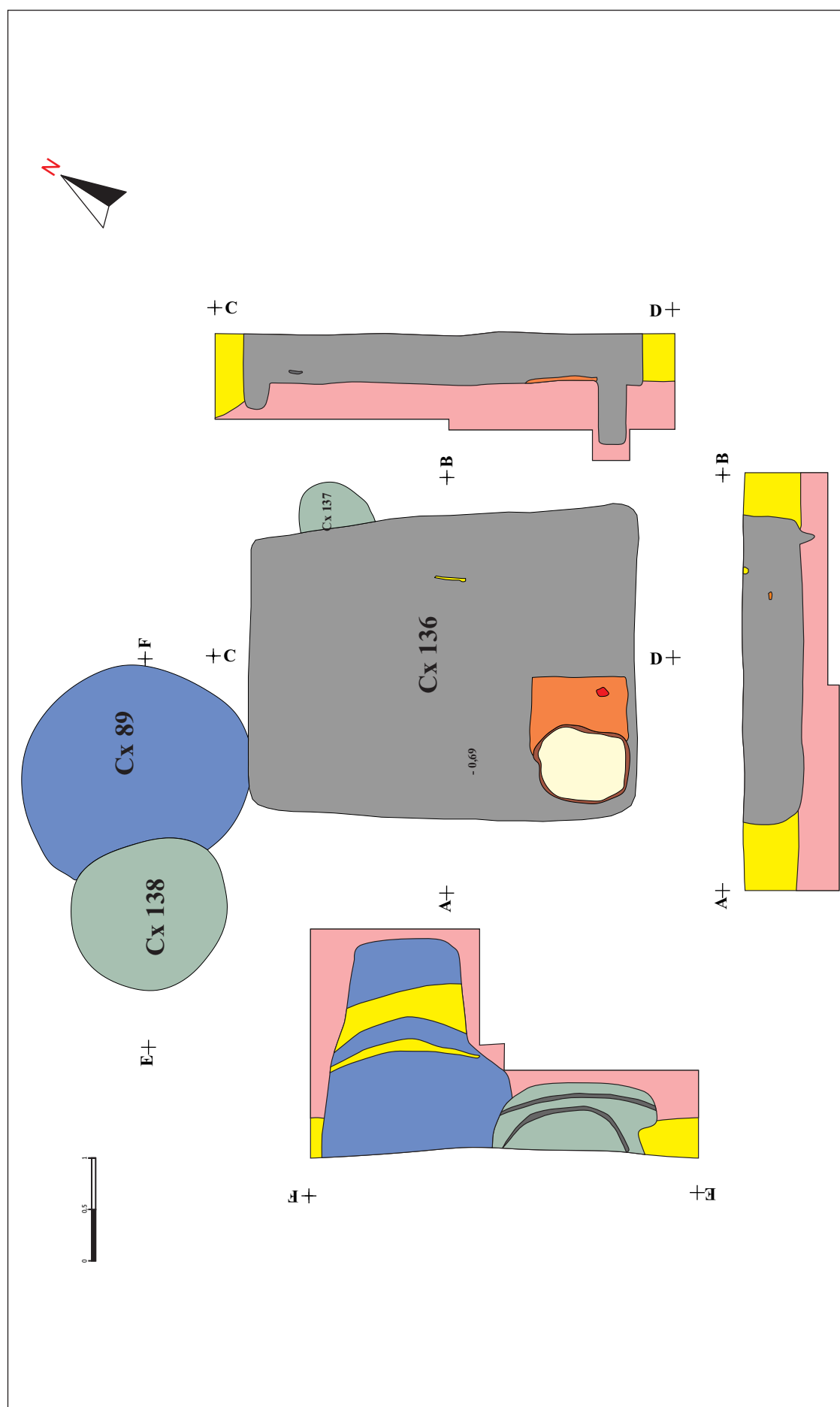
Pl. 10.

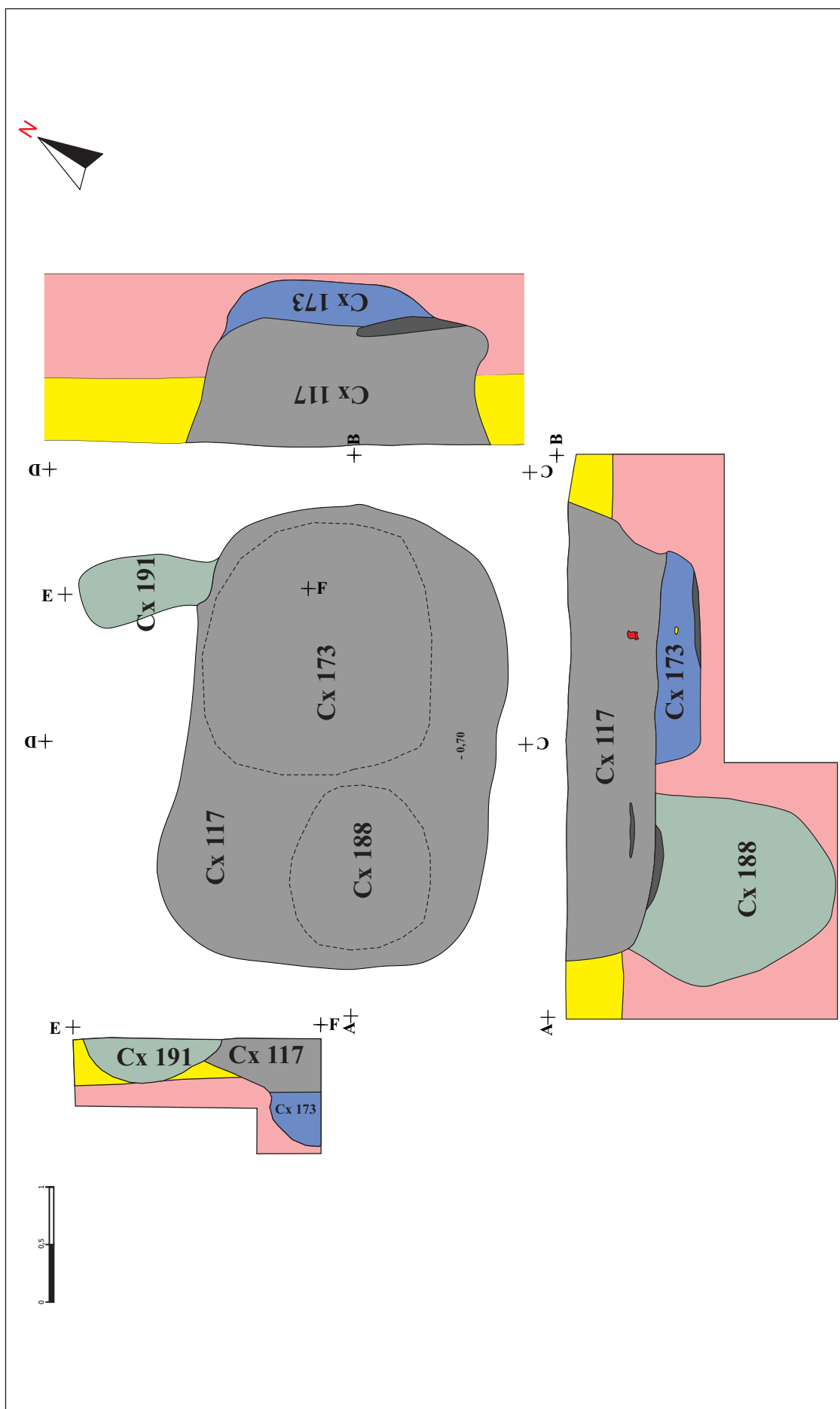
Pl. 11.

Pl. 12.

Pl. 13.

Pl. 14.

A - S1, vedere panoramică, la final.

B - S2, vedere panoramică, la final.

C - S 3, 4, vedere aeriană.

Pl. 15.

A - Cx 182 grund și profil.

B - Cx 205 grund și profil.

A - Grund

B - Plan cuptor

C - Profil cuptor

Pl. 17.

A - Profil nord-vest.

B - Profil sud-vest.

A - Grund

B - Profil median

C - Secțiune din profilul magistral

A - Grund

B - Schelet câine

Pl. 20.

A - Profil nord-vest.

B - Profil sud-vest.

Pl. 21.

A - Grund

B - Cuptorul surprins în cadranul de NV

Pl. 22.

A - Profil vest.

B - Profil nord-vest.

Pl. 23.

A - Grund

B - Fetus

C - Profil

Pl. 24.

A - Grund

B - Cuptor Cx 136

Pl. 25.

A - Cx 136 profil vest.

B - Cx 136 profil nord-vest.

C - Cx 89, 138, profil

Pl. 26.

A - Grund

B - Cx 117, 173, 188, profilul de NV

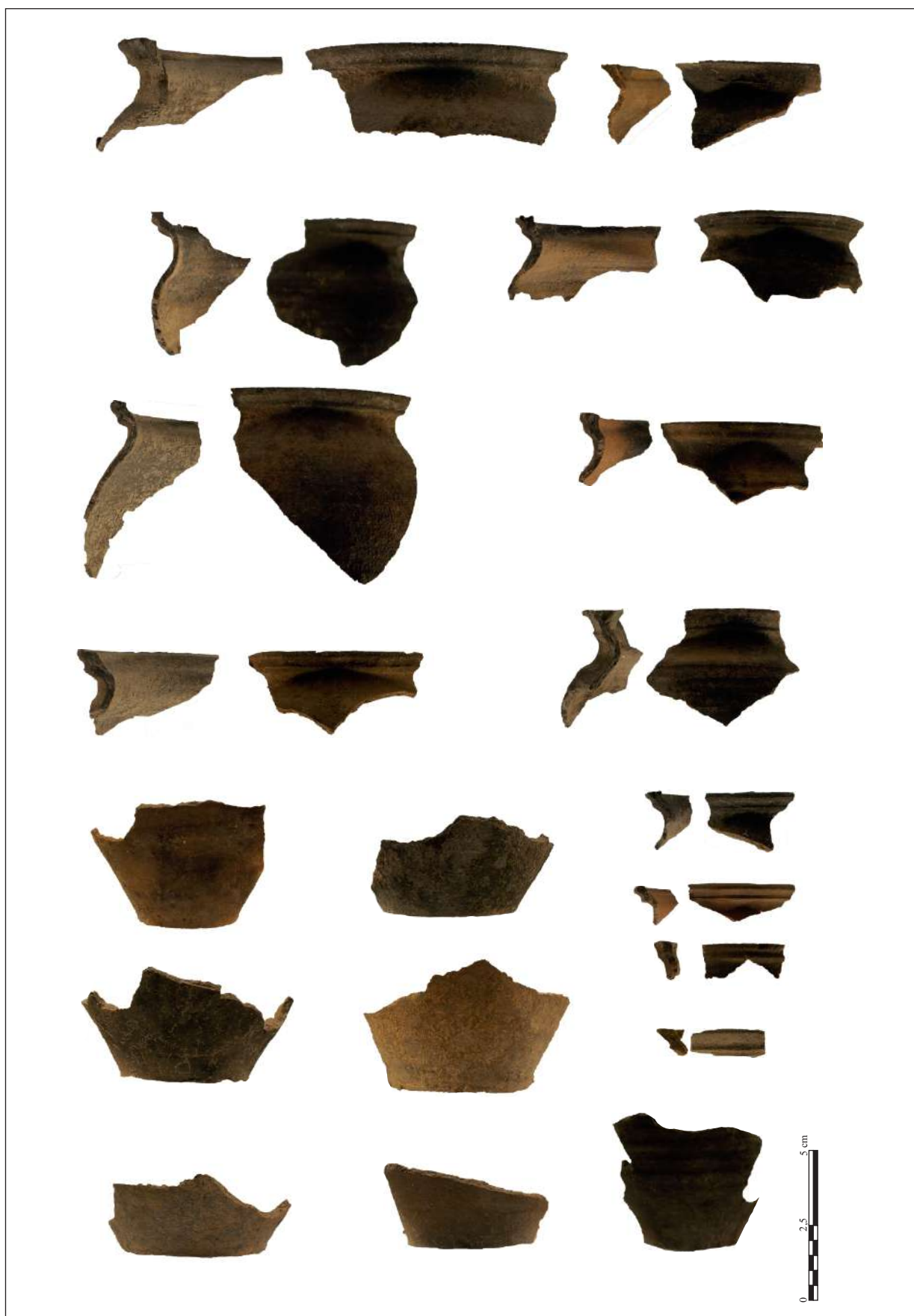
C - Cx 117, 188, profilul de V.

Pl. 28.

Pl. 29.

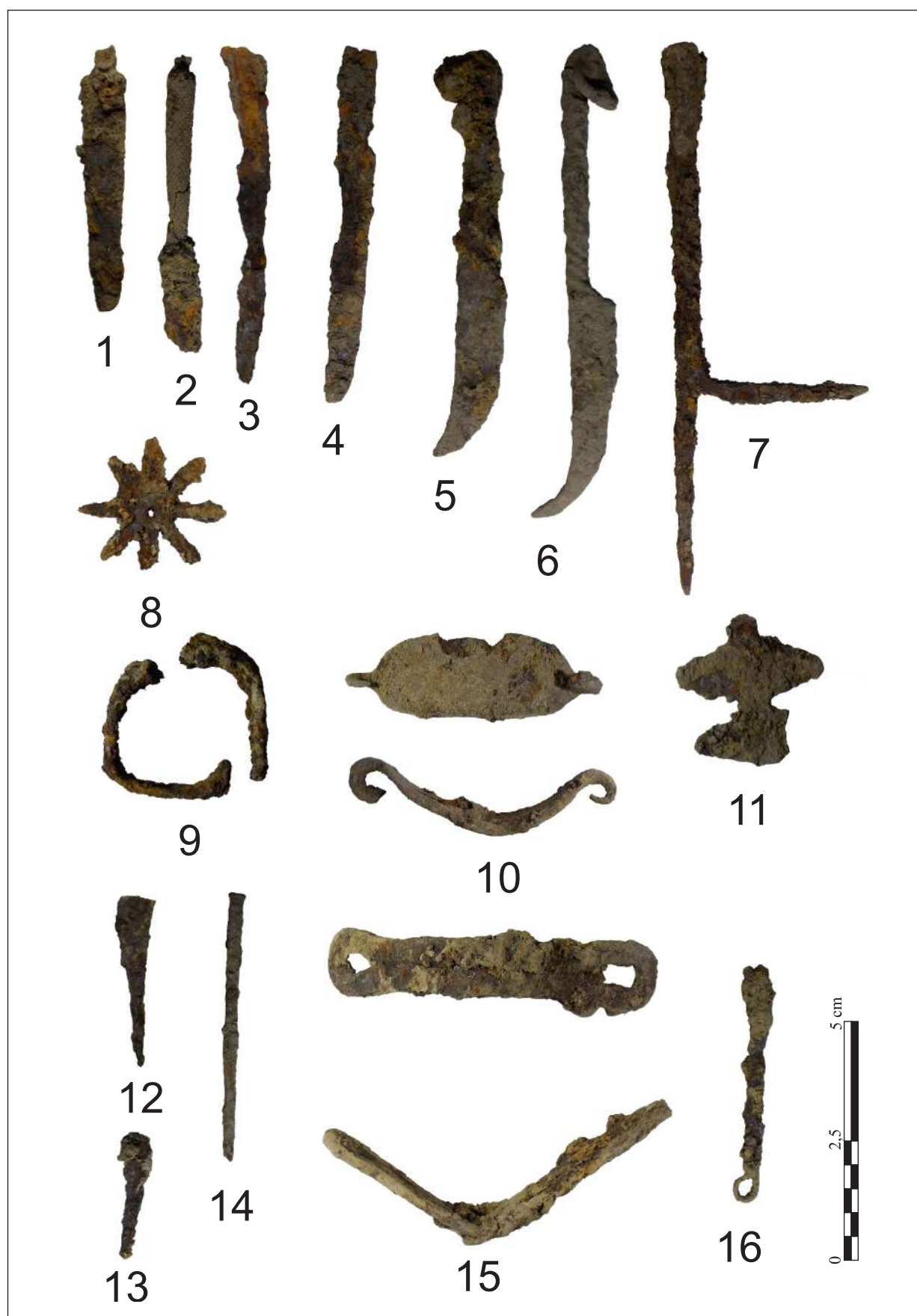
Pl. 30.

Pl. 31.

Pl. 32.

Pl. 33

INELE MEDIEVALE CU ȘI FĂRĂ CHATON DESCOPERITE PE TERITORIUL JUD. TIMIȘ, ROMÂNIA

Bogdan Alin Craiovan*

New finds belonging to the medieval material culture. Medieval rings discovered within the administrative borders of Timiș county, Romania.

Abstract: The present paper aims to bring forward a new batch of medieval artifacts, belonging to the medieval period. The batch consists of 19 finger rings, discovered in the Banat region of Romania, between 2019 and 2021. All of the artifacts from this paper were discovered by history and archaeology enthusiasts, with the help of a metal detector. The majority of the materials are represented by chaton rings, made out of copper or bronze, and decorated with various geometrical, floral and abstract patterns. These types of rings are very common throughout the 11th–13th centuries, and were one of the most commonly used types of garment by men and woman alike.

Keywords: *medieval material culture, medieval rings, rings with chaton, Banat, medieval jewelry*

Cuvinte cheie: *cultură materială medievală, podoabe, inele medievale, inele cu chaton, Banat*

I. Introducere

Cultura materială medievală reprezintă în continuare un subiect larg dezbătut în literatura de specialitate, fiind una din cele mai captivante teme de discuție. Pentru întreaga perioadă medievală, fie că vorbim de evul mediu timpuriu, clasic (dezvoltat) sau evul mediu târziu, cultura materială este formată dintr-o categorie vastă și variată de obiecte și artefacte, de la obiecte de podoabă, articole de vestimentație, arme, unelte, obiecte liturgice, piese de harnașament și călărie, la vasele și vesela ceramică. Din această înșiruire fac parte și inelele, acestea fiind de asemenea și subiectul central al studiului de față. Încă din perioada antichității, inelele au reprezentat unul dintre cele mai comune tipuri de podoabe, fiind purtate și utilizate de către membrii tuturor claselor sociale, acest lucru fiind influențat de o întreagă serie de factori, precum: procesul relativ simplu de făurire a acestor obiecte, repertoriul stilistic variat, precum și posibilitatea de a utiliza atât materii prime ieftine (cupru, fier) precum și materii prețioase (aur, argint).

Odată cu evul mediu și implicit cu dezvoltarea metodelor de producție și sporirea capacităților de extragere și prelucrare a metalelor, producția de bijuterii și podoabe a atins o nouă etapă de dezvoltare, situație condiționată și de deschiderea unor noi rute comerciale sau de redescoperirea traseelor comerciale antice. În lumina acestor schimbări social-economice, inelele se vor bucura de o largă răspândire în rândurile tuturor păturilor sociale. Acestea se vor regăsi vândute în târguri, iarmaroace și caravane, vor fi confecționate în ateliere specializate sau de către meșteri specializați în arta producerii de podoabe, iar evoluția lor stilistică va fi una dinamică. Ateliere în sine se regăseau cel mai probabil în orașele și așezările din Banat și din zona limitrofă acestuia, precum și în marile centre comerciale din lumea bizantină¹.

În lucrarea de față ne vom îndrepta atenția asupra unui lot compus din 19 piese, acestea fiind descoperite în urma unor investigații realizate cu detectorul de metale pe raza administrativă a județului Timiș. Autorii descoperirilor² au predat mai apoi artefactele descoperite, conform legilor în vigoare, reprezentanților Direcției Județene pentru Cultură Timiș, care ulterior ne-au pus la dispoziție spre publicare lotul de materiale³.

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara; e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com.

¹ Țicu 2009, 41.

² Artefactele au fost descoperite în urma unor investigații de teren realizate de către: Peicuți Lani-Florin, Mate Iosif, Dan Valentin Ioan, Drelciuc Alexandru-Daniel, Bănățean Dunea Petru Eugen.

³ Pe această cale dorim să îi mulțumim domnului arhg. specialist Victor Bunoiu, pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție materialul pentru publicare.

II. Descrierea pieselor

Așa cum am menționat anterior, întreg lotul de materiale a fost descoperit pe suprafața administrativă a jud. Timiș, mai exact în cadrul hotarelor administrative ale următoarelor localități: Brănești, Bucovăț, Criciova, Giroc, Periam și Satchinez. Toate cele 19 inele au fost confecționate din bronz, fiind utilizate două tehnici de prelucrare, baterea și turnarea. Deoarece în studiul de față ne-am propus să realizăm doar o descriere a pieselor în cauză și introducerea lor în circuitul științific, nu am încercat crearea sau îmbunătățirea unor clasificări tipologice, optând pentru utilizarea unor tipologii deja consacrate în literatura de specialitate⁴.

1. Inel cu chatonul de formă ovală, ușor înălțat față de verigă (**Pl. 1/1**). Confecționat din bronz, starea de conservare în momentul descoperirii fiind una mulțumitoare. Veriga este ușor aplatizată și ruptă în partea inferioară, unul din capete este curbat spre interior. Chatonul este decorat cu opt incizii în formă de cerc, poziționate vertical, grupate în două șiruri a câte patru cercuri, șirurile fiind paralele între ele.

Loc de descoperire: Satchinez, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

2. Inel cu chatonul rotund, ușor înălțat față de verigă (**Pl. 1/2**). Este produs din bronz și se află într-o stare bună de conservare. Chatonul este decorat prin două seturi de incizii semicirculare, ambele similare literei „c”. Zona de întâlnire dintre chaton și verigă este decorată pe ambele părți cu trei linii incizate, verticale și paralele între ele.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

3. Inel al cărui chaton face corp comun cu veriga (**Pl. 1/3**). Inelul este realizat din bronz, prin batere și se află într-o stare bună de conservare. Chatonul are o formă rotundă și este nedecorat.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

4. Inel cu chatonul de formă rotundă și înălțat față de verigă (**Pl. 1/4**). Confecționat din bronz, cel mai probabil prin tehnica turnării. Corpul chatonului este decorat în zona centrală cu două linii incizate, dispuse vertical și paralele între ele. Pe de o parte și de cealaltă a liniilor se regăsesc trei incizii circulare, dispuse vertical, una sub cealaltă.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

5. Inel cu chatonul rotund și ușor înălțat, acesta din urmă este decorat cu o cruce incizată, așezată în zona centrală (**Pl. 1/5**). Piesa este realizată din bronz, prin tehnica turnării și se află într-o stare de conservare mulțumitoare.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

6. Inel cu chaton rotund, înălțat față de verigă (**Pl. 1/6**). Este confecționat prin intermediul tehnicii turnării, ca și materie primă a fost folosit cuprul. Corpul chatonului este decorat prin patru cercuri incizate, grupate împreună. Veriga este și ea decorată cu două cercuri incizate, așezate pe cele două laturi ale verigii, imediat sub chaton.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

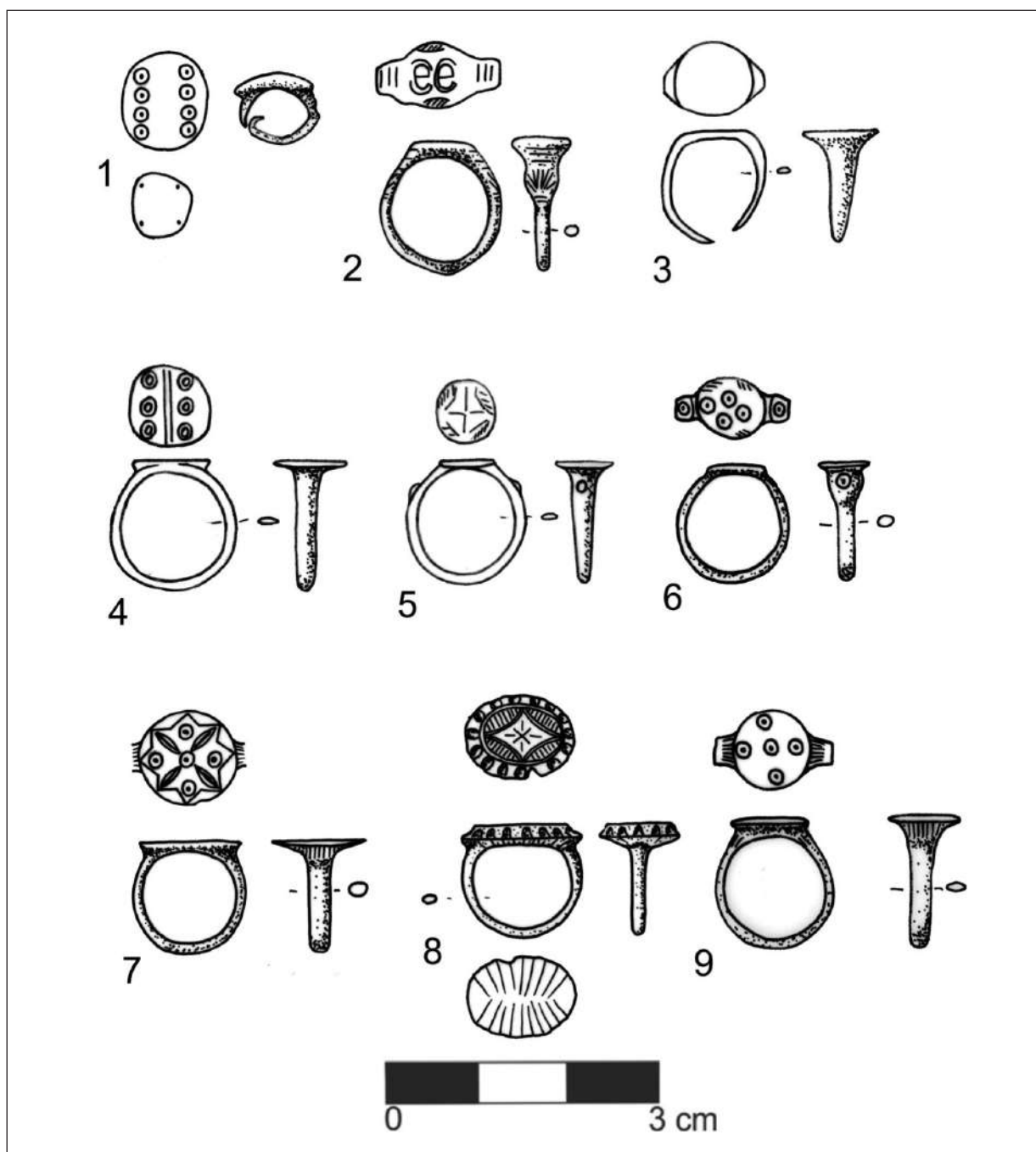
7. Inel cu chaton de formă circulară, înălțat față de verigă și confecționat din bronz prin tehnica turnării (**Pl. 1/7**). Decorul întâlnit pe corpul chatonului este compus din forme geometrice și motive florale. Se regăsesc cinci cercuri incizate, patru dintre acestea dispuse în cruce, în timp ce al cincilea se află în centrul acestei cruci imaginare. Cercurile se intersectează cu patru petale de floare și întreg ansamblu este încadrat într-un romb incizat.

Loc de descoperire: Bucovăț, com. Dumbrava, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

8. Inel cu chaton oval, înălțat și cu un decor bogat și complex, format din motive geometrice (**Pl. 1/8**). Artefactul a fost produs utilizând tehnica turnării, și a fost confecționat din bronz. A fost predat de către descoperitor într-o stare bună de conservare.

⁴ Dumitriu 2001, 51–61.

Pl. 1.

Loc de descoperire: Satchinez, jud. Timiș.

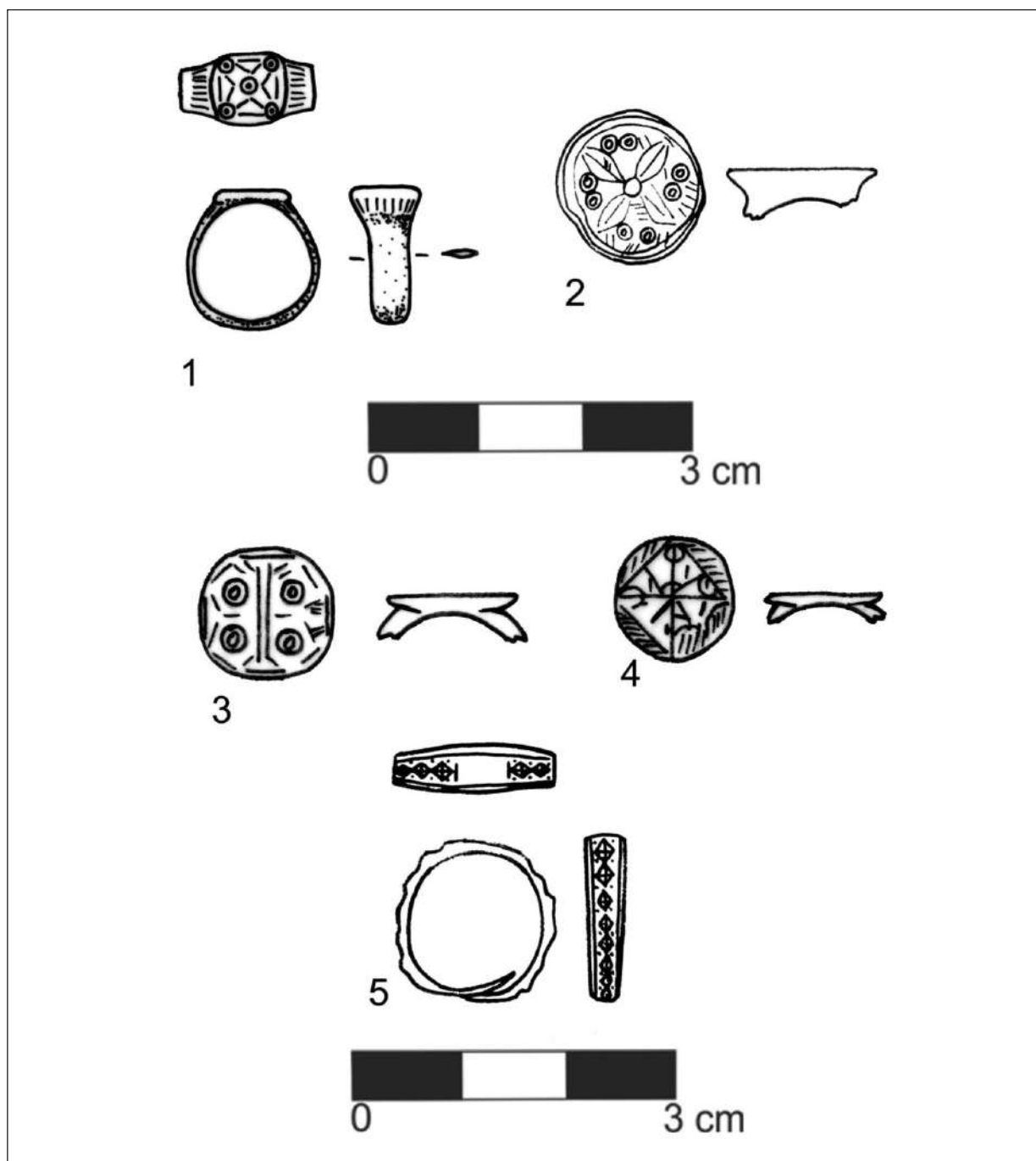
Datare: Sec. XII–XIII.

9. Inel al cărui chaton este rotund și înălțat față de verigă (**Pl. 1/9**). Cuprul a fost folosit ca și materie primă în procesul de confecționare a piesei, aflându-se în același timp într-o stare bună de conservare. Cinci incizii circulare formează decorul acestui inel, patru dintre acestea fiind dispuse în cruce, pe laturile chatonului, în timp ce al cincilea cerc este așezat în centru.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

10. Inel cu chaton de formă rectangulară cu colțurile rotunjite și ușor înălțat față de verigă (**Pl. 2/1**). Este prelucrat din bronz iar chatonul este decorat prin cinci cercuri incizate, patru dintre ele fiind amplasate în cele patru colțuri, în timp ce ultimul cerc este poziționat în mijloc. Toate cele cinci cercuri sunt conectate între ele prin linii incizate. De asemenea, laturile chatonului sunt decorate cu incizii superficiale.

Pl. 2.

Loc de descoperire: Giroc, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

11. Inel cu chaton rotund, înălțat și decorat cu forme geometrice și motive florale (Pl. 2/2). Acesta este confecționat din bronz, prin tehnica turnării și se află într-o stare de conservare precară, veriga inelului lipsind în totalitate.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

12. Inel al cărui chaton este rotund și înălțat (Pl. 2/3). Piesa este decorată cu cercuri și linii incizate, așezate pe întreaga suprafață a chatonului. Artefactul a fost confecționat prin turnare, utilizând cuprul drept materie primă. Din nefericire starea de conservare este una slabă, fiind păstrată doar o mică parte din veriga inelului.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Pl. 3.

Datare: Sec. XII–XIII.

13. Inel cu chaton circular, înălțat și decorat cu incizii, reprezentând motive geometrice și abstracte (Pl. 2/4). Întreg registrul de decor este încadrat într-un romb incizat în zona centrală a chatonului. Piesa a fost prelucrată din bronz, cel mai probabil prin tehnica turnării. Veriga lipsește în totalitate.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

14. Inel bandiform, decorat cu simboluri geometrice, incizate și dispuse de-a lungul verigii (Pl. 2/5). Simbolurile sunt asemănătoare unor romburi, în interiorul fiecăruia găsimu-se reprezentată câte o cruce. Piesa a fost realizată prin ciocănire și a fost confecționată din bronz.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XI–XII

15. Inel cu chaton rotund, înălțat și decorat prin incizarea unor forme geometrice, cercuri și linii drepte sau oblice (Pl. 3/1). Piesa a fost confecționată din bronz și a fost executată prin tehnica turnării.

Loc de descoperire: Brănești, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

16. Inel al cărui chaton este oval, înălțat și decorat prin cercuri și linii incizate, dispuse pe toată suprafața chatonului (Pl. 3/2). Artefactul este confecționat utilizând cuprul ca și materie primă, prin turnare.

Loc de descoperire: Criciova, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

17. Inel cu chaton rotund, ușor înălțat față de veriga inelului și decorat prin linii incizate, dispuse pe toată suprafața inelului (**Pl. 3/3**). Inelul a fost produs prin turnare și confecționat din bronz.

Loc de descoperire: Satchinez, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

18. Inel cu chaton rotund, înălțat și decorat cu forme geometrice incizate, mai exact linii și cercuri (**Pl. 3/4**). Acesta a fost executat prin tehnica turnării, folosind cuprul ca și materie primă.

Loc de descoperire: Satchinez, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII.

19. Inel cu chaton rotund și înălțat față de verigă (**Pl. 3/5**). Din păcate, starea de conservare a chatonului este una foarte precară, din acest motiv nu se pot distinge urmele unui eventual decor. Inelul a fost prelucrat din bronz, cel mai probabil prin turnare.

Loc de descoperire: Periam, jud. Timiș.

Datare: Sec. XII–XIII (?).

III. Discuții și concluzii

Așa cum se poate observa din descrierea materialelor, acestea împărtășesc o întreagă serie de caracteristici comune, de la tehnica de prelucrare, materialele utilizate în procesul de fabricare, precum și motivele stilistice care formează decorurile acestor piese. Formele geometrice, motivele florale și cele abstracte sunt tipurile de decor întâlnite în cazul artefactelor analizate de noi, în timp ce tehnicile de prelucrare și producere identificate în timpul analizei sunt turnarea și ciocănirea (sau baterea). În urma analizei vizuale, realizată atât înainte de restaurarea pieselor cât și după, am concluzionat faptul că întreg lotul de materiale a fost confecționat din bronz sau cupru. Pentru a oferi mai multe detalii în legătură cu componența metalografică a obiectelor în cauză, două dintre piese au fost analizate prin metoda XRF iar rezultatele prezintă cuprul ca principala materie primă utilizată în confecționarea celor două inele analizate. Desigur, aceste rezultate nu confirmă faptul că întreg lotul de materiale a fost confecționat exclusiv din cupru, însă coroborând analiza vizuală a pieselor cu rezultatele XRF, putem presupune, cu rezervările de rigoare, faptul că principală sursă de materie primă utilizată a fost cuprul.

Astfel, în cazul piesei descoperite la Criciova, jud. Timiș (**pl. 3/2**), din analiza XRF a rezultat faptul că metalul principal utilizat în procesul de fabricare al piesei a fost cuprul, pe lângă acesta regăsindu-se în cantități mai mici plumbul și staniul (**Fig. 1**).

Cu: 95.61 ± 0.04%
Pb: 1.93 ± 0.04%
Sn: 1.30 ± 0.02%
Fe: 0.71 ± 0.03%
Ag: 0.13 ± 0.01%
Ti: 0.12 ± 0.09%
Sb: 0.12 ± 0.03%
Ni: 0.06 ± 0.02%
Co: 0.01 ± 0.02%

Fig. 1.

Cu: 83.28 ± 0.05%
Sn: 10.80 ± 0.04%
Pb: 4.31 ± 0.05%
Fe: 0.70 ± 0.03%
Ti: 0.32 ± 0.10%
Sb: 0.24 ± 0.03%
Ag: 0.21 ± 0.01%
Ni: 0.05 ± 0.01%
Co: 0.04 ± 0.02%
Zn: 0.03 ± 0.03%
Cd: 0.01 ± 0.01%

Fig. 2

În ceea ce privește inelul descoperit în apropiere de localitatea Brănești, jud. Timiș (**pl. 3/1**), întâlnim o compoziție metalografică similară ca și în cazul piesei precedente. De această dată însă, cuprul se regăsește doar în proporție de 83%, în timp ce procentajul de staniu este considerabil mai ridicat, ajungând la 10%, situație valabilă și în cazul plumbului, acesta din urmă fiind prezent în proporție de 4% (**Fig. 2**).

Inelele joacă un rol important în universul lumii medievale, reprezentând în același timp una dintre cele mai răspândite și prestigioase tipuri de podoabe. Așa cum am menționat anterior, cele mai simple modele de inele erau purtate și utilizate atât de către clasa de mijloc cât și cea de jos, lucru confirmat de numărul mare de piese descoperite în necropolele și așezările medievale. De asemenea, marea majoritate a modelelor se adresau ambelor sexe, putând fi folosite fără deosebire atât de femei cât și de bărbați. În cazul în care veriga unui inel era mult prea mare sau mult prea mică pentru a fi folosită pe degetul inelar sau pe cel mediu, se foloseau celelalte trei degete ale mâinii, policele, indicele sau degetul mic⁵. Pieseile produse din aur sau argint reprezentau o categorie superioară de podoabe, accesibile doar celor din păturile sociale superioare, reprezentau un bun de prestigiu și aveau menirea de a reflecta statutul social și potența financiară a deținătorului. De cele mai multe ori, odată cu decesul unei persoane, aceasta era înhumat împreună cu o parte din podoabele și bijuteriile pe care le deținea, printre acestea numărându-se desigur și inelele. Pe lângă clasicele și consacratele roluri de podoabe sau sigilii, anumiți cercetători sunt de părere că inelele ar fi putut îndeplini și un rol spiritual, servind drept amulete⁶. Piese similare din punct de vedere stilistic și tipologic, au fost descoperite pe întreg teritoriul Banatului, atât în România cât și în Serbia. Referindu-ne la inelele cu chaton databile în secolele XII–XIII, analogii se pot găsi în descoperirile de la Hodoni-Pociroane⁷, Svinița-Km Fluvial 1004⁸, Gornea⁹, Timișoara¹⁰, Ilidia-Cetate¹¹, Gornea-Căunița de Sus¹², Ilidia-Oblița¹³, Gornea-Țărcheviștede¹⁴, Banatsko-Arandelovo¹⁵ și Vărădia¹⁶.

Pentru zona Banatului, la nivelul secolelor X–XIII, marea majoritate a inelelor similare cu cele prezentate de noi, au fost descoperite în cadrul unor contexte funerare, mai exact au fost descoperite în urma cercetării unor necropole sau morminte izolate. Astfel, nu putem considera deplasată posibilitatea existenței unor necropole sau morminte izolate în preajma locațiilor în care au fost descoperite materialele din această lucrare. Desigur, această ipoteză poate fi confirmată doar în urma unor cercetări arheologice invazive.

Listă figuri

- Pl. 1 Inele în stare bună de conservare – desen Alina Gheorghe
 Pl. 2 Inele în stare medie de conservare – desen Alina Gheorghe
 Pl. 3 Inele în stare precară de conservare – foto autor
 Fig. 1 Rezultate XRF – Inel Criciova, jud. Timiș
 Fig. 2 Rezultate XRF – Inel Brănești, jud. Timiș

Bibliografie

- Dumitriu 2001 Dumitriu Luminița, *Der Mittelalterliche Schmuck Des Unteren Donaugebietes Im 11.–15. Jahrhundert*, București, 2001.
 Oța 2005 Oța Silviu, *Necropolele din orizontul sud-dunărean 2 pe teritoriul Banatului (sfârșitul sec. al XI-lea – sec. al XIII-lea. În: Relații interetnice în Transilvania (sec. XI–XIII)*, București, 2005, 171–217.
 Oța 2009 Oța Silviu, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (sec. X–XIV)*, Sibiu, 2008.

⁵ Rusu 2019, 491.

⁶ Oța 2005, 199.

⁷ Oța, 2008, 110.

⁸ Oța 2008, 110–112.

⁹ Țeicu, 2009, 64, pl. 14.

¹⁰ Țeicu 2009, 64, pl. 14.

¹¹ Oța 2008, 112–113

¹² Oța 2008, 112.

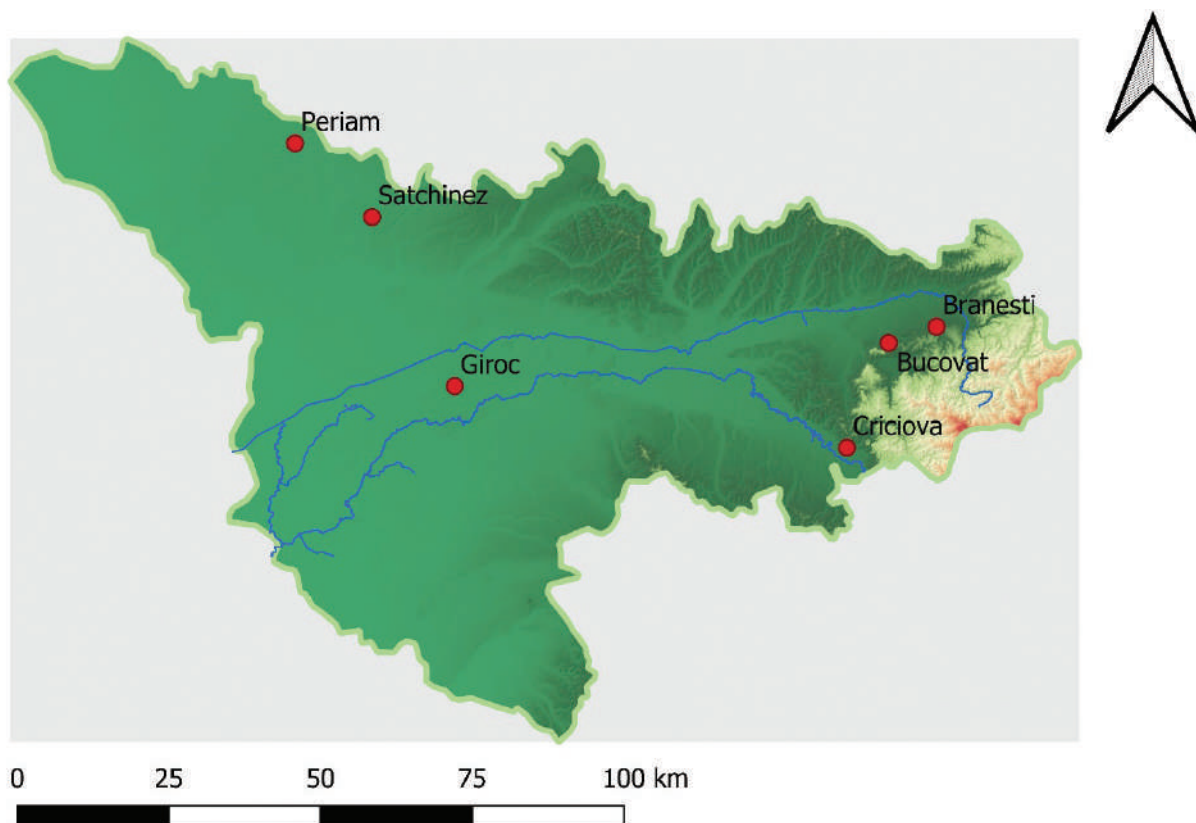
¹³ Oța 2008, 114.

¹⁴ Oța 2008, 114.

¹⁵ Oța 2008, 111.

¹⁶ Țeicu, 2009, 70, pl. 20.

- Rusu 2019 Rusu Andrei Adrian, *Castelul și spade. Cultura materială a elitelor din Transilvania în evul mediu târziu*, Cluj-Napoca, 2019.
- Țeicu 2009 Țeicu Dumitru, *Arta minoră medievală din Banat*, Timișoara, 2009.

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

RESTAURĂRI COMPARATE: CETĂȚILE ȘOIMOȘ ȘI CÂLNIC, VERSUS SEVERIN ȘI LĂZAREA

*Teodor Octavian Gheorghiu**

Comparative restorations: the fortresses of Șoimoș and Călnic, versus Severin and Lăzarea

Abstract: The study tries to be an x-ray of the phenomenon of the protection and restoration of some ensembles (in this case medieval and with defensive functions) from the last 5–6 decades in Romania. It started from the observation that the old restorations (even from the communist period of the 50s–70s) had real qualities, some of which are still visible today. On the other hand, numerous restorations after 1989 either stalled at various stages of the process or were poorly completed. The share of these defects is higher than those from the communist period. Obviously, the dramatic situation of the 80s (after the abolition of the DMI-Directorate of Monuments) is excluded, when, especially urban ensembles, suffered massive degradation and demolition. In order to demonstrate this fact and to detect the factors favorable or unfavorable to the processes in the two periods, four case studies are proposed (out of the approx. 250 completed so far), dedicated to the citadels of Șoimoș (Arad), Călnic (Alba) and, respectively, Severin (Mehedinți) and Lăzarea (Harghita). They contain short histories of the development of the ensembles and the course of their restoration. The studies are based on specialized literature and my own investigations, as well as on direct contact, starting from the 70s, with the respective ensembles, under restoration and/or after. The resulting photos represent the most objective information.

Keywords: *monument restoration, Șoimoș, Călnic, Severin, Lăzarea*

Cuvinte cheie: *restaurare monumente, Șoimoș, Călnic, Severin, Lăzarea*

I. Scurtă privire asupra protecției și restaurării monumentelor istorice în România de după Al Doilea Război Mondial

Pare ciudat ca subiectul unui articol din 2020 să se refere la operațiuni de cercetare și restaurare de acum 40–50 de ani, altfel decât ca referință bibliografică sau ca parte a istoriei acestei activități. Faptul că le utilizez ca reper pentru evaluarea proceselor care se petrec acum în România, este datorat calității incontestabile a rezultatelor respectivelor restaurări, vizibile la fața locului, studiate și recunoscute chiar în lucrări recente. Calități care reies și prin comparație cu restaurările din fostul bloc comunist european, comparație care nu face decât să confirme similitudinea proceselor din intervalul 1950–1977 sau, prin contrast, degradarea realităților românești de după 1977.

Ajungând în acest punct al observațiilor, consider necesar ca generalităților privind „sumbra perioadă comunistă românească” să li se contrapună informații concrete, detaliate, care să restabilească adevărul, mai ales în ceea ce privește protecția și restaurarea monumentelor istorice, subiecte delicate și evaluate sumbru mai ales ca urmare a politicilor (devenite, evident, aberante) din ultimul deceniu al puterii comuniste. Prin aceasta vreau să nuanțez judecățile de valoare, remarcând parcursul neomogen, divers, putându-se surprinde o anumită etapizare a realităților comuniste din acest sector. Astfel, pot fi definite cel puțin trei etape (urmând perioadei 1944–1948, când fosta Comisie a Monumentelor funcționa încă): 1948–1952/55 (desființarea sistemelor de protecție interbelice, înlocuite prin improvizatele „Comitetul pentru Așezăminte Culturale” și „Direcția Artelor Plastice” din cadrul Comitetului pentru Artă), 1952/55–1975/77 (reînființarea și funcționarea Direcției Monumentelor Istorice – DMI, în felurite variante) și 1975/77–1989 (desființarea DMI, înlocuirea ei cu Direcția pentru Patrimoniul Cultural Național-DPCN, atunci funcționând în contextul noilor legi ale sistematizării și construcțiilor)¹.

* Cercetător independent; e-mail: togheorghiu@gmail.com.

¹ Pentru această istorie a funcționării DMI: Greceanu 1995, 87–90; Opreș 1986, 179; <https://patrimoniu.ro/institutul-national-al-patrimoniului/istoricul-inp>, accesat în 8 ianuarie 2020.

Au fost câțiva „îngeri păzitori” ai domeniului aflați în funcții de decizie (chiar dacă li s-au atribuit unele compromisuri – de neevitat, în acele condiții, ca, de altfel în orice alte condiții în asemenea posturi). Ei au vegheat la organizarea protecției și restaurării monumentelor istorice din România comunistă și pentru utilizarea în funcții de conducere a unor profesioniști de foarte bună calitate. Unul a fost profesorul arhitect Nicolae Bădescu, șeful Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematisare (CSCAS) din intervalul 1952–1968, un altul a fost ministrul culturii, profesorul arhitect Pompiliu Macovei. În organizarea DMI se remarcă contribuțiile hotărâtoare ale arhitectului Virgil Bilciurescu (primul director al DMI) și inginerului Victor Munteanu (directorul tehnic al DMI în 1959–1974)².

În prima etapă, de suspendare, practic, a acestor operațiuni de restaurare (cu excepția unora dintre cele deja începute în perioada anterioară), s-au realizat câteva reconstrucții, mai ales urbane, ca urmare a distrugerilor cauzate de război; în etapa a doua, de funcționare a DMI, acest organism a fost dotat cu toate prerogativele și mijloacele unei reale protecții, cercetări, proiectări și restaurări de monumente istorice de cele mai diferite categorii și din toate regiunile țării, elemente asupra cărora voi reveni. În fine, a treia etapă este, la o privire atentă, contradictorie. Dacă politicile statale globale aveau drept țintă sistematizări ale localităților, sistemelor fluviale și a unor anumite teritorii (prin care au dispărut numeroase arii importante rurale și mai ales urbane istorice), ignorându-se complet categoria monumentelor istorice și chiar debarasându-se în mod intenționat de ele, există câteva intervenții (mai mult sau mai puțin mascate) care au permis salvarea unora, fenomen asupra căruia voi reveni de asemenea. Față de această etapizare, în lucrări relativ recente, etapa comunistă este considerată, unitar, ca „Etapa restaurărilor de după cel De-al Doilea Război Mondial” sau, respectiv, etapa IV, 1945–1990, „Tendințe de după război”³.

În perioada de după 1989 „reconstrucția” sistemului de protecție și restaurare/reabilitare a monumentelor istorice s-a produs cu dificultate și oscilând între reușite și eșecuri. Între elementele pozitive, trebuie amintită reluarea/continuarea cercetărilor arheologice, istorice, urbanistice, arhitecturale și tehnice, unele cu fonduri și prin firme private. S-a publicat și se publică foarte mult, divers și, în mare măsură, serios. În fine, s-au reconstituit sistemele de protecție și verificare, asociate celor care asigură proiectarea, finanțarea și execuția. Între nereușite (ezitări și decizii politice care indubitabil au afectat și afectează procesul), trebuie remarcat că, după o serie de manevre oculte care au limitat autonomia și forța Direcției Monumentelor Istorice, centrul acestor organizări care operează, preponderent, asupra obiectivelor conținute de Lista Monumentelor Istorice-LMI (anexă a Legii Monumentelor Istorice nr. 422 din 2001) a devenit Ministerul Culturii, prin noua Direcție inclusă ministerului. Prin asta, problematica respectivă (de maximă importanță națională) a fost politizată, depinzând de coloratura și interesele de moment ale partidelor politice. LMI a fost actualizată de trei ori până în prezent. Comisia Națională a Monumentelor Istorice, ca for științific, dar cu rol doar consultativ, este secondată în teritoriu de comisii zonale. Câteva zeci de monumente din toate regiunile și etapele istorice au fost introduse pe listele UNESCO; altele sunt pe listele de așteptare. În concluzie, aparent, cu excepția prerogativelor actuale, limitate, ale forurilor protecției și restaurării monumentelor istorice, organizarea întregului sistem pare a fi suficient de bine realizată și compatibilă cu sistemele europene. Realitatea demonstrează că nu e suficient.

II. Studii de caz – etapa comunistă

Urmând acestor generalități care nu reușesc să furnizeze suficiente elemente de analiză valorică a restaurărilor corespunzătoare celor două mari etape descrise mai sus, o detaliere a proceselor, împreună cu contextele în care s-au petrecut, poate face mai multă lumină. Mă refer la cele două restaurări care apar în titlu, a cetăților Șoimoș din județul Arad și Călnic din Alba.

II.1. Șoimoș/Solmos, Soimosfalva, Solmus, Solymos, jud. Arad-cetatea

Este amplasată pe un bot de deal stâncos din nordul Văii Mureșului, având o largă perspectivă asupra traseelor de tranzit care urmăreau valea care era, cel puțin în Evul Mediu, una dintre cele mai active căi de comunicație din zonă, pentru mărfuri și, în special pentru sarea exploatată în Transilvania. Este motivul

² Greceanu, 1995, 87–89; Greceanu, 2006, 95.

³ Curinschi-Vorona 1996, în special capitolele „Teoria și practica restaurărilor din România” (156–194) și „Categoriile lucrărilor de restaurare” (246–315); Criticos 2011, 8–29.

pentru care, pe cursul inferior (Deva-Nădlac) au apărut numeroase așezări portuare, puncte de control și vamă, protejate prin cetăți și castele.

Cetatea medievală suprapune un important sit dacic (așezare și o fortificație/davă) descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice din 1967, premergătoare restaurării care urma. Unicul reper documentar care indică un termen „ante quem” al ridicării cetății, este documentul din 1278, în care „castrum Solmus” este cedat de Paul (Pavel) Ban de Severin lui Posa, nepot de frate, după ce îl cedase înainte fratelui său Nicolae. Ca atare, Paul pare a fi inițiatorul edificării cetății, cândva în intervalul 1272–1275. În 1310 și 1311, doi castelani de Șoimoș sunt amintiți a fi și comiți de Arad – Alexandru, respectiv Dominic. În 1315 devine cetate regală, iar pe întreg parcursul secolelor XIV–XV, este prezentă în numeroase documente care îi arată importanța. În prima jumătate a sec. al XV-lea cetatea trece de la un proprietar la altul, regele donând-o sau reluând-o ca urmare a unor evenimente militare și politice la care familiile respective participă. Prin 1445 sau 1446 cetatea ajunge în proprietatea lui Iancu de Hunedoara, regele Ladislau al V-lea părând a oficializa această posesie abia în 1453. În aceeași perioadă sunt posibile lucrări la cetate, similare cu cele întreprinse de Iancu la cetățile și castelele Severin, Timișoara, Hunedoara, Lipova etc., pentru aducerea la zi a sistemului defensiv, în contextul ofensivei otomane în Balcani și a incursiunilor la nord de Dunăre. După moartea lui Iancu, cetatea aparține familiilor Báthory, Banffy și altor apropiați ai regelui Matei Corvin și, în fine, în 1510, lui Gheorghe de Brandenburg, căsătorit cu Beatrix de Frangepan, văduva lui Ion Corvin, fiul natural al regelui Matei Corvin. La mijlocul sec. al XVI-lea, este implicată în luptele dintre susținătorii lui Ioan Zápolya și a lui Ferdinand de Habsburg, iar în 1541–43 devine reședința văduvei lui Zápolya, Izabella. În 1552 Șoimoș este cucerit de turci; în 1595, în cursul evenimentelor din timpul lui Mihai Viteazul, este recucerită de creștini, iar în 1600, Bethlen Gábor o cedează turcilor, care o stăpânesc până în 1688. Prin 1660 Evlia Celebi trecând prin zonă, lasă o descriere detaliată, care merită a fi luată în considerare în viitoarele tentative de reconstituire. După o serie de evenimente târzii, din sec. al XVIII-lea, care nu-i modifică caracteristicile, cetatea este părăsită în 1788 și rămâne destul de bine conservată. Astfel își păstrează alcătuirea, tipică pentru cetățile și castelele medievale de înălțime, care au evoluat mult timp, adaptându-se tehnicii militare și armamentului. Este compusă din două incinte relativ concentrice, un șanț sec tăiat în stâncă și un acces dinspre vest, rezolvat printr-un drum pe piloni de piatră, traversând șanțul. În afara acestui complex, spre nord-est, se păstrează ruina unui bastion de artilerie de tip „pană”. Către sfârșitul sec. al XIX-lea devine protejată ca monument istoric și face obiectul primelor cercetări (documentare, relevu, arheologie etc.), într-un moment în care păstra numeroase elemente de detaliu care vor dispărea între timp. Dintre rezultate, se cunosc două: planul realizat în 1888 de Eisenkolb Aurél (republicat de Theodor Trăpcea în 1969, desenul surprinzând anumite componente ale cetății care au dispărut ori s-au transformat între timp) și relevul realizat în 1892 de un colectiv coordonat de prof. Czizler de la Facultatea de Arhitectură din Budapesta (cu secțiuni și detalii reflectând o realitate dispărută sau imaginând eventuale reconstrucții). Aceste cercetări și relevee, precum și starea destul de bună a ansamblului (ruinat, dar păstrând numeroase componente de arhitectură și detaliu) i-a încurajat pe numeroși specialiști din ultimul secol, să propună cronologii și reconstituiri ale cetății în evoluția ei. Majoritatea au fost de acord că începutul poate fi pus în legătură cu acele documente de la cumpăna secolelor XIII–XIV și este reprezentat de incinta interioară, cu câteva turnuri pe contur, un acces printr-un turn spre vest și clădiri interioare datorate unor intervenții mult mai târzii. A doua incintă, mai evoluată din punct de vedere militar, modifică sistemul defensiv. Șanțul devine mai lat, este traversat prin podul pe piloni amintit anterior, accesul este condus într-o manieră mai complicată printr-un pons-levis către o nouă poartă străpungând în sud incinta interioară, noul zid este scund și dotat cu contraforturi puternice, sistemul fiind completat prin câteva platforme de artilerie primitive. Ca datare este propusă epoca lui Iancu. Intervențiile gotice târzii și renaștentiste din curtea interioară ar aparține perioadei sfârșitului sec. al XV-lea – începutul sec. al XVI-lea, fie epocii lui Matei Corvin, fie celei a lui Ioan Zápolya și/sau soției sale, iar bastionul, intervenției din timpul lui Ioan Sigismund⁴.

În august-septembrie 1967, DMI, din cadrul Institutului de Studii și Proiectare pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare (ISCAS), declanșează o cercetare arheologică împreună cu alte operațiuni preliminare (relevu, ridicare topografică și fotogrametrică, studii geotehnice) proiectului de

⁴ Pentru datele istorice: Gerő 1955, 64, 212; Anghel, 1972, 43, 53–55, 57, 63, 64, 67; Lanevschi 1977, 563–565; Gheorghiu 1985, 39, 71, 112, 113, 154, 156–157, 225, 228; Rusu, Pascu Hurezan 1999, 75–96.

consolidare-restaurare. Cercetarea condusă de Nicolae N. Pușcașu și cu participarea sporadică a arheologului Florin Medeț, este precedată de câteva sondaje făcute în 1966 și în primăvara lui 1967 de arheologii Marius Moga și Florin Medeț, ambii de la Muzeul Regional al Banatului, cercetări necesare clarificării unor probleme de reconstituire a etapelor evoluției monumentului și cunoașterii unora dintre elementele subterane sau ascunse. Cercetarea face obiectul unui raport semnat de N. N. Pușcașu, care numără 25 de pagini⁵. Din documentele dosarului reiese că cercetarea a fost realizată de DMI-ISCAS la cererea DSAPC Timișoara, care era proiectantul inițial al consolidării și restaurării monumentului. Dar, ca urmare a solicitării din aprilie 1964 a directorului tehnic al DSAPC Timișoara, arh. C. Vodă, pentru ca (datorită complexității demersului), proiectarea să fie preluată de DMI, există adrese din 1964 ale directorilor DMI – arhitecții R. Bordenache și Gh. Curinschi, prin care se comunică Sfatului Popular al Regiunii Banat că proiectul de consolidare și restaurare al cetății este înscris în planul DMI din sem. II 1964. Șeful de proiect era arh. Olga Băzu, dar în derularea lui au fost implicați arhitecții Florica Dumitriu, Ștefan Balș, Eugen Apostol (făcând parte din comisiile deplasate pe șantier), istoricul Oliver Velescu de la DMI, ing. Gh. Goldiș, de la DSAPC Timișoara, care coordona șantierul de consolidare, început în 1964. De asemenea, dosarul conține numeroase schimburi de mesaje ale participanților și adrese ale celor doi directori de sector ai DMI, unele cu adnotări ale directorului Grigore Ionescu, solicitând un set suplimentar de cercetări și deplasări ale unor comisii la fața locului.

Dosarul este extrem de interesant pentru reconstituirea modului în care se derula un proiect de restaurare al DMI, în anii '60 și a diverselor relații cu specialiștii și oficialitățile locale. Importante pentru istoria cetății sunt câteva descoperiri arheologice făcute cu acea ocazie și anume: locuirea dacică densă, centrată pe o davă, locuire în limitele căreia este edificată cetatea medievală, precum și o locuire de secol XII – început de secol XIII, de sub nivelul de edificare al cetății, fără să fie clar dacă are legătură sau nu cu preliminariile edificării cetății medievale. În fine o descoperire importantă este reutilizarea unei porțiuni din curtea primei incinte și a turnului de nord-vest (tencuit în zona de inserție, ceea ce dovedește o schimbare a contextului imediat) în edificarea incintei interioare, ceea ce adaugă o altă etapă (posibil, cea inițială) celor cunoscute. Autorul, N. N. Pușcașu, propune că această primă etapă este cea la care face referire documentul din 1278, dar, este evident că poate fi mai veche, urmând ca noi cercetări (care n-au mai avut loc) să elucideze problema. De asemenea, în afara unor observații de detaliu asupra componentelor cetății și eventualelor cronologii ale edificărilor, se conchide că noul șanț de apărare este realizat prin lărgirea celui săpat pentru etapa de funcționare a primei incinte, prilej cu care este realizat și noul acces în cetate. Se observă, apoi, fără a fi făcute propuneri legate de funcționalitate și cronologie, cele două ziduri din nord-estul cetății⁶, care sunt în fapt două laturi ale bastionului-pană amintit anterior.

Prin lucrările de consolidare și restaurare realizate după proiectul Direcției Monumentelor Istorice, se reface portalul de acces în incinta exterioară, cu elementele sale auxiliare, precum și podul de acces de peste pilonii care traversează șanțul. Această ultimă amenajare a rezistat până la mijlocul anilor '80, când dispar toate elementele de lemn, acum rămânând doar pilonii de sprijin. De asemenea, se consolidează, prin plombare și printr-o structură din beton armat aparentă, corpurile interioare de clădiri și parte din ziduri. Între timp, o bună parte dintre aceste lucrări sunt deja deteriorate, ca și zidurile și elementele de detaliu (ancadramente, console, cornișe etc. chiar dacă au fost consolidate sau parțial refăcute), care s-au prăbușit și continuă să se prăbușească. Sunt degradări progresive, lesne observabile pe setul de fotografii anexate.

La începutul anilor '2010 se prefigura o nouă etapă de intervenție la cetate, pentru care s-a realizat o ridicare topografică detaliată, un nou relevu, studiu geotehnic și o nouă documentare bazată pe un studiu istoric care conținea și o serie de recomandări privind limitele intervenției, urmate de câteva schițe de proiect de consolidare, restaurare și punere în valoare. Studiul istoric conținea o serie de noutăți. Între acestea: sugerarea (anterioară accesului la dosarul cercetării arheologice din 1967) existenței unei etape (cca 1270), anterioare edificării incintei interioare (datată după 1315). În această etapă timpurie, turnul de nord-vest ar fi avut rol de donjon și va fi fost reutilizat în organizarea incintei interioare câteva decenii

⁵ Pușcașu 1967: „...în scopul de a obține informațiile științifice preliminare întocmirii fazei S.T.E. a proiectului de consolidare, restaurare și valorificare muzeistică a monumentelor cetății.” Fotocopia dosarului raportului (“ISCAS-Șoimoș, Arad-cetate cercetări arheolog. 1967”), care conține, în afara raportului, numeroase adrese și anexe, dar din care lipsesc planurile sau secțiunile, am obținut-o, grație amabilității lui Emil Lupu, căruia îi mulțumesc încă odată.

⁶ Pușcașu 1967, passim.

mai târziu. De asemenea, bastionul din est este datat ante 1551/1552, adică imediat anterior cuceririi otomane⁷. Demersul a fost suspendat în 2012–13 și, ulterior, în ciuda lansării de către Consiliul Județean Arad, în două rânduri, a licitației pentru proiectare, nici o firmă nu s-a înscris în acest program.

II.2. Călnic/Kelling/Kelnek, jud. Alba-reședința nobiliară/cetatea țărănească

Inițial, în secolul al XIII-lea, la Călnic a fost ridicată reședința greavului „Chyl de Villa Kalnuk” (Călnic), proprietarul satului menționat în 1269 și fondat probabil pe la începutul sec. al XIII-lea. Documentul din 1269, dat de regele Ștefan al V-lea, era de înzestrare a respectivului Chyl cu proprietăți întinse, ca urmare a ajutorului dat regelui în timpul confruntărilor cu Bela al IV-lea. Prima incintă, datată, prin urme arheologice, imediat după 1269, conținea donjonul și o clădire suprapusă ulterior de capelă, zidul de incintă și turnul de poartă, probabil și turnul din sud-est, exterior. Donjonul poate fi datat mai precis în jur de 1272, prin bifora care era parțial astupată de tencuiala târzie și care are similitudini în mediul cistercian transilvănean și din Ungaria. Incinta rămâne în posesia familiei de Kelling până în 1430, când ultimul moștenitor o vinde comunității săsești și părăsește zona. Acest episod local trebuie evaluat și în contextul zonal, afectat de atacurile otomane mai ales împotriva Transilvaniei de sud, începute în 1420 și repetate în 1421, 1432, 1435 și în special în 1438, când armata otomană condusă de însuși sultanul Murat al II-lea devastează întreg teritoriul. Atunci este cucerită și cetatea Călnicului, urmele de arsură descoperite arheologic confirmând evenimentul. Etapa următoare în evoluția ansamblului reprezintă ridicarea capelei (cândva în sec. al XV-lea) și a corpului de cămări de alimente ale familiilor comunității săsești (sec. XV–XVI) adosate zidului de incintă pe tot conturul lui (acum păstrate mai ales, ca ruine, în sectorul de est și nord) și construirea celui de-al doilea zid de incintă, exterior primului și dotat cu un „bastion semicircular” (de fapt, un turn multietajat de artilerie). Cu această ocazie se supraetajează donjonul, se dotează suplimentar cu guri de tragere și se complică accesul în cetate, printr-un soi de barbacană care leagă turnul de poartă de al doilea zid. Toate acestea sunt datate după cca 1625 și reprezintă ultima etapă a transformării reședinței nobiliare în cetate țărănească⁸. E o formulă întâlnită în mai multe cazuri din aria transilvăneană ocupată de comunități rurale libere. La ele se adaugă fortificarea bisericilor parohiale.

În perioada modernă, după un ultim atac de la începutul sec. al XVIII-lea suportat de cetate, ea este părăsită treptat și întrebuințată doar ca loc de depozitare, cel puțin până în sec. al XIX-lea. În 1940 este afectată de cutremur și în 1956 de o gravă inundație. În anii ‘50, cu toate că era în folosința parohiei reformate, la subsolul donjonului se instalase depozitul de vinuri al Gostatului, ceea ce a produs unele distrugerii ansamblului. Ruinarea este implicită și a impus lucrări importante de consolidare și restaurare, bazare pe studiul istoric al lui Oliver Velescu, fiind precedate și însoțite de cercetări arheologice conduse de Radu Heitel și O. Floca⁹. Desfășurate sub egida DMI în intervalul 1961–64 sau 1960–63, 1961–1964 sau 1962–67 (diferențele sunt datorate diverselor surse)¹⁰ și conduse de arh. Ștefan Balș, intervențiile au presupus renunțarea la câteva clădiri-parazit, consolidarea turnului de poartă (printr-o rețea de grinzi și stâlpi din beton armat, înglobată în zid, deci invizibilă; golul interior este păstrat) și a zidului interior de incintă (prin centuri locale și contraforți din beton armat, aparenti, vizibili), consolidarea și restaurarea sub formă de ruină a cămarilor adosate zidului. De asemenea, au fost restaurate donjonul (consolidat printr-o rețea de centuri din beton armat inserată zidului (deci invizibilă) și grinzi din beton armat aparente, amplasate în locul fostelor planșee din lemn) și capela¹¹. Evaluând global calitățile intervenției, este de remarcat finețea soluțiilor, care acoperă toată gama conceptuală disponibilă și acceptată în mediul

⁷ Pentru studiul istoric: Gheorghiu 2011, 14–27. Acesta detaliază evoluția cetății, îi descrie situația din acel moment și constituie baza temei de proiectare.

⁸ Datele istorice sunt extrase din: Heitel 1968, 6–25; Gheorghiu 1985, 76, 80, 125, 189, 231, 234; Ignat 1997, 182–185; Fabini 2012, 112.

⁹ Rus 2011, 192–199, unde se descrie detaliat procesul de evaluare a situației, de pregătire a proiectului, de proiectare și execuție, făcând trimitere la conținutul proiectului A28/1961, din Arhiva INP, Fond DMI, dosare 3228, 3231. Specialiștii implicați: Eugenia Greceanu (deplasare de informare), O. Velescu (studiu istoric), R. Heitel și O. Floca (arheologie), Șt. Balș și Rodica Bordenache (proiect consolidare și restaurare).

¹⁰ *Cronică* 1970, 73, datează desfășurarea șantierului în intervalul 1961–1964; consider că, date fiind sursele utilizate în acest articol, este cea mai credibilă variantă; mai exact, referatul de deplasare al Eugeniei Greceanu este datat 23 aprilie 1960, iar proiectul este datat 1961 (vezi ante, Rus 2011).

¹¹ Heitel 1968, 25–26; Balș 1964, 38–51; Ignat 1997, 185; Fabini 2012, 113; Rus 2011, 192–199.

restauratorilor din acea perioadă, de la mascarea noilor elemente necesare consolidării (atunci când calitatea arhitecturii o impunea), la relevarea lor frustă, permițând preservarea aproape în întregime a zidăriei medievale și, implicit, o evaluare corectă a raportului vechi-nou. Unul dintre aspectele urmărite în mod special de restaurator a fost, după propria mărturisire, respectarea și menținerea atmosferei plină de farmec a cetății, la care participau patina zidurilor, unduirea terenului înierbat și vegetația spontană¹². Este o opțiune care le lipsește majorității restauratorilor actuali, grăbiți să defrișeze (chiar impunând defrișarea) și să înnoiască cât se poate de mult imaginea monumentului.

Începând cu 1994, anul înființării asociației „Ars Transsilvaniae”, la inițiativa istoricului Marius Porumb, devine centru cultural și științific administrat de ea, iar din 1999 face parte din Patrimoniu Mondial UNESCO. Pentru a-și îndeplini noile roluri, cetatea a suferit o serie de intervenții de refacere ale unor finisaje interioare (păstrându-se cele exterioare de acum 50 de ani) și reamenajare, în scop cultural și turistic a donjonului, a corpului de lângă acces și capelei.

II.3. Concluzii etapa comunistă

Referitor la cele două studii de caz, se pot trage câteva concluzii privind caracteristicile-cheie ale proceselor respective, rezultând și elemente de comparație cu ceea ce s-a petrecut cu rezultatele lor în ultimul timp. În primul rând, detaliind istoricul refacerii sistemului de protecție și restaurare post-belică prezentat mai sus, trebuie remarcată atât continuitatea unor instituții și utilizării unor specialiști formați în perioada interbelică (elemente esențiale în reconstrucția sistemelor de protecție în noul context), precum și elementele de noutate – cel puțin formală¹³.

Așadar, către sfârșitul epocii staliniste, în anii 1952–55 încep din nou să funcționeze **instituții** și **legislații** ale protecției monumentelor istorice: „Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Construcții” (cf. HCM 2447/13 nov. 1952) cu atribuții și în domeniul acesta și, în fine, „Direcția Generală a Monumentelor de Arhitectură” (cf. HCM 661/1955, pe lângă care funcționa „Comisia de Avizare” a acestei direcții). Un atelier de proiectare pentru restaurarea monumentelor de arhitectură a fost înființat în 1953 și pus sub conducerea arhitectului Ștefan Balș, atelier care va fi transferat în 1959 la Direcția Monumentelor Istorice-DMI (cf. HCM 781/1959) și va funcționa până la desființarea sa din 1977. În 1955 apare și lista oficială a monumentelor istorice, aprobată prin HCM 1160/1955, care cuprinde 4345 de obiective, precum și „Regulamentul privind protejarea, restaurarea și folosirea monumentelor de cultură” (HCM/23 iunie 1955).¹⁴

Revista care a debutat în 1908 este desființată în 1945 și re apare sub forma BMM (Buletinul Monumentelor și Muzeelor) în 1958, apoi BMI (Buletinul Monumentelor Istorice) din 1970 și RMM-MIA (Revista Monumentelor și Muzeelor – Monumente Istorice și de Artă) din 1974¹⁵. Lor li se adaugă câteva publicații specializate, editate de DMI, de mic tiraj și circulație restrânsă, referitoare la lucrările de restaurare curente.

Direcția Monumentelor Istorice-DMI reprezenta forul în cadrul căruia se derulau toate activitățile de pregătire și executare a lucrărilor de restaurare (studii istorice, de parament și arheologice, proiectare-verificare-avizare, execuție și punere în valoare)¹⁶ și conținea întreaga gamă de specialiști necesari unor lucrări complexe și meșteri specializați care, în 1977, erau estimați la cca 3.000¹⁷. Era un organism autonom care funcționa impecabil. În intervalul 1954–1974 au fost deschise 104 șantiere de restaurare, aproape toate fiind finalizate¹⁸. Numărul pare exagerat (fiind pus în circulație către sfârșitul anilor '80, ani de restriște pentru patrimoniul național, dar cu încercări propagandistice de reparare/corectare a imaginii

¹² Balș 1964, 51.

¹³ Textul următor cu caracter general, este preluat, cu unele adaosuri și corecții, din Gheorghiu 2019, 585–631.

¹⁴ Vezi nota 1.

¹⁵ Șerban 2009, 135, 136.

¹⁶ În anii '60–'70 existau trei domenii majore în care acționa DMI: „a. Cercetarea, proiectarea și execuția lucrărilor de restaurări și de intervenții urgente la monumentele istorice de primă importanță istorico-arhitecturală...b. Evidența și controlul monumentelor istorice din întreaga țară, inclusiv acordarea asistenței de specialitate și îndrumarea lucrărilor de restaurare...ce se proiectează și execută de alte organizații...c. Avizarea tuturor proiectelor și lucrări de protejare, conservare, consolidare, restaurare și punere în valoare a monumentelor istorice”, cf. Bordenache, Munteanu 1970, 6.

¹⁷ Mănculescu, Mănculescu 2017, 143.

¹⁸ Opreș 1986, 180.

României în lume), dar este real, un relativ recent bilanț ajungând, pentru intervalul 1959–1969, la 102 monumente sau ansambluri restaurate și alte 134 de obiective beneficiind de intervenții de urgență¹⁹.

Este, de asemenea, important de subliniat faptul că **repartiția restaurărilor pe teritoriul țării** era în concordanță cu cantitatea de monumente/zonă, cu calitatea și cu starea lor fizică. Din câte mi-am dat seama (din lecturi și la fața locului) nu s-au făcut discriminări zonale, etnice sau confesionale. În această fază a enunțului, mă rezum a proba aceste afirmații prin două surse. Prima este o listare din 1970 a principalelor lucrări de restaurare din același interval 1959–1969, din care reiese că, din totalul de 96 de șantiere repartizate pe întreg teritoriul României, 34 erau în Transilvania. La acestea se adaugă extrem de numeroase „intervenții urgente”. Dintre cele din Transilvania, 14 aveau drept obiect importante ansambluri defensive (în special cetăți bisericești/cetăți țărănești) săsești și secuiești, la care se adăugau 14 intervenții urgente pentru alte tipuri de obiective. Contează și sumele alocate, câteodată pe 6–7 sau mai mulți ani. Recorduri la scara întregii țări erau bugetele pentru cetatea Făgăraș, cu 11.719.906 lei și pentru operațiunea de cercetare și recuperare parțială a vestigiilor ce urmau să fie acoperite de Dunăre la Porțile de Fier, cu 11.720.440 lei, după care urmau restaurarea „Edificiului cu Mozaic din Constanța” cu 10.981.769 lei, a Mănăstirii Hurez cu 10.454.993 lei și a Mănăstirii Sucevița cu 8.964.423 lei. Restaurarea cetății din Prejmer a costat aproape 6.000.000 de lei, comparabil cu cea a Mănăstirii Dragomirna²⁰. În acest interval a fost alocată suma de cca 155.000.000 de lei²¹.

A doua evaluare aparține reputatului arhitect Hermann Fabini, care nu poate fi bănuț de părtinire. Nu numai că a proiectat numeroase restaurări de ansambluri defensive din zona Sibiului și Mediașului, dar este printre profesioniștii cei mai bine informați asupra tuturor intervențiilor finanțate de stat și de alte surse, în perioada de după 1960. Între cele mai importante restaurări „din inițiativa statului”, realizate prin DMI, le remarcă pe cele de la Prejmer, Sebeș, Călnic, Cricău, Rodbav și Biserica Neagră din Brașov, iar dintre cele „substanțial sprijinite de stat în acțiunea de conservare a cetăților bisericești” le remarcă pe cele din Valea Viilor, Viscri, Hărman, Băgaci, etc²².

În cadrul DMI, uneori în funcții de conducere, au activat **profesioniști de mare prestigiu** și deosebită experiență: Virgil Bilciurescu, Grigore Ionescu, Richard Bordenache, Vasile Drăguț, Ștefan Balș, Rodica Mănciulescu, Virgil Antonescu, Eugen Chefneux, Mariana Angelescu, Ioana Grigorescu, Nicolae Diaconu, Paul Emil Miculescu, Ion Balș, Gheorghe Curinschi, Ion Dumitrescu, Titu Elian, Eugenia Greceanu și alții, care, la rândul lor au format noi generații de specialiști²³.

Unele proiecte precedau cu câțiva ani începutul șantierului și se derulau odată cu execuția, iar șantierele depășeau frecvent 5 ani. Restaurarea mănăstirii Hurez a durat din 1961 până în 1975²⁴! În fine, trebuie arătat că toate proiectele erau precedate de cercetări de arhitectură și documentări fotografice (realizate de cele mai multe ori de membrii colectivului de proiectare) și arheologice realizate de cei mai buni arheologi (mai ales medievști) ai momentului: Dinu V. Rosetti, Radu Florescu, Radu Heitel, Nicolae și Voica Maria Pușcașu, Alexandru Bogdan, Gh. I. Cantacuzino, Mariana Beldie-Dumitrache, Lia și Adrian Bătrâna, Luminița Munteanu-Dumitriu, Alexandru Rădulescu, I. Motzoi-Chicideanu și alții din afara DMI²⁵.

În fine, este important de cunoscut modul în care era asigurată **finanțarea** acestor șantiere, substanțială, după cum s-a putut observa mai sus. Din datele cunoscute (dosare din perioada de maximă activitate, care conțin corespondența internă sau cu diverse foruri externe), rezultă că DMI-ul avea propriul buget. Asta înseamnă că Direcția gestiona autonom fondurile statului (bugetare) alocate. Au existat situații în care se solicitau (și se pare că se obțineau) fonduri suplimentare, necesare unor studii sau lucrări care nu fuseseră anticipate. Acestor finanțări bugetare li se adăugau cele ale unor foruri bisericești (ortodoxe, catolice sau reformate) sau ale unor comunități locale, așa cum s-a întâmplat în cazul reparațiilor sau restaurărilor unora dintre bisericile fortificate din Transilvania. În aceste cazuri proiectarea era asigurată de specialiști ai DMI sau de arhitecți și ingineri agreați de forurile respective.

¹⁹ Cantacuzino 2008, 1.

²⁰ *Cronică* 1970, 73–78.

²¹ Bordenache, Munteanu 1970, 9.

²² Fabini 2012, 97.

²³ Cantacuzino 2008, 1.

²⁴ <https://www.stefan-bals.ro/html/restaurari-bals.html>, accesat în 24 febr. 2019

²⁵ Cantacuzino 2008, 1–2.

Câteva exemple de realizări din categoria fortificațiilor urbane din Transilvania: Mediaș, Sibiu, Sighișoara, Bistrița și Brașov (incintele urbane cu turnuri, bastioane sau alte elemente defensive vizitabile sau transformate în muzee sau dotări turistice). La Mediaș sunt restaurate turnurile Forkesch și Steingässer, ambele transformate în secții muzeale. La Sibiu este restaurată toată latura de sud a fortificației medievale rămase și mare parte din fortificația renesanțistă de pe aceeași latură, cu amenajări peisagere destinate loisirului. De asemenea, este restaurat turnul de poartă (Turnul cu Ceas) dintre Piața Mare și Piața Mică, împreună cu frontul estic al acesteia. La Brașov sunt consolidate și restaurate bastioanele Postăvarilor, Țesătorilor, Graft și zidul de nord al fortificației urbane, iar la Sighișoara majoritatea zidurilor și turnurilor cetății din Orașul de Sus. Eugenia Greceanu, referent pentru Transilvania din acea perioadă, pune aceste reușite pe seama bunei colaborări dintre conducerea orașelor și județelor respective și specialiști, dar remarcă și cel puțin o acțiune regretabilă de demolare a unui fragment de front istoric la Târgu Mureș, pentru inserția noului centru, în ciuda avizului negativ dat de DMI²⁶.

În categoria castelelor și cetăților, se remarcă Hunedoara, Făgăraș, Bran și Cetățuia Brașovului (parțial transformate în complexe turistice și culturale), Râșnov, Târgu Mureș, Călnic, Slimnic. La Sibiu s-au restaurat două reședințe patriciale (casa Altemberger-Primăria Veche și Haller-parțial), iar la Brașov, Casa Sfatului care înglobează un turn medieval de observație²⁷.

Tot în Transilvania s-au produs și numeroase consolidări și restaurări ale unor biserici fortificate: Mediaș, Aiud, Prejmer, Hărman, Csnădie, Csnădioara-Michelsberg, Cristian-Sibiu, Șura Mică, Șura Mare, Dealu Frumos, Merghindeal, Ațel, Biertan, Boian, Cricău, Valea Viilor, Dupuș, Copșa Mare, Dârlos, Curciu, Băgaciu, Alțâna, Rodbav, Viscri, Drăușeni, etc. Unele restaurări au continuat sau au fost inițiate și după desființarea DMI în 1977: Mediaș, Șura Mică, Șura Mare, Gușterița, Turnișor, Csnădie, Valea Viilor, Ighișu Nou, Biertan, Copșa Mare²⁸.

În estul Carpaților pot fi amintite restaurările cetăților din nordul și centrul Moldovei (Suceava și Neamț), a curților domnești (Botoșani, Piatra Neamț, Iași) și mănăstirilor fortificate (Neamț, Putna, Dragomirna, Sucevița, Moldovița, Secu, Slatina, Sihăstria, Probota, Bistrița, Humor, Dobrovăț etc.). La Iași sunt cercetate și restaurate mănăstirile Cetățuia, Galata, Golia și bisericile fortificate Sf. Ion Botezătorul, Vovidenia, Barnovschi, Sf. Sava etc., iar la Galați biserica fortificată Precista. La unele se continuă, la altele se reiau, cu alte idei restauratoare, intervenții mai vechi. De pildă, la biserica mănăstirii Dobrovăț, cele trei turle salvate de restaurarea lui Șt. Balș din anii '40 sunt suprimate prin restaurarea lui N. Diaconu din anii '70–80. În legătură cu corectitudinea acestor decizii, ca și în alte situații, au fost și sunt încă, păreri pro și contra²⁹.

În zona sudcarpatică (Muntenia și Oltenia) se cercetează și restaurează cetățile Turnu Severin, Poenari, Giurgiu, culele din Măldărești, Curtișoara, Broșteni etc., curțile domnești de la Târgoviște, București (Curtea Veche), Mogoșoaia, Potlogi și Curtea de Argeș, curțile boierești din Golești, Strehaia (transformată în sec. al XVII-lea în mănăstire), Herești etc., mănăstirile și schiturile fortificate Hurez, Dintr-un Lemn, Govora, Surpatele, Aninoasa, Cotmeana, Cozia, Cornet, Căluș, Clocociov, Stelea și Dealu (ultimele două în Târgoviște), Brebu, Cernica, Balamuci, Comana etc.). În București se restaurează mănăstirile Mărcuța, Antim, Radu Vodă și se încep lucrări importante la mănăstirea Văcărești, care, în ciuda acestei situații, va fi demolată în anii '80³⁰. În Dobrogea sunt cercetate și restaurate cetățile bizantine și medievale din Enisala, Capidava, Tropaeum Traiani, Dinogetia, Histria etc. (majoritatea cu etape mai vechi, grecești și romane), sau fragmente din componentele defensive antice de la Constanța și Mangalia. Nu toate șantierele au fost finalizate, dar ansamblurile cărora li s-au încheiat lucrările de consolidare și restaurare, au fost transformate în muzee, în diverse ținte turistice (cu dotări destinate cazării și alimentației publice) sau și-au păstrat funcțiunile originare.

Cunoscând nivelul acestor tipuri de intervenții din Europa contemporană, consider că sistemul de cercetare, proiectare, execuție și verificare desfășurat prin Direcția Monumentelor Istorice din România începând cu 1952/55 și devenind mult mai activă după 1959/60, era comparabil cu operațiunile similare din aria central și est-europeană, apropiată istoric și tipologic de realitățile din România. În opinia mea,

²⁶ Greceanu 1973, 1, 41–48.

²⁷ Curinschi-Vorona 1996, 282–311.

²⁸ Fabini 2012, 109–243.

²⁹ Curinschi-Vorona 1996.

³⁰ Curinschi-Vorona 1996, 412 și 444.

în mare măsură, rezultatele au rezistat și rezistă până astăzi, sunt valabile conceptual și tehnic, necesitând doar întrețineri, reparații și aduceri la zi din punct de vedere al unor dotări. Cu alte cuvinte: „Cu reculul celor 40 de ani trecuți de la desființare, putem afirma astăzi că acțiunea fostei Direcții a reușit. A reușit să impună *Monumentul Istoric*, în dimensiunea și valoarea sa patrimonială cea mai largă, prin privilegierea ansamblului asupra părților componente”³¹. Sau: „Cu toate frământările interne, a coteriilor și a micilor bârfe, poate inevitabile și în general explicabile într-un colectiv format din personalități profesionale foarte puternice, trebuie amintit în mod tranșant și fără echivoc că echipa de specialiști de la DMI dintre anii 1958 și 1977 a reușit timp de aproximativ două decenii să realizeze cele mai semnificative lucrări de conservare, restaurare și punere în valoare a monumentelor de arhitectură din țara noastră, nefiind exagerată aprecierea făcută de arh. Eugenia Greceanu că această perioadă a fost „*epoca de aur a restaurărilor din România*”, marcată de activitatea unor profesioniști de excepție...”³².

Sfârșitul acestor realități este brusc. În 1977 „Direcția Monumentelor Istorice” (redenumită în 1975 „Direcția pentru Patrimoniul Cultural Național” – DPCN, a „Comisiei Centrale de Stat a Patrimoniului Național”)³³ este desființată și înlocuită cu „Direcția Economică și a Patrimoniului Cultural Național” – DEPCN, din cadrul „Consiliului Culturii și Educației Socialiste”³⁴. Ca urmare, după cum se știe, mai ales în contextul programelor comuniste de sistematizare a teritoriului și localităților, consecințele vor fi dramatice: numeroase șantiere de restaurare abandonate, altele neîncepute, toate acestea grăbind ruina multor monumente. Câteva exemple, doar dintre cele știute și vizitate de mine la scurt timp după dispariția DMI: Suceava (Cetatea de Scaun și Mănăstirea Zamca), curțile domnești din Curtea de Argeș și Potlogi, mănăstirea Negru Vodă din Câmpulung Muscel, mănăstirile Berca și Bradu-Buzău, bisericile fortificate din Drăușeni și Dobârca, castelul din Criș. Noile structuri care au luat loc Direcției au reușit doar în mică măsură să salveze acest patrimoniu³⁵, cu atât mai mult cu cât se declanșase acțiunea de sistematizare și reconstrucție a satelor și orașelor, prin care s-au distrus numeroase ansambluri și clădiri istorice și s-au deformat mentalități în întreg spectrul social și profesional. Numeroase clădiri și ansambluri cu șantiere aflate în curs în 1977, au ajuns în stare de ruină avansată din cauza abandonului și spolierii. Dar, miraculos, în ciuda acestor politici, câteva șantiere au continuat, unele fiind finanțate de stat, altele de instituții bisericești. La lista anterioară a bisericilor fortificate transilvănene (Mediaș, Șura Mică, Șura Mare, Gușterița, Turnișor, Cislădie, Valea Viilor, Ighișu Nou, Biertan, Copșa Mare, datorate în mare măsură arhitectului Hermann Fabini) se pot adăuga restaurările de la mănăstirile Putna, Bogdana, Tazlău (arhitectul Șt. Balș în colaborare cu arh. V. Antonescu)³⁶.

În ceea ce privește istoria recentă a celor două ansambluri care au făcut obiectul studiilor de caz, ea este, așa cum este surprinsă de altfel de acestea, cel puțin contradictorie. Șoimoșul a rezistat până acum 30–40 de ani, în acest moment fiind într-o stare mai proastă decât în anii '60. Încercările recente de restaurare și punere în valoare, au eșuat una după alta și, cu cât trece timpul cu atât costurile vor fi mai mari. Călnic este într-o stare mai bună. Profitând de durabilitatea restaurării lui Ștefan Balș, noile intervenții n-au făcut decât să împropăteze finisajele interioare (cu materiale mai modeste calitativ și mult mai perisabile) și să adapteze ansamblul unor funcțiuni care îl pun în valoare conform practicilor contemporane și gusturilor vizitatorilor. Noul statut de monument UNESCO îi consolidează prestigiul, în ciuda mutațiilor etnice locale din ultimele decenii.

III. Studii de caz etapa post-comunistă (1990-astăzi)

Ținta acestui studiu este realizarea unui dialog între procesele de protecție și restaurare a monumentelor istorice din România ultimelor șapte decenii, dialog în care, cele din anii '60–70 constituie repere și, eventual, modele de bună practică. Între destul de numeroasele intervenții din ultimele două decenii (în anii '90 au fost ratate numeroase ocazii de finalizare a unor șantiere mai vechi sau

³¹ Mănculescu, Mănculescu, 2017, 139.

³² Panaitescu, Panaitescu 2016, citând din Greceanu 1998, 38–43.

³³ Conform Decretului nr. 13/1975, publicat în Buletinul Oficial nr. 15 din 23 ianuarie 1975.

³⁴ <https://patrimoniul.ro/institutul-national-al-patrimoniului/istoricul-inp>, accesat în 8 ianuarie 2020.

³⁵ Despre tranziția de la DMI/DPCN la Atelierul de Integritate din Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” din București și DGDAL, până în 1990: Derer 2017, 48–50.

³⁶ <https://www.stefan-bals.ro/html/restaurari-bals.html>, accesat în 24 febr. 2019.

de inițiere a unora noi) m-am oprit la restaurările cetăților medievale de la Turnu Severin și Lăzarea, foarte diferite ca doctrină și calitate a rezultatelor³⁷.

III.1. Drobeta-Turnu Severin-cetatea medievală

Cetatea medievală Severin, sediu al Banatului de Severin, are o istorie de câteva secole, mai puțin documentată prin acte, relatări etc. ci, mai mult, reconstituită prin cercetări arheologice. Cetatea a apărut în legătură cu înființarea de către Andrei al II-lea a „Banatului de Severin”, într-un moment în care Țaratul al II-lea Vlaho-Bulgar devenise amenințător. A fost amplasată în vestul așezării succesoare a Drobetei, care se întindea pe malul Dunării, până în zona fostului castru. În afara rolului de sediu al Banatului de Severin, cetatea controla și traseul de-a lungul Dunării. Evoluția așezării, despre care se știu puține lucruri: câteva documente (referitoare la Mitropolia ortodoxă – cca 1368–1375 – și episcopia latină – cca 1382–1502) și câteva biserici medievale descoperite în aria fostului oraș roman, durează până în 1523–1525 când turcii atacă și distrug cetatea. Urmează o pauză de locuire, până la ridicarea noului oraș Turnu Severin, în 1836³⁸. Cetatea de piatră este precedată de una din lemn și pământ (de tip „palisade”), cu urme (nesigure) în sudul cetății, spre Dunăre, iar construcția/reconstrucția ei din piatră este propusă a fi fost, fie anterior, fie imediat după atacul tătar din 1241. În secolele următoare a fost disputată de Ungaria, Țaratul Vlaho-bulgar și Țara Românească, care au edificat, amplificat, perfecționat și modificat sistemul de apărare. De pildă, acțiuni constructive importante sunt consemnate sub banii Nicolaus de Redwitz/Radewitz (1430–1435) și Iancu de Hunedoara (1439–1445), ultimul ridicând, foarte probabil, zidul exterior cu turnurile de artilerie din nord-est și est. În faza finală era formată din două incinte concentrice, prelungite spre Dunăre prin câteva ziduri-baraj. Prima incintă era dotată cu patru turnuri de plan pătrat la colțuri (din care cel de nord-est era cel mai puternic, având rol, probabil de donjon) și două pe laturile de vest și est, în interiorul ei fiind descoperită o biserică cu două faze. Prima, de factură occidentală, ar aparține primei etape a cetății, fiind ridicată de regatul maghiar în sec. al XIII-lea, a doua fiind o transformare în stil „balcanic”, realizată de domnitorii munteni la cumpăna secolelor XIII–XIV, când stăpâneau cetatea³⁹.

Cetatea a fost cercetată fragmentar în sec. al XIX-lea și prima jumătate a sec. al XX-lea de Cezar Bolliac, Teohari Antonescu, Al. Bărcăcilă și intens, în anii '60, de Mișu Davidescu, care, în ciuda unor reale reușite privind recuperarea unor elemente necesare întregirii imaginii generale, observa, în mai multe rânduri, imposibilitatea obținerii unei cronologii sigure și complete, datorită modului în care s-a cercetat și acționat anterior în cetate, observații preluate și de alți arheologi⁴⁰. În anii '60 (1965–1967), din inițiativa arheologului Mișu Davidescu, au loc și primele restaurări ale cetății⁴¹, sub formă de ruină, cu consolidări și restituții arhitecturale decente, vizibile până de curând. Amplasată la limita Parcului Central al orașului, vegetația era o prezență normală, amplificând calitățile cetății. În anii '90 ansamblul era abandonat și restaurarea din anii '60 începea să cedeze. Situația precară a cetății a generat câteva încercări de restaurare, inițiate de o firmă privată, în asociere cu Muzeul, interesat de o asemenea acțiune. Proiectul s-a împotmolit în fazele de început.

Prin ultimul proiect, executat până în anii 2015–2016, pe lângă reîntregirea unor elemente ruinate și amenajarea unor trasee, precum și a unui punct de informare exterior incintei, în centrul ansamblului medieval (în curtea interioară a cetății) s-a amplasat o clădire nouă, care, ca poziție și arhitectură, reprezintă o agresiune și alterare indubitabilă a caracteristicilor cetății. Este criticabilă și defrișarea întregii plantații din cetate și din afara ei, precum și dalarea aproape completă a incintei, fapt ce transformă complexul într-un spațiu arid, inconfortabil și străin atmosferei caracteristice unui asemenea vestigiu⁴².

³⁷ Studiul de caz pentru Lăzarea este extras, cu unele modificări, din Gheorghiu 2019, *passim*.

³⁸ O schiță a evoluției succesiunii de așezări, la Gheorghiu 2001, 145–154.

³⁹ În afara literaturii interbelice, sau imediat postbelice, depășită astăzi ca urmare a cercetărilor mai recente, vezi Davidescu 1969, *passim* și Davidescu 1970; Cantacuzino 1981, 85–97; Gheorghiu 1985, 42, 42–43, 99, 111, 112, 156; Rusu 2005, 517–518.

⁴⁰ Cantacuzino 1981, 92–97.

⁴¹ *Inventar*, 18.

⁴² O primă critică a restaurării în contextul evoluțiilor recente ale orașului: Gheorghiu 2017, 175, 177, 178–179.

III.2. Lăzarea/ Szárhegy – castelul Lázár/ Lázár-kastély

Reședința familiei Lázár este ridicată în mai multe etape. Conform datelor arheologice⁴³, prima ar fi la sfârșitul sec. al XV-lea (având foarte probabil legătură cu conacul anterior castelului), continuată până prin 1532, data care se găsește pe o placă încastrată în turnul porții. Imaginea actuală este rezultatul etapei din prima jumătate a sec. al XVII-lea (finalizată în mare parte în 1631–32), când capătă numeroase elemente de decorație renașcentistă. Evoluția castelului continuă și în sec. al XVIII-lea, în 1742 consemnându-se amenajarea unei ample săli de bal, după modelul imperial relativ contemporan. Ca și în alte cazuri similare din Transilvania, planul ansamblului este rectangular, cu turnuri de artilerie (sugerând desenul bastioanelor de tip „pană”) la colțuri, dar care nu are o compoziție geometrică riguroasă. Cele câteva construcții (palatul, clădirea porții, atelierele etc.) sunt dispuse relativ aleatoriu, adicente zidului de incintă cu alură medievală. Este un compromis cu caracteristici medieval-renascentiste, care se remarcă prin bogăția detaliilor (coronament crenelat, ancadrame, frontoane)⁴⁴.

După un incendiu și abandonarea ansamblului, în perioada comunistă au fost încercări de reabilitare, prilej cu care clădirea porții și turnurile de colț au fost reparate parțial, putând să adăpostească activități artistice. Fotografiele pe care le-am făcut în 1985 surprind această etapă. Restaurarea recentă continuă reabilitările anterioare ale corpului de acces și ale turnurilor, consolidează zidul de incintă din zona accesului și reconstituie practic de la zero palatul din colțul de nord-vest, operațiune riscantă dat fiind lipsa de imagini istorice concludente. Trecând cu vederea acest fapt, în ansamblu, castelul are o imagine coerentă, atrăgătoare și este loc al unor programe culturale prestigioase. Ca și în alte exemple similare, sper că timpul va patina finisajele, atenuând impresia de clădiri ridicate acum câteva zile.

III.3. Concluzii etapa post 1989

Cele două studii de caz pun în evidență funcționarea, în această ultimă perioadă, a unor procese mult mai diverse doctrinar și calitativ decât în etapa 1952/55–1975/77. Democratizarea (aparentă și relativă, totuși), descentralizarea, finanțarea din surse diverse, interesele imobiliare, mirajul prestigiului (pentru toți cei implicați în domeniu), adoptarea fără discernământ a unor modele străine, turismul excesiv, presiunea noilor materiale și tehnologii de construcție, câștigul ușor și corupția au condus și conduc la rezultate extrem de inegale calitativ. Critica „sistemului” sau a participanților se poate întâlni în imens de multe site-uri cu iz gazetăresc (de scandal), dar și în site-uri și publicații serioase.

Un **bilanț profesionist** (aparținând în mare măsură arhitecților implicați în domeniu), este găzduit de revista *Arhitectura*⁴⁵ și nu este deosebit de optimist. Critica autorilor se orientează îndeosebi către contextul procesului (*legislația, organizarea, administrarea, politicul, proprietarii, finanțarea, presiunile imobiliare, turismul excesiv, execuția* etc.)⁴⁶ și deloc către componentele aparținând profesioniștilor din domeniu care asigură baza execuției: *cercetarea, expertizarea, proiectarea, verificarea*. Țintele criticii lor, ca și a multor alora care s-au ocupat de acest subiect, sunt corecte, dar ele trebuiesc puse în relație, în mod obligatoriu, cu performanțele reale ale realizatorilor și verficatorilor de proiecte. Altfel spus, să fie corelate cu etapele de concept și de materializare a lui prin proiect, iar rezultatul acestei analize poate fi cu atât mai concludent, cu cât proiectarea-verificarea reprezintă doar 10–15% din valoarea de investiție, dar sunt hotărâtoare pentru calitatea produsului final. Corectarea lor în acea fază preliminară, ar putea produce beneficii uriașe, incomparabil mai mari decât eventualele „cârpeli” de pe parcursul procesului. Pe de altă parte, grupul profesionist depinde, cel puțin în debutul procesului, de context (economic, financiar, instituțional, legislativ etc.),

Trebuie început cu observația că, în ultimul timp, chiar **lansarea proiectului** este frecvent viciată dintr-o exagerată prudență sau din nepricepere, care nu pot fi puse exclusiv pe socoteala beneficiarilor, atât timp cât structurile care le pun în circulație sunt dotate cu profesioniști. Se cunosc cazuri recente în care solicitarea (evident, prin postarea în sistemul „SEAP/SICAP” a lansării licitației pentru proiectarea unor restaurări de arhitecturi istorice chiar de importanță medie) unei supradotări profesioniste a echipei

⁴³ <http://www.burgenwelt.org/rumaenien/bethlen/object.php>, accesat în 11 martie 2019 – șantierul s-a desfășurat în anii 1970.

⁴⁴ Istoric succint: Gheorghiu 1985, 159, 285, 286; descrierea ansamblului: Sebestián 1987, 37, 38, 43, 5, 60, 69, etc.

⁴⁵ Mănescu 2018.

⁴⁶ Vezi, în special, Nistor 2018 și Popescu-Criveanu 2018.

de lucru (experți atestați pentru fiecare specialitate în parte – câteodată chiar doi – proiectanți atestați sau conduși de experți atestați, verficatori etc.) a descurajat participarea la licitație, chiar în situația unei repetări a procedurii – ca în cazul Șoimoșului. Printre motive este numărul infim de experți funcționali și gruparea lor mai ales în București, numărul extrem de redus de firme capabile să participe cu succes la licitație în condițiile respective, frecvențele contestații, precum și o finanțare deseori și nemotivat greoaie. Pe de altă parte, se observă că proiecte beneficiind de o transparență totală a procedurilor de proiectare (de la realizarea temei, la licitație și atribuirea proiectului), de întreaga echipă, de verificări repetate (de către verficatori de proiect și de către Agențiile de Dezvoltare), avize la toate fazele de proiect, reveniri în diverse comisii, modificări solicitate de avizatori ale soluțiilor, licități corecte ale execuțiilor etc. au epuizat timp și bani, împotmolindu-se sau, finalizate fiind, sunt departe de a fi reușite. Se consumă ani doar pentru a se atinge faza de proiectare finală, în condițiile în care monumentul se degradează rapid, impunând, dacă procedura continuă, reluarea întregului proces. Și în aceste situații se constată, între altele, că excesele de „corectitudine” legislativă sau instituțională nu conduc neapărat la rezultate optime, fapt cu atât mai grav în condițiile în care există un număr imens de monumente care au nevoie de ajutor.

Finanțarea este un alt obstacol, cu atât mai mult cu cât este „externă”; un nou paradox. Pentru tipul acesta de finanțări, există „Fondul European de Dezvoltare Regională” („FEDR”). În România, începând cu anul integrării în UE (2007), acesta finanțează prin „Programul Operațional Regional” („POR” sau „REGIO”, cu structuri organizate teritorial), inclusiv proiecte de reabilitare sau punere în valoare a monumentelor. Mai exact, „REGIO” conține mai multe „axe prioritare” între care, „Axa 5”, dedicată dezvoltării durabile și turismului, include și reabilitările sau punerile în valoare (evident, în scop turistic și mai rar cultural) a unor monumente (Prioritatea de Investiții 5.1-„Conservarea, protejarea, promovarea și dezvoltarea patrimoniului natural și cultural”)⁴⁷. Totul pare a fi perfect organizat și adaptat scopului, dar avem de-a face, iarăși, cu o inflație de reguli, rezultată, probabil, din încercarea de a preîntâmpina repetarea unor erori trecute. De pildă, în cadrul ghidului de prezentare din 2017, doar Anexa 1, reprezentând indicații privind completarea solicitării de finanțare, are 56 de pagini, cu 8844 cuvinte⁴⁸. Mai mult, regulile se schimbă anual, ultima pe care am accesat-o fiind din 09.07.2019⁴⁹.

Acest exemplu ne pune în fața unui prim obstacol în calea finanțărilor externe, care poate fi trecut doar cu ajutorul unor firme specializate, care au și apărut în România în număr mare, dar care, în proporție covârșitoare, n-au competențe în sfera protecției monumentelor istorice. Nu au competențe nici entitățile care lansează programul de reabilitare, adică beneficiarii sau utilizatorii. Competente sunt doar firmele de proiectare specializate care au câștigat licitația sau care sunt consultate, care, însă, devin doar furnizori de date necesare finanțării (conform grilelor finanțatorului), într-un moment în care proiectul este abia la început. Ajungem astfel, la problema finanțării cu ținte cronologice inversate, care poate distorsiona întreg procesul. Ca urmare, față de această inflație scriptologică, calitatea proiectului se consumă, în realitate, în mare măsură, în ceea ce privește „capabilitatea” firmei și bugetul asumat, bazat, repet, pe un proiect incipient, fără a beneficia de toate studiile preliminare și de suficient timp de elaborare. „Cunoscătorii” știu deja că ceea ce contează este „procedura”, cu numeroase etape, cu multe verificări și expertize, cu sute de piese desenate și scrise, cu detalieri timpurii ale soluțiilor (când ele n-ar trebui să fie realizate din lipsă de informații), cu evaluări bugetare pripite dar obligatoriu exacte (când ele nu pot fi estimate corect decât la finalizarea proiectului). Pe scurt, „procedura” dă peste cap „proiectul”, îi inversează și amestecă etapele și proiectanții sunt obligați să refacă de zeci de ori documentația, mai puțin din cauze profesionale, științifice, sau ca urmare a avizărilor în diferite comisii ale monumentelor, ci mult mai mult dintr-o eroare nesemnificativă de calcul de deviz sau a unor propoziții, ștampile sau semnături. Rezultă numeroase realizări care răspund doar acestor exigențe, restul fiind eșec total sau parțial. Dar, din felurite motive, mai ales dacă impun prin volum și spectaculozitate, aceste „realizări” sunt considerate (în publicațiile REGIO și în unele site-uri ale administrațiilor locale sau regionale) succese răsunătoare, „aducând un plus de prestigiu zonei” și, implicit, turiști⁵⁰. Problema este că nu

⁴⁷ <http://www.inforegio.ro/ro/axa-prioritara-5>, accesat în 11 oct. 2019.

⁴⁸ <http://www.inforegio.ro/ro/axa-prioritara-5/apeluri-lansate/503-ghid-5-1-monumente-apel-de-proiecte>, accesat în 12 oct. 2019.

⁴⁹ www.inforegio.ro/images/documente/ghiduri/axa-5/apeluri-lansate/Modificari_prin_Ordinul_211009.07.2019/Ordin_2110_din_09.07.2019_modificare_GS_5.1_si_7.1_site.pdf, accesat în 13 oct. 2019.

⁵⁰ De pildă, în *Revista Regio* nr. 68, iulie, 2019, cu titlul generic „Respect pentru istorie” sunt elogiuate unele reabilitări recente

răspund aproape deloc exigențelor domeniului, adică celor care guvernează procesul restaurării și sau reabilitării monumentelor istorice. Sunt eșecuri indubitabile, care afectează, câteodată definitiv și irecuperabil, monumentul și arealul său⁵¹.

În ceea ce privește **finanțarea internă**, exemple de proastă gestionare sunt deciziile dezordonate, intempestive și restrictive ale unor ministere sau organisme care pun în pericol monumente în curs de restaurare sau viitoarele proiecte. În 2018 Ministerul Finanțelor a decis să considere neeligibile cererile de finanțare ale cultelor, fiind proprietari privați, iar Ministerul Culturii a fost incapabil să rezolve finanțarea acestora de către INMI, prin Programul Național de Restaurare⁵². În ultimii 30 de ani asemenea blocaje au apărut fără nici un motiv, aleatoriu, împiedicând derularea unor programe logice și eficiente pe durate suficient de lungi pentru ca restaurările să fie desfășurate normal și să fie finalizate.

Numeroase exemple pun în evidență un alt fenomen, nu lipsit de importanță. Mă refer la **oportunitatea/necesitatea unor investiții** destinate restaurării și „punerii în valoare” a unor monumente. Mer gând pe firul lucrurilor, am constatat, în numeroase cazuri, succesiuni greu de explicat de consolidări/restaurări/reabilitări la monumente sau ansambluri care în ultimele decenii au fost deja restaurate, unele de două-trei ori. Sumele imense accesate cu aceste prilejuri (mai ales pentru intervalul 2014–2020 prin amintita Axă 5 când au fost cheltuite, în medie, 3–4 milioane de euro, pentru fiecare obiectiv), îndeamnă la reflecție: fie precedentele restaurări – tot recente – au fost de proastă calitate (necesitând cercetări specializate ale situațiilor respective), fie noile finanțări sunt scurgeri voite de fonduri (necesitând și ele investigații) pentru obiective care au deja documentații realizate cu ceva timp înainte, fiind, deci, lesne abordabile. Interesant și sugestiv este și faptul că în documentele accesibile ale acestor finanțări nu se suflă un cuvânt în legătură cu precedentele restaurări. Câteodată se spune explicit că de la ridicarea clădirii (să zicem, secolele XV–XVIII) nu s-a mai întreprins nimic în privința protecției și reabilitării ei, astfel încât clădirea sau ansamblul este în prag de ruină sau dispariție, iar proiectul lansat acum ar fi primul și, evident, salutar și obligatoriu! Doar imaginile care însoțesc comunicatul de presă sau articolul respectiv contrazic ideea, dar nimeni nu face legătura...

Profesioniștii (proiectanți, verificatori, constructori, furnizori de materiale) au, după cum arătam, un rol major în asigurarea calității procesului de restaurare. Studiul detaliat conduce la concluzii care ar trebui să corecteze numeroasele opinii care reiau dogmatic și superficial idei preconcepuate despre „contextul nefavorabil”. Trebuie spus clar că, în afara doctrinei politice, condițiilor economice și sociale, administrațiilor, modalităților de atribuire a proiectelor, precum și impunerii unor modele străine insuficient digerate, profesioniștilor li se pot imputa multe. Ei au ratat și ratează din frică, obediență, ignoranță, lăcomie, orgoliu etc., unele dintre acestea fiind, pe de altă parte, stimulate și/sau activate tocmai de ingerințele sau defecțiunile contextuale de care aminteam anterior. Există așadar, o „rețea” a erorilor, sau „cercuri vicioase” voite sau întâmplătoare.

Dacă în cazul reușitelor, nu trebuie decât să observăm funcționarea corectă a tuturor factorilor trecuți în revistă anterior, nereușitele sau erorile grave impun mult mai multă atenție și un comentariu în consecință. Detaliind elementele de temă și modul în care acestea sunt gestionate de proiectant și eliminând factorul „corupție” (de bănuț dar greu de demonstrat în modul în care se selectează de la bun început subiectele proiectelor de finanțare și se înaintează documentațiile) este evident că una dintre defecțiuni a fost și este obediența exagerată față de dorințele beneficiarului obsedat de câștigurile de imagine și de satisfacere necondiționată a cerințelor turistice (de orice tip ar fi ele)⁵³. Asociată ambițiilor și veleităților profesioniștilor și ignoranței constructorilor, **supradotarea turistică** a generat, oriunde s-a întâmplat în

cel puțin discutabile, iar informația asupra lor este viciată inclusiv prin ignorarea unor restaurări mai vechi, interbelice sau din anii '60–'70, care chiar au salvat monumentele respective redându-le, în plus, o coerență a imaginii afectată, repet, de intervențiile recente finanțate de REGIO.

⁵¹ Critici severe pot fi întâlnite în comunicatele și declarațiile „Comisiei LINES” privind unele operațiuni de restaurare a unor obiective antice sau premedievale, în <http://www.cultura.ro/node/256>, accesat în 25.10.2019, de pildă: *Declarația Comisiei Naționale LINES/ Castrul legionar de la Alba Iulia și castrul auxiliar de la Drobeta-Turnu Severin*, din 10 nov. 2016 și *Comunicatul Comisiei Naționale LINES referitor la situația proiectului de restaurare cu fonduri UE „Restaurarea, consolidarea, protecția, conservarea și punerea în valoare a sitului arheologic cetatea Capidava”* din 20 aug. 2017.

⁵² <https://newsweek.ro/cultura/salvarea-istoriei-se-pierde-in-birocratie>, autor Flavia Drăgan, actualizat în 31.08.2018 și accesat în 11.ian.2020.

⁵³ O detaliere a proceselor generate de turism, cu efecte pozitive și negative, vezi la Bucurescu 2015, în special generalitățile în care se explică operarea cu „matricile de potențial turistic” (pp. II–XI), precum și studiile de caz (în special Alba Iulia, Botoșani,

lume, intervenții neconforme cu valoarea și capacitatea de absorbție a acestor arhitecturi și a spațiilor lor de referință. Ele au pus în pericol însăși existența obiectivelor turistice și a mediului natural învecinat, acesta fiind agresat prin amenajări disproporționate de mari și neconforme⁵⁴. Este motivul pentru care unele comunități – cea venețiană de pildă –, mult prea agresate de activitățile turistice (chiar în situația în care depind economic de ele) încep să le refuze sau încearcă să le tempereze. Acest tip de proces este și mai vizibil în cazurile micilor ansambluri, precum cele mănăstirești românești (unele de mare valoare, unicate pur și simplu), care sunt sufocate, agresate, fie de dotările turistice care le sunt destinate, fie de noile ansambluri monastice care le dublează.

Într-o oarecare legătură cu aspirațiile care se manifestă în mod frecvent în restaurare, **înnoirea exagerată a finisajelor**, eliminând orice patină și defecțiune a paramentului cred că produce cea mai deconcertantă impresie, distorsionând percepția și judecata de valoare. Ca urmare a unui asemenea proces, rezultă o clădire „ca nouă” („ex novo” după expresia unui specialist al domeniului), cu toate că, în numeroase cazuri, execuția era precedată de cercetări de parament extrem de atente și complete⁵⁵. Între studiile de caz, cele pentru Călnic, Turnu Severin și Lăzarea ilustrează, ipostaze ușor diferite ale aplicării acestor practici. La scara întregului fenomen, numărul lor este imens, iar rudele lor europene (constituind, probabil, modele) sunt, de asemenea, covârșitor de multe. Ca reper „de bună practică”, menționez activitatea exemplară a Tatiane Pogonat, chimistă specializată în analize chimice ale materialelor de finisaj din cadrul laboratorului DMI (începând cu 1965), la care colegii remarcă „diversitatea și interesul excepțional al activității de cercetător și restaurator în slujba monumentelor istorice...” și contribuția remarcabilă la realizarea unor anvelope noi adaptate zidărilor istorice⁵⁶.

O altă operațiune uzuală care însoțește șantierul de restaurare, cu rezultate cel puțin neplăcute, este **curățarea locului de întreaga vegetație** (care deja de mult timp era integrată monumentului), defrișarea continuând în zonele viitoarelor amenajări destinate turismului. Șantierul însuși produce, din neglijență sau ignoranță, distrugerii ale contextului natural.

Acestea două tipuri de procese sunt determinate, în mare măsură, de ignoranța executanților, care știu câteva rețete comode de rezolvare a problemelor. Repet că, de cele mai multe ori ele, se potrivesc cu „așteptările” comanditarilor, grăbiți să finalizeze și să inaugureze, sau sunt influențate de gustul turistului obișnuit, dar și de obsesiile unor profesioniști deranjați de orice contravine „imaginii medievale” (în concepția lor, fără vegetație). Cu toate că aceiași profesioniști pierd din vedere că au acceptat sau au propus o nouă anvelopă pentru monument și cu toate că întreg contextul este schimbat. Cele două opțiuni evident contradictorii (aspect medieval și finisaje și contexte noi), generând un produs amalgamat, incoerent, nu par a le pune probleme. Ca reper „de bună practică”, reiau un crez al arhitectului Ștefan Balș în restaurarea de la Călnic: „În starea actuală, zidurile ruinate ale curtinelor cu paramentele de piatră brută lipsite de tencuiala inițială, curțile interioare denivelate și acoperite cu iarbă, copacii crescuți între cele două incinte...contribuie toate împreună să creeze acea atmosferă evocatoare și plină de farmec comună tuturor acestor cetăți părăsite de viață, pe care natura și-a repus stăpânirea. **Respectarea și menținerea acestei înfățișări**, în măsura posibilului față de necesitățile tehnice impuse de executarea unor temeinice consolidări, **a fost scopul principal urmărit de prezenta restaurare**”⁵⁷. Restaurările din anii '60–'70 ai secolului trecut au lăsat deseori în urmă imagini de acest fel, care contribuiau la crearea unei atmosfere plăcute și în care monumentul își arăta vârsta reală. Vizitarea lor era o veritabilă coborâre în timp.

Ultima verigă – **execuția asociată furnizării de materiale**, cu toate sistemele de verificare și control care funcționează de la nivel instituțional (central, zonal și local) până la cel de pe urmă șantier, afectează procesul, în primul rând pentru că proiectul conține numeroase imprecizii (din cauza grabei și a condițiilor de finanțare), iar în al doilea rând, din motive interne, ale firmelor respective. În legătură cu

Suceava, Câmpulung Muscel) reflectând disfuncționalități datorate turismului excesiv și Gheorghiu 2016, 129–204 (exemple negative, pp. 143–145 și 186–204).

⁵⁴ Între exemplele cele mai bizare, e de menționat, de pildă, „punerea în valoare” a unui grup de biserici de lemn din Sălaș, la scurt timp după ce fusesse restaurate, (cf. Auner 2017), proces prin care li s-au stricat (cu fonduri importante) definitiv arealele și imaginile incintelor.

⁵⁵ În sprijinul acestei critici cu caracter general, detalii tehnice și o critică profesionistă a absurdității gestului de a obține, prin restaurare, o imagine „ex novo” a clădirii, în: Mohanu 2018, 249–267, passim, conform https://www.restauratoren.de/wp-content/uploads/2019/07/Publikation_Symposium_Berlin_2018_IV_07-16-2019_96DPI.pdf, accesat în mai 2020.

⁵⁶ Despre importanța activității ei: Greceanu 2000, 350–353; o probă în acest sens: Pogonat 2000, 143–147.

⁵⁷ Balș 1964, 51.

primul motiv, spuneam deja că există numeroase necunoscute, neprevăzute (care ar fi fost diminuate ca pondere dacă procesul ar fi fost normal și proiectarea ar fi fost pregătită prin studiile preliminare-geologic, arheologic, de parament etc⁵⁸. sau printr-o derulare firească a fazelor), obligând la o întreagă echilibristică pentru a fi rezolvate optim. Toate acestea distorsionează procesul și produc reușite doar parțiale sau veritabile erori. Un filtru normal, profesional, științific, trebuind să funcționeze în toate etapele proiectului (repet, urmând un lanț logic, adaptat acumulării de informație), nu există și abia acum au început să fie semne că se încearcă aducerea la normal a „procedurilor”. Pentru multe monumente, deja restaurate în respectivul sistem, e prea târziu. Pentru altele, procesul a avut un parcurs firesc și a produs cel puțin un proiect normal și complet. În fine, din motive care țin de calitatea firmelor de execuție, șantierul distorsionează restaurarea prin înlocuirea unor materiale și tehnologii cu altele, mult mai facile și profitabile. Noi materiale pentru tencuieli și zugrăveli, noi tâmplării, noi pardoseli, noi învelitori etc. le înlocuiesc pe cele propuse de proiect (câteodată prea inexact în această privință) fără o expertiză serioasă. Cele noi sunt preferate reparării materialelor istorice pentru că sunt mult mai lesne de preparat și de pus în operă, iar viciile de procedură le tolerează în mare parte. Mai mult, înlocuirea materialelor istorice cu cele moderne se realizează în cel puțin trei faze (demontarea celor vechi, achiziționarea și montarea celor noi), cu mari consumuri de bani, deci mult mai profitabile. Există un număr imens de restaurări recente sau relativ recente care păcătuiesc prin utilizarea unor materiale noi, neconforme cu realitățile, rezultatele fiind acele imagini „ex novo”, obținute prin distrugerea substanței istorice a monumentelor respective. Unele sunt sancționate, măcar publicistic⁵⁹.

Cele relatate anterior reprezintă „partea întunecată” a tabloului și fac trimiteri la nereușite. După unele opinii (publicate sau distribuite online, majoritatea subiective), nimic din ceea ce s-a restaurat în ultimele trei decenii nu este de calitate, găsindu-se defecțiuni de ansamblu sau de detaliu. Încercând să fiu obiectiv, n-am adoptat această judecată de valoare exagerată, în primul rând pentru că avem de-a face cu contexte complicate, iar în al doilea rând, pentru că restaurările europene (cu atât mai mult cele est-europene) arată similar cu cele românești recente. Ele au constituit și constituie modele „tari” pentru practica noastră, chiar dacă este evident că există diferențe importante privind caracteristicile lor. În fine n-am avut intenția de a face judecăți de valoare foarte stricte, tocmai din cauza tuturor factorilor care acționează în domeniu. Aș adăuga necesitatea de a lăsa timpul să obiectiveze critica și, față de situația anterioară lui 1990 (pentru care am făcut efortul de a detecta autorii proiectelor), nu m-au interesat echipele de lucru pentru restaurările actuale.

Ca urmare, consider că în ultimele două decenii au avut loc și restaurări decente, unele de foarte bună calitate. O listă (aproximativă) a lucrărilor recente de restaurare a unor ansambluri (le selectez doar pe cele pe care le-am văzut și cercetat la fața locului) merită să o pun în circulație, inclusiv ca „contrapondere” la lista din perioada comunistă.

Încep cu restaurările pe care le consider ca fiind de **bună sau foarte bună calitate**, chiar dacă conțin unele proceduri discutabile (unele reversibile) sau care au fost criticate la un moment dat (nu întotdeauna obiectiv). Mă refer la noile restaurări, precum și la intervențiile asupra unor restaurări anterioare, unele fiind în curs de realizare: fortificațiile sudice ale Sibiului (medievale și renaștentiste) și fragmente din zidurile Sighișoarei, cetățile Oradea, Aiud și Târgu Mureș, castelele/cetăți Făgăraș, Rupea, Cetatea de Scaun a Sucevei, cetatea Enisala, Curtea Domnească din Târgoviște.

Sunt de remarcat intervențiile asupra câtorva biserici fortificate din Transilvania (Bălcaciu, Ighișu Nou, Moșna, Alma Vii, Criș, Cincșor, Dealu Frumos, Merghindeal, Curciu, Băgaciu, Măgheruș, Hosman, Axente Sever, Dârjiu, Codlea, Ghimbav, Herina)⁶⁰ care le continuă pe cele mai vechi, sau se concentrează asupra unora dintre elementele ocolite de restaurările anterioare sau degradate între timp. Există, apoi, programe de intervenție minimală asupra unor biserici fortificate, asigurând stabilitatea construcțiilor și oprind degradările în faze necritice. Un exemplu: programul „Tezaure fortificate redescoperite”, din

⁵⁸ Să ne reamintim doar de adresele repetate ale directorilor DMI din anii '60, cerând imperios desfășurarea, în perspectiva lansării proiectului de consolidare și restaurare a cetății Șoimoș, a studiilor geotehnic și arheologic, a relevului detaliat cu marcarea degradărilor, precum și a unor măsurători fotogrammetrice (vezi dosarul cercetării arheologice din 1967, foile 77–78, 80, 81–82), solicitări logice într-o administrație profesionistă. De asemenea, merită revenit asupra activității Tatiane Pogonat, prin care se inaugurează în anii '60 laboratorul de materiale de construcție tradiționale sau compatibile cu acestea, din cadrul DMI.

⁵⁹ Crîngaci Țiplic, Ignat 2016, 26 și nota 9.

⁶⁰ Fabini 2012, 109–243, la care se adaugă propriile observații de la fața locului.

2009, având în vizor 18 obiective, între care Archita, Cloașterf, Criș, Mălâncrav, Meșendorf, Valchid⁶¹. În fine, se pot aminti lucrările de întreținere, reparație sumară și amenajare a unor muzee (Gușterița, Cisnădie, Cisnădioara, Cincșor, Prejmer), dovedindu-se, implicit, valoarea intervențiilor din anii '1960–70, care le-au fost, în mare măsură, suport. În ultimii ani s-au desfășurat sau sunt în curs, un mare număr de restaurări de biserici fortificate din Harghita și Covasna, între care am avut acces la următoarele: Nicoleşti, Misentea, Sânmartin, Sânsimion, Sândominic, Racu, Lemnia, Estelnic, Sânzieni, Ilienii, Sf. Gheorghe, Arcuș, Ghidfalău, Aita Mare, Porumbenii Mari, Mugeni, Feliceni, Cernat, Albiș, Dalnic, Reci, Chilieni, Ozun, Bicfalău, Chichiș și, nu în ultimul rând, Dârjiu. Unele (cele care fac obiectul studiilor de caz) au sisteme de apărare complexe, restaurate sau în curs de restaurare, altele se remarcă prin descoperirea și restaurarea picturilor murale interioare sau exterioare gotice, acoperite în perioada Reformei. În spațiul românesc extracarpatic se remarcă o serie de restaurări ale unor mănăstiri fortificate, urmând intervențiilor mai vechi (Zamca, Probota, Tazlău, Pângărați, Mera, Stelea, Govora, Comana, Brâncoveni, Clocociov, Fedeleșoiu, Sărăcinești, Cornet, precum și Episcopia din Rm. Vâlcea), sau fiind inițiate după 1989: mănăstirile Apostolache, Vărbila, Bordești, biserica Sf. Treime din Cerneți și altele. În multe dintre aceste cazuri pot fi detectate unele erori sau excese de detaliu, dar pot fi acceptate în raport cu alternativa dispariției respectivelor monument sau cu nereușite de ansamblu, mai ales în privința ansamblurilor complexe, cu evoluții îndelungate, necesitând intervenții multiple, diverse și, evident, riscante.

Există și un mare număr de **intervenții discutabile**, mai cu seamă în ceea ce privește reconstituirea „ad integrum” a unor elemente ale ansamblurilor sau a ansamblurilor în întregime, fără a se sprijini pe un sistem de informații suficient de complet și solid. De pildă, restaurărilor castelului Lăzarea și a cetăților Neamț, Râșnov, Deva și Feldioara, corecte ca demers preliminar și intenție de recuperare a unei imagini coerente de ansamblu, li se pot reproșa excesele privind modul de consolidare și detalii ale restaurării, precum și restituția/reconstrucția unor elemente de arhitectură și amenajările exterioare exagerate, rezultând imagini care se supun, pe de altă parte, tendinței de a obține „oferte turistice” cât mai atractive. Aspectul de machetă la scara 1/1 a reconstrucțiilor, ca și aerul de „nou” generat de prospețimea finisajelor sunt de asemenea deranjante, dar trebuie recunoscut că acest tip de intervenție a fost și este adoptat în toată Europa la cumpăna mileniilor, pentru aceasta turismul fiind un factor agravant. Problema este că acest tip de restaurare, producând obiective de vizitare mai sigure și mai atractive, creează confuzii, vizitatorii neștiind ce este veritabil și ce este pastişă (ansamblul părând că a fost ridicat ieri), or, aceasta este o chestiune de deontologie, generând și în rândul restauratorilor dileme dificil de tranșat, cel puțin în acest moment.

Discutabile sau contradictorii sunt și intervențiile recente asupra unor componente ale fortificațiilor Brașovului (Turnurile Negru și Alb, bastionul Fierarilor, Graft și Postăvarilor și unor fragmente de zid de incintă) sau Mediașului; sunt extrem de inegale ca soluție și calitate a execuției. Excesive sunt și reconstituirile/reconstrucțiile, aproape de la zero, a bisericilor și mănăstirilor Turnu de la Târgșoru Vechi și Măxineni (rezultând clădiri „ca noi”, fără urmă de patină), a unor clădiri interioare de la Voroneț, sau a casei din curtea boierească de la Vădeni-Târgu Jiu. Exagerat de înnoită este imaginea exterioară a culei Broșteni în timp ce biserica curții este în stare de precolaps. La mănăstirea Dintr-un Lemn, restaurarea impecabilă a incintei vechi este umbrită de excesul intervențiilor din incinta exterioară la care se adaugă noua biserică din vecinătatea incintei, toate acestea distorsionând imaginea de ansamblu a mănăstirii. Construcții noi inserate inabil ansamblului sau intervenții distructive asupra arealelor naturale ale incintelor, sunt realizate din necesități funcționale discutabile la Hurez, Strehăia, Hlincea, Bârnova și la schitul Hadâmbu. Exemplele de acest fel sau de noi ansambluri monastice amplasate în proximitatea vechilor incinte, sunt extrem de numeroase. După cunoștința mea, sunt de ordinul sutelor, concurând nefericit, sau sufocând pur și simplu (prin proximitate și dimensiuni), ansamblurile istorice.

În afara acestor exemple de reușite parțiale, există o sumă de evidente **intervenții de o calitate îndoielnică, defectuoase**, greu de explicat atât timp cât erau asigurate toate condițiile necesare unor reușite: Cetățile de la Turnu Severin (cetatea medievală și cea din colțul de sud-vest al castrului), Mălăiești-Hațeg, Ardud-Satu Mare și Capidava, curțile din Piatra Neamț și Potlogi, mănăstirea Adormirea din Râmnicu Sărat. În sfera detaliilor ratate, merită să fie amintite bisericile fortificate Cloașterf și Archita din jurul Sighișoarei (inexplicabil, ele făcând parte din programul „Tezaure fortificate redescoperite”, amintit

⁶¹ Tîrt 2011, 37–56.

anterior), precum și Roșia și Vurpăr din zona Hârțibaciului. Detaliile se referă la retencuirea arbitrară și cu materiale dăunătoare monumentelor, toate patru fiind acoperite cu învelitori de proastă calitate. Dacă primul set de exemple, cu defecțiuni majore, poate fi explicat, așa cum arătam la început, prin defecțiuni ale temei și conceptelor de intervenție, ultimul set, cu probleme de detalii constructive este rezultatul calităților proaste ale materialelor utilizate (vina proiectantului, dar mai frecvent, a constructorului asociat beneficiarului) și execuției deficitare. În mod cert, obiectiv, ele distrug mai mult decât salvează, monumentele în cauză având nevoie de o serie de intervenții (unele riscante ca procedură și efect) pentru a fi debarasate de rezultatele intervențiilor recente. Învelitorile noi, criticate anterior, sunt oricum extrem de perisabile și înlocuirea lor este de neocolit. În fine, fața de lista anterioară, trebuie recunoscut că numărul restaurărilor de proastă calitate este mult mai mare, referindu-se frecvent la calitatea materialelor utilizate și precaritatea execuției. Un studiu viitor mult mai detaliat ar putea face lumină în acest sens.

Concluzii

Reflectând asupra acestui bilanț, este evident că defecțiunile sistemului de protecție și reabilitare a monumentelor în ansamblul lor, ar fi parțial rezolvabile prin corectarea acelor factori care acționează negativ. De pildă, ar trebui să se pună în funcțiune mijloace de evaluare corectă (cum încearcă să fie acest studiu) și de sancționare rapidă a defecțiunilor semnalate (a întregului lanț de activități deficitare sau a lipsei de reacție), pentru o corectare „din mers” a celor mai periculoase. Evaluarea ar fi extrem de necesară nu numai în situațiile obișnuite, în care bugetele disponibile pentru restaurare sunt mici și/sau dificil de atins, ci mult mai necesar și important în cazul marilor și sofisticatelor finanțări care eșuează din varii motive. Una dintre concluzii este că, în marea majoritate a cazurilor, **nu lipsa banilor conduce la diverse defecțiuni de administrare sau reabilitare a monumentelor**, iar exemplele recente pe care le-am furnizat sper să fie relevante.

Acest studiu este un îndemn de a se face evaluări comparatiste pe termen lung, și astfel revin, pentru a fi mai explicit, la etapele mai vechi ale protecției și restaurării monumentelor românești, care pot funcționa ca repere. Există două repere, primul fiind începutul procesului modern de restaurare din etapa interbelică (prea scurtă, totuși, pentru a acumula suficiente exemple finalizate), iar al doilea, incontestabilele reușite din „sumbra perioadă comunistă” (relevante, explicit și consistent anterior, prin cele două studii de caz și lista relativ completă a șantierelor). Analizându-le atent și obiectiv, mai ales pe cele din deceniile VII–VIII comuniste, se poate detecta ceea ce a permis ca sistemul să funcționeze atât de bine.

Cred că, atât timp cât statul nu intervenea decât financiar (DMI-ul fiind practic autonom), a contat în primul rând **calitatea, dedicarea și corectitudinea profesioniștilor. În al doilea rând, a contat sistemul logic, firesc, în care avea loc întregul lanț al activităților, de la cercetare și proiectare, până la execuție și utilizare.** Arhitecții și inginerii care proiectau (din DMI sau din exterior) nu erau atestați sau acreditați pentru activitățile respective; erau recunoscuți, pur și simplu și proiectele erau avizate intern (obișnuitul CTC – „Control Tehnic de Calitate” din toate institutele de proiectare din țară) în toate fazele sale. În acest sens, este extrem de importantă observația că **proiectarea era adaptată firesc scopului**, adică **lanțul de faze urmărea treptata acumulare de informații**, primele faze fiind relativ sumare, dar suficiente pentru începerea execuției. Pe parcurs, pe măsură ce șantierul avansa și apăreau informații „ascunse”, urmau fazele de detaliere. **Relația proiectantului cu șantierul era esențială și îi consuma mult timp, atenție, știință și energie.** În fine, **echipele de lucru pe șantier conțineau specialiști de clasă superioară, perfecționați și specializați**, care nu trebuiau să fie verificați tot timpul. De fapt, cred că sistemul, început în perioada interbelică și continuat aproape fără întrerupere în anii '50–'70, este cel care a generat această deontologie profesională a întregului lanț de profesioniști, la rândul lor, aceștia sprijinindu-l și perfecționându-l.

Comparând acest sistem cu cel care funcționează astăzi, concluziile apar fără dificultate.

Listă figuri

- Fig. 1. 1.1. Șoimoș. Imagini realizate la scurt timp după restaurare (foto 1975); se observă reconstituirea accesului, consolidarea zidurilor și turnurilor (sub formă de ruină) și amenajarea minimală a traseelor.
 1.2.–1.3. Fotografii din 1982 (alb-negru și color) restaurările din anii '60 rezistă, încă, cu excepția unui tronson din calea de acces din lemn, care a dispărut.
 1.4. Fotografii din 1983 – distrugerea căii de acces din lemn continuă, iar în scurt timp ea va dispărea complet.
 1.5. Fotografii din 2011, făcute cu ocazia realizării studiului istoric pentru proiectul de restaurare și valorificare a cetății. Extrasele prezentate aici sunt suficiente pentru a remarca rezistența consolidărilor și completărilor din anii '60, precum și dispariția completă a căii de acces. Între timp o serie de elemente de detaliu au căzut și unele ziduri s-au prăbușit.
 1.6. Planuri ale cetății Șoimoș: a-conform releveului din 1892 (Arhiva Muzeului Arad); b-copie după planul publicat în Trăpcea 1969, p. 70; c-plan cf. Rusu, Pascu Hurezan 1999, p. 80.
- Fig. 2. 2.1. Călnic-fotografii făcute în 1974, la cca 10 ani după restaurare, când rezultatele erau relativ proaspete. Se poate observa lesne că aspectul exterior al ansamblului era în concordanță cu doctrina restaurării (conservare, consolidare, reabilitare, amenajare și punere în valoare) asumată de Ștefan Balș. Ele vor rezista până astăzi.
 2.2. Călnic la cca 40 de ani de la restaurare (foto 2006). Între timp, probabil nu s-a intervenit altfel decât prin reparații de detaliu și unele amenajări interioare, iar finisajele exterioare realizate în anii '60 se observă că se mențin foarte bine.
 2.3. Călnic în 2019. Fotografiele reprezintă o foarte bună demonstrație a relației firești dintre rezultatele restaurării de acum peste 50 de ani (vizibile chiar în detaliile de lemn și metal ale unor accesorii realizate atunci) și intervențiile recente, prin amenajările interioare. Am preferat să ilustrez, în afara ansamblului și detaliile restaurării vechi și noile intervenții din interioarele donjonului, capelei și corpului de clădire adiacent turnului de poartă.
 2.4. Călnic – a-plan (cf. Gheorghiu 1985, p. 80), b-vedere de ansamblu (cf. Ionescu 1982, p. 193), c-imagiune anterioară restaurării (cf. Velescu 1964, p. 22).
- Fig. 3. 3.1. Imagini ale Cetății Severinului la cca 12 ani după intervenția datorată lui Mișu Davidescu, prin care zidurile dinspre Dunăre, cu turnurile aferente și donjonul cu zidul corespunzător, erau completate, consolidate și restaurate sub formă de ruină. În zona zidurilor perpendiculare pe Dunăre și în interior urmau să se desfășoare noi cercetări arheologice, astfel încât restaurarea era superficială. Ruinele bisericii din interior erau protejate printr-o șapă de beton.
 3.2. Fotografii din 1982, cu minime modificări ale realităților. Cel mai bine rezistau zidurile consolidate în anii '60, în timp ce celelalte începeau să cedeze. Vegetația din interior și exterior crescuse mult și participa la crearea unei atmosfere romantice.
 3.3.–3.4. Imagini din 1990, realizate ca documentare pentru proiectul care ar fi urmat, din care reiese starea ceva mai precară a ansamblului, mai ales ca urmare a amenajărilor lacului de agrement din estul cetății, care se crede că a cauzat probleme de stabilitate a laturii respective. Este foarte vizibilă modernizarea pregnantă a reliefului interior, în relație cu zidurile cetății, ca și rolul major al vegetației în cadrul ansamblului și arealului său.
 3.5. Imagini din 2016, de după ultima restaurare, care a modificat drastic aspectul zonei și al cetății. Comparată cu cele anterioare, intervenția se dovedește a distruge coerența imaginii interioare, precum și aria exterioară. Lipsa vegetației, abuzul de trasee dalate, balustrade din oțel inox, incinta mineralizată complet și deformată prin introducerea clădirii moderne (fără nici un motiv plauzibil), produc imagini care nu au nimic în comun cu cele ale unei cetăți medievale. Este interesant că, în acest „concert” al noutăților, vechile ziduri consolidate de Mișu Davidescu, rezistă.
 3.6. Plan al Cetății Severinului (cf. Gheorghiu 1985, p. 70).

- Fig. 4. 4.1. Lăzarea în 1985. Imaginile ilustrează starea de ruină a ansamblului, cu excepția turnurilor care erau reparate/restaurate și foloseau la diverse activități culturale. Corpul porții era parțial reparat și aștepta o intervenție de restaurare, ca și zidul de incintă (mai ales a celui din zona accesului, cu bogatul coronament al cornișei), care s-a produs după mai bine de două decenii.
- 4.2. Lăzarea după ultima restaurare (foto 2016). Imaginea ansamblului este modificată radical. În afara intervențiilor asupra vechilor restaurări ale turnurilor, este restaurat corpul porții, zidurile incintei și mai ales cel adiacent porții, căruia i s-a reconstituit întreaga crenelatură. De asemenea, s-a reconstituit/reconstruit corpul din colțul de nord-vest. Cu toate că unele componente au aspect de construcții noi, în general se respectă raportul existent-propus, pentru o corectă percepere a istoricului ansamblului. După cum arată imaginile selectate, expoziții și diverse manifestări de artă sunt găzduite mai ales în corpul de nord-vest. În rest, incinta este amenajată decent, menținându-se caracteristicile reliefului interior.
- 4.3. a-plan (cf. Gheorghiu 1985, p. 295) și b-vedere de detaliu (cf. Ionescu 1982, p. 431) ale castelului din Lăzarea.

Bibliografie

Anghel 1972	Anghel Gh., <i>Cetăți medievale din Transilvania</i> , București, 1972.
Auner 2017	Niels Auner, <i>Dacă dragoste nu e, nimic nu e</i> . În: <i>Revista UNRMI</i> , 7, 2017, 52–61.
Balș 1964	Balș Ștefan, <i>Restaurarea cetății țărănești din Cîlnic</i> . În: <i>Monumente istorice studii și lucrări de restaurare</i> , CSCAS, DMI, București, 1964, 38–51.
Bordenache, Munteanu 1970	Bordenache Richard, Munteanu Victor, <i>Criterii științifice în activitatea de restaurare a monumentelor istorice</i> . În: <i>Buletinul Monumentelor Istorice (BMI)</i> , XXXIX, 1970, 1, 6–10.
Bucurescu 2015	Bucurescu Iuliana, <i>Potențialul turistic al orașelor istorice mici și medii – fișe de studii de caz din România</i> , București, 2015.
Cantacuzino 1981	Cantacuzino Gh. I., <i>Cetăți medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)</i> , București, 1981.
Cantacuzino 2008	Cantacuzino Gh. I., <i>Cercetare și restaurare în ultimele patru decenii</i> , comunicare prezentată la simpozionul „Arhitectură Restaurare Arheologie” (A.R.A.) 9, aprilie 2008.
Crîngaci Țiplic, Ignat 2016	Crîngaci Țiplic Maria, Ignat Ioan-Cosmin, <i>Relația arheologului / istoricului român cu mediul online. Studiul de caz: Biserici medievale – biserici fortificate din Transilvania</i> . În: <i>Transilvania</i> , 10/2016, 25–32.
Criticos 2011	Criticos Mihaela, <i>Restauro e architettura in Romania. Paraleli storici</i> . In: D’Avino Stefano (ed.), <i>La conservazione del costruito storico. Analisi, metodologie, progetto. Report 1</i> , Pescara-București, 2011, 8–29.
Cronică 1970	Cronică – <i>Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România (1959–1969)</i> . În: <i>Buletinul Monumentelor Istorice (BMI)</i> , 1970, 1, 73–78.
Curinschi Vorona 1996	Curinschi Vorona Gh., <i>Arhitectură Urbanism Restaurare</i> , București, 1996.
Davidescu 1969	Davidescu Mișu, <i>Monumente medievale din Turnu Severin</i> , București, 1969.
Davidescu 1970	Davidescu Mișu, <i>Cetatea Severinului</i> . În: <i>Buletinul Monumentelor Istorice (BMI)</i> , 1970, 3, 9–14.
Derer 2005	Derer Peter, <i>Atelierul de Integrare din Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” – București</i> . În: <i>Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI)</i> , 1/2001–2005, anii XII–XVI, 48–50.
Fabini 2012	Fabini H., <i>Universul cetăților bisericești din Transilvania</i> , Sibiu, 2012.
Gerő 1955	Gerő László, <i>Magyarorsági várépítészeti</i> , Budapest, 1955.
Gheorghiu 1985	Gheorghiu T. O., <i>Arhitectura medievală de apărare din România</i> , București, 1985.
Gheorghiu 2001	Gheorghiu T. O., <i>Drobeta-Turnu Severin. Ipoteză de evoluție urbanistică</i> . În: <i>Historia Urbana</i> , IX, 2001, 1–2, 145–154.
Gheorghiu 2011	Gheorghiu T. O., <i>Istoric Șoimoș (Solmos, Soimosfalva, Solmus, Solymos) – așezare și cetate în relație cu ansamblul orașului Lipova</i> , studiu premergător proiectului de reabilitare-restaurare, manuscris, decembrie 2011.
Gheorghiu 2016	Gheorghiu T. O., <i>Reabilitare urbană-turism cultural, o relație contradictorie, Manual de specialitate II</i> , Cluj-Napoca, 2016.

- Gheorghiu 2017 Gheorghiu T.O., *Elemente de istorie recentă a orașelor românești extracarpătice (sec. XVIII-XXI)*, Brăila, 2017.
- Gheorghiu 2019 Gheorghiu T. O., *Restaurări de arhitectură defensivă medievală din România, între reușite și eșecuri. O scurtă istorie critică a ultimelor două secole*. În: Croitoru Costin (ed.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea Septuagenarii*, București-Brăila, 2019, 585-631.
- Greceanu 1973 Greceanu Eugenia, *Realizări privind protecția unor centre istorice din sudul Transilvaniei (1960-1972)*. În: *Buletinul Monumentelor Istorice (BMI)*, 1973, 1, an XLII, 41-48.
- Greceanu 1995 Greceanu Eugenia, *Reluarea activității de protecție a monumentelor istorice din România după desființarea în 1948 a Comisiei Monumentelor Istorice*. În: *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI)*, 1995, nr. 1-2, an VI, 87-90.
- Greceanu 1998 Greceanu Eugenia, *Anii '60, „epoca de aur” a activității Direcției Monumentelor Istorice sub tutela Consiliului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare*. În: *Arhitect Design*, 9-10, 1998, 38-43.
- Greceanu 2000 Greceanu Eugenia, *In memoriam Tatiana Pogonat*. În: *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI)*, 2000, 1-4, 350-353.
- Greceanu 2006 Greceanu Eugenia, *Opera omnia – Premiile Anuale de Arhitectura București – editia a IV-a 2006*, București, 2006.
- Heitel 1968 Heitel Radu, *Cetatea din Călnic*, București, 1968.
- Ignat 1997 Ignat Sanda, *Fortress of Călnic, România*. În: Ćurčić Slobodan, Hadjistryphonos Evangelia (eds.), *Secular Medieval Architecture in Balkans 1300-1500 and its Preservation*, Thessaloniki, 1997.
- Inventar *Inventar privind documentele Muzeului Regiunii Porților de Fier Drobeta-Turnu Severin, aflate în păstrarea și administrarea Arhivelor Naționale (1873-1990)*, fond nr. 854, Inv. Nr 954
- Ionescu 1982 Ionescu Grigore, *Arhitectura de teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982.
- Lanevschi 1977 Lanevschi Gh., *Repertoriul cetăților medievale din județul Arad (I)*. În: Ziridava, VIII, 1977, 563-565.
- Mănciulescu, Mănciulescu 2017 Mănciulescu Cristina, Mănciulescu Ștefan, *Arhitect Rodica Mănciulescu. 100 de ani de la naștere*. În: *Revista Monumentelor Istorice (RMI)*, 2017 (serie nouă), 138-147.
- Mănescu 2018 Mănescu Maria, *De patrimonio*. Jurnal de luptă. În: *Arhitectura*, 4-5/2018, 16-21.
- Mohanu 2018 Mohanu Dan, *Warum und wie sollte man die Authentizität von historischen Baudenkmalen erhalten? Zwei Fallbeispiele: Das „Haus mit dem Hirschgeweih“ und die „Bergkirche“ in Schäßburg | De ce și cum restituim „epiderma” monumentelor istorice. Două cazuri: Biserica din Deal și Casa cu Cerb din Sighișoara*. În: *Kulturerbe Siebenbürgische Kirchenburgen-Landschaft/Natura și cultura în Camp de tensiune – Conservarea peisajului cultural și a activelor culturale construite*. Contribuții la simpozionul internațional din mai 2018, Berlin, 2018, 249-267.
- Nistor 2018 Nistor Sergiu, *Exemple, excepții și modele în protejarea patrimoniului cultural românesc*. În: *Arhitectura*, 4-5/2018, 22-27.
- Opriș 1986 Opriș Ioan, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986.
- Panaiteanu, Panaiteanu 2016 Panaiteanu Al., Panaiteanu Rodica, *Ioana Grigorescu (1915-2006)- Remarcabila sinteză dintre modernitate și tradiție*, cf. <https://arhiva.uniuneaarhitecilor.ro/ioana-grigorescu>, accesat în 17 martie 2020.
- Pogonat 2000 Pogonat Tatiana, *Instrucțiuni privind executarea mortarelor de var pe ziduri de cărămidă și piatră*. În: *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI)*, 2000, 1-4, 143-147.
- Popescu-Criveanu 2018 Popescu-Criveanu Irina, *Frustrări patrimoniale*. În: *Arhitectura*, 4-5/2018, 28-39.
- Pușcașu 1967 Pușcașu N. N., *Raport asupra deplasării la Cetatea Șoimoș, r. Lipova*. În: *Cercetări arheologice și de monument: august-septembrie 1967*, 20.10.1961.
- Rus 2011 Rus Ioana, *Metode de intervenție asupra fortificațiilor transilvănene în secolele XIX-XX*. În: Szabó Bálint György (ed.) *Publicația Seriei Simpozioanelor de Teoria și Practica Reabilitării Patrimoniului Construit – TUSNAD 2011 – Fortificații din nou în folosință*, Cluj-Napoca, 2011, 192-199.

- Rusu, Pascu Hurezan 1999 Rusu Adrian Andrei, Pascu Hurezan G., *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.
- Rusu 2005 Rusu Adrian Andrei, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Sebestién 1987 Sebestién Gh., *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987.
- Șerban 2009 Șerban Iuliu, *Sumarele periodicelor dedicate monumentelor istorice (BCMI, BMM, BMI, RMM-MIA, RMI)*. În: *Revista Monumentelor Istorice (RMI)*, 2009, 1–2, 135–264.
- Tirt 2011 Tirt Georgiana, *De la Archita la Valchid. Intervenții structurale în cadrul programului "Tezaure fortificate redescoperite"*. În: Szabó Bálint György (ed.) *Publicația Seriei Simpozioanelor de Teoria și Practica Reabilitării Patrimoniului Construit – TUSNAD 2011 – Fortificații din nou în folosință*, Cluj-Napoca, 2011, 37–56.
- Trâpcea 1969 Trâpcea Th. N., *Despre unele cetăți medievale din Banat*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, 1, 1969, 23–82.
- Velescu 1964 Velescu O., *Cetăți țărănești din Transilvania*, București, 1964.

Fig. 1.1

Fig. 1.2

Fig. 1.3

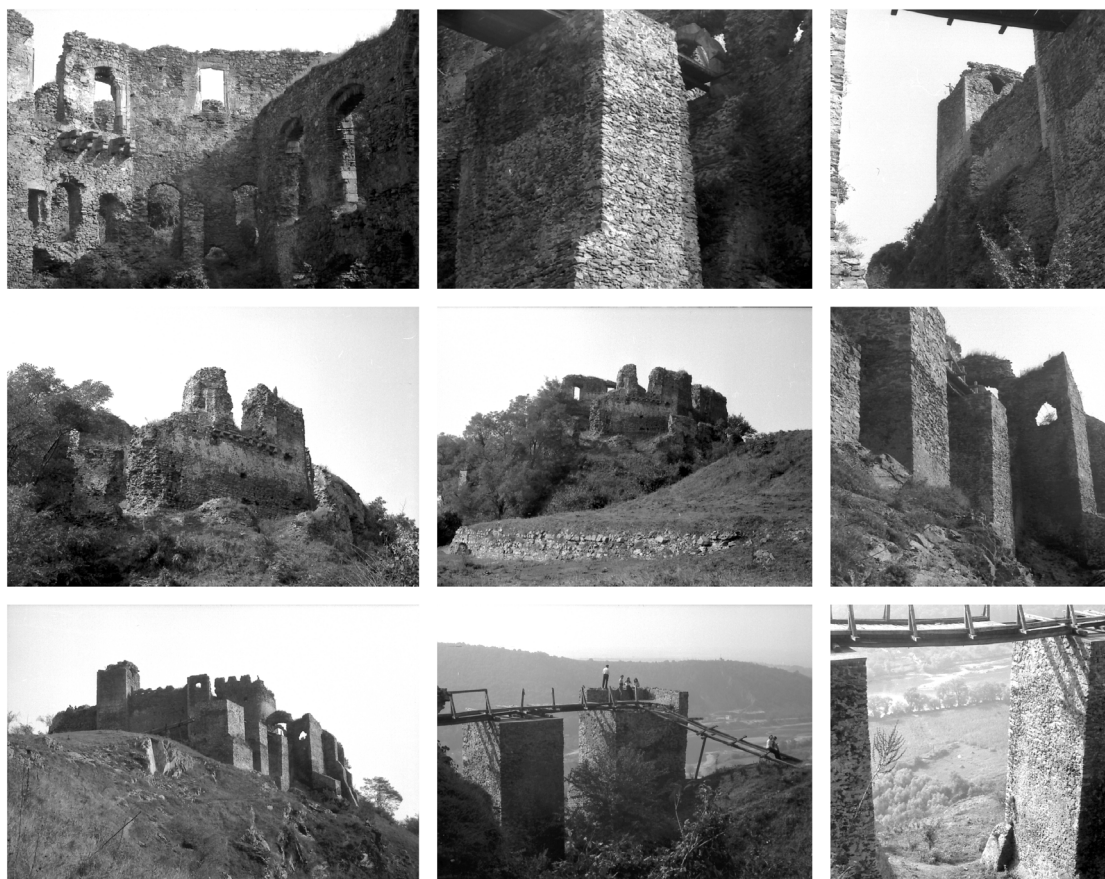

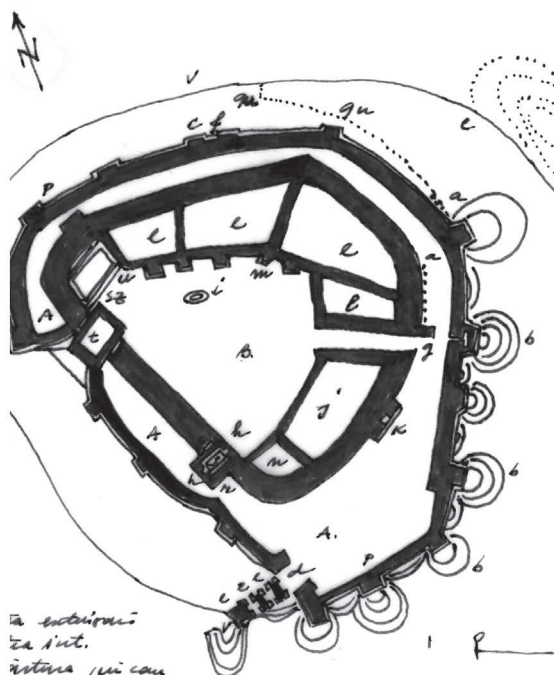
Fig. 1.4

Fig. 1.5.1

Fig. 1.5.2

1a intrare
 2a intrare
 intrare pe canal
 K - terasa
 unde propastie
 din cetate
 3a intrare
 4a intrare
 5a intrare
 6a intrare
 7a intrare
 8a intrare
 9a intrare
 10a intrare
 11a intrare
 12a intrare
 13a intrare
 14a intrare
 15a intrare
 16a intrare
 17a intrare
 18a intrare
 19a intrare
 20a intrare
 21a intrare
 22a intrare
 23a intrare
 24a intrare
 25a intrare
 26a intrare
 27a intrare
 28a intrare
 29a intrare
 30a intrare
 31a intrare
 32a intrare
 33a intrare
 34a intrare
 35a intrare
 36a intrare
 37a intrare
 38a intrare
 39a intrare
 40a intrare
 41a intrare
 42a intrare
 43a intrare
 44a intrare
 45a intrare
 46a intrare
 47a intrare
 48a intrare
 49a intrare
 50a intrare
 51a intrare
 52a intrare
 53a intrare
 54a intrare
 55a intrare
 56a intrare
 57a intrare
 58a intrare
 59a intrare
 60a intrare
 61a intrare
 62a intrare
 63a intrare
 64a intrare
 65a intrare
 66a intrare
 67a intrare
 68a intrare
 69a intrare
 70a intrare
 71a intrare
 72a intrare
 73a intrare
 74a intrare
 75a intrare
 76a intrare
 77a intrare
 78a intrare
 79a intrare
 80a intrare
 81a intrare
 82a intrare
 83a intrare
 84a intrare
 85a intrare
 86a intrare
 87a intrare
 88a intrare
 89a intrare
 90a intrare
 91a intrare
 92a intrare
 93a intrare
 94a intrare
 95a intrare
 96a intrare
 97a intrare
 98a intrare
 99a intrare
 100a intrare

s - deschidere
 18 - front
 t - deschidere
 u - deschidere
 v - deschidere
 w - deschidere
 x - deschidere
 y - deschidere
 z - deschidere

(după Tr)

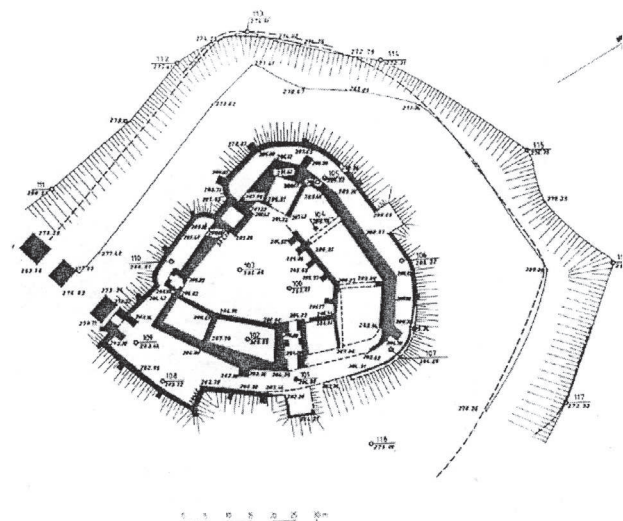
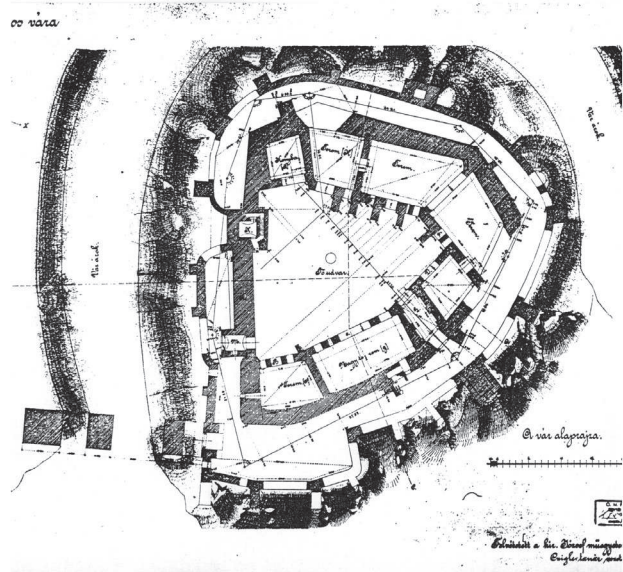

Fig. 1.6

Fig. 2.1

Fig. 2.2

Fig. 2.3.1

Fig. 2.3.2

Fig. 2.3.3

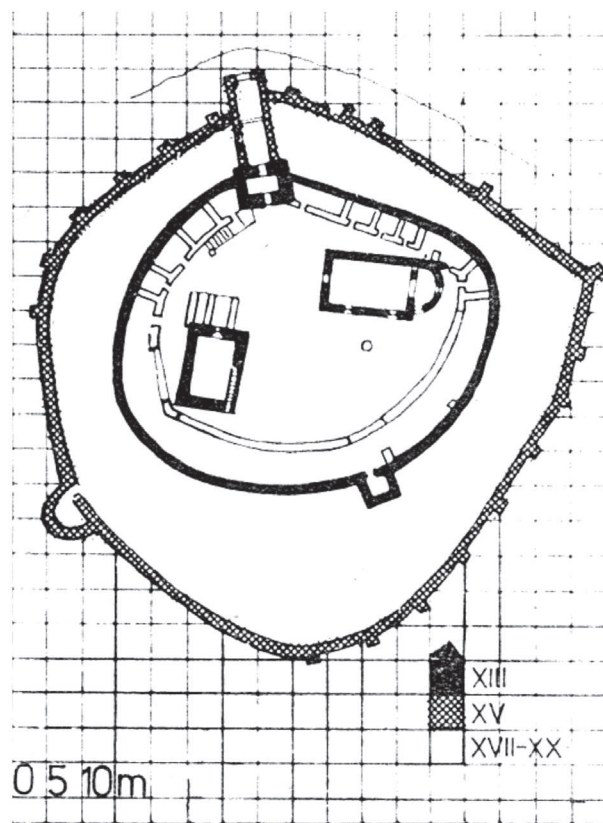
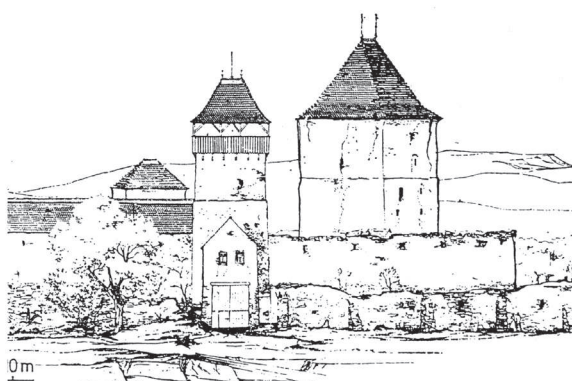
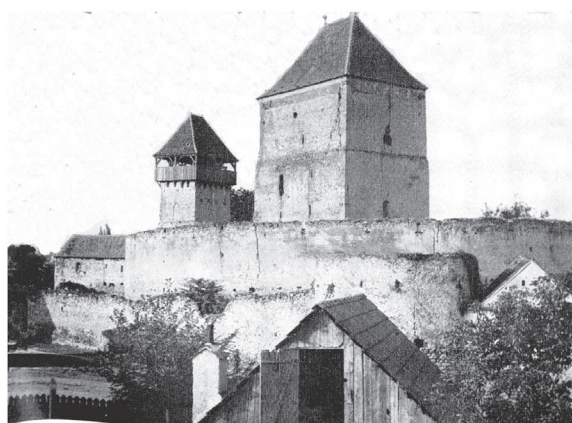

Fig. 2.4

Fig. 3.1

Fig. 3.2

Fig. 3.3

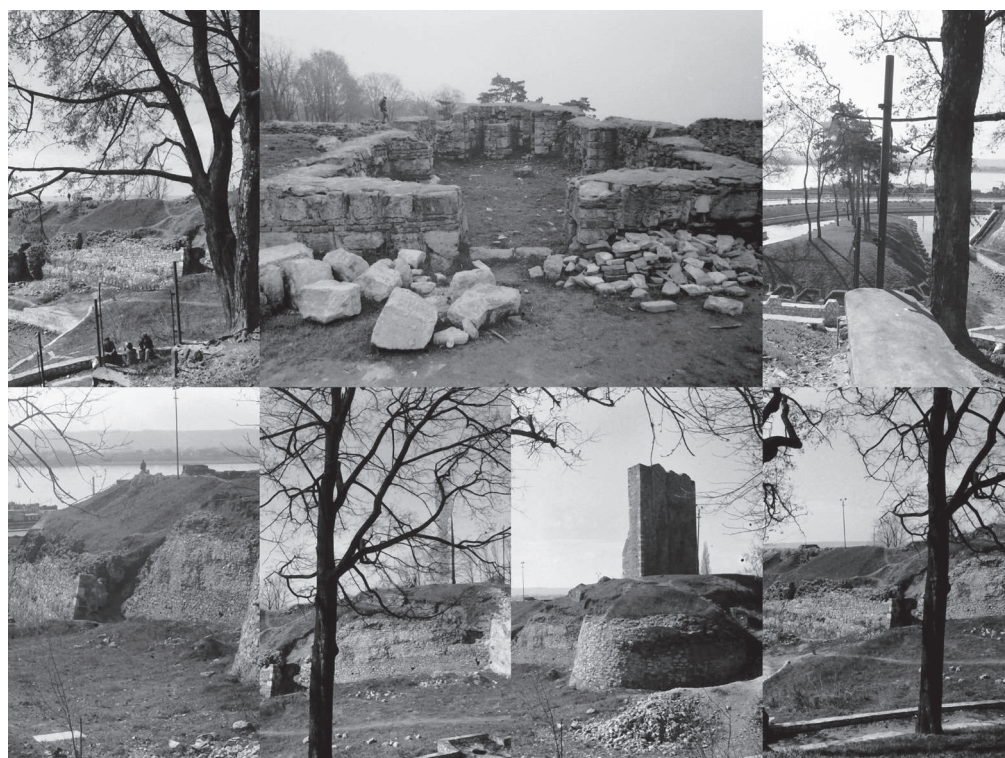

Fig. 3.4

Fig. 3.5

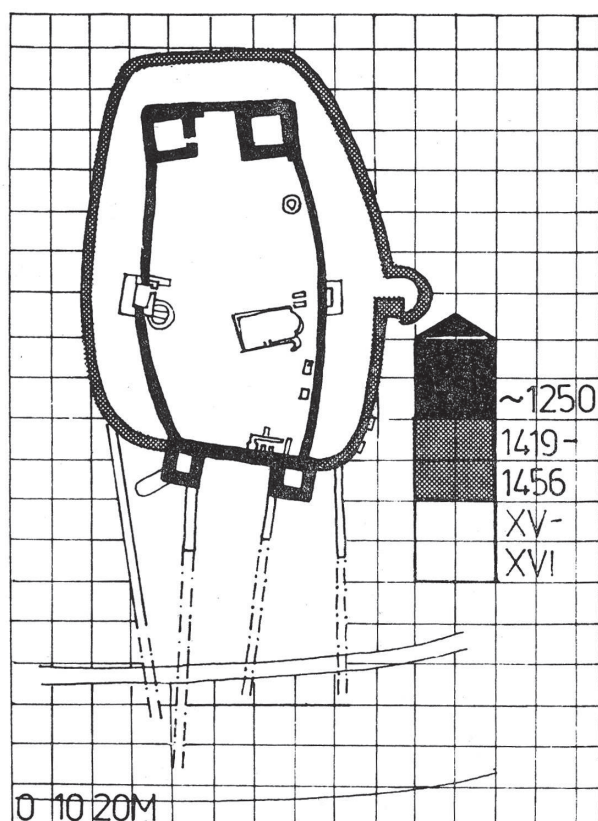

Fig. 3.6

Fig. 4.1

Fig. 4.2

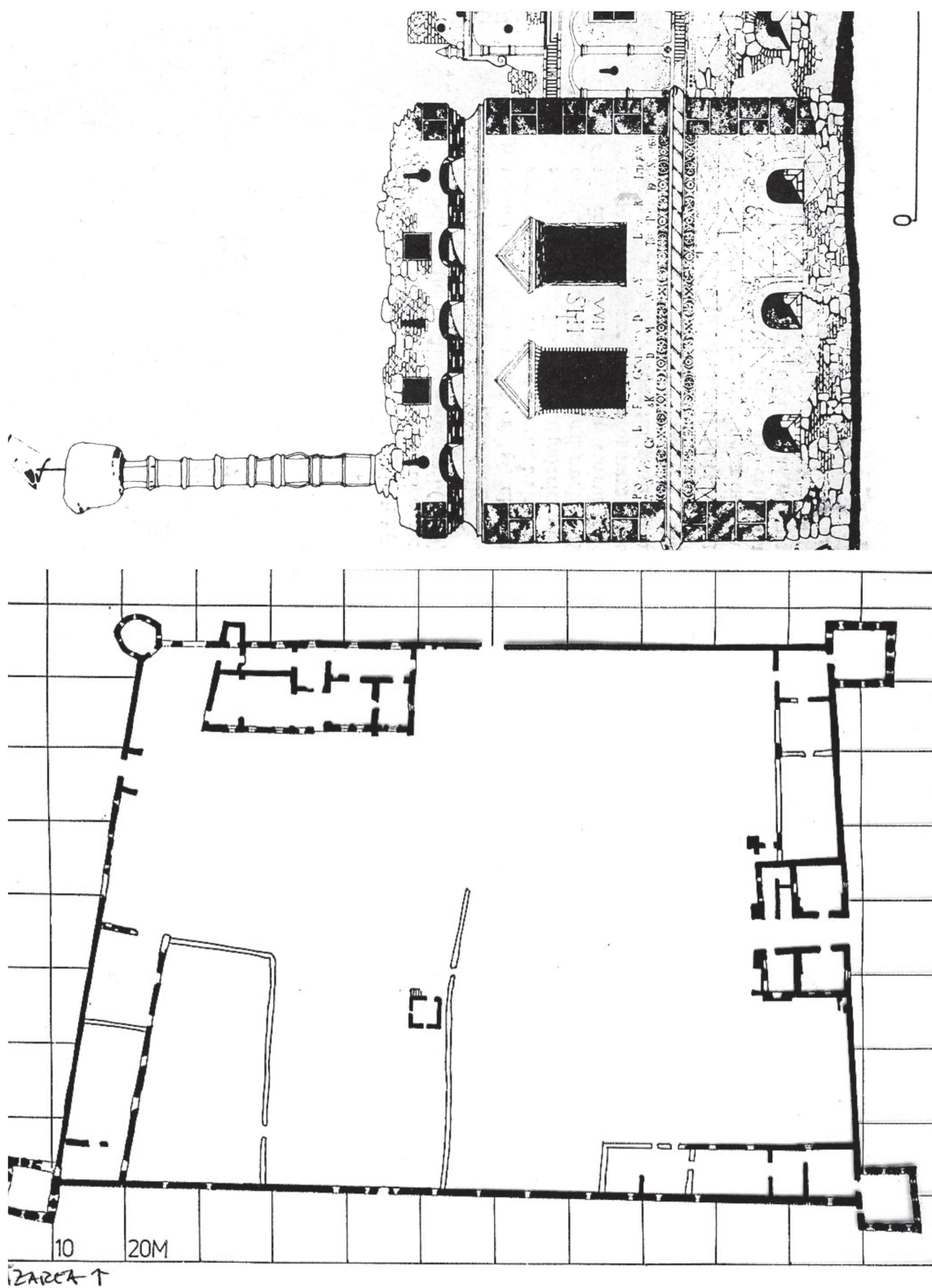

Fig. 4.3

PEISAJE CULTURALE (ÎN BANAT): IDENTIFICARE, UN PROIECT CULTURAL LA INCEPUT

Gabriela Domokos-Paşcu*

Cultural landscapes (in Banat): IDENTIFICARE, a cultural project at the outset

Abstract: The Project Cultural Landscapes (in Banat) aims to identify and inventory the cultural landscapes in the Romanian Banat area and associate them with a new working tool – areas with heritage value (ZVP). The totality of the proposed actions aims to improve the way in which the cultural heritage and landscape is understood, interpreted and managed. The idea that saving heritage consists, to a large extent, in classifying individualized elements spread throughout the territory is not enough. The probability of them surviving, being used and having a real impact in the communities is low. All elements with heritage value, in well-identified areas, can be connected and supported by a common context, whose rules and values are known and accepted. This context can be a cultural heritage.

Keywords: *cultural landscape, heritage, territorial development, Banat, Romania, map*

Cuvinte cheie: *peisaj cultural, patrimoniu, dezvoltare teritorială, Banat, România, hartă*

I. Introducere

Conceptul de „peisaj cultural” este relativ nou în gestionarea patrimoniului cultural și în planificarea teritorială în România. La nivel internațional și european acest concept foarte important pentru păstrarea identității, caracteristicilor și integrității unui teritoriu este mai utilizat, fiind unul dintre cele mai importante instrumente în protecția patrimoniului cultural – la nivel de context, și nu doar la nivel individual de ansamblu sau obiect cu valoare patrimonială.

Un peisaj cultural poate fi definit în diferite moduri, dar în general este identificat cu o zonă geografică distinctă care este modificată de activitatea umană și care poate facilita înțelegerea aprofundată a unui loc, zonă sau teritoriu. Peisajele culturale sunt peisaje care au fost *afectate, influențate sau modelate* de implicarea umană. Un peisaj cultural poate fi asociat cu o persoană sau un eveniment. Scara acestuia poate varia de la areale largi până la nivelul câtorva gospodării; poate fi o proprietate imensă, un sit industrial, un parc, o grădină, un cimitir, un campus și multe altele. În mod colectiv, peisajele culturale sunt opere de artă, narațiuni ale culturii și expresii ale identității regionale.

Convenția Patrimoniului Mondial (1972) este primul document care a recunoscut termenul de peisaj cultural, definindu-l ca o interacțiune dintre activitatea umană și natură. Peisajele culturale sunt proprietăți culturale și reprezintă „interacțiunea dintre natură și om”. Sunt ilustrative pentru evoluția societății și a așezărilor în timp, sub constrângeri fizice și/sau oportunități datorate contextului natural, contextului social, politic, economic și cultural, atât intern cât și extern¹. Conform UNESCO, există trei categorii de peisaje culturale: proiectate, evolutive (ce pot fi fosile sau continue) și asociative².

Totodată în Convenția Europeană a peisajului, document internațional de bază al acestui proiect, sunt specificate următoarele: peisajul constituie o resursă importantă pentru favorizarea activității economice, a cărei protecție, management și amenajare, poate duce la generarea de noi locuri de muncă; peisajul este un liant al culturilor locale, care contribuie la bunăstarea umană și la consolidarea identității europene; peisajul este un element esențial al bunăstării sociale și individuale.

În România, Convenția patrimoniului mondial, cultural și natural a fost recunoscută în anul 1990,

* Asociația pentru Patrimoniu Activ – PACT pascuggabi.arch@gmail.com; Universitatea Politehnica Timișoara – Facultatea de Arhitectură și Urbanism, str. Traian Lalescu 2, Timișoara, 300223. gabriela.pascu@upt.ro.

¹ Convenția Patrimoniului Mondial 1972.

² <https://whc.unesco.org/en/culturalandscape/>.

prin decretul nr. 187 din 30 martie. Totodată, legea monumentelor istorice nr. 422/2001 face o trimitere firavă spre acest termen, asimilându-l într-o anumită măsură cu un sit, asimilare discutabilă, un peisaj cultural putând fi mult mai mult decât un sit. Trimiteri spre conceputul de peisaj cultural apar și în tezele prealabile ale patrimoniului, ce îl abordează din aceeași perspectivă cu cea specificată în cadrul UNESCO, dar îl introduce și ca un posibil instrument urbanistic – PLP (plan local de peisaj).

În acest context am dezvoltat proiectul PEISAJE CULTURALE (în Banat): IDENTIFICARE, care se concentrează pe dezvoltarea unui nou instrument de lucru – ZVP (zone cu valoare patrimonială) și pe identificarea arealelor cu potențial de peisaj cultural din Banat.

II. Prezentarea proiectului

Proiectul PEISAJE CULTURALE (*în Banat*): IDENTIFICARE propune o tematică având un mod de abordare interdisciplinară³ a peisajelor culturale, ce nu a mai fost realizată până acum la nivelul României, cu posibilitatea de extindere la nivelul întregii țări⁴. Scopul principal este realizarea unui nou instrument de lucru – zone cu valoare patrimonială ZVP – BANAT, care analizează și evidențiază valorile contextului teritorial, este mai flexibil decât un PUG și depășește limitele administrative ale unei singure localități. În general, în contextul românesc există două tipuri diferite de protecție, cea dedicată mediului construit și cea dedicată cadrului natural, dar nu există un instrument de lucru care să le suprapună și să faciliteze comunicarea între aceste două tipuri de protecție; nu puține sunt situațiile în care, de fapt, acestea ajung să fie într-o situație conflictuală.

Obiectivele proiectului sunt:

1. Inventarierea și identificarea peisajelor culturale din Banat.
2. Realizarea unei metodologii de inventariere și selectare a acestora.
3. Realizarea unui draft al hărții peisajelor culturale din Banat, un peisaj cultural fiind echivalent cu o zonă cu valoare patrimonială – ZVP.
4. Clarificarea statutului pe care îl vor avea aceste zone, adică în ce măsură vor împrumuta sau nu din sistemele de protecție actuale.
5. Sprijinirea instituțiilor publice și a administrațiilor locale în înțelegerea și utilizarea acestui instrument.

Proiectul este structurat în trei mari etape:

2020–2021 (etapa 1): IDENTIFICARE dedicată elaborării metodologiei de inventariere și identificare a peisajelor culturale; va fi studiată numai componenta materială, vizibilă a teritoriului (cadru construit, mediu natural, mediu antropizat, rețele, marile probleme reflectate în peisaj etc.); va fi realizată o primă hartă (un prim reperaj) cu distribuția peisajelor culturale din Banat și echivalarea lor cu ZVP – BANAT⁵.

2021–2022 (etapa 2): IDENTITATE dedicată investigării teritoriului din punct de vedere al valorilor imateriale (stil de viață, tradiții, obiceiuri etc.) prin implicarea în proiect a componentei sociologice, antropologice și etnografice de studiu a teritoriului, ce vor completa studiul etapei I și vor mijloci transferul informațiilor spre comunități și administrațiile locale; definitivarea hărții ZVP – BANAT.

2022–2023 (etapa 3): IMPLEMENTARE este dedicată transferului de informații și instrumente spre comunitățile aflate din/și în razele de influență ale unui peisaj cultural; presupune întâlniri, discuții, aplicare instrument ZVP – Banat.

În România este nevoie de o astfel de abordare a teritoriului, pentru că se discută tot mai des despre conceptul de peisaj cultural, fără a exista o metodologie clară de inventariere și identificare a acestora; și chiar dacă se ajunge la această etapă, sunt foarte puțini atât în breaslă, cât și în afara ei care înțeleg importanța unui peisaj cultural, importanța contextului.

³ Echipa de proiect este alcătuită din: arh. Gabriela Domokos – Pașcu, arh. T. O. Gheorghiu, arh. urb. Mihai Danciu, arh. Alexandru Todirică, arh. Diana Belci, arh. Alina Negru, arh. Ovidiu Micșă, arh. peisager Raluca Rusu, arh. peisager Alexandru Ciobota, geograf Ana Ianaș, designer grafic Alexandru Iliescu, arh. Georgiana Ghiura, arh. Ana-Maria Branea (voluntar), arh. Attila Domokos (voluntar).

⁴ Partenerii proiectului sunt: Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Universitatea Politehnica Timișoara; OAR Filiala Timiș; Centrul de Studii pentru Patrimoniu și Antropologie Culturală RheA (Universitatea de Vest Timișoara).

⁵ Etapa I 2020–2021 este finanțată prin Timbrul de Arhitectură OAR Național și prin Bursa Sabin Nicolae Dancu a Filialei OAR Timiș.

Alegerea Banatului românesc pentru un astfel de studiu se datorează peisajului natural variat, multietnicității și caracterului multiconfesional, diversității patrimoniale ca urmare a succedării mai multor tipuri de conducere politice (**Imag. 1, Imag. 2**).

Analiza contextului și punctarea valorilor – ca întreg, îmbogățește prin simplul fapt că definește și clarifică mediul în care trăim. Reușind să ne asociem unui context, ne integrăm mai bine și rezonăm cu valorile lui, protejându-le. Conform lui Lain Roger (*Courte traité du paysage*, 1997), evoluția umanității poate fi analizată și observată prin lecturarea peisajului „(...) privit ca trecere de la naturalitate la culturalitate, de la un prim stadiu – prima natura – al naturii originale(...), nealterată de intervenții antropice, (...) la al doilea stadiu – al naturii transformate pentru nevoile primare ale omului – alteram naturae” (**Imag. 3**).

Prima etapă a proiectului are rolul de a stabili aceste contexte – peisaje culturale/ sisteme de peisaj. Identificarea lor va avea la bază o metodologie stabilită de o echipă pluridisciplinară (arhitecți, urbanisti, peisagiști, geografi), care va primi feedback național și internațional – specialiști ce activează în comisii de cultură naționale și cadre didactice universitare din Italia (Politehnica din Milano I Politecnico di Milano, Dipartimento di architettura e studi urbani) și Franța (Universitatea Lorraine I Université de Lorraine, DEUG géographie).

Această metodologie va avea următoarele puncte de pornire:

- inventarierea părții materiale;
- stabilirea scării peisajului, a limitelor permeabile și a vecinătăților;
- caracteristicile geografice și naturale;
- stabilirea localităților componente (rurale și urbane);
- analiza specificului arhitectural, analiza zonelor agricole;
- identificarea principalului caracter al peisajului (rural, urban, industrial, natural etc.)

Acest proiect are la bază diverse documente și carte internaționale, proiecte desfășurate deja în zona Banatului⁶, bibliografie locală care îi oferă un important punct de pornire.

III. Rezultatele parțiale ale proiectului

Chiar dacă acest proiect este la început de drum, și în ciuda contextului pandemic, ce a îngreunat foarte mult studiul de teren, rezultate importante au fost realizate până în prezent:

- propunere de metodologie pentru ansamblul proiectului (cele trei etape);
- propunere de metodologie pentru identificarea și inventarierea peisajelor culturale pe zona Banatului românesc;
- stabilirea teritoriului de intervenție (toate UAT-urile ce vor fi analizate);
- stabilirea studiilor de caz pentru partea de detaliu a primei etape de proiect;
- realizarea unei baze de date fotografice și bibliografice pentru zona Banatului românesc (**Imag. 4**);

IV. Concluzii

Acest proiect cultural este atât un experiment, cât și un adevărat start pentru un proiect de cercetare ce își propune să promoveze în contextul românesc un instrument de lucru adaptat pentru diversele domenii ce fuzionează în studierea patrimoniului și a peisajului cultural, cu implicații importante și aplicabilitate practică.

Rezultatele finale ale proiectului vor fi o bază de date pentru intervenții și studii urbanistice, patrimoniale și de protecție a cadrului natural. Acesta va situa într-o perspectivă nouă abordarea contextului patrimonial și va crea o platformă care să susțină intervenții calitative la nivelul contextului.

⁶ HERA – Local Heritage for Active Tourism in Banat <https://hera.uvt.ro/about> I RHeA – Centrul de Studii pentru Patrimoniu și Antropologie. Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție al caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainiene din Banat, 2013/ A. Ciobotă, R.Rusu, A. Condoroș, V. Obradovici. Asociația Alba Verde și Asociația pentru Patrimoniu Activ – PACT, Proiect Mina de Idei Anina. (1) [https://issuu.com/asociatiaalbaverde/docs/anina_mine_of_ideas___2014_Mina de Idei Anina](https://issuu.com/asociatiaalbaverde/docs/anina_mine_of_ideas___2014_Mina_de_Idei_Anina), Scenarii de revitalizare post – industrială prin turism cultural: recomandări ilustrate de intervenție la nivelul fondului construit, 2015.(2) [https://issuu.com/asociatiaalbaverde/docs/00_mina_de_idei_anina___2017_Peisajul industrial Anina: reprezentări și interpretări patrimoniale](https://issuu.com/asociatiaalbaverde/docs/00_mina_de_idei_anina___2017_Peisajul_industrial_Anina:_reprezentări_și_interpretări_patrimoniale).(3) https://issuu.com/asociatiaalbaverde/docs/mina_de_idei_anina___vizita_in_comuVizita în comunitate.

Listă figuri

- Imag. 1 Vedere panoramică spre Parcul Natural Semenik. Foto: Ovidiu Micșa, Mina de Idei Anina 2015.
 Imag. 2 Vedere panoramică Valea Almăjului (jud. Caraș – Severin). Foto T.O. Gheorghiu.
 Imag. 3 Vedere panoramică Banloc (jud. Timiș). Foto T.O. Gheorghiu
 Imag. 4 Vederea aeriană Charlottenburg, comuna Bobda, jud. Timiș. Foto: Raluca Rusu, Peisaje Culturale (în Banat): Identificare

Bibliografie⁷

Convenția Patrimoniului Mondial 1972	Convenția privind protecția patrimoniului mondial, cultural și natural din 23.11.1972. Sursa: https://lege5.ro/Gratuit/gyydinby/conventia-privind-protectia-patrimoniului-mondial-cultural-si-natural-din-23111972 ; https://constitutii.files.wordpress.com/2020/01/conventia-privind-protectia-patrimoniului-mondial-.pdf accesat 09.11.2020.
Convenție peisaj	Convenția Europeană a peisajului.
Sursa: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=37056 , accesat?
Ciobotă et alii 2013	Ciobotă A., Rusu R., A. Condoroș, V. Obradovici, <i>Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție al caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainiene din Banat</i> , Timișoara, 2013.
Dolângă 1995	Dolângă Nicolae, <i>Țara Nerei. Mit și pluralitatea timpului</i> , București, 1995, 187.
Gheorghiu 2017	Gheorghiu T. O., <i>Mici orașe/mari sate din sud-vestul României. Monografii urbanistice</i> , București, 2017, 234.
Gheorghiu 2008	Gheorghiu T.O., <i>Locuirea tradițională rurală din zona Banat – Crișana (Elemente de istorie și morfologie. Protecție și integrare)</i> , Timișoara, 2008.
Gheorghiu 2002	Gheorghiu T. O., <i>Un program dificil – protecția arhitecturii sătești tradiționale din Banat-Crișana. Studiu de caz-biserica de lemn</i> . În: <i>Patrimonium Banaticum</i> , I, 2002, 269–282.
Preda 2010	Preda Sinziana, <i>Istorie și memorie în comunitățile cehilor din Clisura Dunării</i> , Cluj-Napoca, 2010, 312.
Rusu 2007	Rusu Raularian, <i>Organizarea spațiului geografic în Banat</i> , Timișoara, 2007, 606.
Săcară 2005	Săcară Nicolae, <i>Studii de etnografie bănățeană</i> , Timișoara, 2005, 228.

⁷ Bibliografia prezentă este o selecție din lista bibliografică utilizată în elaborarea proiectului.

Imag. 1.

Imag. 2.

Imag. 3.

Imag. 4

RESTAURAREA SUSTENABILĂ A PATRIMONIULUI CONSTRUIT ÎN PEISAJUL NATURAL DIN LUNCA TIMIȘULUI PE SEGMENTUL PĂDUREA MACEDONIA – RUDNA – GAD, AGRI PARK PE DOMENIUL NIKOLICS

*Daiana Laura Maciulschi**

A sustainable restoration of built heritage in the Macedonia-Rudna-Gad Forest (Timis Valley). The Nikolics estate Agri Park

Abstract: The watercourses contributed to the formation of local cultures and human well-being, and together with other natural resources existing in the area, under human action, the cultural landscapes were defined. Not so far away from Timișoara, located in the hydrographic landscape of the Timiș meadow, the noble domain of the Nikolics family can be found. Today's image of the manor house is closer to that of a ruin, leaving visible all the stages it went through. The study carried out revealed the potential this noble domain has, due to its heritage value, the relationship with the hydrographic landscape, but also due to the possibility to become a nodal point in a touristic network that aims to promote the noble ensembles of the Western Plain of Banat. The proposal to refurbish the complex is based on the concept of Agri-Park, which involves the implementation of an organic farm based on regenerative systems using local resources. The Agri-Park develops around 3 components: agriculture, hospitality and education. It successfully combines the recreational side with the productive side. The new features offer an alternative to standardized comfort, facilitating a personal relationship of the guests with the landscape, the architecture and the past of the noble ensemble.

Keywords: *hydrographic landscape, sustainable restoration, minimal interventions, built heritage, sustainable development*

Cuvinte cheie: *peisaj hidrografic, restaurare sustenabilă, intervenții minime, patrimoniu construit, dezvoltare durabilă*

1. Introducere în patrimoniul cultural al luncii Timișului

Proiectul de diplomă prezentat în acest articol, face parte dintr-un studiu complex realizat în echipă, alături de colegii mei acum arhitecți, Nica Mădălina și Timuș Sergiu, sub îndrumarea profesorului nostru coordonator dr. arh. Demetrescu Bogdan. Ideea acestui studiu a pornit de la un gând care ni s-a conturat tuturor destul de clar în minte, și anume, că recuperarea obiectelor de patrimoniu este condiționată de înțelegerea și protejarea peisajului și a contextului din care acestea provin. Studiul a debutat cu o serie de excursii în teren pe care le-am făcut împreună, fără a avea de la bun început un obiectiv concret, ci mai degrabă cu scopul de a înțelege toate straturile care împreună definesc peisajul cultural al luncii Timișului. Acest studiu nu ar fi putut fi elaborat fără a ține cont de relația de interdependență dintre râurile Bega și Timiș și fără a înțelege particularitățile celor două cursuri de apă. Astfel, am putea spune că studiul s-a restrâns, asemenea unei pâlnii, de la scara largă a sistemului hidrografic Timiș-Bega, la peisajul cultural al râului Timiș, la segmentul ales Pădurea Macedonia-Rudna-Gad, ca mai apoi, în cadrul acestui segment, fiecare membru al echipei să își contureze o temă concretă pentru lucrarea de diplomă. Încă de la început am înțeles că un astfel de studiu complex, ca cel pe care ni-l propuneam, nu poate fi realizat mono-disciplinar, fapt care a determinat ca pe lângă întâlnirile cu proprietarii clădirilor de patrimoniu sau a persoanelor din comunitate și din corpul de administrație, să avem și o serie de întâlniri cu oameni din alte domenii precum antropologie, peisagistică, botanică, arheologie, topografie, istorie, geografie, etc.

Sistemul hidrografic Timiș-Bega prezintă amenajări hidrotehnice importante, precum nodul de

* D Proiect, Piața Unirii, nr 5, Timișoara; e-mail: dmaciulschi@gmail.com.

la Coșteiu, ce asigură aportul necesar de apă astfel încât navigația pe Bega să fie posibilă, iar cel de la Topolovăț, care asigură dirijarea surplusului de apă în râul Timiș, putând fi astfel evitată inundarea Timișoarei. Datorită poziției geografice a celor două cursuri de apă, a lucrărilor de canalizare și a modului în care acestea au fost utilizate, peisajele care se regăsesc de-a lungul lor pe teritoriul Câmpiei Banatului diferă semnificativ. Despre peisajul canalului Bega, atât în exteriorul orașului Timișoara cât și în interiorul acestuia, se poate spune că este unul preponderent industrial, invadat pe alocuri de o vegetație abundentă, cu consolidări din beton, marcat de prezența ecluzelor construite la Uivar și Sânmihaiu Român, a centralei hidrotehnice din Fabric, a podurilor care fac legătura între cele două maluri, a clădirilor și siturilor industriale care se află de-a lungul apei.

În completarea acestui peisaj preponderent industrial, se află peisajul râului Timiș, care este unul natural, compus din: mlaștini, păduri de luncă, plaje, rezervații avifaunistice, câmpii întinse și pășuni. Debitul apei a fost folosit de-a lungul istoriei prin amplasarea de instalații, precum mori sau prin crearea de acumulări de apă de dimensiuni reduse care serveau la diverse nevoi ale locuitorilor, toate aceste utilizări fiind extrem de puțin invazive în peisaj. Lucrările de îmbunătățiri funciare, prin realizarea canalelor de desecare și irigare conectate la cursul râului Timiș, au contribuit masiv la creșterea economică a zonei, solul putând fi astfel mult mai bine valorificat.

De-a lungul ambelor cursuri de apă, inserate în peisaje de tip industrial sau natural, parcurgând diferite trepte de relief, stau o serie de obiecte cu valoare patrimonială care așteaptă să fie recuperate și readuse în atenția comunităților. Potențialul cultural, educațional și turistic pe care aceste două cursuri de apă îl prezintă, atât datorită obiectelor cu valoare patrimonială, cât și datorită peisajelor culturale, este unul semnificativ, chiar dacă majoritatea activităților de acest tip se desfășoară în momentul de față în mare parte doar pe raza municipiului Timișoara. În completarea acestor locuri identificate de-a lungul celor două cursuri de apă, se află și siturile aflate în interfluviul Timiș-Bega (**Fig. 1**).

Lonca Timișului este un sit de importanță comunitară și este parte integrantă a rețelei Natura 2000. Clasarea acesteia are ca scop principal conservarea habitatelor și a speciilor de floră și faună sălbatică¹. Prezența apei a contribuit la formarea culturilor locale și la bunăstarea umană, iar alături de celelalte resurse naturale existente în zonă, sub acțiunea umană, s-au conturat peisajele culturale. Evenimentele majore ale ultimului deceniu, alături de schimbările politice, iar mai recent, de evoluția tehnologică, au dus la alterarea patrimoniului antropic material și la modificarea relației om-natură. Zona de SV a județului, în apropiere de linia de frontieră, prezintă un areal cu o densitate mare de patrimoniu construit cuprinzând fostele domenii nobiliare de la Rudna, Gad, Foeni, Grăniceri, Giera, Banloc, case memoriale, situri arheologice, elemente din foste fortificații medievale (**Fig. 2**), dar și situri naturale importante precum Pădurea Macedonia, zona protejată Livezile – Dolaț, etc.

Patrimoniul rural poate reprezenta o resursă economică și turistică atâta timp cât caracteristicile acestuia sunt valorificate responsabil. Mai mult decât atât, el poate fi considerat un factor cheie într-o dezvoltare durabilă. Schimbările climatice, deversarea substanțelor nocive în Timiș, disturbarea habitatelor animalelor și ale păsărilor datorită agriculturii intensive practicate până în buza digului, amenință peisajul cultural și calitatea resurselor sale, motiv pentru care nu putem vorbi de o recuperare singulară a acestor obiecte fără a lua în calcul și felul în care contextul se alterează din cauza practicilor agresive vizavi de mediu. Complexitatea peisajului cultural regăsit în segmentul studiat determină necesitatea unei abordări holistice, care să aibă în vedere constant relațiile de interdependență dintre peisajul natural și obiectele de patrimoniu, fiind necesar ca ele să fie percepute ca parte dintr-un ansamblu și nu ca obiecte singulare în peisaj.

2. Satul Rudna și împrejurimile sale

Satul Rudna, dezvoltat de-a lungul cursului râului Timiș, aparține în prezent comunei Giulvăz și se află la 36 de km de Timișoara și 25 de km de punctul de trecere al frontierei de la Foeni. Satul poate fi accesat auto, dar și cu trenul sau bicicleta, urmând traseul pistelor de biciclete de pe digul râului Timiș.

¹ USAMVBT.

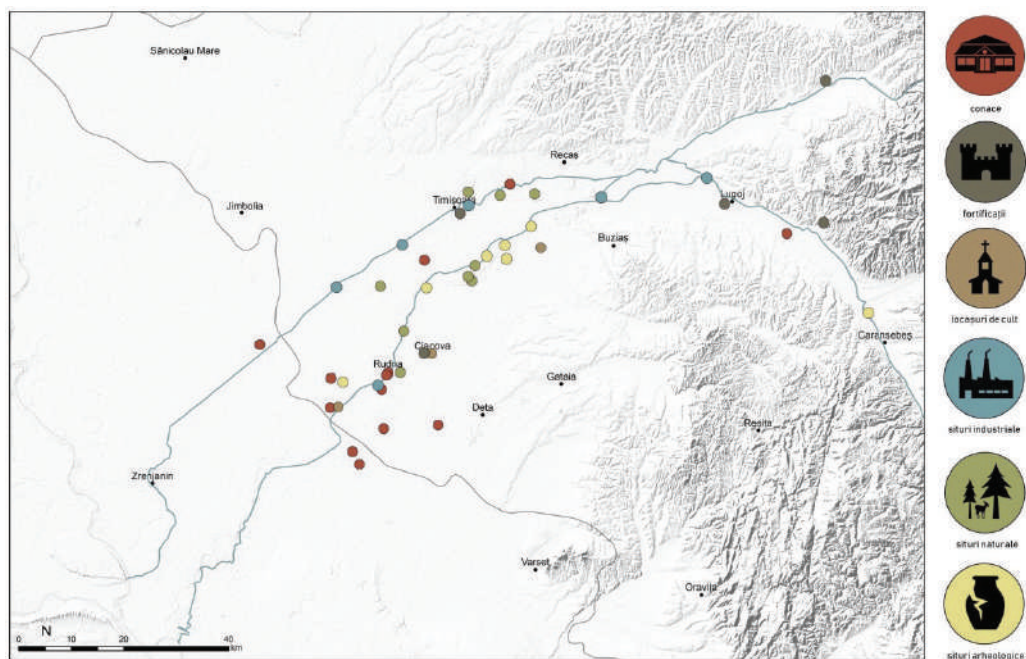

Fig. 1²

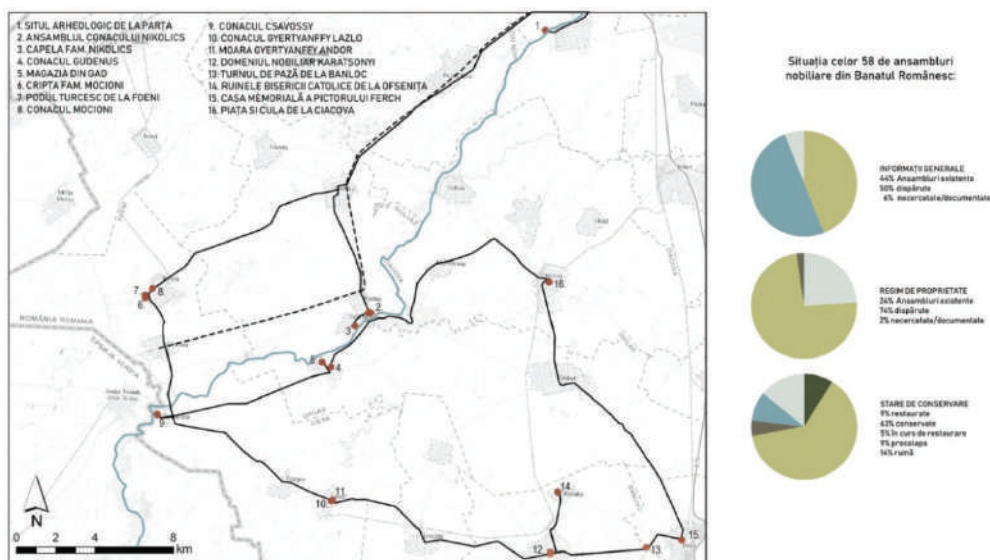

Fig. 2³

Casele din Rudna păstrează pe frontoane inscripții în alfabetul chirilic, iar localnicii pot fi auziți pe străzile satului vorbind limba sârbă. Până în 1930, etnicii sârbi erau majoritari, atingând un maxim în anul 1910 prin prezența a 1012 locuitori sârbi. Ultimul recensământ efectuat, în 2011, arată prezența a 728 de locuitori, având pe lângă populația predominantă de români și etnici sârbi, maghiari, nemți și romi. Lipit de satul Rudna se află Crai Nou, cu o populație de 453 de locuitori, majoritar români⁴. Cele două sate alipite funcționează practic împreună, având o biserică ortodoxă-sârbă și una ortodoxă-română, două școli, o grădiniță, o haltă în care de câteva ori pe zi oprește trenul ce face legătura cu Timișoara, un oficiu poștal, un punct sanitar și două magazine alimentare.

Împrejurimile satului cuprind o multitudine de elemente de peisaj care determină dezvoltarea și existența mai multor ecosisteme în cadrul aceleiași peisaj, contribuind la caracterul peisajului cultural al zonei, dar totodată și facilitând desfășurarea de activități recreative și de agrement.

² Hartă realizată împreună cu arh. Nica Mădălina și arh. Timuș Sergiu.

³ Hartă realizată împreună cu arh. Nica Mădălina și arh. Timuș Sergiu; Diagramele au fost preluate din ARCHE 2013.

⁴ Date privind componența etnică a așezărilor din județul Timiș.

Pe malul stâng al râului Timiș, la o distanță mică față de Rudna, se află Pădurea Macedonia declarată sit Natura 2000 de protecție avifaunistică⁵. Aici, în perioadele de cuibărire, prezența diferitelor specii de păsări conferă un caracter cu totul deosebit zonei, facilitând activități de tip birdwatching, ce sunt deopotrivă activități educative și turistice, dar și de cercetare. Tot în Pădurea Macedonia, în perioada lunilor septembrie-martie, au loc activități de vânătoare, principalele specii de vânat ce pot fi recoltate fiind căpriorul, iepurele, fazanul, prepelița, rața, mistrețul⁶. Zona oferă un cadru propice și pentru activități ecoturistice, precum biking, trekking, sporturi de apă cu caiac sau canoe, pescuit sportiv în meandrele fosile ale râului, dar și pe cursul de apă în zonele special amenajate.

Toate aceste informații adunate au servit ca bază în fundamentarea temei de refuncționalizare a domeniului Nikolics, scopul fiind acela de a avea o propunere ancorată în realitatea contextului în care acest domeniu nobiliar se află, ținând cont de potențialul pe care resursele antropice și naturale le prezintă, de oportunitățile pe care acest potențial îl generează, dar și de amenințările ce nu pot fi neglijate (Fig 3).

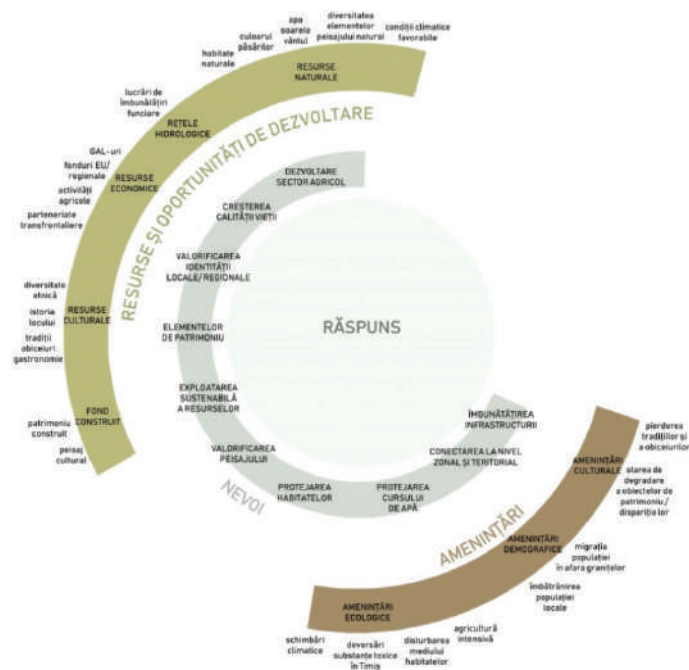

Fig. 3⁷

3. Istoria domeniului și a familiei Nikolics din satul Rudna

Monografia comunei Giulvăz relatează faptul că satul Rudna apare pentru prima dată menționat în documentele papale din perioada 1332–1337⁸, aici existând la acea vreme o parohie catolică. Prezența sârbilor este atestată încă din 1549, când aceștia au fost strămutați de la Donattotonya. În perioada ocupației turcești, între 1552–1716, satul aparținea districtului Ciacova, iar conscripția fiscală din 1717 menționează prezența a 30 de locuințe în acest sat. După anexarea Banatului la Casa de Habsburg, localitatea este sistematizată pe baza unor planuri cu străzi drepte, perpendiculare și se încep ample lucrări de desecare a mlaștinilor și amenajare a cursurilor râurilor.

În 1779 satul Rudna este încorporat în comitatul Torontal de care a aparținut până la sfârșitul Primului Război Mondial. În 1781 pământurile satului Rudna, care la acel moment avea 120 de case, au fost cumpărate de Teodor Iancovici de Mirievski, cărturar și înalt funcționar al imperiului și de Ioan Nikolics, negustor bogat din orașul croat Osijek. Datorită faptului că Teodor Iancovici a locuit doar o scurtă perioadă de timp la Rudna, plecând în Rusia și lăsând proprietatea în grija soacrei sale, istoria satului Rudna a rămas legată, timp de mai bine de un secol, de familia Nikolics. Istoria familiei Nikolics este

⁵ Agenția Națională pentru Arie Naturale Protejate.

⁶ Date cu privire la Fondul Cinegetic 64 Macedonia.

⁷ Diagramă realizată împreună cu arh. Nica Mădălina și arh. Timuț Sergiu.

⁸ Borovszky 1914.

strâns legată de istoria primului rege al Serbiei moderne, Milan Obrenovici, datorită faptului că soția lui Iovan Nikolics, Elisabeta, era verișoara acestuia. Membrii familiei Nikolics au deținut importante funcții, Feodor Nikolics ajungând deputat al Jimboliei și al Kikindei în parlament, iar apoi guvernator al Bosniei și Herțegovinei între anii 1882–1886⁹.

Din hărțile și planurile istorice identificate poate fi observat faptul că în partea de sud a satului, pe o întindere care cuprindea și brațul râului Timiș, erau amplasate clădirile care deserveau domeniul nobiliar (Fig. 4).

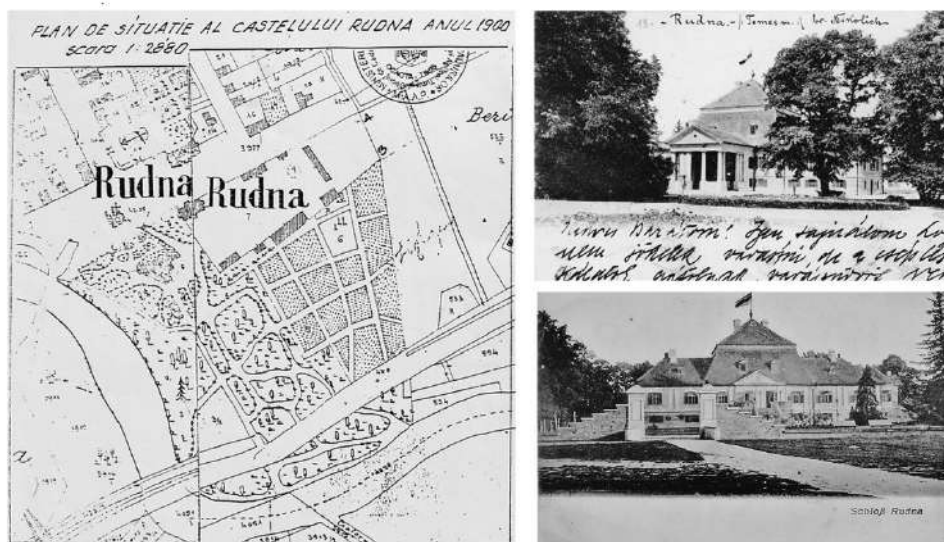

Fig. 4¹⁰

Conacul, poziționat perpendicular pe drumul principal al satului Rudna (Fig. 6), era clădirea cea mai impunătoare, având alături clădirile anexe dispuse în jurul curții pavate, parcul dendrologic ce se întindea până în buza apei și zona agricolă aferentă acestuia. Clădirea principală, conacul a fost construit în anul 1782 cu elemente de factură barocă. În imediata lui apropiere a fost edificată între anii 1834–1838 biserica ortodoxă sârbă, iar dincolo de meandru râului Timiș, într-un alt parc dendrologic, acum teren agricol, se afla capela familiei Nikolics construită la finalul secolului al XIX-lea în stilul arhitecturii religioase sârbești¹¹. Pe strada principală a satului Rudna încă mai poate fi văzut conacul mic, despre care se spune că ar fi găzduit birourile administrative ale baronului.

Trecerea de la peisajul sistematizat al satului, la peisajul natural se făcea treptat prin intermediul celor două grădini între care era așezată reședința nobiliară. În fața conacului se afla o grădină amenajată cu spații florale întinse, ce permitea expunerea clădirii oferindu-i un caracter dominant, pe când în spatele acestuia se afla parcul dendrologic amenajat în stil liber peisager¹², ce deținea specii precum ginkgo biloba, stejar, tei, castan, lemn de tisă, salcâm violet, pin, platan, mesteacăn, migdal¹³.

În urma intrării în vigoare a legii agrare din 1921, au fost expropriate întinse suprafețe agricole și au fost împroprietăriți țărani de toate etniile. În anul 1922 baronul Nikolics a vândut proprietățile, acestea ajungând succesiv în mâinile a mai multor proprietari: Matei Polakovici, Adalbert Adacsi, Dimitrie Susa, Alexandru Lighezan¹⁴.

În anul 1945 a fost instaurat regimul comunist, iar în anul 1948 a început colectivizarea și naționalizarea. Cele mai impunătoare case, ale căror proprietari au fost catalogați chiaburi, au fost naționalizate și repartizate noilor instituții ale republicii populare și angajaților acestora. Conacul de la Rudna a fost naționalizat abuziv și a devenit garnizoană, iar ulterior sediu CAP. În această perioadă conacul a suferit o serie de

⁹ Buruleanu, Păun 2013, 36.

¹⁰ Imagini preluate din arhiva personală a proprietarei conacului

¹¹ ARCHE, 2013, 6

¹² Hegedus 2018.

¹³ Jurca 2002, 5.

¹⁴ Buruleanu, Păun 2013, 60.

transformări, cea mai importantă fiind înlăturarea șarpantei istorice și înlocuirea ei cu una nouă, alcătuită din elemente subdimensionate și care prezintă o geometrie diferită față de cea inițială, care era de factură barocă. Tot în această perioadă s-au turnat planșee din beton armat, s-au zidit pereți de compartimentare și au fost acoperite sau înlăturate orice însemne ale prezenței familiei nobiliare. Capela familiei Nikolics a fost vandalizată, iar mormintele profanate de către căutătorii de bijuterii. Numeroase specii din parcul dendrologic au fost eliminate, făcându-se astfel loc pentru improvizarea unui teren de fotbal.

Anii regimului comunist au depozat clădirile de fast și comunitățile de memorie. În urma revoluției din 1989, clădirile au fost abandonate, devenind o sursă de materiale de construcții pentru locuitorii satului. Vandalizarea conacului poate fi înțeleasă și ca un gest de răzbunare a oamenilor față de regimul comunist, cu care inevitabil au ajuns să asocieze clădirile domeniului nobiliar după atât de mult timp. În 1992, în urma unui proces de retrocedare, proprietatea este recuperată de către ficele moștenitoare ale avocatului Lighezan, iar în 2002 vândută soților Radermacher. Cei doi soți și-au amenajat provizoriu în aripa stângă a conacului un apartament în care să locuiască, sperând ca în anii următori să reușească să redea întregului domeniu strălucirea de altădată. Odată cu achiziționarea proprietății, actele de vandalism au încetat și s-au realizat o serie de lucrări de punere în siguranță pentru părțile cele mai degradate ale clădirilor.

4. Situația actuală a domeniului Nikolics

Conacul, moara și magazia făceau parte dintr-un ansamblu mult mai cuprinzător ce se întindea dincolo de meandru, până la limita satului Crai Nou, sat ce a fost înființat mai târziu, în 1924¹⁵ (Fig. 5). Întreg situl îngloba mai multe clădiri administrative, două parcuri dendrologice – cel aflat în spatele conacului și parcul dendrologic în care a fost poziționată capela, dar și mici zone agricole. Intrarea în vigoare a legii agrare din 1921, urmată de vânzări repetate ale proprietății, iar apoi de naționalizarea din perioada comunistă, au dus la fragmentarea proprietății, astăzi actuala posesoare a domeniului lup-tându-se din greu să deslușească situația juridică complicată a acestor imobile.

Fig. 5¹⁶

¹⁵ Buruleanu, Păun 2013, 60.

¹⁶ Situația prezentă a clădirilor cuprinse în fostul ansamblu nobiliar Nikolics (Maciulschi Daiana, 2019).

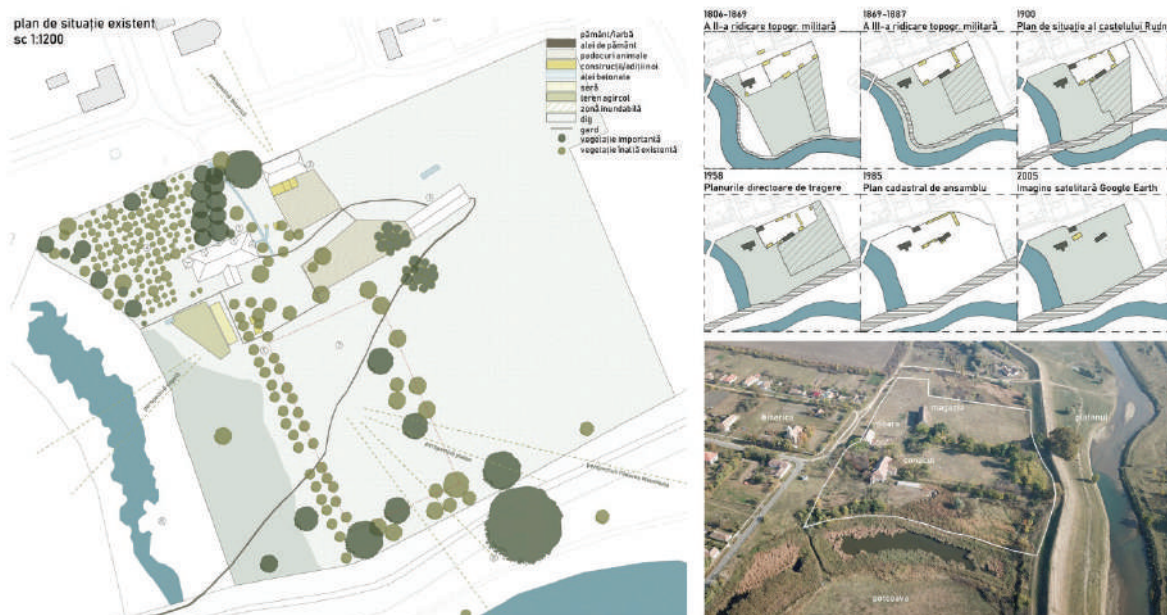

Fig. 6¹⁷

Parcul dendrologic, amenajat în stil liber peisager făcea tranziția de la peisajul sistematizat al satului către peisajul de luncă. Acesta avea un puternic rol reprezentativ și era o mărturie a prosperității domeniului. Arhitectura nu determina grădinile, ci aceasta era prezentă în spațiul parcului sub forma unor piese cu care grădina conlucra într-un ansamblu coerent la scară mult mai mare. Astăzi conacul se apropie de imaginea unei ruine printre coroanele dese ale copacilor, ce încă amintesc de frumusețea de altădată a arborilor toaletați și a parterelor cu flori ce pot fi observate în imaginile istorice. Câteva exemplare de arbori din fostul parc dendrologic mai pot fi văzute și astăzi, precum platanul, arborele de ginkgo biloba, salcâmul, etc. De asemenea mai poate fi deslușit axul determinant, ce unea conacul de râul Timiș și care era flancat de copaci de dimensiune medie. Din acest șir de copaci s-au mai păstrat câteva exemplare, care au fost completate de către actuala proprietară cu noi arbori. (Fig. 6).

Fig. 7¹⁸

Conacul este alcătuit din demisol, parter și pod. Din punct de vedere constructiv, demisolul prezintă arce și bolți din cărămidă. Acest nivel este împărțit în două zone complet separate, între care nu există treceri. În momentul de față demisolul prezintă probleme de infiltrare a apelor de capilaritate, dar

¹⁷ Plan de situație existent (Maciulski Daiana, imagine dronă Demetrescu Bogdan).

¹⁸ Degradările principale ale celor trei clădiri de pe sit (Maciulski Daiana, 2019).

și zone expuse la precipitații unde zidăria s-a măcinat. Actele de vandalism au dus la slăbirea rezistenței unor anumiți pereți de unde, în anii în care conacul a fost abandonat, s-au furat cărămizi în repetate rânduri. Parterul prezintă un plan de călcare, în care pot fi identificate goluri, mai exact bolți din care s-a furat material constructiv sau care s-au prăbușit. Peste structura originală a tavanului, care era alcătuită din grinzi de lemn, s-a turnat beton, iar în unele zone ale conacului apar și grinzi dese din beton armat. Scările care ar trebui să facă legătura între niveluri au fost furate sau distruse, însă poziția acestora încă mai poate fi identificată. De asemenea o bună parte din buiandrugii de lemn au fost furați. Șarpanta conacului a fost în totalitate înlocuită. După spusele oamenilor din sat acest lucru s-a întâmplat în anii '70, fiind astfel modificat nu doar aspectul clădirii, dar și sistemul constructiv. Elementele sunt complet atipice pentru o șarpantă, unele 'grinzi' fiind alcătuite dintr-o succesiune de dulapi fixați între ei. Suplețea și aspectul acestora indică faptul că din punct de vedere structural, șarpanta prezintă un real pericol și necesită lucrări de reconstrucție. Din fotografiile originale identificate, în podul conacului existau încăperi de locuit, cel puțin deasupra corpului central, unde înălțimea de nivel era mai mare decât în aripile laterale. Interiorul conacului este unul auster, fațadele fiind singurele care încă mai păstrează ornamente. Ferestrele au fost smulse, uneori chiar și cu elemente de zidărie, iar scările exterioare sunt deteriorate (**Fig. 7**).

Moara este alcătuită din 5 niveluri și se află într-o stare de conservare bună, în comparație cu magazia. Primul nivel este semi-îngropat și prezintă arce și bolți din zidărie. Nivelurile superioare, începând cu parterul, au o înălțime liberă destul de redusă, aproximativ 2,3 m și prezintă perimetral ziduri de cărămidă, planșee de lemn, iar deschiderile mari sunt preluate de popi din lemn. La interior se găsește mecanismul morii, care a fost modernizat în etape succesive. Acesta se desfășoară pe parcursul celor 4 niveluri. Punerea mecanismului în funcțiune nu mai este posibilă deoarece lipsesc câteva elemente importante.

Magazia este probabil clădirea cea mai vulnerabilă în momentul de față și cea care necesită în cel mai scurt timp lucrări de punere în siguranță. Este alcătuită din 2 niveluri, parter și etaj. Primul nivel prezintă bolți din zidărie, iar spațiul este subdivizat în module de aproximativ 12 mp de către stâlpii de zidărie pe care aceste bolți se sprijină. Lățimea magaziei prezintă 2 subdiviziuni, pe când lungimea, comparabil mai mare, prezintă 9 subdiviziuni. Șarpanta este cea originală, însă multe dintre elementele acesteia au fost fie smulse sau tăiate, fie distruse de ploaia care și-a făcut loc printre țiglele sparte, astfel că în prezent această structură este extrem de fragilă.

În momentul de față, domeniul nobiliar, săracit de-a lungul anilor de bogăția sa de altădată, așteaptă să fie salvat și readus în atenția vizitatorilor. Salvarea sa nu reprezintă doar salvarea unor clădiri, ci și o oportunitate de a restitui un sentiment de încredere și de demnitate în rândul locuitorilor a căror identitate este strâns legată de istoria acestui ansamblu nobiliar.

5. Refuncționalizarea și transformarea domeniului într-un Agri-Park productiv

Domeniul de la Rudna poate fi lipsit de bogăția și ornamentația de altădată, însă cu siguranță nu este lipsit de viață. Proprietara deține o mică fermă de animale, un „petting zoo” cum obișnuiește dânsa să îl numească, ce numără peste 50 de porci de diferite rase și mărimi, oi, vaci, capre, cai, curcani, păuni, găște, rațe, găini și un măgar solitar. La Rudna animalele trăiesc libere și sunt frecvent vizitate de către grupuri de copii însoțiți de câte un cadru didactic, care vin să învețe animalele, să se joace cu ele și să înțeleagă cam ce înseamnă viața la țară.

Prin urmare, propunerea de a refuncționaliza și transforma domeniul într-un Agri-Park (**Fig. 8**) s-a născut organic, ca o consecință firească a activităților deja desfășurate de către proprietară. Această analiză a activităților a fost dublată de un studiu complex cu privire la practicile desfășurate în alte zone ale Europei ce au ca scop salvarea patrimoniului construit.

Conceptul propus este acela de agri-tourism și pornește de la resursa principală a zonei, terenul agricol, înglobând activitățile desfășurate deja de proprietara conacului, doamna Maria și implică dezvoltarea unui sistem de tip CSA (Community Supported Agriculture) care conectează în mod direct producătorul de alimente, cu viitorul consumator, eliminând astfel intermediarii sau supermarket-urile. Acest concept presupune recuperarea clădirilor de patrimoniu și adaptarea lor la noi funcțiuni necesare dezvoltării conceptului pe baza celor 3 componente: agricultură, ospitalitate și educație.

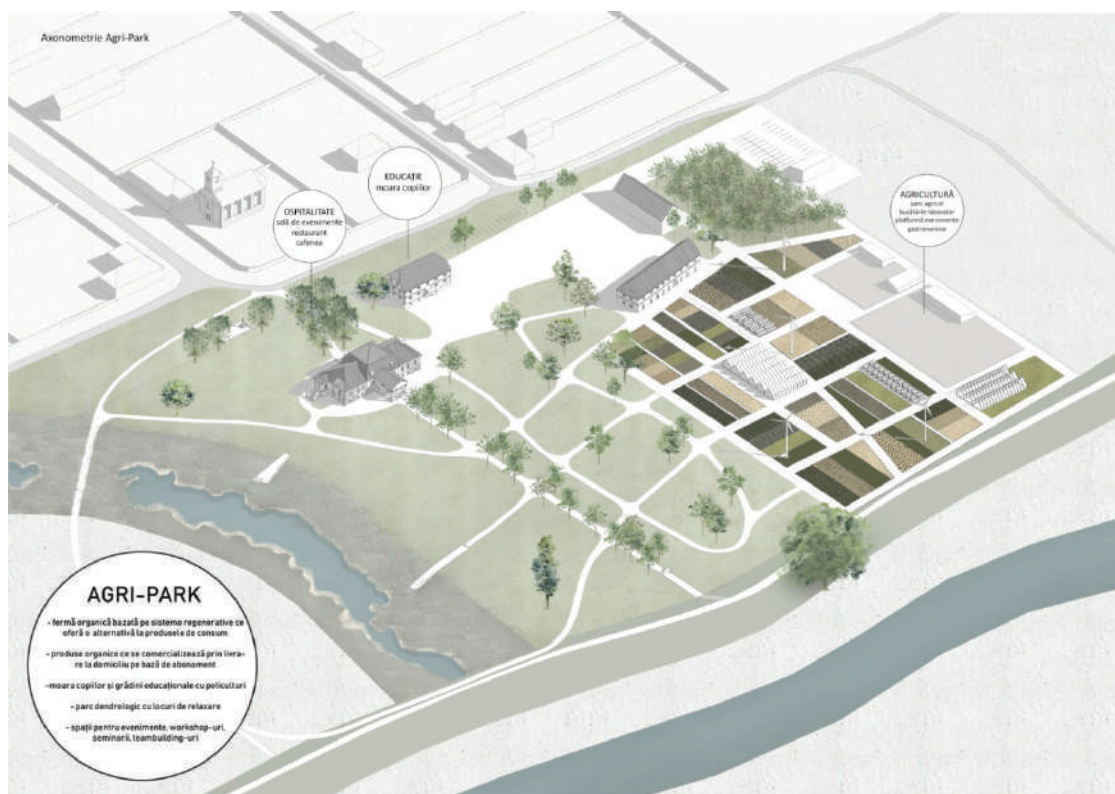

Fig. 8¹⁹

Agri Park-ul se întinde pe o suprafață de 63.230 mp, zonificarea parcelei realizându-se ținând cont de organizarea surprinsă în planul de situație din anul 1900, dar și de nevoile actuale ale viitorilor utilizatori. Acesta este împărțit în 3 zone după cum urmează:

- curtea, în jurul căreia sunt dispuse clădirile ce fac parte din ansamblul existent alături de noua clădire ce ascunde parcare aflată pe limita de E;
- parcul dendrologic cu speciile de arbori originale, la care se adaugă alte noi exemplare;
- parcul agricol cu parcele de diferite dimensiuni pentru plantarea legumelor și a cerealelor, cu sere și padocuri pentru animale.

Cele trei clădiri aflate pe sit deservesc cele trei componente ale parcului agricol: educație, ospitalitate și agricultură. Intervențiile nu presupun procese de restaurare complexe, ci mai degrabă lucrări de conservare și reparații, ce au ca scop prelungirea duratei de viață a clădirilor și acomodarea unor funcțiuni ce răspund nevoilor utilizatorilor cărora li se adresează proiectul. Prin urmare, soluțiile de arhitectură s-au dezvoltat ținând cont de caracteristicile clădirilor, de intervențiile la care acestea au fost supuse, dar și de degradările existente, urmărind totodată ca acestea să aibă un impact cât mai redus posibil. Consolidările dar și intervențiile sunt vizibile, putând fi distinse de corpul clădirii existente. Funcțiunile au fost distribuite astfel încât să fie deschis vizitatorilor cât mai mult din spațiul clădirilor de patrimoniu, pentru ca acesta să poată fi parcurs și înțeles.

În **conac** se desfășoară cu precădere activitățile legate de ospitalitate. La nivelul parterului sunt poziționate restaurantul și cafeneaua, ce sunt legate prin cele două circulații verticale de spațiile de la demisol (bucătăria și beciul vizitabil) și de sala de evenimente de la mansardă. Aleea principală a conacului străbate interiorul acestuia, conectând accesul pe sit de parcul dendrologic aflat în spatele conacului, și oferind oportunitatea de a transforma o circulație interioară într-o circulație deschisă.

Scara principală a fost poziționată în colțul cel mai afectat al conacului, unde planșul dintre parter și demisol a fost îndepărtat, lăsând în loc un spațiu mare, deschis pe două niveluri. Atât scara, cât și cursiva la care aceasta este conectată, facilitează crearea de relații vizuale între cele 3 niveluri pe care le leagă. Noua șarpantă propusă, realizată cu tehnologii contemporane, permite realizarea de deschideri mari, rezultând astfel un spațiu amplu care acomodează sala de evenimente (**Fig. 9**).

¹⁹ Propunerea de refuncționalizare și transformare ansamblu în Agri-Park (Maciulschi Daiana).

Una dintre particularitățile intervențiilor propuse este jocul creat de alternarea spațiilor neîncălzite, cu cele încălzite, creând astfel spații interioare cu o calitate deosebită ce oferă o relaționare mai bună cu parcul prin utilizarea unor materialități și texturi specifice spațiului exterior. Un astfel de spațiu este circulația ce străbate transversal conacul și leagă alea castanilor de parcul dendrologic, dar și interspațiul restaurantului ce se află între peretele de sticlă și coaja de zidărie a casei.

La nivelul demisolului se află bucătăria restaurantului, cu spațiile necesare unei bune funcționări, dar și beciul vizitabil, locul cel mai bogat al casei, acolo unde stau alimentele pregătite pentru iarnă ca în beciurile de altădată.

Fig. 9²⁰

Soluțiile structurale (**Fig. 10**) propuse presupun desfacerea în etape a planșeului existent și introducerea treptată a elementelor metalice ce alcătuiesc noul planșeu. Acest proces se desfășoară treptat cu scopul de a asigura stabilitatea clădirii pe timpul șantierului. Planșeul nou propus este alcătuit din grinzi metalice dese, dispuse transversal. Șarpanta este realizată din lemn lamelar încleiat cu bare și tije din oțel. Structura nouă urmărește recuperarea geometriei acoperișului original. Acest proces a avut ca punct de pornire imaginile istorice și studiul proporțiilor în baza acestora, dar și studii asupra altor șarpante similare, cu scopul de a identifica alcătuirea geometrică specifică unui astfel de acoperiș. Din punct de vedere formal el respectă geometria originală, însă din punct de vedere structural utilizează o tehnologie contemporană ce permite deschideri mari cu un număr redus de elemente.

Pe lângă aceste două intervenții structurale majore, au fost propuse următoarele:

- rigidizări ale pereților prin introducerea de cadre de bordare metalice;
- consolidări ale buiandrugilor existenți, dar și introducerea de noi buiandruguri metalici;
- reșeserea bolților și a buiandrugurilor din zidărie;
- utilizarea tehnicii confinării elementelor din zidărie cu plase din oțel galvanizat și mortar pe bază de var hidraulic;
- consolidarea cornișei cu plasă ARV;
- reșeserea parapetilor cu elemente de zidărie recuperate din demolări.

²⁰ Propunerea de refacere a fațadelor împreună cu imagini ce surprind atmosfera propusă în interiorul conacului (Maciulschi Daiana).

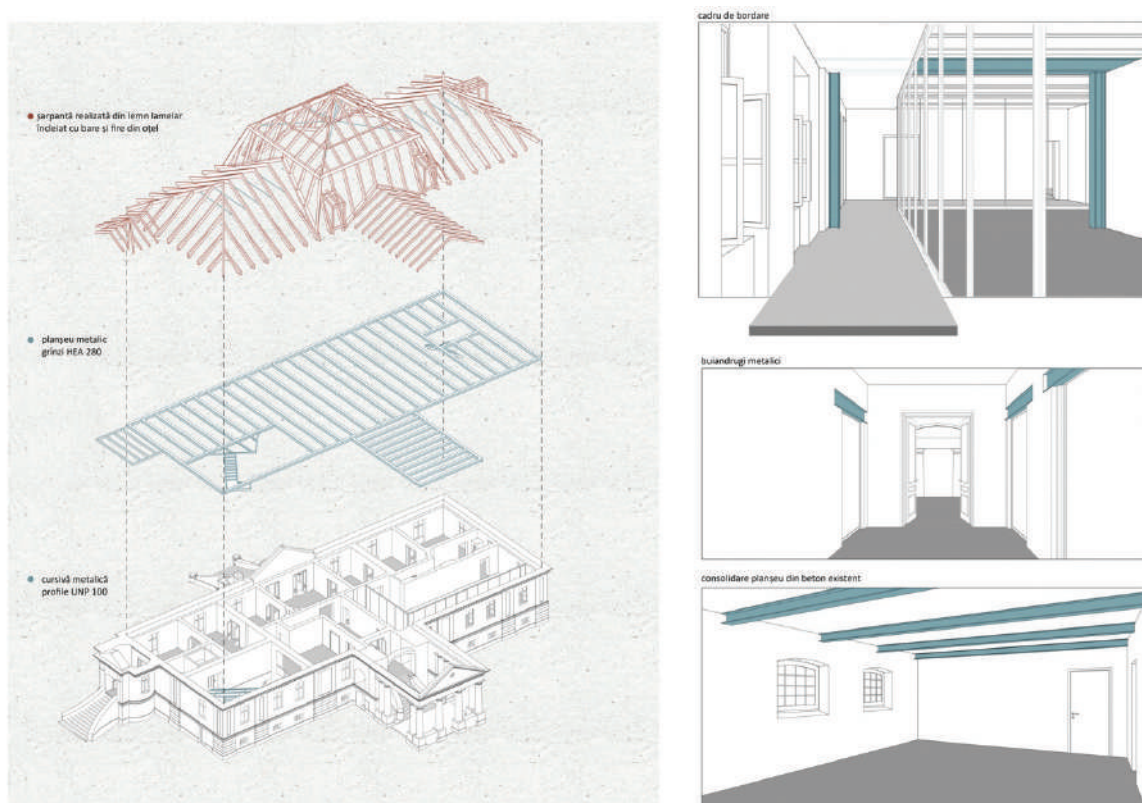

Fig. 10²¹

Moara, în care se găsește mecanismul care i-a asigurat funcționarea timp de mai multe decenii, devine *Moara Copiilor* (Fig. 11), deservind astfel componenta educațională. Aici cei mici vor putea descoperi și înțelege procesele de obținere a produselor alimentare. De asemenea Moara va reprezenta un spațiu alternativ pentru desfășurarea cursurilor pentru copiii care frecventează școala în mediul rural, urmărind creșterea calității nivelului de educație și a motivației în rândul copiilor. Intervențiile propuse în moară

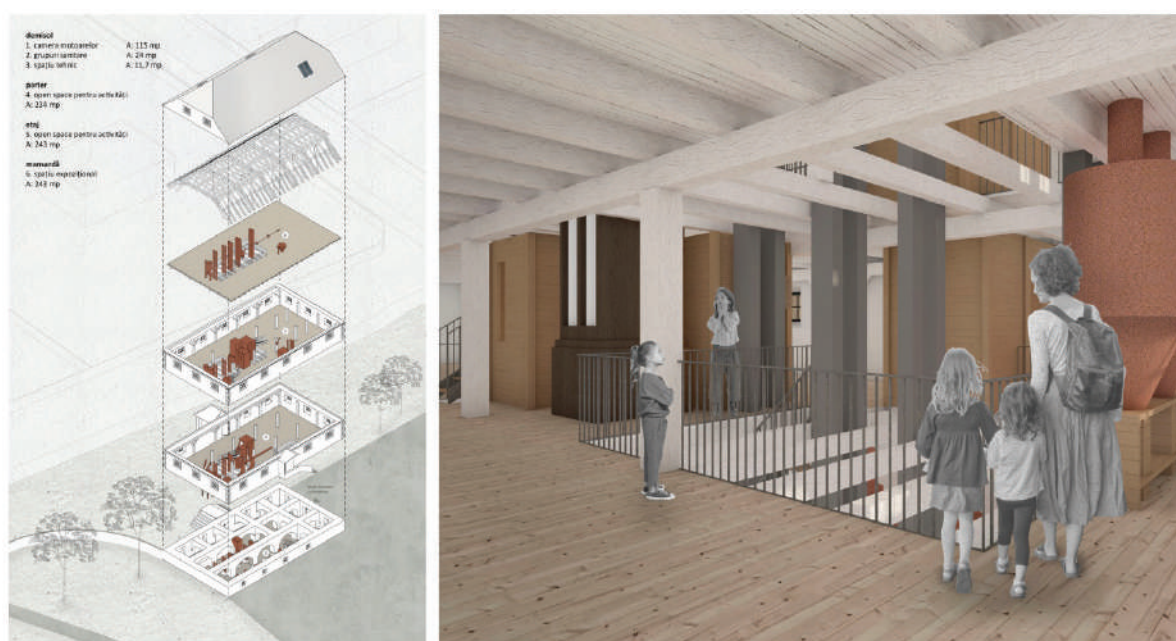

Fig. 11²²

²¹ Intervenții structurale propuse asupra conacului (Maciulski Daiana).

²² Intervenții propuse pentru transformarea morii existente în „Moara copiilor” (Maciulski Daiana).

sunt de asemenea minimale și presupun îndepărtarea locală a planului de călcare cu scopul de a lăsa la vedere faptul că mecanismul este unul continuu, care străbate toate nivelurile clădirii. Circulația verticală este refăcută și adaptată la cerințele impuse de normativ și este completată cu o nouă scară ce leagă demisolul de parter, legătură care în mod normal se realiza prin exterior. Podul, care în prezent este subîmpărțit în două poduri de dimensiuni reduse, este deschis alcătuind un singur nivel și este iluminat natural prin utilizarea unor ferestre montate în planul învelitorii.

În urma îndepărtării adărilor apărute pe fațada de S, a fost propus un nou acces de dimensiuni semnificativ reduse față de corpul îndepărtat. Accesul nou propus preia dimensiunile și gabaritele accesului prezent pe fațada de N, reinterpretându-le utilizând un limbaj contemporan.

Magazia deservește componenta **agricolă** și devine centrul de colectare, preparare și vânzare a produselor agricole obținute din grădinile productive (**Fig. 12**). Aceasta acomodează la parter un spațiu de vânzare deschis către parc, o depozitare uscată, dar și un spațiu de colectare, pregătire, fasonare și distribuire a produselor. Accesul la nivelul superior se realizează prin intermediul circulației verticale poziționate în golul existent, unde bolțile au fost îndepărtate, lăsând astfel la vedere șarpanta clădirii. Etajul găzduiește bucătăria laborator, spațiul destinat evenimentelor gastronomice și grupurile sanitare. Toate aceste spații au fost poziționate retras față de marginile clădirii cu scopul de a permite vizitatorilor parcurgerea și înțelegerea întregului spațiu. La nivelul șarpantei, timpanul din zidărie ce prezenta degradări semnificative a fost îndepărtat și creată astfel o terasă cu deschidere înspre meandru fosil.

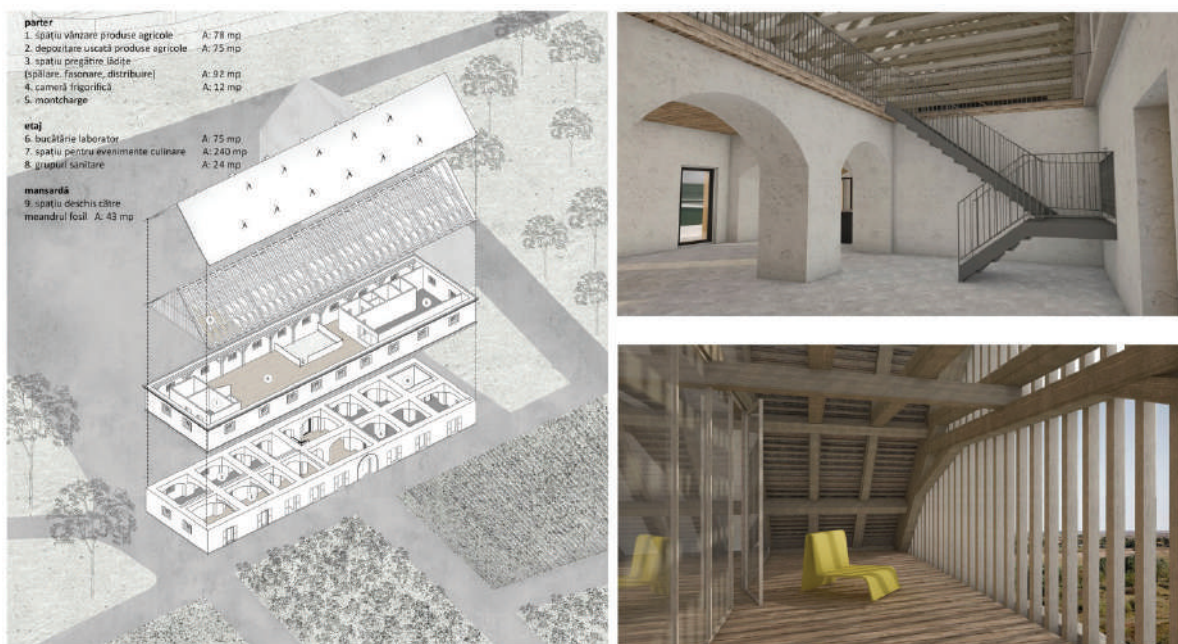

Fig. 12²³

Instalații și echipamente

Parcul agricol se desfășoară în jurul principiilor sistemelor regenerative, ce presupun utilizarea produsului final furnizat de un anumit sistem, în funcționarea unui alt sistem. Spre exemplu, resturile alimentare sunt date animalelor, care produc deșeuri, cu care terenul agricol este fertilizat, iar materialul biologic rămas poate fi obținut pentru a produce energie din biomasă uscată și umedă. În acest ciclu toate resursele sunt utilizate la maxim, cu scopul de a reduce pierderile de orice fel și de a asigura independența energetică a întregului domeniu. În completarea energiei produse din biomasă, au fost prevăzute panouri fotovoltaice ce captează energia solară, iar pentru încălzirea spațiilor interioare au fost instalate pompe de căldură. Pentru irigarea solului se folosește apă din meandru fosil, și de asemenea este prevăzută și o stație de filtrare a apelor uzate pentru a le putea refolosi. Se urmărește ca prin implementarea acestor echipamente performante bazate pe principii de sustenabilitate, întreg parcul să devină din consumator un prosumator.

²³ Intervenții propuse pentru transformarea magaziei în „Centru de colectare, preparare și vânzare a produselor agricole” (Maciulski Daiana).

6. Concluzii

Agri Park-ul se dorește a fi un loc al interacțiunii între generații diferite, între oameni din mediul urban și cel rural, între copii și animale, între floră și faună. Conceptul parcului mizează pe ideea de a crea un loc primitiv, deschis către publicul larg, cu suprafețe mici de teren agricol pe care copiii să poată să își cultive legumele preferate și să le observe evoluția, cu petice ce pot fi închiriate spre a fi cultivate de către oameni din exterior, dar și cu parcele și sere productive, care să furnizeze alimente organice, spre a fi comercializate. Într-o astfel de abordare, clădirile trebuie să fie tratate cu o anumită sensibilitate, cu scopul de a contura atmosfere care să întărească valoarea arhitecturală a acestora, însă care să fie potrivite și cu noile funcțiuni propuse.

Dacă pentru identificarea funcțiunilor potrivite în vederea reconversiei și salvării ansamblului Nikolics a fost necesară restrângerea succesivă a studiului de la scara largă a sistemului hidrografic Timiș-Bega, la scara segmentului, iar ulterior la scara sitului în cauză, impactul pe care un astfel de proiect l-ar genera s-ar reîntoarce de la nivelul sitului, la segmentul ales și chiar la nivelul teritoriului. Local, impactul proiectului s-ar resimți din punct de vedere **social și economic**, trama satului completându-se astfel cu o nouă funcțiune cu destinație publică, ce ar putea asigura noi locuri de muncă, încetinind astfel migrația populației către mediul urban. De asemenea satul ar beneficia de o vizibilitate crescută în rândul oamenilor din mediul urban, iar odată cu aceasta apar și șansele dezvoltării unor alte inițiative. Prin setarea unui exemplu de bună practică în ceea ce privește modul în care se face agricultura, locuitorii și-ar putea reconfigura practicile și adapta noilor cerințe ce vin din partea consumatorilor care refuză alimentele ce sunt obținute prin metode ne-ecologice. Din punct de vedere **educațional**, tinerele generații și nu numai, pot înțelege cum poate fi mediul natural deopotrivă protejat și exploatat prin modalități sustenabile. Cei mici pot învăța despre toate aceste lucruri prin joc, pot interacționa și învăța soiurile de plante, speciile de animale și păsări, pot explora și înțelege peisajul hidrografic cu ale sale resurse. La nivel **cultural**, restaurarea domeniului ar presupune consolidarea identității localnicilor și reconectarea acestora la trecutul lor. Nu doar ansamblul Nikolics necesită intervenții pentru a fi salvat, ci și multe din casele satului, ce sunt reprezentative pentru arhitectura tradițională din Câmpia de Vest a Banatului, și care încă mai conturează o atmosferă aparte.

În ceea ce privește scara largă a teritoriului, proiectul ar produce impact asupra sectorului **turistic**, completând astfel lista obiectivelor importante de la nivel regional (**Fig. 13**).

Fig. 13²⁴

²⁴ Imagine de atmosferă din parcul dendrologic (Maciulschi Daiana).

Listă figuri

- Fig. 1 Localizarea obiectelor cu valoare patrimonială de-a lungul sistemului hidrografic Timiș-Bega (Maciulschi Daiana, Nica Mădălina, Timuș Sergiu).
- Fig. 2 Rețeaua obiectelor de patrimoniu identificate în proximitatea segmentului studiat Gad (Maciulschi Daiana, Nica Mădălina, Timuș Sergiu; diagrame realizate de Monumente Uitate).
- Fig. 3 Analiza situației existente pe segmentul Pădurea Macedonia-Rudna-Gad (Maciulschi Daiana, Nica Mădălina, Timuș Sergiu).
- Fig. 4 Colaj plan de situație 1900 și fotografii istorice (Colecție privată Maria Radermacher).
- Fig. 5 Situația prezentă a clădirilor cuprinse în fostul ansamblu nobiliar Nikolics (Maciulschi Daiana, 2019).
- Fig. 6 Plan de situație existent (Maciulschi Daiana, imagine dronă Demetrescu Bogdan).
- Fig. 7 Degradările principale ale celor trei clădiri de pe sit (Maciulschi Daiana, 2019).
- Fig. 8 Propunerea de refuncționalizare și transformare ansamblu în Agri-Park (Maciulschi Daiana).
- Fig. 9 Propunerea de refacere a fațadelor împreună cu imagini ce surprind atmosfera propusă în interiorul conacului (Maciulschi Daiana).
- Fig. 10 Intervenții structurale propuse asupra conacului (Maciulschi Daiana).
- Fig. 11 Intervenții propuse pentru transformarea morii existente în „Moara copiilor” (Maciulschi Daiana).
- Fig. 12 Intervenții propuse pentru transformarea magaziei în „Centru de colectare, preparare și vânzare a produselor agricole” (Maciulschi Daiana).
- Fig. 13 Imagine de atmosferă din parcul dendrologic (Maciulschi Daiana).

*Bibliografie**Cărți*

- Borovszky 1914 Borovszky Samu, *Magyarország Vármegyéi és Városai*, 1914.
- Buruleanu, Păun 2013 Buruleanu Dan N., Păun Liana N., *COMUNA GIULVĂZ Album monografic*, 2013.
- Jurca 2002 Teodor Jurca, *Crai Nou pe mal de Timiș*, 2002.
- USAMVBT *Plan de management integrat pentru ROSCI0109 Lunca Timișului și ROSPA0095 Pădurea Macedonia*, Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară a Banatului din Timișoara „Regele Mihai I al României”.

Manuscrise (Teze Doctorat, Masterat, licențe) și rapoarte nepublicate

- Hegedus 2018 Hegedus Noemi Melitta, *Grădini istorice din Banat*, Cluj-Napoca, 2018, Teză (PhD).
- ARCHE 2013 Asociația ARCHE, *Ansambluri nobiliare extraurbane: Banat*, 2013, raport.

Hărți

Prelucrarea autoarei, suportul hărților a fost extras din programul ArcGIS.

Surse electronice

- Date privind componența etnică a așezărilor din județul Timiș <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/tmetn02.pdf>, accesat noiembrie 2019.
- Agencia Națională pentru Aree Naturale Protejate <http://ananp.gov.ro/padurea-macedonia/>, accesat noiembrie 2019.
- Date cu privire la Fondul Cinegetic 64 Macedonia <http://arthemisotelec.blogspot.com/>, accesat noiembrie 2019.

TRANSFER ȘI DISPARIȚIE ÎN ARHITECTURA BISERICILOR DE LEMN DIN BANAT. CAZUL BISERICII DE LEMN DE LA POVERGINA

Diana Belci*, Nicoleta Novac**

Transfer and Disappearance in the Architecture of the Wooden Churches of Banat. The Case of the Wooden Church of Povergina

Abstract: The territory of Banat which is currently divided between Romania, Serbia and Hungary lost most of its wooden churches due to war, abandonment or changing their material preferences. A few of them that survived, are constantly under a siege. Every year a new church is lost due to lack of interest from the authorities or local communities. In 2015 the church of Povergina caught fire, so the tower, roof and the valuable interior painting were unfortunately lost. This article exposes the phenomenon of sacred architecture disappearance in the Banat region and approaching possible solutions using the case of the Povergina Wooden Church.

Keywords: *Wooden Churches, Banat, Vanished Churches, Povergina*

Cuvinte cheie: *Biserici de lemn, Banat, biserici dispărute, Povergina*

1. Banatul – un teritoriu cu multiple fațete

Cercetarea în ansamblu a bisericilor de lemn de pe teritoriul Banatului istoric se împiedică de o serie de dificultăți. Pe de o parte regiunea Banatului este divizată între România, Serbia și Ungaria, trei țări cu limbi diferite. Inclusiv suprafața care revine Banatului românesc este împrăștiată în cinci județe. Pe de altă parte, puținii specialiști care s-au aplecat asupra acestui subiect, s-au limitat la anumite zone, în așa fel încât nu avem decât o imagine parțială asupra numărului de biserici de lemn de odinioară, a meșterilor și a comunităților care le-au construit. Pentru a înțelege însă acest subiect în complexitatea sa, bisericile de lemn trebuie analizate trecând peste barierele cauzate de limbă, granițe și teritorii administrative, la care se adaugă, distanța istorică și lipsa interesului arătat documentării arhitecturii vernaculare în general¹. Granițele de astăzi, mai prezente ca niciodată, nu trebuie însă să oculteze legăturile de odinioară, nu trebuie să șteargă influențele stilistice și constructive, meșterii și zugravii care s-au perindat pe acest teritoriu.

Banatul istoric are o formă aproximativ pătrată², cu o suprafață de circa 28500 km², delimitată de următoarele granițe naturale: la nord râul Mureș, la sud fluviul Dunărea, la est Munții Godeanu, Țarcu, Poiana Ruscă, legați morfologic de Carpații Meridionali, iar la est râul Tisa, în aval de Szeged. Teritoriul istoric al Banatului este împărțit între România (județul Timiș, Caraș-Severin, fără câteva localități care fac parte din Transilvania, județul Arad la sud de Mureș, vestul județului Mehedinți și două localități din Hunedoara: Pojoga și Sălciva), Ungaria (colțul sud-estic al comitatului Csongrád, la sud de Mureș și la est de Tisa) și Serbia (Voivodina, cu partea bănățeană situată la est de Tisa împărțită în mai multe districte).

Mediul natural este variat și complex, conținând în proporții relativ egale, cele trei mari componente ale reliefului: câmpie, deal-podiu și munte, fapt care duce la o multitudine de tipologii de organizare a așezărilor³. Această varietate a așezărilor se datorează pe de o parte geografiei, dar pe de altă, multiplelor stăpâniri care au controlat teritoriul Banatului. Cele care au lăsat urme vizibile până în zilele noastre sunt cele habsburgică, austro-ungară și românească. Astfel se explică diversitatea parcelarului rural dar și concentrarea sau dispariția bisericilor de lemn în anumite zone din Banat. Este un proces care s-a intensificat

* Facultatea de Arhitectură și Urbanism din Timișoara, Universitatea Politehnica Timișoara; e-mail: diana_belci@yahoo.co.uk

** Facultatea de Arhitectură și Urbanism din Timișoara, Universitatea Politehnica Timișoara; e-mail: nicky_novak@yahoo.com

¹ Belci et alii 2020.

² Bizerea 1975.

³ Gheorghiu 2008, 16.

la sfârșitul secolului al XVIII-lea dar care continuă până astăzi. Deși a trecut mai mult de un secol de la primele preocupări privind protejarea patrimoniului vernacular pe teritoriul românesc, comunitățile rurale continuă să dorească să-și construiască o biserică nouă, decât să o folosească pe cea veche de lemn.

Majoritatea bisericilor de lemn din Banat sunt, în cel mai bun caz, folosite pe post de capele mortuare. Există o frică față de statutul de monument istoric care vine din lipsa unei educații pro-patrimoniu timpurii dar și din eventualele măsuri coercitive care pot fi aplicate în cazul unor intervenții neconforme. Toate acestea fac ca atitudinea generală să fie una de abandon și ignorare.

2. Bisericile pierdute ale Banatului – câte biserici de lemn mai avem în Banat

Teritoriul românesc actual păstrează relativ multe biserici de lemn dacă facem comparație cu alte zone din Europa. În România avem undeva între 1200⁴ și 1400 de biserici de lemn⁵ istorice. Numărul lor precis nu este cunoscut, asta pentru că foarte multe nu sunt documentate, iar unele nu sunt clasate. În acest sens, o cartare a tuturor bisericilor de lemn la nivel național este urgentă, în condițiile în care, an de an, noi biserici dispar sau sunt mutilate. Deși numărul bisericilor de lemn rămase pe teritoriul românesc pare mare, el este destul de mic, dacă ne gândim că în 1927, numai în Transilvania erau circa 1274 de biserici românești de lemn⁶. În mai puțin de 100 de ani, Transilvania a pierdut aproape jumătate dintre acestea, dar până la o analiză mai detaliată nu vom avea un număr concludent. An de an o nouă biserică dispare, iar ecoul dispariției sale nu se păstrează decât în postările furioase de pe internet. Nu putem să ne dăm seama de viteza acestei dispariții și de amploarea sa până când nu vom găsi mijloacele adecvate de a stopa această dispariție. De asemenea trebuie să ne schițăm o perspectivă istorică privind numărul de biserici care s-au pierdut până acum.

Admirăm specialiștii norvegieni și suedezi în patrimoniu, în mod cert printre cei mai iscusiți meșteri și restauratori de biserici de lemn din lume. Motivul pentru care își protejează și conservă cu atâta atenție propriul patrimoniu de lemn este acela că, în Norvegia, din miile de *stave-kirche* de altădată au mai rămas 29, lucru datorat, printre altele, eforturilor pictorului Johann Christian Dahn, care în 1839 salvează de la demolare o biserică din secolul al XIII-lea, convingându-l pe regele Prusiei să o cumpere⁷. Acest fapt a fost scânteia care a dus la nașterea primei societăți de conservare a monumentelor istorice din Norvegia. Asemenea gesturi au salvat cele mai vechi biserici de lemn din Europa.

Foto 1

Lemnul este un material fragil, care se degradează rapid dacă nu este protejat, dar este unul dintre materialele de construcție cele mai folosite în țara noastră. Poate de asta dincolo de etnie și religie, comunitățile de odinioară și-au construit lăcașurile de cult din lemn. În România, asociem bisericile de lemn cu

⁴ *Lăcașe cult.* În această bază de date avem documentate 1237 biserici de lemn, deși unele sunt parțial construite din lemn, iar altele au fost fundamental modificate în timp. Pe listă avem biserici care și-au pierdut materialul original, deși figurează ca fiind construite din lemn, inclusiv pe lista monumentelor istorice.

⁵ Vorbim despre biserici care sunt construite între sf. sec al XV-lea și începutul secolului XX (1918), pe pagina de wikipedia dedicată acestui subiect https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_Rom%C3%A2nia, se vorbește despre 1440 de biserici de lemn mai vechi de 1918. Fără o documentare serioasă la nivel național nu vom ști niciodată câte biserici de lemn avem.

⁶ Ilieș manuscris.

⁷ Godea 2008, 4.

comunitățile ortodoxe, dar avem și o serie de exemple de biserici greco-catolice și reformate. Să nu uităm că biserica de lemn de la Crivina de Sus, cea mai veche din Banat, clădită în 1677 la Ilia, a fost construită, se pare, pentru o comunitate română calvină, care a trecut la greco-catolicism împreună cu protopopul său Daniel, și a devenit ortodoxă când a fost mutată la Crivina de Sus⁸.

Foto 2

Foto 2.1

Henrik Ottendorf⁹, călător austriac prin Banatul secolului al XVII-lea, ne povestește de moschei de lemn în Timișoara: „clădite numai din lemn și cu turnuri joase din lemn, sus însă deschise într-atât încât muezinul lor să poată merge de jur împrejur și să poată striga la timpul obișnuit al rugăciunii”. La Piatra

⁸ Belci, Ilieș 2019 (parte a documentației de restaurare).

⁹ Ottendorf 2006, 43–44.

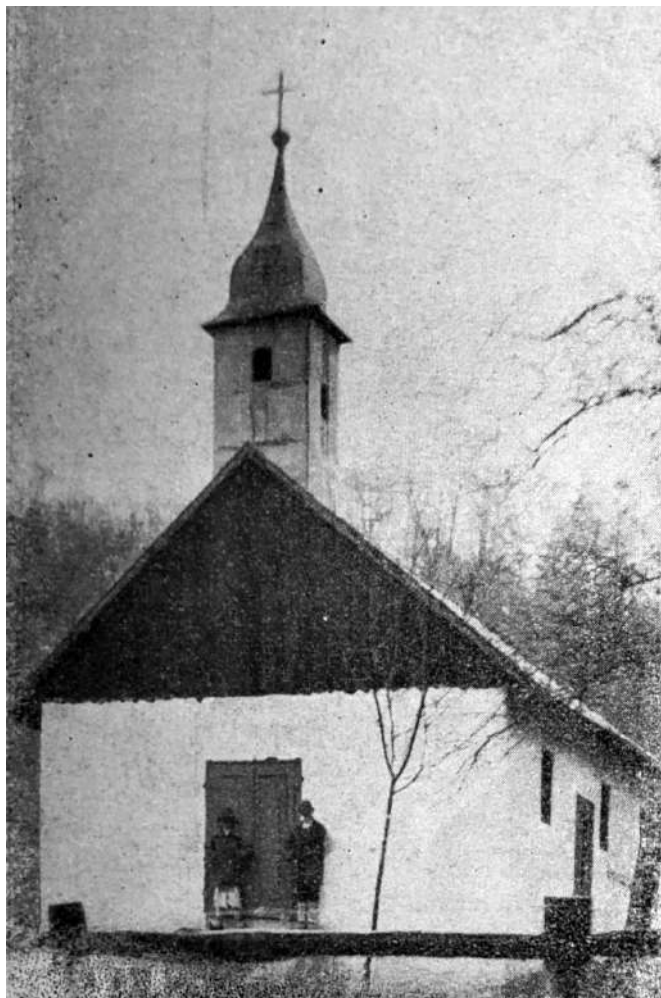

Foto 3

Neamț a supraviețuit o ultimă sinagogă¹⁰ de lemn datând din 1766. Avem un exemplu, mai nou, de casă de rugăciune neo-protestantă din lemn, în Fărășești, în zona Făgetului, datând din 1936. Funcțiunea sa, materialul și tehnica constructivă care nu o deosebesc prea mult de arhitectura caselor din jur, fac din acest exemplu unul demn de a fi clasat. Biserica de lemn din sat, construită¹¹ în locul uneia mai veche din secolul al XVIII-lea, în 1927¹² a dispărut undeva în anii '80, iar în locul ei a apărut o modestă biserică de zid.

În Banat, în mod similar cu alte zone din Europa și din țară, până în secolul al XIX-lea, codrii de stejar coborau în câmpie, iar bisericile de lemn urmăreau această linie¹³. Câmpia de Vest a Banatului a renunțat gradual la edificiile sale de lemn, încă din secolul al XVIII-lea, ridicându-și edificii din zid¹⁴.

Începând cu secolul al XVIII-lea¹⁵, autoritățile habsburgice au început o serie de îndiguiri, desecări însoțite de o utilizare nerațională a lemnului, în așa fel încât lemnul a devenit un material greu de găsit și scump. În Banatul de sud și est, astăzi în Caraș-Severin, înglobate în granița militară a Casei de Habsburg, măsurile administrative au inclus norme în domeniul construcțiilor, printre care interzicerea utilizării materialelor perisabile la clădirile publice. În intervalul 1750–1810, la nivelul întregului Banat s-au edificat aproximativ 120 biserici de zid¹⁶.

¹⁰ Cod LMI NT-II-m-B-10563

¹¹ Săcară 2002, 43–44.

¹² Cornean 1940, 282.

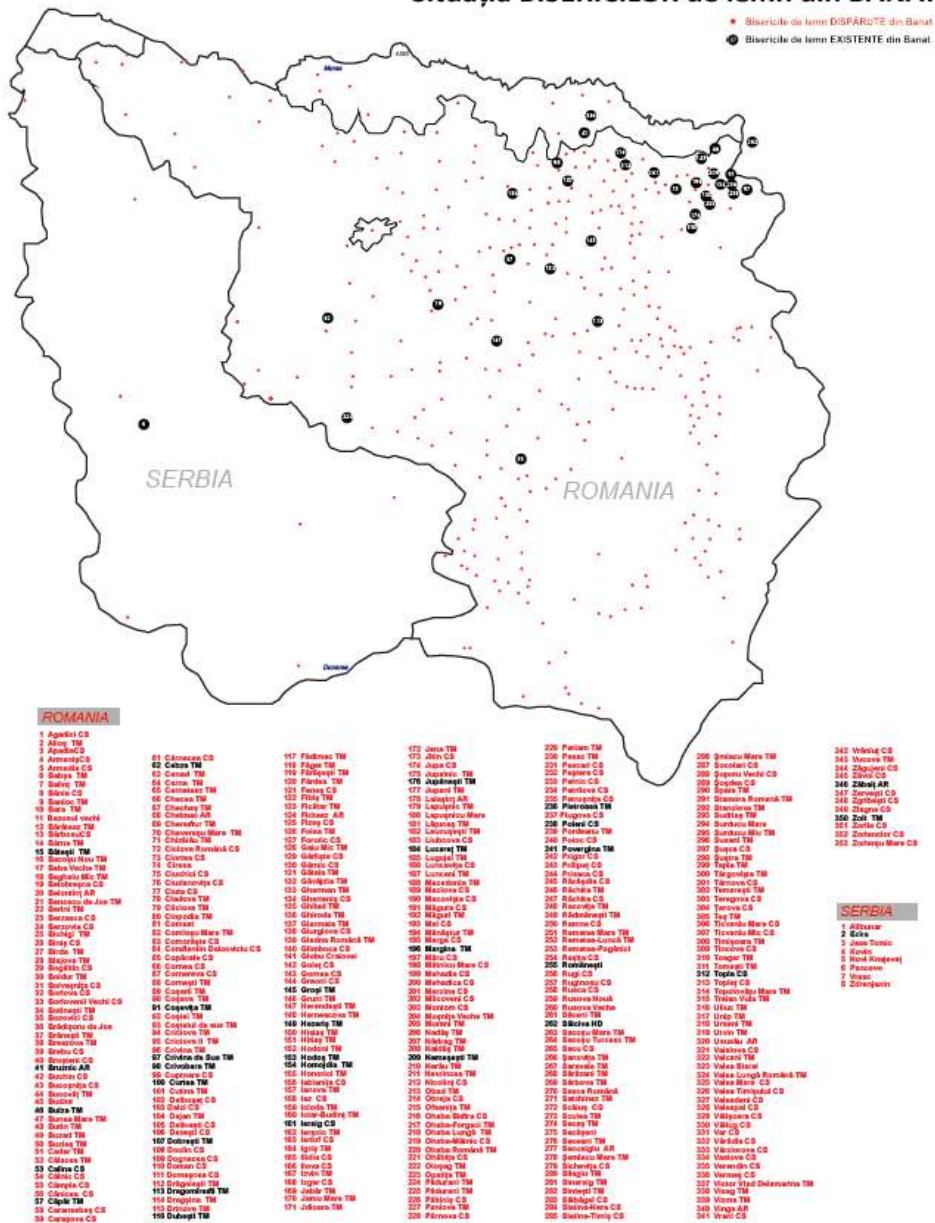
¹³ Săcară 1987, 94–95.

¹⁴ Săcară 1987, 94–95.

¹⁵ Ilieș 2017, 143.

¹⁶ Ilieș 2017, 144. Apud Groza 1977 și Săcară 2001, 12.

Situatia BISERICILOR de lemn din BANAT

Foto 4¹⁷

Specialiștii nu au ajuns la un acord privind numărul bisericilor de lemn care se mai păstrează în Banat, asta pentru că foarte multe au fost modificate fundamental, cu pierderea aproape totală a materialului original, iar altele și-au reconstruit pereții din zidărie. N. Săcară ne spune în cartea sa publicată în 2001¹⁸, că mai sunt „23 de biserici în Arhiepiscopia Timișoarei și 2 în Episcopia Caransebeșului”, dar mai amintește de încă 5 la sud de Mureș. În realitate, este necesară o recalculare și o redefinire a ceea ce mai înseamnă o biserică de lemn, asta pentru că, între bisericile menționate de el, cel puțin două, Margina și Homojdia au fost fundamental modificate și nu mai păstrează decât puțin material original, în vreme ce, altele, nementionate în rândul celor de lemn, pentru că și-au reconstruit pereții din zidărie, păstrează, bolta, șarpanta și turnul, cum este cazul bisericii de la Valea Mare din Caras-Severin.

¹⁷ Această hartă este o variantă aflată încă în lucru, ea se bazează pe lucrările Săcară 2002 și Săcară 2001 pentru Banat, Vesa 1997 pentru Arad, iar pentru Banatul sârbesc pe Pavlović 1962. Punctul de plecare al acestei hărți îl reprezintă o hartă anterioară realizată de arh. Mircea Braje pentru expoziția *Oglinda de lemn*, în cadrul proiectului *Biserici înlemnite din Banat*, proiect tutelat de Asociația Peisagistilor din România Filiala Vest, 17 noiembrie 2016

¹⁸ Săcară 2001, 8.

	
Biserica de lemn Dersnic N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului	Biserica de lemn Luncani N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului
	
Biserica de lemn Oșenita N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului	Biserica de lemn Padurani N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului
	
Biserica de lemn Ohabita N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului	Biserica de lemn Remetea Lunca N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului
	
Biserica de lemn Saceni N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului	Biserica de lemn Tomesti N. Sacara. Biserici de lemn disparute ale Banatului

Foto 5

Nicolae Săcară, care se apleacă doar asupra bisericilor din Timiș și Caraș, nu amintește biserica de la Sălciva, comuna Zam, recent dispărută prin mutare¹⁹, care se afla în județul Hunedoara, dar în Banatul istoric. Comunitatea din Sălciva și-a cedat biserica veche și, dacă este să dăm crezare articolului din ziar care ne povestește acest episod, la un sondaj făcut de preotul din sat, din cele 100 de familii, majoritatea ortodoxe, numai două familii s-au opus mutării și una s-a abținut.

Știm foarte puține lucruri despre bisericile dispărute din Banatul sârbesc, deși legăturile cu această zonă sunt încă foarte puternice, mulți meșteri și zugrăvi de biserici de lemn, azi în România, fiind formați în Banatul sârbesc.

Majoritatea bisericilor din Banat au fost mutate de câteva ori. Unele au fost vândute satelor mai sărace, iar în locul lor s-au construit biserici de zid. Altele și-au schimbat locul odată cu sistematizările austriece care au remodelat peisajul rural bănățean. În acest proces, multe biserici s-au pierdut, au fost

¹⁹ Mutată la Călărași în 2012, vezi Ciprian Iancu, *Cum se mută o biserică-monument?* <https://evz.ro/cum-se-muta-o-biserica-monument-925382.html> (15.10.2020).

părăsite sau au dispărut în diferitele conflicte armate în care Banatul a fost teatru de război. Știm că la sfârșitul secolului al XIX-lea, erau peste 200 de biserici în Banat²⁰, în 1929 mai erau 54, astăzi mai putem număra undeva peste 20²¹, iar în fiecare an, o nouă biserică se pierde²². Nicolae Săcară remarcă: „dacă o statistică oficială publicată în 1891 înregistra la scara întregului Banat (inclusiv părțile cedate Iugoslaviei și Ungariei) aproximativ 200 de biserici de lemn, câteva decenii după aceea, I. Miloia mai găsea în 1929 doar 54. Același, inventaria în ziarul „Vestul” în 1933 numai 50 de exemplare și tot el înregistra doi ani mai târziu în revista „Luceafărul” un număr de 48 de edificii de lemn.

Tot N. Săcară²³ reușește să documenteze 166 de localități²⁴ cu biserici de lemn dispărute în Timiș și 159 în Caraș. Cum unele localități mai mari, cum ar fi Timișoara, aveau mai multe biserici de lemn, putem spune că numai în aceste două județe, autorul depistează către 400 de biserici de lemn. La acestea trebuie adăugate bisericile de lemn dispărute din Banatul Sârbesc, Banatul maghiar, Banatul aflat la sud de Mureș, Banatul aflat în județul Mehedinți, inclusiv localitățile inundate odată cu construirea lacului de acumulare de la Porțile de Fier, precum și cele două sate care astăzi fac parte din Hunedoara, Sălciva și Pojoga; pentru a avea un ordin de mărime privind numărul bisericilor de lemn dispărute. Chiar și așa, numărul lor era probabil mult mai mare, multe dispărând fără ca măcar să fie cunoscute.

În Banatul sârbesc, cunoaștem desigur biserica de lemn de la Ecka, construită la începutul secolului al XVIII-lea, și ea modificată substanțial în timp, dar este greu de spus câte biserici au existat înainte de 1918 pe acest teritoriu²⁵. Astăzi în Serbia mai avem undeva peste 50 de biserici de lemn construite între secolul al XVII-lea și începutul secolului al XX-lea, marea majoritate situate la sud de Dunăre. Dacă ne uităm însă la harta propusă de Dobroslav Pavlović în cartea sa din 1962, vedem că numărul acestora era mult mai mare²⁶.

Foto 6

3. Despre renaștere – biserica de la Povergina și dilemele salvării sale

Chiar dacă nu putem vedea încă adevărata scară a dispariției bisericilor de lemn, un lucru știm cu certitudine, nu discutăm despre un fenomen izolat, ci despre o distrugere continuă și adeseori ireversibilă. Ultima pierdere importantă de patrimoniu sacru de lemn a avut loc în primăvara lui 2015, când biserica de lemn de la Povergina a ars. Nu este prima dată când această biserică este victima unui incendiu, cel puțin două alte evenimente similare au dus la pierderea unei părți din decorul pictat al bisericii. Incendiul din 2015 a fost însă fatal, biserica și-a pierdut toată partea de turn, boltă și învelitoare. Valoroasa pictură interioară, deja degradată de incendii anterioare, a fost pierdută irecuperabil. Corpul bisericii a supraviețuit mai ales datorită tencuielii de pământ bătut aplicată undeva în anii 50.

Biserica este construită din lemn de stejar, are plan dreptunghiular, cu unghi în axul absidei (6 laturi). Pereții de lemn ai lăcașului au fost așezați pe o temelie realizată din piatră brută așezată în mortar de var.

²⁰ Săcară 2001, 8.

²¹ Totuși, câte mai pot fi considerate de lemn cu material original? Este un studiu care merită o cercetare ulterioară aprofundată cu analiza stării curente a bisericilor de lemn, mai ales că foarte multe au fost mutilate de restaurări nefericite.

²² Belci 2017. Citatul face parte din materialul scris care a însoțit prezentarea făcută preoților din Zona Făgetului, care au în păstorie o biserică de lemn, reuniți împreună cu Mitropolitul Banatului la Mănăstirea Românești pentru această discuție. Vezi Săcară 2001, 8.

²³ Săcară 2002, 83.

²⁴ Săcară 2002, 83. În unele localități sunt mai multe biserici de lemn, în Timișoara, Săcară menționează 5.

²⁵ Informațiile pe care le avem trebuie verificate cu situația actuală de pe teren.

²⁶ Pavlović 1962.

Bârnela bisericii, cioplite, au fost așezate orizontal, prinse între ele cu cuie de lemn și îmbinate în sistemul „coadă de rândunică”. Acoperișul avea învelitoare din șindrilă, cu patru pante mari urmărind spre răsărit conturul absidei. Deasupra pronaosului a fost așezat un turn-clopotniță, din lemn, acoperit cu tablă, apoi șindrilă, de secțiune pătrată, având un schelet masiv de lemn de stejar, iar exteriorul acoperit cu scânduri de brad. Ca toate turnurile construite în secolul al XVIII-lea, ori reparate în acea perioadă a preluat din arhitectura de zid anumite forme specifice barocului. Așa erau, spre exemplu, cei doi bulbi, în rondine descrescând, ca diametru, spre cruce. Amplasarea turnului-clopotniță peste pronaos a dus la tăvănirea acestei încăperi. Naosul bisericii era boltit semicilindric, iar altarul avea o boltire concă din fășii curbe. Exteriorul pereților bisericii a fost acoperit cu lipitură de pământ dar, potrivit unei fotografii din anul 1952, la acea dată, lăcașul de cult avea pereții din lemn aparent. În interiorul bisericii, podoaba pictată a naosului a fost acoperită de o tribună (cor pentru tineri) ridicată în anul 1954.

Biserica de la Povergina a fost construită în jurul anului 1782²⁷, an consemnat în pisania situată în absida altarului, pe peretele sudic, în partea stânga: „*Această sfântă beserică de nou s-au făcut și s-au împodobit precum se vede supt stăpânirea împăratului Iosef alu doilea, prin blagoslovenia preasfințitului Episcop al Timișorii C... fiind protopop Petru Petrovici al Sărazului iar preot paroh Ion Ioanovici din Făget, iar ctitor Ioan Medescu ce s-au numit Costandin și Dumitru Chiricescu fiind cnez Pătru Păcuraru, ajutând și Pătru Dancovici din Fabric. S-au sfârșit la anul 1782, septem 25 și a zugrăvit Gheorghe Diaconovici din Vârșeț sau Srediște*”²⁸. Același zugrav va picta la un an după pictarea bisericii din Povergina, și biserica de lemn din Bătești, unde va aplica aceeași schemă iconografică²⁹. După tradiție, lăcașul de cult al comunității din Povergina a fost construit cu banii dintr-o comoară descoperită, de pe vremea turcilor, de Ion Medescu, cel zis și Costandin și Dumitru Chiricescu. Se pare că primul dintre aceștia a obținut și dreptul de la autorități de a tăia lemnul necesar din pădurea erarială³⁰. Până la construirea bisericii, comunitatea frecventa biserica din orașul Făget³¹. Chiar dacă nu avem alte informații legate de ctitori, în afară de frumoasa imagine a lui Medescu în costum popular, din pronaos, pierdută și ea, totuși despre Gheorghe Diaconovici știm că este unul dintre marii zugravi ai Banatului. Ctitorul apărea înveșmântat în straie de sărbătoare. Portretul, de la Povergina, era cu atât mai valoros cu cât avem foarte puține informații privind portul localnicilor în acea perioadă³². Era singurul portret de ctitor păstrat în afară de cel de la biserica de lemn din Zolt. Acest portret îl face pe Diaconovici, unul dintre primii portretiști ai Banatului³³.

Pictorul Gheorghe Diaconovici³⁴, ca stil, „*marchează punctul de tranziție între pictura veche bizantină și cea occidentală. Ieșit din școala tătâni-so, Diaconul Vasile, cel care a venit în Banat împreună cu 50 de familii din Tismana Olteniei pe la 1730 și care a înființat o „școală de dascălie” și o „școală de zugravi” la Sreditea Mare (Serbia), acest pictor a călcat pe urmele tatălui său, realizând o artă ce în elementul iconografic, în grupare, în gesturi și atitudini este încă bizantină, dar care sub raportul construcției feței și a draperiei, înțelese prin adevărul volumului, și prin degradări de tonuri, introduce curentul occidental în pictura locală. Puține lucrări sunt păstrate ale lui Constantin Diaconovici, deși originar din Srediște și domiciliat la Vârșeț*”, el este apreciat și chemat la distanțe mari, de-a lunul Begheului care în mod firesc ar fi trebuit să stea sub monopolul școlii de pictori de la Lugoj³⁵.

Pictura de la Povergina este imposibil de recuperat, turnul, șarpanta și învelitoarea chiar recuperate nu vor mai avea urmele atâtor generații de meșteri pricepuți. Povergina era una dintre bisericile cele mai atent elaborate din Banat, cu puține intervenții și modificări. Din păcate, pentru comunitatea de la poalele dealului pe care este construită, pierderea sa a fost unica formă prin care să realizeze cât de fragilă era vechea bisericuță.

²⁷ Informațiile istorice pentru biserica arsă de la Povergina sunt rezultate în urma studiului istoric elaborat de D. Belci, B. Ilieș, L. Roșiu, proiect finanțat în 2020 de Institutul Național al Patrimoniului, din Timbrul Monumentelor (Belci et alii 2020).

²⁸ Istoricul bisericii de lemn din Povergina, întocmit în 2 ianuarie 1942 de către preotul Emanuel V. Georgescu, administratorul parohiei. Fond Cotoșman.

²⁹ Săcară, 102.

³⁰ Săcară, 99.

³¹ Ibidem.

³² Miloia 1935, 128.

³³ Cosma 1940, 17–18.

³⁴ Miloia 1935, 126.

³⁵ Miloia 1935, 127.

Foto 7

Bisericile de lemn cad pradă focului peste tot în lume. De cele mai multe ori pierderea este irecuperabilă. Sodra Rada din Suedia (sec. al XIV-lea) incendiată în anul 2001, este un proiect de referință, privind modul în care se poate recupera o biserică distrusă de foc. Deși scopul principal al proiectului care s-a întins din 2007 până în 2019 a fost reconstruirea bisericii și redarea acesteia comunității locale, tragicul eveniment a devenit un prilej pentru a cerceta și a înțelege felul în care au fost gândite și realizate vechile biserici medievale din nordul Europei. Astfel s-a generat un șantier deschis de formare și perfecționare în dulgherie. S-au folosit unelte și tehnici constructive medievale, unele pierdute. Procesul constructiv a fost dublat de o cercetare aprofundată în arhive. În cei 12 ani de existență, șantierul s-a transformat într-un important obiectiv turistic. Poate acest exemplu să fie un model pentru Povergina? Aceasta este intenția echipei care s-a format cu prilejul atelierelor de la Crivina de Sus și care dorește să salveze și biserica de la Povergina³⁶.

4. Concluzii

Nu putem aduce înapoi sutele de biserici dispărute ale Banatului, dar putem să învățăm despre ele, putem să le cunoaștem, să le studiem și să folosim cunoștințele acumulate pentru a le salva pe cele rămase. Cu toate astea, chiar dacă în mod miraculos am restaura impecabil toate bisericile care au supraviețuit până acum, nu ar fi suficient. Dacă nu educăm comunitățile din jurul lor să le iubească, să le folosească, să le protejeze, să nu le dăruiască, doar pentru a se scăpa de responsabilitatea restaurării lor, eforturile celor câțiva pasionați de acest patrimoniu sunt inutile.

Listă figuri

- Foto 1 Pietroasa, jud. Timiș, Biserica de lemn „Adormirea Maicii Domnului” din 1779 și cea nouă de zid.
- Foto 2 Casa de rugăciune de la Fărășești 1936.
- Foto 3 Biserica de lemn de la Fărășești, astăzi dispărută 1927, apud. Cornean 1940.
- Foto 4 Biserici de lemn dispărute din Banat, hartă.

³⁶ Pe baza unei finanțări obținute de Parohia Bunea Mare din Timbrul Monumentelor Istorice – sesiunea mai-iulie 2020 cu proiectul „Conservarea și restaurarea bisericii de lemn arse, „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” (TM-II-m-A-06275) din Povergina, jud. Timiș – faza D.A.L.I.”, se încearcă să se pună bazele unei școli de restaurare, care să transforme această tragedie într-un prilej de învățare.

- Foto 5 Biserici de lemn dispărute din Banat, imagini.
 Foto 6 Biserica de la Povergina cca 1940, apud. Cornean 1940.
 Foto 7 Biserica de la Povergina după incendiu, 2020.

Bibliografie

- Belci et alii 2020 Belci Diana, Ilieș Bogdan, Roșiu Liliana, *Studiu istoric „Conservarea și restaurarea bisericii de lemn arse, „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” (TM-II-m-A-06275) din Povergina, jud. Timiș – faza D.A.L.I.”*, 2020.
- Belci, Ilieș 2019 Belci Diana, Ilieș Bogdan, *Studiu istorico-arhitectural. Reabilitarea bisericii de lemn cu hramul "Cuvioasa Paraschiva" din Crivina de Sus, comuna Pietroasa, județul Timiș*, mai 2019, parte a documentației de restaurare.
- Belci 2017 Belci Diana, *Bisericile de lemn din Banat-scurt survol privind conservarea și protejarea lor, 16.03.2017, sub auspiciile proiectului Biserici Înlemnite din Banat, proiect al ASOP, filiala Vest.*
- Bizerea 1975 Bizerea Marius, *Banatul ca unitate și individualitate istorico-geografică în cadrul pământului locuit de români*. În: *Tibiscus-Etnografie*, Timișoara, 1975.
- Cornean 1940 Cornean Nicolae, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș 1940.
- Cosma 1940 Cosma Aurel, *Pictura Românească din Banat, de la origine până azi*, Timișoara 1940.
- Gheorghiu 2008 Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana: elemente de istorie și morfologie, protecție și integrare*, Timișoara, 2008.
- Godea 2008 Godea Ioan, *Biserici de lemn din Europa*, București, 2008.
- Groza 1977 Groza Liviu, *Arhitectura caselor grănicerești*. În: *Studii de Etnografie și Istorie*, Caransebeș, 1977, 50-57.
- Ilieș manuscris Ilieș Bogdan, *Considerații cu privire la evoluția arhitecturii religioase din Transilvania (a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX)*, manuscris.
- Ilieș 2017 Ilieș Bogdan, *Considerații cu privire la evoluția arhitecturii religioase din Transilvania (a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX)*. În: Buta Mircea Gelu (coord.), *Arhivele Bistriței*, II, 2(6) – Relații interconfesionale în Transilvania, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj Napoca, 2017.
- Lăcașe cult *Biserici de lemn din România*,
 Sursa: http://www.cimec.ro/Monumente/LacaseCult/lemnDefault_ro.htm, accesat 20.02.2021.
- Miloia 1935 Miloia Ioachim, *Biserica de lemn de la Povârgina*. În: *Luceafărul*, I, nr. 3 (martie) 1935, Timișoara, 125-128.
- Ottendorf 2006 Ottendorf Henrik, *De la Viena la Timișoara, 1663*, Academia Română Filiala Timișoara, Institutul de Cercetări Socio-Umane "Titu Maiorescu", Timișoara, 2006.
- Pavlović 1962 Pavlović Dobroslov St., *Crkve brvnare u Srbiji. Les vieilles eglises serbes construites en bois*. Belgrad: Saopštenja, Republicki zavod za zastitu spomenika kulture, 1962.
- Săcară 1987 Săcară Nicolae, *Valori ale arhitecturii populare românești*, Timișoara, 1987.
- Săcară 2001 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.
- Săcară 2002 Săcară Nicolae, *Biserici de lemn dispărute din Banat*, Timișoara, 2002.
- Vesa 1997 Vesa Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Arad, 1997.
- Fond Cotoșman Fond G. Cotoșman, dos. 265/1941-1942, f. 35r.-35v Arhivelor Naționale ale României – Serviciul Județean Timiș

PATRIMONIUL MOBIL

DE-A PLÂNSU' (FĂRĂ RÂSU'!)

Andrei Medinski

A Short History of Crying in Art

Abstract: Types of crying. Crying as a reflex act that expands through the expression of the face. Crying and photography. Crying and mourning. Visual artists (and not only) who approached crying as a subject in their work. A short (and personal) history of crying.

Keywords: *crying, expresion, photography, visual artists*

Cuvinte cheie: *plâns, expresie, fotografie, artiști vizuali*

Lacrimile lumii sunt o cantitate constantă.

Samuel Beckett

Plâns, plânsuri = , s.n. Faptul de a (se) plânge; tânguire; (concr.) lacrimi; plânset, plânsoare; Loc. adj. De plâns = care provoacă milă, vrednic de milă, jalnic. – V. plânge. Plângere, plângeri, s. f. Acțiunea de a (se) plânge. 1. Plâns, jeluire, tânguire; Valea plângerii = lumea, Pământul (considerate uneori ca loc de suferință). 2. Sesizare a unui organ de jurisdicție în vederea exercitării controlului asupra unui act al administrației de stat ori a refuzului unui organ de a-și îndeplini atribuțiile legale. Exprimare a unei nemulțumiri adresate unei autorități; (concr.) act. prin care se face această încunoștințare; reclamație, jalbă, cerere. – V. plânge. (DEX)

Plânsul, la fel ca și râsul este o abilitate înăscută. Și totodată, o formă de comunicare cu cei din jurul nostru. Când suntem prunci, plângem mult. Și des. Ca să nu zic tot timpul. Tocmai pentru că plânsul este deocamdată singurul limbaj pe care-l cunoaștem. Pe care-l stăpânim. Plângem când ne este sete, când ne este foame, când ne este somn sau când ne doare ceva. Plângem când vrem să fim ținuti în brațe. Și să primim afecțiune (valabil și pentru alte vârste). Plânsul la copii a fost numit *cordonul ombilical acustic*. Pentru că declanșează o acțiune imediată, din partea mamei grijulii.

Studiile au demonstrat că, la maturitate, femeile plâng mai mult decât bărbații: femeile au tendința de a plânge, în medie, de 5,3 ori pe lună, comparativ cu 1,4, media întâlnită la bărbați. Și tot așa, un episod de plâns, durează la femei, în medie șase minute, în timp ce la bărbați – doar două. Mai mult, în cazul femeilor, în 65% dintre cazuri, ele plâng cu suspine, fapt care este întâlnit în doar 6% dintre situațiile în care plâng bărbații.

Și zic eu: Plânsul unui copil întoarce lumea pe dos. Sau cel puțin pe o parte. Al unei femei, întoarce lumea... pe partea cealaltă. Plânsul unui bărbat, nu! Plânsul unui bărbat pare *făcut*, prefăcut, fals, teatral, de operă sau operetă. Nu mișcă nimic. Și pe nimeni. Pare sau este neconvincător. E și așa și așa. Adicătelea nicicum. Plânsul bărbătesc e...caraghios, penibil, ridicol sau neghiob?! Oare de ce? Degeaba! Dar, oare ce zice ea (femeia) de treaba asta? Păi ...ea nu zice nimica. Tace. De data asta ea tace. Oare de ce?

Se varsă uneori lacrimi și pentru a manipula pe cineva. Vorbim atunci de arta de a plânge? Cercetătorii au ajuns la o singură concluzie: arta de a plânge este deținută de femei. Potrivit acestora, femeile *au permisiunea* de la natură să plângă mai des. Deoarece, de-a lungul vieții, acestea trec prin multe și diferite stări emoționale precum: sarcina, nașterea, sentimentele materne. Însă trebuie menționat că, nu toată lumea le acordă acest *drept*, lacrimile femeilor fiind privite și ca semne de slăbiciune. Misoginule!!! Dar dacă tot vorbim de plânsul manipulator, ne amintim desigur scena de plâns (astăzi de râs!) cu un fost președinte. Altminteri, cu mari abilități (disponibilități) actricești. Dar oare câți dintre noi nu ne-am greșit cariera? În trecute vremi, Sfântul Grigorie Palama spunea că plânsul este de două feluri: *plânsul minții*, adică întristarea din inimă pentru păcatele noastre, fără lacrimi în ochi, așa cum avea fiul cel risipitor, care zicea: „Câți argați ai Tatălui meu sunt îndestulați de pâine, iar eu pier de foame...” (Luca 15,

17); și *plânsul cu lacrimi*, al doilea fel de plâns, mult mai înalt, care izvorăște din întristarea minții și a inimii pentru păcatele noastre. Dar, mai sunt și alte feluri de plâns, adică celea *mai civile*, aduse cumva de prin locurile unde a bătuit *fiul risipitor*, precum: plânsul cathartic, plânsul de bucurie, plânsul de furie, plânsul de durere, plânsul de manipulare (lacrimi de crocodil), plânsul pentru reducerea stresului, mila de sine. Nu sunt prea multe dar sunt destule! Și cred că, am apucat fiecare să le cunoaștem, să le producem sau chiar să le exersăm. Oricum, după un râs cu lacrimi, continuăm deseori cu un plâns. Cu lacrimi sau fără lacrimi! (Plâng și animalele. Dar, se pare că nu din cauza emoțiilor. Plâng bunăoară, crocodilii. De-adevăratelea. Cu lacrimi mari de crocodil. Plâng în vreme ce se înfruptă din pradă!).

Reiau acum, aici, un text dintr-o carte mai veche (a mea): „Copile, acumă să nu plângi! Fii bărbat! Zicea tata. Mă țineam coadă după el și mi-am prins mâna în ușa grea de la grajdul cailor. Stăteam cu degetele zdrelite vârâte în gură. Nu plângeam. Nu aveam voie. Dar știam că o să fiu răzbunat. O să-l certe mama că n-a avut grijă de mine. Am fost bărbat și nu am plâns atunci când am căzut din prun. Am zăcut cocârjat vreo trei zile. Am tăiat mai apoi copacul. După ce s-a dejghinat de rod. M-am răzbunat. Eram doar bărbat!

Bărbații n-au voie să plângă! Plâng doar femeile. Și Picasso a pictat *Femeia care plânge*. Bărbatul este întodeauna un *Theseus*. Un erou!? El descâlcește labirintul ajutat de firul tors al unei Ariadne. După care o uită. Femeia plânge. Plânge până și după Minotaur.

Curg lacrimile șiroi pe fața preotului Leonte. Prietenul meu. Atunci când vorbește oamenilor la înmormântări. Lacrimi de bucurie îi umplu ochii. La botezuri și la nunți. Dar el are voie să plângă. Nu este bărbat. Este preot. Cred că puteam să fiu și eu un preot bun. Dacă mă botezam de fiecare dată cu pruncii. Dacă nunteam cu mirii. Dacă mă îngropam cu răposaii. Dar atunci nu mai eram bărbat.

Ce fac oare bărbații cu lacrimile rămase neplânse? Cu lacrimile de bucurie, de durere, de ură, de dragoste... Rămân cu ele și sunt mai bogați? Nu. Nu cred. Nu cred fiindcă știu. Știu că în bună parte le fac cadou femeilor. Așa am făcut și eu. Deseori. Dar de destule ori nu am fost bărbat. Acum tata nu mai este. Să-i spun. Să-i spun că nu sunt așa. Bărbat. Cum m-a vrut. Sau cum poate m-a crezut. Nici mama nu mai e. Să mă mai ierte. De ai mei, care mi-au mai rămas, nu mă ascund. Așa că acum pot să plâng. Am voie să plâng. Așa. Bărbătește.”

Revenim la *plânsul* nostru. La plânsul cu lacrimi? Dar să vedem mai întâi ce sunt lacrimile. Citez: „Compoziția chimică a lacrimilor este similară cu cea a salivei. Printre alți compuși, lacrimile mai conțin proteine, sare și hormoni. Lacrimile sunt generate de glandele lacrimale. Acestea sunt localizate în partea exterioară, superioară a orbitei, în fosa sacului lacrimal. Canalele glandelor se deschid sub pleoapa superioară, în colțul ochiului. Când sunt produse lacrimi în exces, acestea se varsă în mici canale în cavitatea nazală, iar când volumul lor e prea mare, acestea ajung în ochi.”

Lacrimile nu sunt identice și se diferențiază prin motivul care le provoacă dar și prin compoziția chimică. Există mai multe tipuri de lacrimi. *Lacrimile bazale* sunt prezente tot timpul și au rolul de a lubrifica ochii, de a hrăni și de a proteja globul ocular. Al doilea tip de lacrimi este cunoscut sub numele de *lacrimi reflexe*, care se formează pentru a proteja ochii de agenți iritanți, cum ar fi vântul, fumul, sau...ceapa. În sfârșit, al treilea tip este cel care apare după o ceartă, sau după un film impresionant. Lacrimile pe care le vărsăm în aceste situații sunt numite *lacrimi emoționale* și, se pare că ar conține mai multe proteine decât celelalte două tipuri, dar cercetările sunt momentan incomplete. Lacrimile pot să trimită și altfel de semnale celorlalți. Cel puțin conform unui studiu realizat în 2011, bărbații care au mirosit lacrimile unor femei au arătat o scădere a nivelului de testosteron și a excitației sexuale. „*Credem că lacrimile conțin un semnal chimic, iar până acum știm doar că acesta reduce atracția sexuală*”, spune Noam Sobel, autorul studiului.

Așadar, să plângem cu lacrimi! Ca să vedem efectul cathartic al plânsului!? Citez: „Sentimentul care urmează după ce plângem, poate să fie bun sau rău în funcție de situația socială în care ne aflăm. Cei care plâng alături de persoane de încredere, care îi sprijină și persoanele care se află într-un mediu cunoscut, confortabil, au șanse mai mari să se simtă bine după ce plâng față de cei care plâng într-un mediu în care se simt vulnerabili, nesiguri, sau rușinați. O teorie care ar explica de ce mulți se simt mai bine după ce plâng afirmă că lacrimile cauzate de emoții ar conține hormoni de stres, care sunt astfel eliminați din organism. O altă variantă ar fi că plânsul declanșează eliberarea de endorfine, la fel ca exercițiile fizice, sau râsul.

Lacrimile generate de evenimente fericite nu sunt foarte diferite de cele cauzate de perioade de supărare, de emoții negative. Iar ceea ce au în comun este faptul că apar în timpul unor momente de stimulare emoțională puternică, spune Mark Fenske de la Universitatea Guelph. Lauren Bylsma

spune că plânsul ar putea ajuta organismul să se întoarcă la o stare de homeostază, după un eveniment solicitant din punct de vedere emoțional.”

În concluzie, putem spune că lacrimile ajută corpul să revină la o stare normală de funcționare, după o perioadă de emoții intense.

În redarea imagistică (plastică) a acestei trăiri (plânsul și nu numai), fața și mâinile subiectului au rolul preponderent. Totodată aici avem de-a face cu oarece subtilități (ca să nu zic trucuri) de ordin artistic pe care creatorul le folosește (utilizează) conștient sau inconștient. Explicate (în parte) prin teoria punctelor nodale ale corpului uman (vezi Rudolf Arnheim, din care citez: „Poate fi o față descrisă ca un punct nodal, adică asemenea unei constelații de vectori? Lucrul este posibil, dacă percepem trăsăturile feței ca forme dinamice. Ochii se identifică cu razele direcționale puternice ale privirii care adesea controlează orientarea spațială a întregii figuri. Buzele sunt o floare nedesfăcută, dar orientată spre exterior, partea avansată a nasului are dublu sens, în sus și în jos. Constelația exactă a acestor vectori variază odată cu fiecare reprezentare. (...) În ciuda săgeților și răsucirilor sale vectoriale, chipul este totuși destul de limitat în ce privește mobilitatea musculară. În acest sens, mâna deține superioritatea dansatorului. Deși îi lipsesc conotațiile fizionomice ale feței-referitor la privire, strâmbături și zâmbet-jocul foarte diferențiat al degetelor poate genera o bogată pantomimă. De asemenea, în comparație cu mișcarea corpului în ansamblu, mâinile sunt mai puțin dependente de atracția gravitațională. Știm că mâinile pot să cadă pasiv sau să se ridice activ, dar fiind susținute de brațe, ele se pot mișca în spațiu aproape imponderal. Jocul mâinilor este îmbogățit mai ales atunci când acționează împreună. Mâinile unei persoane reprezintă duetul unor gemeni care execută împreună un firesc pas de deux.....”).

Exteriorizarea trăirilor afective, (emoții, sentimente, pasiuni) prin gesturi caracteristice, ori prin mimica (grimasa) feței semenilor noștri (printre care și plânsul cu sau fără lacrimi) sunt ceva mai rare în exprimările (creațiile) artistice. În imaginile artistice propuse de creatori. Mă refer îndeosebi la cele plastice. La fel ca și râsul, sunt mai greu de realizat datorită duratei relativ scurte a trăirii. (Ce nu oferă timp destul pentru studiu). Trăiri uneori chiar efemere. Așa ca să putem vorbi deseori de efemerul clipei și altele (mai rar, desigur) despre eternitatea acesteia. Astfel că, după o vreme, reprezentarea imaginii (instant) a fost lăsată mai degrabă pe seama fotografiei și a fotografului. Care se vrea artist. Deși, nu de puține ori în istorie, până și artistul a fost un fel de *aparat biologic de fotografiat*. (Până a ajunge să inventeze propriile imagini le-a copiat pe cele existente!) Mai mult, la începuturile fotografiei, practicanții acesteia au fost artiști. Altminteri, legătura dintre fotografie și pictură este una complexă. Considerate de mulți două arte independente și diferite, de fapt acestea se află într-o strânsă relație, nașterea fotografiei avându-și baza în pictură și în experimentele pe care artiștii le-au întreprins. Practic, fotografia a apărut din dorința de a realiza o *pictură* (o imagine) printr-un alt proces. (Prima fotografie cunoscută în istorie este cea realizată de Nicéphore Niépce în 1826 și se numește *View From The Window At Le Gras – Priveliște de la fereastra din Le Gras*. Iar cea mai renumită fotografie a secolului XX este faimosul portret al lui Che Guevara, datorat cubanezului Alberto Diaz Gutiérrez zis Alberto Korda, fotograf la ziarul *Revolución*).

La prima vedere, fotografia și pictura par a fi complementare. Și nu sunt! Considerate de mulți două arte independente și diferite, de fapt acestea se află într-o strânsă relație. Nașterea fotografiei avându-și baza în pictură și în experimentele pe care artiștii le-au întreprins. Fără inventarea fotografiei desenam și astăzi portrete pentru cărțile de identitate sau pașapoarte! (Era sau, mai bine zis, putea să fie un *job* bun! Păcat că n-a fost să fie!). Posibilitatea de a immortaliza pentru totdeauna (și instantaneu) o imagine a influențat lumea artei, în special pictura și toate curentele moderniste ce au apărut de atunci. Operele celebrilor artiști precum Claude Monet, Van Gogh, Paul Cézanne, Pablo Picasso sau Henri Matisse au căpătat forme pe care le cunoaștem și datorită faptului că se dorea realizarea unei diferențe clare între ceea ce poate oferi fotografia și arta picturii. (În România, pictorul Carol Popp de Szathamari, are marele merit de a fi primul fotograf român și primul fotograf-reporter de război din lume. Distins cu numeroase medalii de aur și diplome de onoare de către suveranii Europei și premiat la mai toate expozițiile internaționale ale timpului). După aproape 200 de ani, barierele sunt încălcate iarăși, iar fotografia și pictura sunt îmbinate pe aceeași „pânză”. Căci bine zice Mircea Cărtărescu: „*Nu scăpăm de convenția artistică, oricât de moderni, postmoderni și post-post-post-moderni am fi!* Sau putem folosi sintagma defavorabilă *cuvântătorilor*: *O imagine = cu o mie de cuvinte!* Nu vorbim încă de încrângătura și coabitarea cu arta cinematografică, mass-media și piața IT.

Revenim. Și sărim peste *plângerea civilă sau penală (cu jalba în proțap!)*. Și abordăm sub aspect plastic

semantica cuvântului – *plângerea sau plângeri*. *Plângerea sau Plângerile* sunt genul de tablouri cu temă biblică ce ilustrează jelirea lui Hristos. După ce a fost coborât de pe crucea de pe Golgota. Tema plastică *Pieta* (*Plângerea*) a fost abordată de numeroși artiști celebri.

Dintre cei vechi exemplificăm aici doar prin câțiva artiști (italieni):

Andrea Mantegna, pictor italian (1431–1506) cu *Hristos mort*, tempera pe pânză, 68 cm × 81 cm; anul execuției c.1480–1490 (tabloul se află la Pinacoteca di Brera, Milano, Italia). (**Fig. 1**).

Sandro Botticelli – de fapt **Alessandro di Mariano di Vanni Filipepi**, pictor italian, 1445–1510, cu *Pieta*, ulei pe lemn, dimensiuni: 107 cm × 71 cm (42 in × 28 in); anul execuției c. 1490–1495, astăzi se găsește în Museo Poldi Pezzoli, Milan, Italia. (**Fig. 2**).

Fig. 1

Fig. 2

Bartolomeo Suardi *zis* **Bramantino**, pictor italian (circa 1465–1530) cu – *Pietà* (*Plângerea lui Hristos*); ulei pe lemn, 102cm × 80 cm. Este un panou de altar realizat de Bramantino între anii 1512–1515. Se află în Muzeul de Artă a României, Galeria de Artă Europeană. (**Fig. 3**).

Fig. 3

Fig. 4

Michelangelo Buonarroti, sculptor, pictor, poet și arhitect italian, (1475–1564) cu *Pieta*, sculptură în marmură, dimensiuni: 174 cm × 195 cm în × în; anul execuției 1498–1499, se află la Vatican în Bazalica Sfântul Petru. A fost singura lucrare semnată vreodată de artist. (*MICHAELA[N]GELUS BONAROTUS FLORENTIN[US] FACIEBA[T]*) (Michelangelo Buonarroti, Florența). Inscripționarea a făcut-o pe centura de pe pieptul Fecioarei Maria. (**Fig. 4**) O copie a statuii Pietă, realizată de sculptorul István Toth, a fost amplasată în 1906 în fața Bisericii Sfântul Spirit din Oradea. Lucrarea a fost renovată în 1959, dar la 22 mai 1961 a fost mutată în curtea bisericii, în locul ei fiind amplasat bustul lui Alexandru Moghioroș, îndepărtat și el după 1989.

În perioada artei moderne și contemporane, dintre artiști care împlinesc tema *plânsu* amintim pe **Pablo Ruiz Picasso**, pictor spaniol (1881–1973) cu – *Femeia plângând*, pictură în ulei, 60 cm × 49 cm; anul execuției 1937. Se găsește la Contemporary Art Platform (CAP) Kuwait (Platforma de Artă Contemporană Kuwait – CAP Kuwait. Centrul de artă non-profit fondat în Kuwait în 2011). (**Fig. 5**).

Giovanni Bragolin Bruno Amadio, pictor italian (1911–1981), cunoscut și sub numele de **Bragolin**, **Franco Sevilla**, **Angelo Bragolin** și **Giovanni Bragolin**, cu pictura: *Copil plângând*, din ciclul de picturi *The Crying Boys*. (**Fig. 6**).

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Alăturăm, tot aici, celebra fotografie a lui **Che**, adică portretul lui **Guevara**. Faimosului portret al lui Che Guevara, datorat cubanezului **Alberto Diaz Gutiérrez** zis **Alberto Korda**, fotograf la ziarul *Revolución*. (**Ernesto Guevara**, 1928–1967, cunoscut sub porecla sa de Che Guevara sau El Che sau mai simplu Che, a fost pe rând: medic, poet, diplomat, învățător, eseist, scenarist, bancher, revoluționar de stânga, lider al regimului comunist cubanez și insurgent sud-american) (**Fig. 7**), și tot așa, o altă fotografie, cu un fel de *Pieta*, *Plângerea* sau mai bine zis *Execuția lui Che*. – *Guevara mort*, (**Fig. 8**).

Adăugăm și un desen al subsemnatului (**Andrei Medinski**) – *Plâns*, desen în creion, 29,7/21 cm, anul execuției: 2018, aflat în colecția autorului. (**Fig. 9**).

Fig. 9

Și asta e... Deocamdată! E de râs sau e de plâns? Și una *birjărească*, dar tot românească: *Decât să plângă mama, mai bine să plângă m...-ta!*

Lista figurilor

- Fig. 1. *Hristos mort*, tempera pe pânză, 68/81 cm, anul execuției c.1480–1490, autor Andrea Mantegna
- Fig. 2. *Pieta*, ulei pe lemn, dimensiuni: 107 cm × 71 cm (42 in × 28 in); anul execuției c. 1490–1495, autor Sandro Botticelli – de fapt Alessandro di Mariano di Vanni Filipepi
- Fig. 3. *Pietà (Plângerea lui Christos)*; ulei pe lemn, 102/80 cm. anul execuției, 1512–1515, autor Bartolomeo Suardi zis Bramantino

- Fig. 4. *Pieta*, sculptură în marmură, dimensiuni: 174 cm × 195 cm în × în; anul execuției 1498–1499, autor, Michelangelo Buonarroti
- Fig. 5. *Femeia plângând*, U/P, 60 cm × 49 cm; anul execuției 1937, autor, Pablo Ruiz Picasso
- Fig. 6. *Copil plângând*, din ciclul de picturi *The Crying Boys*, anul execuției c.c. 1960, autor, Giovanni Bragolin
- Fig. 7. *Portretul lui Che Guevara*, fotografie datorată cubanezului Alberto Diaz Gutiérrez zis Alberto Korda, fotograf la ziarul *Revolución*
- Fig. 8. *Execuția lui Che. Guevara mort*, fotografie din anul 1967
- Fig. 9. *Plâns*, desen în creion, 29,7/21 cm, anul execuției: 2018, autor, Andrei Medinski

Bibliografie

Arnheim, 1995	Arnheim Rudolf, <i>Forța centrului vizual-Un studiu al compoziției în artele vizuale</i> , București, 1995.
Baba, 1997	Baba Corneliu, <i>Însemnări ale unui artist din Est</i> , Fundația Culturală Română, 1997.
Grigorescu, 1980	Grigorescu Dan, <i>Istoria unei generații pierdute: expresioniștii</i> , București, 1980.
Faure, 1988	Faure Elie, <i>Istoria artelor</i> , vol.1, 2, 3, 4, 5., București, 1988.
Mehring, 1975	Mehring Walter, <i>Pictura excomunicată</i> , București, 1975.
Pavel 1980	Pavel Amelia, <i>Expresionismul și premisele sale</i> , București, 1980.
Schoffer, 1973	Schoffer Nicolas, <i>Noul spirit artistic</i> , București, 1973.
Tucicov-Bogdan, 1973	Tucicov-Bogdan Ana, <i>Psihologie generală și psihologie socială</i> , vol.1, 2, București, 1973.
Sobel et alii	Gelstein Shani, Yeshurun Yaara, Rozenkrantz Liron, Shushan Sagit, Frumin Idan, Roth Yehudah, Sobel Noam, <i>Human Tears Contain a Chemosignal</i> . În: <i>Science</i> , 331/6014, 2011, p. 226-230. DOI: 10.1126/science.1198331.
Zahar, 1973	Zahar Marcel, <i>Arta timpului nostru</i> , București, 1973.
Zolog, 2000	Zolog Alexandru, <i>Diagnosticul divinității: o teo-ontologie</i> , Timișoara, 2000.

CASA MEMORIALĂ „DR. KARL DIEL” DIN JIMBOLIA

Pia Brinzeu*

The Memorial House „Dr. Karl Diel”, Jimbolia

Abstract: The Memorial House dedicated to Dr. Karl Diel (1855–1930) was inaugurated twenty years ago. It contains documents, paintings and books that belonged to a famous doctor who lived in Jimbolia, organized the city hospital and saved the lives of many people. The objects of the museum illustrate, on the one hand, how medicine was practiced in the first half of the twentieth century and, on the other hand, how a family lived more than a century ago in the Banat region.

Keywords: *medicine, Jimbolia, interethnicity, the Diel family*

Cuvinte cheie: *medicină, Jimbolia, interetnicitate, familia Diel*

1. Introducere

Casa Memorială dedicată doctorului Karl Diel a fost inaugurată în 11 august 2000 și s-a extins după două decenii pentru a oferi publicului documente, tablouri, cărți și obiecte care au aparținut străbunicului meu și care ilustrează, pe de o parte, aspecte legate de medicina primei jumătăți a secolului al XX-lea și, pe de altă parte, viața unei familii în Jimbolia acelor ani. Cele două momente inaugurale au fost o dovadă a felului minunat în care s-a păstrat memoria străbunicului meu, considerat un mare chirurg și rămas viu în amintirea jimboliienilor recunoscători pentru numeroasele vieți salvate de el.

2. Karl Diel

Dr. Karl Adolf August Diel s-a născut la 14 februarie 1855 la Jimbolia, unde a urmat școala elementară. Liceul îl va absolvi la Szarvas, în Ungaria, iar medicina o va studia la Budapesta între anii 1872–78. După o perioadă în care a lucrat la spitalul „Sfântul Rochus” din Budapesta, se întoarce în 1884 la Jimbolia, unde ajunge medicul de casă al contelui Csekonic. Curând după aceea, în 1887, se căsătorește cu aristocrata Aloysia Cecilia Katharina Gombócz Bayer de Rogács și are trei copii: Ludwig, Olga și Luiza. Când în 1896 se va înființa spitalul din Jimbolia, va lucra acolo și va face peste 50.000 de operații, unele dintre ele efectuate în premieră națională împreună cu marele neurochirurg Dumitru Bagdasar. Viața lui Karl Diel se încheie la 1 mai 1930.

Pentru activitatea lui prestigioasă, i s-a ridicat în 1940 o statuie realizată de artistul Géza Rubléczy, iar strada pe care se află Casa Memorială a primit numele „Dr. Karl Diel”. Tot așa se numește și spitalul din Jimbolia, începând din anul 1996 când s-a sărbătorit un secol de la înființarea lui și când s-a dezvelit acolo bustul realizat de Theophil Soltész. Printre celebritățile impresionate de activitatea lui Karl Diel au fost pictorii interbelici Stefan Jäger și Julius Meczner, care i-au realizat portretul, precum și compozitorul Emmerich Bartzer, care i-a dedicat un sonet.

Iată ce spune Dragomir Ciobanu într-unul dintre textele dedicate lui Karl Diel: „Marele medic jimbolian rămâne și un model demn de urmat de către medicii de azi și de mâine, pentru spiritul de sacrificiu în muncă, probitate profesională, integritate și omenie, respect și grijă pentru cei aflați în suferință, trăsături care înnobilează calitatea de doctor. /.../ În cei peste 80 de ani care au trecut de la trecerea sa în neființă, cercetători din domeniul medicinei, numeroși autori de istorie locală, publiciști din țară și străinătate i-au recunoscut meritele, i-au omagiat activitatea și l-au așezat cu profundă recunoștință alături de corifeii lumii medicale din Banat.”¹

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara; email: piabrinzeu@gmail.ro.

¹ Ciobanu, Tonța 2013, 107, 108.

3. Casa Memorială

Pe lângă dovezile care atestă complexitatea activității medicale desfășurată de doctorul Karl Diel, amenajarea Casei Memoriale a mai urmărit un țel: să contribuie la istoria nescrisă a vieții zilnice din Banat și să recupereze atmosfera de la începutul secolului al XX-lea. Este vorba despre acel farmec al imperiului austro-ungar, al unei zone multiculturale, interetnice și interlingvistice, unde s-a trăit la fel de elegant ca și în marile capitale central-europene, unde s-au vorbit simultan mai multe limbi – germană, maghiară, română și sârbă – și s-au acceptat căsătoriile mixte fără nici un fel de prejudecăți naționaliste. Deoarece peste jimbolieni, ca și peste familia mea, au trecut granițele mai multor țări și au fost nevoiți să semneze variate certificate de apartenență, au învățat să fie flexibili și toleranți.

Întorcându-mă înapoi în timp, îmi amintesc că ideea organizării unui muzeu mi-a venit într-o zi din aprilie 1963, când s-a stins din viață Luiza, fiica doctorului Diel. Mama s-a întors de la Jimbolia cu câteva coșuri pline de obiecte vechi și o lădiță cu acte prăfuite, rămase de la mătușa ei. Văzându-le, adolescenta din mine a tresărit, copleșită de emoția unui trecut pe care nu-l cunoștea decât din povestiri. În fața ochilor mei s-a conturat o lume generoasă și neobișnuită, ancorată într-un loc de înaltă spiritualitate, a cărei viață s-a povestit în patru limbi. Peste decenii, am dorit să recreez atmosfera Jimboliei de odinioară și să pătrund adevărurile grele, importante, ale acestui oraș bănățean de graniță.

*

Atunci când se pornește vizita Casei Memoriale, se pot vedea în hol, hainele, pălăria și bastonul lui Karl Diel, precum și pălăriile purtate de nora și nepoata lui la înmormântarea care a avut loc acum aproape o sută de ani.

În prima încăpere descoperim originile familiei Diel. Tatăl lui Karl, Johann Ludwig Diel (1802–1871), a venit în 1842 de la Wetzlar an der Lahn, o localitate de lângă Frankfurt. La patruzeci de ani, nemulțumit de viața lui de atunci, a hotărât să plece în lume, convingând-o și pe mama lui de aproape optzeci de ani să-l însoțească. Știa că are o meserie bună: era vopsitor de pânzeturi și era convins că vopseaua albastru-indigo pentru șorțurile șvăboaicelor ar putea să îi asigure un venit bun.

A avut dreptate. Și-a cumpărat o casă la Jimbolia și a hotărât să aibă o familie numeroasă. Cu Magdalena Stadler (1823–1875), a doua lui soție, a avut unsprezece copii, al cincilea fiind Karl, așa cum se poate observa în arborele genealogic expus pe perete. Alături de arbore se află și certificatul de deces al lui Johann, eliberat la Jimbolia în 1871 și, deci, un act cu o vechime și o importanță considerabilă pentru acest oraș. Alături de carnetul pentru impozite (*Steuerbuch*) și pașaportul vechi (*Wanderbuch*) ale lui Johann Ludwig Diel, mai sunt expuse în prima vitrină a muzeului și două vederi vechi din Wetzlar an der Lahn.

Tot în prima încăpere se mai pot vedea fotografiile lui Karl Diel la diferite vârste, un caiet de traduceri din 1868, carnetul lui de elev – *Index lectionum* – din 1874, decizia de pensionare din 1926, un portmoneu cu inițialele sale și decorația *Steaua României în grad de comandor*, acordată de M.S. Regele Ferdinand. În fotografii apare casa care adăpostește astăzi muzeul: fotografia de pe terasă a fost făcută în 1900, iar cea din exterior în jurul anului 1920. Pe pereți sunt diplomele de medic ale doctorului Diel și un portret făcut de pictorul Stefan Jäger (1877–1962).

Caietul menționat mai sus, cu traduceri din germană, latină și maghiară, surprinde prin scrisul caligrafic perfect al adolescentului Diel. Literele sunt trasate impecabil, de parcă ar fi fost tipărite, iar rândurile se înșiră drepte, la aceeași distanță. Niciunde nu se zărește vreo greșală corectată. Traducerile de la început sunt ale unor texte foarte simple, dar pe parcurs ele devin din ce în ce mai sofisticate, fiind alese din operele lui Miltiade, Temistocle sau Cornelius Nepos. Care tânăr de treisprezece ani ar mai sacrifica astăzi timp pentru o asemenea îndeletnicire?

*

În a doua încăpere, aranjamentul reproduce atmosfera anilor 1920, cu obiecte care au aparținut familiei – un ceas, un sfeșnic de argint, două recipiente pentru cerneală și nisipul folosit ca sugativă, ziare de acum un secol și tablourile de pe pereți, printre care se află și un peisaj semnat de pictorul austriac Edmund Reheis (1879–1951). Vizitatorii mai pot vedea un *Certificat de apartenență* eliberat când în 1924 Jimbolia a trecut din administrația fostei Jugoslavii în cel al României și când cei de origine germană

trebuiau să se declare români pentru a putea practica medicina. Cele două ferpăre din anul 1930, anul morții lui Karl Diel, precum și factura eliberată cu toate cheltuielile implicate de înmormântare sunt în maghiară și germană, dovadă că în Jimbolia erau puțini români în perioada interbelică.

*

A treia încăpere invită la o cină de gală cu hainele de seară pe care membrii familiei le-au folosit în asemenea ocazii.

*

În continuare, vizitatorii au ocazia să vadă instrumente, medicamente și rețete legate de activitatea medicală a lui Karl Diel și a fiului său, Dr. Ludwig Diel. Sunt mai multe rafturi de cărți medicale în germană și franceză din secolul al XIX-lea, iar unele dintre ele sunt în mai multe volume, cum ar fi, de pildă, *Patologia femeii*, tipărită în cincisprezece volume. Remarcabile sunt reproducerile grafice din aceste cărți, iar faptul că multe pagini sunt subliniate dovedește că ele au fost consultate foarte des. Dintre fotografiile expuse, cele mai numeroase sunt făcute în interiorul saloanelor din spital, iar cea mai importantă este cea făcută pe terasa Casei Memoriale în 1929, unde Karl Diel este înconjurat de colaboratorii săi, unul dintre ei fiind celebrul neurochirurg bucureștean Dumitru Bagdasar, venit pentru câțiva ani să lucreze la Jimbolia.

*

Ludwig Diel, fiul lui Karl, a fost și el medic. Născut la Jimbolia în 15 iunie 1888, a studiat medicina la Budapesta. Între 1914–21, a lucrat la spitalele din Budapesta și Innsbruck, făcând mai multe stagii de specializare și cunoscând-o atunci pe viitoarea lui soție. Se întoarce la Jimbolia și lucrează la spital împreună cu tatăl său, pentru ca în 1924 să se mute la Timișoara, unde a înființat Sanatoriul Bănățean, actualmente Clinica de Ginecologie „Dr. Dumitru Popescu”. A operat aici până când s-a stins din viață în 1944.

Pe lângă desenele anatomice făcute de Ludwig Diel ca student și alte acte sau instrumente legate de activitatea lui ca medic, în vitrine mai sunt și fotografii care îl arată copil, tânăr student sau militar în Primul și Al Doilea Război Mondial, purtând uniforma și chipiul expuse și ele aici. Se mai pot vedea scrisori, ca cea adresată pe când avea opt ani unui unchi al său pentru a-i cere un cal, precum și variate cărți de vizită în diferite limbi. Pe perete se află diploma lui de medic, o fotografie de la început de secol, unde disecă un cadavru împreună cu alți doi colegi la ora de anatomie, și mai multe imagini din interiorul Sanatoriului Bănățean.

Ludwig Diel a avut două mari plăceri: a fost un pasionat vânător și un priceput fotograf. Ambele sunt asociate într-o fotografie care reprezintă o natură moartă aranjată după o vânătoare în Alpii Tirolului. Negativul ei pe sticlă se găsește în dulăpiorul cu multe sertare din aceeași încăpere, alături de numeroase alte negative ale fotografiilor făcute de Ludwig Diel între anii 1900–1925. În ceea ce privește portretul de pe perete, el a fost pictat de Lajos Meczner (1890–1962), cunoscutul artist maghiar care a trăit la Arad și Timișoara înainte de a se muta la Budapesta.

*

Ultima încăpere a Casei Memoriale este dedicată familiei lui Karl Diel. Fotografiile soției, Aloysia Cecilia Katharina Gombóc Bayer de Rogács (1868–1929), numită pe scurt Louise Diel, o arată ca fată tânără, la maturitate și apoi la bătrânețe, șezând înainte de a muri la una dintre ferestrele acestei încăperi.

Tatăl Aloysiei, doctorul Eduard Bayer (1845–1915), a fost adoptat de socrul său în 1868 pentru a se păstra continuitatea masculină necesară păstrării titlului de nobil, primit de un străbunic al familiei Gombocz în 1625 și reînnoit de fiecare urmaș până în 1821. Și Eduard Bayer, la rândul său, a fost înnobilit în 1869 după ce s-a remarcat ca medic în războiul austro-prusac din 1866. Decorațiile sunt în vitrină, iar diploma de cavaler și blazonul sunt expuse pe perete.

O vitrină este dedicată celor două fiice, Olga (1889–1902) și Luiza Diel (1892–1963). Olga a murit la 13 ani, iar Luiza a înfruntat în sărăcie perioada comunistă, fiind obligată să plece din casa unde se află actualmente muzeul și neavând nici un alt venit decât cel obținut din ceea ce reușea să vândă. Poate cel

mai important moment din viața ei a fost atunci când s-a îndrăgostit de ea pictorul Ștefan Jäger, prilej care l-a încurajat să o viziteze frecvent și să folosească drept pretext motivul că dorește să picteze toți membrii familiei.

Pe peretele acestei ultime încăperi se pot admira fotografiile artistice făcute de Ludwig Diel soției sale, Anna (Netti) Huberta Antonia Schirmer (1894–1981), adusă de el de la Innsbruck. Într-una dintre vitrine este o fotografie făcută atunci când bunica mea a fost decorată cu medalia de aur a Crucii Roșii, oferită după Primul Război Mondial din partea Maiestății Sale Împăratul Franz Iosif „tuturor doamnelor care s-au implicat ca voluntare în îngrijirea soldaților și care ne-au ajutat să trecem peste momentele cele mai grele ale războiului”, salvând „prin efortul lor depus zi și noapte pe cei care și-au pus viața în pericol pe frontul din munți.”

În fine, ultimele vitrine conțin documente, obiecte și jucării care au aparținut ficei lui Ludwig Diel, Carla Ludovica Aneta (1921–2000). Printre ele se află, pe lângă o carte poștală a bunicului Karl adresată nepoatei care i-a purtat cu mândrie numele, și rochițele din anii 1920, cu care este îmbrăcată în fotografiile cu mama și bunica ei din Austria. Raftul cu parfumurile interbelice oferă și el o întreagă paletă de arome folosite de doamnele epocii pentru a se înfrumuseța. Portretul de pe perete al Carlei copilă a fost pictat de Ștefan Jäger, iar cel al Carlei adolescentă de Lajos Meczner.

Am ales exponatele mamei mele cu intenția de a ilustra mai bine ideea de interetnicitate și interculturalism care a caracterizat familia Diel: la insistențele bunicului și ale părinților ei, Carla a urmat pe rând secțiile de limbă germană, maghiară și română, așa cum dovedesc certificatele obținute la școala „Notre Dame” din Timișoara, și a vorbit la perfecție aceste limbi. Adultă, s-a căsătorit întâi cu un german, Dieter Koch, apoi cu un român, viitorul academician Pius Brînzeu. A purtat cu aceeași bucurie un costum popular șvăbesc, austriac sau românesc, așa cum se observă în fotografiile din ultima vitrină. Totul se încheie cu fotografia în care se sugerează viitorul acestei familii: Carla este gravidă cu Pia Brînzeu, al doilea copil după Dieter Koch jr., și mama nepoților ei. Primul, Mircea Teodorescu-Brînzeu, a rămas la Timișoara împreună cu Ioana Cristea, iar mezinul, Dragoș Teodorescu-Brînzeu, a ales să trăiască în Germania cu Rosemarie Herbeck și fica Marissa. Linia românească a rămas în Banat să continue aici istoria familiei, iar cercul german s-a închis peste aproape două secole tot în apropiere de Wetzlar an der Lahn.

*

Pe lângă nostalgia unui trecut frumos, rețrăit la Casa Memorială „Dr. Karl Diel”, vizitatorii sunt îndemnați să mai descopere ceva: fiecare om este o verigă importantă într-un lanț al generațiilor, iar dacă păstrăm obiectele bunicilor și nu le uităm nici poveștile, transmițându-le mai departe nepoților noștri, putem acoperi – ca o arhivă vie – o perioadă de aproape un secol și jumătate.

În plus, trăim mai frumos dacă alegem, așa cum se făcea pe vremuri, o cină la lumina lumânărilor și nu un hamburger la colț de stradă, o dantelă sau o carte veche și nu un kitsch cumpărat la mall. Se spune că postmodernismul a apărut atunci când Macbeth a fost înlocuit de Macdonald's și Bauhaus de *our house*. Ei bine, putem să revenim, măcar din când în când, cu gândul la ceea ce au savurat înaintașii noștri, chiar dacă toate acestea au devenit acum istorie. Timpul nu se mai întoarce niciodată înapoi, dar el are puterea să învâluie cu o frumusețe aparte obiectele care inițial au fost alese pentru funcționalitatea lor practică, fără ca deținătorii lor să se gândească vreodată că vor fi expuse într-o casă memorială. Este însă de datoria noastră să le păstrăm și să le respectăm așa cum se cuvine.

Listă figuri

- Fig. 1 Casa în care a trăit Karl Diel, devenită Casă Memorială. Fotografie din 1901
- Fig. 2 Dr. Karl Diel
- Fig. 3 Prima încăpere, dedicată vieții doctorului Karl Diel
- Fig. 4 Portretele părinților și arborele genealogic din prima încăpere
- Fig. 5 Diplomele lui Karl Diel și portretul făcut de Ștefan Jäger
- Fig. 6 A doua încăpere
- Fig. 7 O invitație la cină
- Fig. 8 Cărți și instrumente medicale folosite de Karl Diel

- Fig. 9 Încăperea dedicată fiului lui Karl, doctorul Ludwig Diel
Fig. 10 Câteva obiecte ale doctorului Ludwig Diel
Fig. 11 Încăperea dedicată familiei lui Karl Diel

Bibliografie

- Ciobanu, Tonța 2013 Dragomir Ciobanu, Walter Tonța, *Personalități din Panteonul Jimboliei*, vol. II, Timișoara, 2013, 89–137.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

VIRGIL SIMONESCU – ÎNTRE PICTURA DE ȘEVALET ȘI PICTURA BISERICEAȘĂ (SCHIȚĂ DE PORTRET SENTIMENTAL)

Ioan Iovan*

Virgil Simonescu – Between Easel Painting and Religious Murals. (An Attempt of a Sentimental Portrait)

Abstract: Painter by vocation, Virgil Simonescu completes and fulfills his artistic work both through easel painting works and religious murals. He dedicated his life to painting of more than 22 church murals in Boldur, Gruni, Mehadia, Făget, Buziaș, Voivodinț, Vârșeț, Vlaicovăț, Bocșa Română, Reșița, Coșteiu Mic, Ferendia, Șanovița, Sohodolul Branului etc.

Keywords: murals, Virgil Simonescu, church, painting

Cuvinte cheie: pictură murală, Virgil Simonescu, biserică, pictură

Pictura românească modernă beneficiază de împrejurarea de a avea, în continuarea unei îndelungate și valoroase tradiții, un redevabil număr de artiști practicieni ai picturii bisericești: de la Constantin Lecca și Gheorghe Tattarescu, până la Anastase Demian și Gheorghe Vânătoru, Virgil Simonescu, Nicolae Popescu, Epaminonda Bucevski, Octavian Smigelschi, Gheorghe Baba, Ion Zaicu, Gheorghe Teodorescu Romanați, Cecilia Cuțescu-Stork, Nina Arbore, Olga Greceanu, Merica Râmnicănu, până la contemporanii: Ion Sulea Gorj și Victor Jurca. Iar tradiția e alcătuită din numeroși maeștri, unii cunoscuți din numele înscrise în frescele pe care le-au realizat, unii rămași necunoscuți, unii de efectiv nivel artistic și valoric, vârfuri ale picturii românești de până la 1800, precum Gavril Uric, Anastasie Crimca, Spiridon de la Putna, Dobromir de la Târgoviște, Toma de la Suceava, Tudoran, Dragoș Coman, Părvu Mutu, Iordache Venier, Nicolae Polcovnicul, Ion Balomir, Mihai Velceanu, Filip Matei, Nicolae Teodorescu, Gheorghe Gherdanovici, Petru Nicolici, Lazăr Zbăgan, Ștefan Tenetchi, Dimitrie Turcu, Nicolae Hașca.

Virgil Simonescu (5 aprilie 1881 – 2 ianuarie 1941) se naște la Gladna Română, urmează școala primară în satul natal, liceul la Sibiu, Orăștie și Lugoj, apoi Academia de Arte Frumoase din München, unde îi are profesori pe Karl Raupp, Julius Diez și Martin von Feuerstein. Studiile îi sunt susținute financiar de mai mulți lugojeni, printre care și notarul public Mihai Bejan. După absolvire, se întoarce la Lugoj, unde se stabilește și devine profesor la Liceul „Coriolan Brediceanu”. Deschide în clădirea teatrului o școală de pictură, urmată, printre alții, de Aurel Ciupe și Ștefan Szönyi. Desfășoară o deosebită activitate de creație, în pictură de șevalet și în pictură murală. Aproape tot timpul îi este ocupat de pictarea de biserici – în număr de 22 – la Boldur, Gruni, Mehadia, Făget, Buziaș, Voivodinț, Vârșeț, Vlaicovăț, Bocșa Română, Reșița, Coșteiu Mic, Ferendia, Șanovița, Sohodolul Branului și altele. Pentru pictura de șevalet îi rămâne puțin timp. De altfel, participă la o singură expoziție, la Timișoara, în anul 1923. Între anii 1929–1934 realizează pictura murală a Catedralei Greco-Catolice din Lugoj, capodopera sa și unul dintre cele mai valoroase ansambluri decorative cu care a fost înzestrată pictura.

Biserica din Boldur este prima pictată după absolvirea academiei müncheneze, fapt evident și pentru că factura picturii este cu evidență academică, pe structura și viziunea neoclasică. Am crescut în această biserică, în strană, alături de tata care era cântăreț, și cu ochii nedezlipiți de aceste figuri de pe pereți și parcă aud și acum vocea caldă și învăluitoare a preotului și parcă văd și acum sfinții, înminunându-mă de ei, de felul în care arătau. Am revăzut pictura mai târziu, după ce m-am școlit și am schimbat starea aceea cu starea de satisfacție că în satul bunicilor mei există o asemenea valoare artistică. Dar, am plecat la post și nu am mai fost mulți ani la rând în această biserică. Într-un târziu, m-am reîntors și am rămas înmărmurit: pictura lui Virgil Simonescu, pictură de patrimoniu în bună stare, care trebuia numai curățată, nu mai era. Sătenii ignoranți, cu preotul în frunte, au hotărât, mai mult ca afacere, să se realizeze o frescă

nouă. A rezultat una de toată rușinea, care încălcă nepermis iconografia. Figurile, personajele biblice sunt prost și naiv desenate, iar culorile violentează privirea. Nu mai era locul reveriilor mele de simțire religioasă. Dispăruse o frescă foarte bine realizată tehnic, cu scenele respectând iconografia, dar cu figurile desenate conform învățaturii academice, corect proporționate, în mișcări firești, descrise cu măiestria mâinii, cu îmbrăcămintea plauzibil imaginată, cu un colorit sobru, bine întreținut între proporțiile de armonie și contrast, cu sugestii volumetrice realizate prin clarobscur, cu compoziții echilibrat realizate, conform ideii, și într-o ritmică rafinată. Virgil Simonescu intenționase și reușise să evite în totalitate hieratismul bizantin și obișnuințele de expresie și de figurație canonică. A fost o rară realizare de pictură academistă de natură clasicistă, realizată într-o biserică ortodoxă de la noi.

Într-o oarecare măsură, Virgil Simonescu a făcut o lucrare cel puțin la fel de valoroasă și la Lugoj, dar respectând mai mult prescripțiile iconografice ale erminiei și dezvoltând aici imagistica în cadrele decorativismului, amintind, într-un fel, Stilurile 1900: Art Nouveau și Secession. Rezultatul este remarcabil, ansamblul decorativ fiind de o reală frumusețe. S-ar putea spune că pictura monumentală a lui Virgil Simonescu se încadrează între două capodopere ale sale, pictura de la Boldur, realizată în 1907 și pictura de la Catedrala Greco-Catolică din Lugoj (**Fig. 1, 2, 3, 4**), realizată între anii 1929–1934. Se simte că, la Lugoj, pictorul a dorit și a reușit să-și pună în operă toate cunoștințele, toată experiența artistică, toată capacitatea sa și talentul, dirijate de intenția de a realiza ceva deosebit ca valoare, nu doar artistică, ci și culturală, care să rămână reper important în timp și să îl reprezinte în cel mai înalt grad ca pictor artist. La pictura realizată în tempera, cu culori anume aduse din Germania (deși s-a întâmplat ca respectivele culori să fie fabricate după o rețetă greșită și au pus probleme imediat) ansamblul picturii este foarte bine susținut artistic și, după corecțiile făcute și din punct de vedere tehnic este, în mod distinctiv, un ansamblu decorativ de imediată evidență și de imediat efect. Hotărâtor este decorativismul viziunii, în egală măsură exterior, ca formă și limbaj lăuntric, ca scris și semnificații, dar și ca încântare pentru ochi și pentru suflet, pentru spirit. Formele figurilor sunt datorate, în primul rând, conturilor lirice și de finețe și asigurate de imperative ornamentale. Datorită acestei modalități aplicate general, interpretarea iconografică primește o vădită profilare particulară, căreia i se adaugă contribuția viziunii și înțelegerea caracterului de formulă și de stil. Acestea sunt particularități, dar care și fac simțite cultura și bogata experiență a pictorului, mai ales în pictura bisericească. Sunt mereu întrebuițate forme lirice, cu importanța decisivă acordată conturului liniilor sinuoase și culorilor curate, alcătuiind un colorit luminos care amintește de Primăvara lui Botticelli. Ansamblul picturii murale din catedrală este o vastă structură decorativă, definită de omniprezența ornamentului, încât este lăsată impresia că ornamentația și țesătura ornamentală alcătuiesc fondul unic pe care plutesc scenele evocate din ciclul Hristologic.

Portretele, de regulă formând medalioane, se remarcă prin deosebita acuratețe și exactitate a execuției. Rolul decisiv al desenului, al liniei antrenate decorativ, se resimte în formele figurilor din compoziții și în expresia personajelor. Figurile dețin nu doar proporțiile corecte, nu numai expresivitatea lirică a desenării, ci arată și inventivitate, imaginație încrezătoare de la fizionomii, până la rezolvarea hainelor. De fiecare dată, personajele din acțiunea prezentată în prim-plan, în general frontal, sunt proiectate pe spații cu puține lucruri, dar, evident, simbolice și întotdeauna pe un cer albastru închis, aproape negru, mat, impenetrabil. Compozițiile sunt libere, relaxate, echilibrate, fără a fi simetrice, iar figurile în asemenea contexte imagistice primesc o pregnanță anume, ordonarea formelor – o coerență deosebită. Predomină liniile verticale, paralele, linii de forță ale compoziției, logic asociate, relaționate cu centrele de interes date de chipuri, linii care alcătuiesc particularitățile de ritm ale imaginii. Caracterul de expresivitate și de calitate al picturii este variat întreținut, de la rezolvarea figurilor la modul compozițional, dar și individual, varietatea și felul lor imagistic individual, prezența lor ușor hieratică, claritatea desenului și calitatea coloristică, până la elementele de ambianță. Lucrurile auxiliare, deși restrânse, dar simbolice și la fel de cu atenție realizate, alcătuiesc un sistem ornamentic foarte bogat, mereu variat, dar unitar, atât stilistic, cât și ca direcție a comunicării artistice. În calitatea picturii sunt cu evidență cuprinse scenele evocate și repertoriul de nenumărate ornamente, la fel de corect și exact realizate, cu deosebită acuratețe, cu minuțiozitate. Densitatea deosebită a formelor de pe pereți este asociată cu figurarea liniară din prim-planul scenelor și cu adâncimea puțin sugerată care, la rândul lor, sunt conforme sensului general al soluțiilor decorative ale ansamblului imagistic.

În pictura din biserică de la Boldur era clară învățătura de la academie și aplicarea ei efectivă, în catedrala din Lugoj, pictura realizată aparține unei cu totul alte formule artistice, pe când în pictura de

șevalet, cu lucrări puține și realizate mai ales, în prima perioadă de după absolvire, sunt păstrate, în general, deprinderile de studiu ale școlii müncheneze.

În mod firesc, și Virgil Simonescu își realizează un Autoportret, în oglindă sau după fotografie. Este un portret compozițional, academic în realizare și romantic în spirit. Se reprezintă în semiprofil, ținând în mână paleta și mai multe pensule și arătând o atitudine de tânăr încrezător, menținut aproape de real, dar nu orgolios, nu privind de sus, ci chiar cu un firesc imediat observabil. Imaginea deține o realizare corectă a figurii, echilibrată, dar imprimându-i-se o anume mișcare. Gestica pare cumva căutată și cu o ușoară tonalitate simbolică. Lucrarea beneficiază de învățătura primită la academie, dar are o altă viziune, are altceva de spus, de comunicat, căci personajul trăiește ca atare, lasă deschis un anume acces către trăirea lăuntrică.

Portretul lui Coriolan Brediceanu, portret compozițional riguros paginat, realizând stabilitatea figurii, prezentând un bust monumental, impunător subliniat și de mâna cu un creion care se sprijină pe masă. Aici, evident, sunt avansate câteva simboluri cu semnificație culturală. În contrast cu haina închisă la culoare dominând imaginea, chipul este luminos și concentrează, astfel, firesc, atenția asupra centrului de interes principal al imaginii. Chipul luminos arată siguranță de sine și o seninătate deschisă. Este realizat după regulile academice, deține o anume imobilitate statuară, o cromatică de sobrietate, domină bustul masiv și închis, dar figura este totuși comunicativă, iar decisiv este chipul, expresia lui liniștită. Nu este nici familiar, nici distant, afirmă o normalitate umană, fără nimic îngroșat. Este un portret echilibrat de prezentare, realist și mai puțin simbolic. Ca portret academic, este bine realizat, corect, fără a sonda lăuntricul personajului, fără chestionare psihică și de aceea apare impasibil și neutru. Se exprimă însă, vădit, sentimentul pictorului de respect și de recunoaștere. Importanța personajului este din plin resimțită, sugerată de o anume monumentalitate a figurii, sobră, chiar având gravitate și oarecare severitate.

Un alt portret compozițional, Olandeza (**Fig. 5**), – care poate să fie model academic costumat, dar poate să fie și temă livrescă – este, însă, mai liber ca înțelegere și viziune, este mai simțit, mai cald și permite să răzbată omenescul viu, vibrant al personajului. La acestea contribuie nota de autenticitate a chipului, elocvența din gestul mâinilor împletite odihnindu-se în poală, însăși ipostaza tipic feminină și, mai ales, privirea vie care informează despre trăirea lăuntrică. Expresivitatea este sporită și de boneta albă, știut fiind rolul important pe care la femei îl au, întotdeauna podoabele capului. Este o feminitate cotidiană, obișnuită, dar este vie și privește concentrat, atent la ceva ce îi stă în față. Vestimentația, cum e de așteptat, aduce un plus de pregnanță și de particularitate figurii. Pictorul denotă respect pentru formă și culoare în această pictură de factură realistă, iar realismul de aici depășește caracterul de studiu academic. Desenul este, desigur, bine realizat, structura cromatică este mai liberă. Imaginea este menținută în tonalități temperate, reținute. Poziția personajului este relaxată, în repaus, dar starea lăuntrică este trează și este clar arătată de privire. La rândul lui, roșul bluzei înviorează dominantele griurilor din fundal. Pictorul a preferat, și în acest caz, să proiecteze personajul pe fond întunecat, probabil în ideea că acesta favorizează figura văzută aproape lateral, cu fața și cu privirea fixate pe direcția din față. Portretul există într-o notă încrezătoare, este mai liber ca realizare, ca factură, mai accesibil, mai apropiat și mai prietenos, ca atare, mai simțit. Brediceanu, din celălalt portret, era gândit, Olandeza este... trăită.

Se vede că pictorului i-a plăcut pictura de șevalet, dar timpul aproape exclusiv de creație a fost dedicat picturii bisericești. A lăsat puțin loc picturii de șevalet, arătând, totuși, că ar fi realizat și în acest gen artistic o operă referențială, pe măsura pregătirii și a capacității sale.

Listă figuri

- Fig. 1 Închinarea Magilor, fragment frescă, Catedrala Greco-Catolică din Lugoj, jud. Timiș.
- Fig. 2 Isus înaintea lui Pilat, Catedrala Greco-Catolică din Lugoj, jud. Timiș.
- Fig. 3 Puterile, fragment frescă, Catedrala Greco-Catolică din Lugoj, jud. Timiș.
- Fig. 4 Trădarea lui Iuda, fragment frescă, Catedrala Greco-Catolică din Lugoj, jud. Timiș.
- Fig. 5 Olandeza (U/P, 91/72 cm.) Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, jud. Timiș.

Bibliografie selectivă

- Cennini 1977 Cennini Cennino, *Tratatul de pictură*, București, 1977.
- Cosma 1940 Cosma Aurel, *Pictura românească din Banat de la origine până azi*, Timișoara, 1940.
- Dionisie 1979 Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979.
- Gâscă 1941 Gâscă Eugen, *Virgil Simonescu*. În: *Primăvara Banatului*, III/1, 1941.
- Iovan 2004 Iovan Ioan, *Arta ca existență*, Galeria Pro Arte din Lugoj, Timișoara, 2004.
- Lăptoiu 2009 Lăptoiu Negoită, *Incursiuni în arta românească*, vol IV, Cluj-Napoca, 2009.
- Lăzărescu 1993 Lăzărescu Victor, *Lugojul și Lugojenii de altădată*, Lugoj, 1993.
- Maggi 2006 Maggi Vittorio, *Timișoara: La pittura nelle raccolte museali*, Timișoara, 2006.
- Nicolescu 2001 Nicolescu Alexandru (Episcopul Lugojului), *Pictura Catedralei Române Unite din Lugoj*, Lugoj, 2001.
- Săndulescu-Verna 1979 Săndulescu-Verna C. (ed.), *Erminia picturii bizantine*, Variante din 1701–1733, Timișoara, 1979.
- Someșan, Blaga 1971 Someșan Nichifor, Blaga Gavril, *Virgil Simonescu, 1881–1941*, Timișoara, 1971.
- Stratan, Muntean 1981 Stratan Ioan, Muntean Vasile, *Monumente istorice bisericesti din Lugoj*, Timișoara, 1981.
- Vărtaciu 1997 Vărtaciu Rodica, *Centre de pictură românească din Banat, secolul al XIX-lea*, Timișoara, 1997.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

CONSERVARE-RESTAURARE PATRIMONIUL

CONSIDERAȚII ASUPRA ARTEFACTELOR ARHEOLOGICE DIN PIELE PROVENITE DIN CETATEA VECHĂ TIMIȘOARA

Hedy M-Kiss*

Considerations on leather archeological artifacts from the Old Fortress of Timișoara

Abstract: This communication summarizes aspects and experiences related to the discoveries of leather artifacts from the Old Fortress of Timișoara and their conservation. Starting with 2006, the archeological rescue excavations started in the urban area of the Old Timișoara Fortress, at the sites from Sfântu Gheorghe Square and building no. 2–3, Libertății Square, 9 Mai Street, Lucian Blaga Street, the Inner Court of Huniade Castle, Țărcului Square, Eugeniu de Savoya Street, Unirii Square, 700 Square. Stone, ceramic, glass, bone, metal as well as leather and textile artifacts were found. From the moment of collecting the archeological material from the site, we started the first conservation steps. The organic constituent material is most exposed to an alert degradation, therefore their conservation is a priority. In the following we will report the aspects related to the aerobic and anaerobic conditions, determining factors in the state of the archeological artifacts from leather and textiles as well as some examples from the lots and exceptional pieces preserved from the mentioned sites.

Cuvinte cheie: *artefacte arheologice, piele, conservare, Evul Mediu, Timișoara*

Keywords: *archaeological artifacts, leather, conservation, Middle Age, Timisoara*

Introducere

Prezenta comunicare însumează aspecte și experiențe legate de descoperirile artefactelor din piele din Cetatea Veche Timișoara și conservarea acestora. Începând din 2006, au început săpăturile arheologice de salvare în zona intravilană a Cetății Vechi Timișoara, la siturile din Piața Sfântul Gheorghe și imobilul nr. 2–3 din aceeași piață, Piața Libertății, Str. 9 Mai, Str. Lucian Blaga, curtea interioară a Castelului Huniade, Piața Țărcului, Str. Eugeniu de Savoya, Piața Unirii, Piața 700. Salvarea arheologică a dat posibilitatea de a aduce la lumină diferite artefacte din lemn, piatră, ceramică, sticlă, os, metal precum și artefacte din piele și textile. Din momentul colectării materialului arheologic din sit am început și primele demersuri de conservare. Materialul constitutiv organic este cel mai expus unei degradări alerte, din această cauză conservarea lor este prioritară. În cele ce urmează vom relata aspectele legate de condițiile aerobe și anaerobe, factori determinanți în starea artefactelor arheologice din piele și textile precum și câteva exemple din loturile și piesele de excepție conservate din siturile amintite.

Siturile arheologice din Cetatea Veche Timișoara

Cercetarea și demersurile de conservare privind artefactele arheologice din piele le-am început în anul 2006, moment în care câteva artefacte din piele, din zonele de descărcare arheologică din zona sitului P-ța Sf. Gheorghe și Str. 9 Mai au ajuns la sediul Muzeului Banatului din Timișoara, respectiv la Castelul Huniade. Primele fragmente din piele au atras interesul specialiștilor arheologi, dar și al conservatorilor-restauratori, astfel s-a pus problema necesității salvării acestora. În perimetrul intravilan al fostei Cetăți Vechi Timișoara au fost descoperite peste 2500 de fragmente de artefacte medievale din piele, majoritatea provenite de la încălțăminte, talpă, căpută, curele, șnururi precum și bucați de piele rezultate din etapa de croire.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Arte și Design, Strada Oituz, nr. 4, Timișoara 300086, E-mail: hedy.m@e-uvt.ro.

Factorii și condițiile de mediu, influența asupra degradării sau păstrării artefactelor organice

Problematica conservării artefactelor din piele și a celor din materie organică în general depinde de factorii de mediu¹. În prima fază, de calitate materialului și prepararea acestuia înainte de a deveni produs finit, a doua etapă ar fi cât de mult acel obiect a fost utilizat, iar următoarea etapă a vieții este cea anaerobă, începută în momentul în care obiectul sau fragmentul a ajuns în sol. Condițiile din sol pe o perioadă îndelungată, poate uneori chiar sute de ani pot influența într-un mod pozitiv sau negativ starea de conservare, ca o ultimă etapă a traseului poate fi considerat momentul descoperirii și descărcării din sit și transferul spre locul de execuție al operațiilor de conservare efectuate de către specialiști și nu în ultimul rând obligativitatea păstrării și asigurării condițiilor controlate.

În ceea ce privește calitatea materialului prelucrat de noi, facem referire la pielea crudă și părțile corpului animalului, destinat anumitor tipuri de confecționări. De asemenea, pregătirea pieilor crude prin tăbăcire cu tananți vegetali este una dintre condițiile de păstrare ale încălțăminte. Starea de conservare bună a pieselor descoperite este în acord cu uzura funcțională avută anterior etapei în care a ajuns în sol. Fragmente tip deșeu provenite din atelierul de confecționare prin operațiile de croire a încălțăminte sunt toate într-o stare relativ bună de conservare. Anumite fragmente au avut parțial sau în totalitate urme de carbonizare, probabil ori groapa de gunoi a fost incendiată ori au avut loc incendii în cetate sau au avut loc oxidări excesive. Grinzile și lemnăria de podire a vechiului bazar din incinta Cetății Vechi Timișoara, realizate din lemn de stejar au favorizat conservarea pieilor arheologice prin scurgerea taninului și practic conservarea lor pe perioada anaerobă în sol.

Calitatea solului în care s-au păstrat fragmentele din piele descoperite, este legată în primul rând de solul mlăștinos din jurul cetății Timișoara, zona umedă din punct de vedere geografic cuprinzând un teritoriu însemnat în Evul Mediu, un loc prielnic de dezvoltare a vegetației și a animalelor acvatice. Așezarea umană a impus o desecare a unor zone necesare dezvoltării cetății, la care se adaugă și fenomenul natural de lipsă a apei naturale. Componenta solului analizată în data de 12.11.2006, încă de la primele descoperiri prilejuite de cercetarea arheologică, a certificat faptul că pH-ul solului este întodeauna în jur de 8 plus-minus. Conform standardului EU au fost prelevate probe din trei zone, P1 (zona de mijloc a profilului), P2 (zona de sub primul strat de grinzi), P3 (zona de descoperire a fragmentelor de încălțăminte). Din punct de vedere al elementelor componente situația s-a prezentat în felul următor: Hummus P1/4,21%, P2/3,62%, P3/3,21%, Potasiu P1/346, P2 345, P3/380, Fosfor/P1/76, P2/88, P3/72. Crom P1/10,35, P2/48,65, P3/20,3, Crom total P1/7,2, P2/8,1, P3/9,2, Cadmiu absent, Cupru P1 absent, P2/17,58, P3/3,58, Zinc P1/29,95, P2/111,75, P3/66,35 Nichel P1/4,21, P2/25,7, P3/19,11, Plumb P1/absent, P2/6,28, P3/absent, Cobalt absent. Solul pe anumite porțiuni a prezentat o culoare albastră ceea ce se traduce în forma de reducere a fierului sau orizont de glei. Analizele au fost efectuate la momentul respectiv la USAMVB Timișoara.

Materialul constitutiv al pielii este fibra de collagen², expus factorilor fizico-chimici și biologici aceștia pot influența starea de conservare. În compoziția materiei organice este și apa, depozitată în fibre și celule, în echilibru cu umiditatea aerului.

Apa este un factor catalizator și poate provoca multe daune fizice și chimice. De asemenea poate derula procese chimice și poate permite activitatea microorganismelor, totodată poate afecta părțile structurale ale pielii acționând ca un solvent, este și un element esențial în procesele de coroziune și în toate procesele chimice bazate pe migrarea electroliților. Absența apei în mediul arheologic poate fi benefică artefactelor, dar cele din materie organică se pot contracta devenind fragile. Condiția ideală pentru artefactele organice este apa congelată, starea de criogenare, în așa fel nu pot avea loc procese de diluție atât în cazul materialelor organice cât și a celor anorganice. Prezența apei previne contactul oxigenului cu materia organică. În multe cazuri materialul arheologic poate să se îmbibe cu apă, ceea ce accelerează procesele hidrolitice astfel se produce o pierdere a rezistenței specifice. Acest fenomen are loc când artefactele se află sub nivelul apei freatice și când conductibilitatea apei din sol crește, atunci când artefactele sunt în gropi sau șanțuri colectoare naturale de apă. Apa antrenează diferite substanțe ca acidul humic, resturile organice, substanțele chimice, ca polifenoli, tanini, săruri, calcar, bioxid de carbon, în microclimatul

¹ M-Kiss 2016c, 18–33.

² M-Kiss 2013; M-Kiss, Badea, Carșote, Miu 2014b.

artefactelor. Un rol determinant are pH-ul, dacă raportul este stabil atunci putem avea garanția conservării sau diminuarea degradării. De asemenea este cunoscut faptul că alternanța perioadelor umede cu cele uscate produce mari pierderi ale artefactelor arheologice.

Oxigenul prezent între particulele din sol, raportat la apă este invers proporțional cu cantitatea acesteia din pori. Agent de oxidare, participant la reacțiile chimice de tip redox privind conservarea artefactelor. Oxigenul poate influența activitatea organismelor vii, având un rol important în descompunerea materiei organice. Lipsa de oxigen poate să păstreze artefactele arheologice pentru un timp îndelungat, activitatea de degradare a microorganismelor și coroziunea metalelor. Dacă lipsa de oxigen și de apă este asigurată nu mai au loc dizolvările și hidroliza materialelor. De multe ori există șansa ca un strat de interes arheologic să fie sub un strat izolator de lut, sau în loc de oxigen să fie o altă substanță gazoasă (metan sau bioxid de carbon).

Chimismul solului, poate fi determinat de pH-ul solului, acid sau bazic. Concentrația ionilor de hidrogen determină pH-ul solului și are un rol important, în solul ce conține apă. Stabilitatea materialelor depinde de acest factor având în vedere că unele substanțe sunt stabile în mediu acid altele în mediu alcalin, iar altele necesită un pH neutru.

Sărurile sunt rezultatul fuziunii acizilor și bazelor, care acționează asupra artefactelor din materie organică și uneori pot determina decolorarea lor. Sărurile sunt solubile în apă și au un rol important în procesul de deteriorare deoarece generează curent electric prin care se produce coroziunea electrochimică. Prezența sărurilor sau ai unor compuși chimici poate avea un rol important în păstrarea materiei organice, acționează ca inhibitori în activitatea microorganismelor sau au un rol de impregnare; ionii de cupru și polifenolii sunt otrăvitori pentru microorganisme, provin de la substanțele de tăbăcire, sau de la dezintegrarea plantelor.

Temperatura poate influența în mod negativ conservarea artefactelor din sol începând cu momentul extragerii din sol. Temperatura în sol este mai scăzută decât în exterior. De asemenea temperatura poate facilita activitatea biologică a dăunătorilor. **Presiunea** din sol este greutatea exercitată asupra artefactelor din piele, prin apăsare se pot produce diferite deformări și chiar ruperi.

Dăunătorii biologici influențați și dependenți de toți factorii menționați anterior, se pot instala pe artefactele din materie organică exercitând efecte negative asupra acestora, artefactele fiind o sursă de hrană pentru viețuitoare. Efectele cele mai des întâlnite sunt schimbarea aspectului cromatic din cauza particulelor de pigmenți produși de ciuperci și bacterii, sau colonii de microorganisme ce se hrănesc cu deșeuri și se depun pe suprafețele poroase. Nevertebratele și plantele superioare pot exercita un impact negativ asupra artefactelor arheologice, acțiunea lor se desfășoară numai acolo unde oxigenul și apa sunt prezente. Plantele superioare au o acțiune negativă asupra artefactelor de natură organică prin creșterea rădăcinilor (secreția de acizi organici și enzime).

Mediul arheologic oferă o stare de repaus artefactelor în general, iar dacă condițiile sunt bune, atunci probabilitatea de a fi descoperite și aduse la lumină într-o stare de conservare satisfăcătoare, bună și foarte bună, pentru a fi conservate și stabilizate, este foarte mare. Descoperirea și aducerea artefactelor într-un mediu potrivit păstrării lor până la acțiunea de conservare sunt determinante.

Mediul de depozitare trebuie să fie în permanență controlat în ceea ce privește factorii de mediu ca: temperatura, umiditatea și lumina, în special. Recomandată este criogenarea artefactelor din piele sau măcar depozitarea în frigider la o temperatură cât mai scăzută, împreună cu solul limitrof din sit, în pungi de polietilenă.

Conservarea etapizată a materialului arheologic

Conform metodologiei de conservare-restaurare³, au fost îndepărtate resturile de sol de pe suprafața fiecărui fragment sau piesă întreagă, prima etapă de curățare uscată, de asemenea au fost păstrate separat elementele din metal detașate, a urmat o dezinfecție generală cu Preventol CMK 0,5–1%, în soluție apoasă, după care am început analiza și documentarea artefactelor din piele. Au fost realizate fotografiile pieselor, avers și revers, atât înainte cât și în timpul operațiunilor. În cazul nostru s-au realizat și desene pentru a ilustra mai explicit anumite zone deteriorate, atacuri biologice sau tipuri de cusătură, croi. A urmat completarea fișelor din documentație, care este un pas important și necesar pentru a

³ M-Kiss 2016c, 35–57.

recunoaște piesele dintr-un lot după etichetarea avută, eticheta elaborată de către colegii arheologi. Luarea exactă a dimensiunilor, lungime, lățime și grosime a materialului precum și greutatea acestuia ajută la identificarea precisă a pieselor. După îndepărtarea surplusului de sol, a urmat una dintre etapele de curățare umedă care este realizată cu un agent de spălare cu pH neutru și apă distilată. O operațiune importantă în demersul conservării este rehidratarea piesei, și anume prin imersarea repetată în soluție de alcool etilic absolut, apă distilată și glicerină anhidră. În funcție de starea de uscare, de la caz la caz, se poate mări cantitatea de glicerină. Scopul conservării urmărește în esență reechilibrarea elasticității pieilor arheologice, prin dezinfectarea, rehidratarea și emolieră tuturor fragmentelor. Toate fragmentele au fost uscate treptat, pe o suprafață plană, între coli de hârtie de filtru, sub o presă ușoară pentru a preveni plierile și deformările nedorite. Ca o ultimă etapă înainte de uscarea finală a fost tratamentul cu PEG400. Loturile conținând fragmentele din piele au fost fixate cu ață de bumbac, pe un carton îmbrăcat în hârtie de filtru sau pânză albă de bumbac, procedură utilizată de către noi pentru a se putea prezenta laolaltă fragmentele provenite din același loc. Fiecare lot a fost studiat, etichetat corespunzător și la final fotografiat.

Prezentarea materialului arheologic de excepție selectat.

1. Față de încălțăminte, descoperită la data de 14.06.2006 în zona Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai Șanțul de Vest C2. Este una dintre cele mai interesante piese, conform literaturii de specialitate, fiind de proveniență occidentală din perioada secolului XIII–XV. Este o față de gheață asimetrică, croită dintr-o singură bucată de piele ce se îmbină înspre maleola internă a piciorului, prin trei bucăți mici de piele. Deoarece la o lună după descoperire au fost începute etapele de conservare, posibilitatea redării formei inițiale și rehidratarea acestei piese rare⁴ au avut mari șanse și au decurs fără dificultate. Încălțăminte este prevăzută cu șireturi din piele cu nod la capăt trecute prin șase tăieturi.

Foto 1a.

Foto 1a.

Foto 1b

2. Două fețe de încălțăminte copil descoperite la data de 26.09.2006 în zona Timișoara-Cetate, Piața Libertății, Strat II. Sunt de proveniență occidentală asemeni cu cel prezentat anterior. Tipologic se încadrează în cele de secolul XIII–XV, dar cu dimensiuni reduse potrivite unui copil. Fețele sunt asimetrice respectiv potrivite pentru piciorul stâng și drept, cu orificii pentru închidere și cu șireturi din piele. Croite dintr-o singură bucată de piele cu îmbinarea spre interiorul piciorului, interesant este că o lacună foarte mare este în zona celor două vârfuri probabil că a fost la un moment dat nevoie de o dimensiune mai mare dat fiind o încălțăminte pentru copil.

Foto 2.

Foto 2a.

⁴ Drașovean *et alii* 2007, 172; M-Kiss 2016c, 88.

3. Manșon de pumnal învelit în piele, descoperit cu ocazia săpăturilor arheologice din curtea interioară a castelului Huniade din Timișoara, la data de 16.06.2009. Obiectul, conform părerii specialiștilor datează din secolele XIV–XV, colectat din zona C6 la o adâncime de 1,3 m în context de moloz și arsură. Materialele componente sunt piele, bronz și lemn. Manșonul din bronz învelit într-o bucată de piele, s-a păstrat fragmentar având dimensiunile de 6 × 6,5 cm, a fost într-o stare de conservare relativ bună în momentul descoperirii ceea ce a influențat într-un mod pozitiv conservarea acestuia⁵.

Foto 3.

4. Talpă din piele două bucăți, descoperite la data de 19.06.2006 în zona de Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai, baza gropii de Vest de C2. Cele două piese de încălțăminte sunt de origine orientală, caracteristice după tipologie secolelor XVI–XVII, fiind identice celor provenite din alte situri europene aflate sub administrația Imperiului Otoman. Ambele piese au avut cele două potcoave întregi de protecție din fier. Caracteristica încălțăminteii orientale este simetria – dreapta și stânga sunt identice, în jurul marginilor sunt vizibile urmele cusăturilor sub forma orificiilor pe două rânduri iar în mijloc pe un singur rând. Un alt specific este urma cuielor de protecție.

Foto 4.

Foto 4a.

5. Față de încălțăminte pentru piciorul stâng, descoperită în 2014, în zona Cetate Piața Libertății, secțiunea C30, partea de Est a secțiunii la adâncime de 105 cm. Interesant este că fragmentul de piele dintr-o căpută are și o cataramă ovală pentru sistemul de închidere fixată printr-o fâșie din piele. Pe una

⁵ M-Kiss 2011c.

dintre margini se văd orificiile de coasere. Acest fragment a fost colectat cu încă 9 fragmente mici din piele probabil provenite de la aceeași piesă.

Foto 5a.

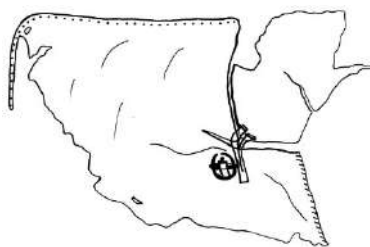

Foto 5b.

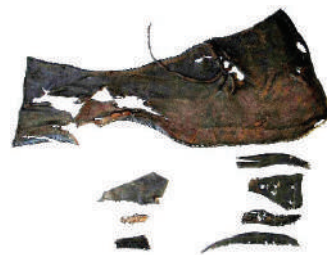

Foto 5.

6. Împletitură din fibră vegetală, decoperită în zona Timișoara-Piața Sfântu Gheorghe, Sector 1 Centru, context G76, din nivelul de paie și nuiele, la data de 22.01.2014. Artefactul este realizat dintr-un singur fir din fibră lungă și lucioasă, două rânduri de ochiuri formate de la dreapta la stânga prin înălțuirea cu ochiul precedent, una dinre rânduri prezintă șapte ochiuri iar celălalt cinci rânduri, rândul din mijloc s-a păstrat parțial. Alături de împletitură a fost și o piesă formată dintr-un lemn cioplit cu scobitură în mijloc iar între cele două emisfere era înfășurat un fir din fibră vegetală de 45 cm, care la capăt firul formează un ghem. În literatura de specialitate sunt amintite tipuri de împletituri din fibre vegetale și moduri de realizare *nalbinding*, *împleire cu acul*, *trichinopoly*. Piesa fiind extrem de fragilă a necesitat un suport de **consolidare**.

Foto 6-41a.

Foto 6-42b.

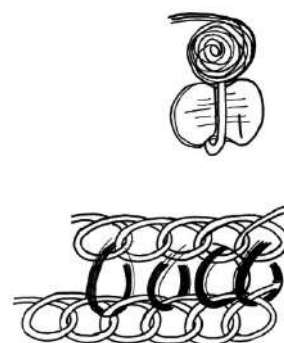

Foto 6-43a.

7. Talpă din păsă, descoperită în zona Timișoara-Modatim 5, bilet S113, context complex umplutură canal B la F de spărgător (din lutul negru de umplutură), la adâncime de 3,20 m, în data de 16.07.2013⁶. Datarea este incertă. Talpa este simetrică, realizată din păsă, păr de animal de culoare brun închis spre negru cu urme de cusătură pe margini. Este singura de acest gen descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în centrul orașului⁷.

⁶ M-Kiss 2016c, 150; M-Kiss 2014a.

⁷ Păsă este un produs compact, obținut prin baterea în piuă a lânii sau a părului netors al unor animale. Se folosește ca material izolan a încălțăminteii călduroase, la confecționarea pălăriilor, ș.a. Păsă se poate fabrica și printr-un procedeu asemănător celui de producere a hârtiei. La Timișoara a fost pornită în anul 1894 Fabrica de păsă *Hungaria Nashitz și Deixner*, ca societate pe acțiuni, care în 1905 s-a transformat în acțiune colectivă. Din păsă produsă aici se confecționau articole pentru necesități tehnice. M-K.H.

Foto 7-1a.

Foto 7-2a.

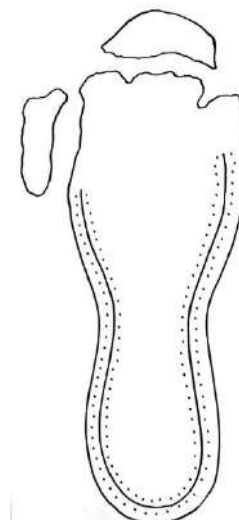

Foto 7-3a.

8. Mosor cu fir din lână, descoperit la Timișoara-Piața Libertății în 2006. Datează din secolul al XVII-lea, este singurul obiect de acest gen colectat cu ocazia descărcărilor arheologice din perimetrul Cetății Vechi ale orașului. Mosorul este de numai 6,5 cm, din lemn de stejar pe care este înfășurat un fir de lână, în desfășurare având o lungime de 701,5 cm. Lemnul și firul textil au fost conservate în anul 2008–2009⁸.

Foto 8-3.

Foto 8.

9. Față de încălțăminte descoperită la Timișoara-Cetate, Piața Sfântu Gheorghe, zona dintre bărnele de lângă canal, sub nivelul II, zona C1, la data de 11.07.2006. Fața de încălțăminte este un model caracteristic secolelor XIII–XV, de proveniență occidentală, croită dintr-o singură bucată de piele. Interesant este că față de celelalte fețe, închiderea încălțăminte s-a realizat prin 10 tăieturi longitudinale la o distanță de 0,5 cm, în afară de cusătura obișnuită prin care se fixa de talpă, în interior se află urmele unei cusături ascunse în scopul modelării încălțăminte pe forma piciorului.

Foto 9

10. Două tălpi și trei fragmente, descoperite la Timișoara-Piața Sfântu Gheorghe în data de 24.06.2014, Sector 2 Vest, Context G11, semnat Drașovean. Sunt exemple de artefacte arheologice

⁸ M-Kiss 2011b.

din piele rămase întregi (2) ce ilustrează foarte bine forma caracteristică încălțămintei medievale de proveniență orientală, cu gâtuirea accenuată în zona de trecere dinspre talpă spre călcâi. Se pot observa foarte bine cele două rânduri de orificii rămase de la cusătură precum și cele trei zone lacunare ale cuielor de sprijin ale potcoavei de protecție. Toate fragmentele sunt fixate pe o pânză albă din bumbac cu pH neutru și așa fără a afecta acestea.

Foto 10.

11. Fragment din piele, descoperit la Timișoara-curtea interioară a Castelului Huniade, la data de 21.08.2008, S4 Carou de Vest, datare secolul al XIV–XV-lea. Fragmentul face parte dintr-o încălțăminte. Sunt vizibile urmele de cusătură de pe marginile fragmentului de 20 × 17 cm.

Foto 11.

Foto 11a.

12. Tipuri de talpă de proveniență orientală. În siturile din Centrul Timișoarei au fost descoperite cele patru variante de talpă amintite și colectate și în alte cetăți medievale din Europa. Exemplificăm prin primele tălpi descoperite ce se încadrează în cele patru tipologii amintite.

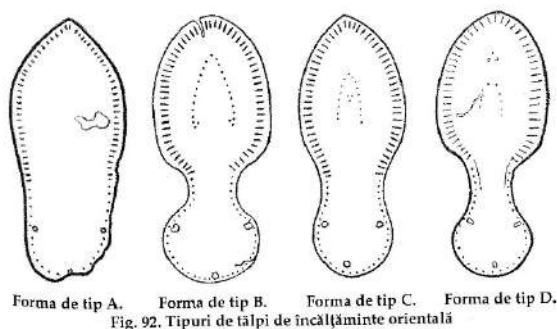

Foto 12 (desen).

12.A. Talpă de tip A, descoperită la Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai, baza gropii de Vest de C2, la data de 19.06.2006, începerea conservării data de 03.08.2006. Talpa din piele este de dimensiuni reduse

(15 cm lungime), provine de la încălțăminte pentru copil⁹, este simetrică și este de origine orientală specifică secolelor XVI–XVII.

Foto 12a.

12.B. Talpă de tip B, descoperită la Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai, baza gropii de Vest de C2, data descoperirii la 19.06.2006. Este tipică încălțăminteii orientale¹⁰. Caracteristica acestei tălpi: este foarte apropiată dimensiunea dintre partea din față și partea dinspre călcâi iar gătuirea este mai lată decât la tipul de talpă C.

Foto 12b.

12.C. Talpă de tip C, descoperită la Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai, baza gropii de Vest de C2, data descoperirii la 19.06.2006. Este caracteristică încălțăminteii orientale. Din punct de vedere tipologic se poate observa trecerea lină dinspre talpă spre partea călcâiului, zona este foarte puțin gătuită¹¹. Starea de conservare în momentul colectării din sit a fost foarte bună. Șanțul de dirijare al cusăturilor încrustat în talpă se poate observa foarte bine iar cuiele de protecție sunt flancate de câte două plachiuri metalice iar potcoava metalică de protecție este foarte subțire.

12.D. Talpă de tip D, descoperită la Timișoara-Cetate, Str. 9 Mai, baza gropii de Vest de C2, la data de 14.06.2006. Este caracteristică încălțăminteii orientale¹². Caracteristica acestei tălpi este gătuirea pronunțată dintre partea din față și călcâi, iar diferența dimensiunii dintre cele două zone este pronunțată.

Foto 12c.

⁹ M-Kiss 2016c, 95.

¹⁰ *Ibidem*, 99.

¹¹ Drașovean *et alii* 2007, 165.

¹² Drașovean *et alii* 2007, 85.

Foto 12d.

Concluzii

Începând cu anul 2006, cercetările arheologice preventive din Centrul Vechi al Timișoarei s-au bucurat de mare interes, chiar fiind considerat eveniment senzațional faptul că artefactele din materie organică, din piele în special, s-au păstrat într-un număr atât de mare și în punctele diferite de colectare enumerate. Reabilitarea infrastructurii orașului în zona centrală a oferit șansa de a scoate la lumină o multitudine de obiecte interesante și de a readuce în conștiința tuturor istoria municipiului multietnic trecut prin transformări socio-politico-economico-culturale de-a lungul istoriei, un oraș format prin suprapunerea și interferența diferitelor culturi. Odata cu primele descoperiri au început și acțiunile de conservare ale pieselor colectate și depozitarea lor la Muzeul Banatului din Timișoara. A fost o oportunitate de a-mi îndrepta atenția spre materialul arheologic organic din piele și textile, realizând un număr de 25 de studii¹³, articole prezentate cu ocazia sesiunilor și conferințelor naționale și internaționale, cărți de unic autor¹⁴, capitole din cărți¹⁵, curs¹⁶, cataloage¹⁷, workshopuri, iar experiența cumulată în timp mi-a permis inițierea disciplinei de conservare-restaurare a artefactelor arheologice din materie organică în cadrul Facultății de Arte și Design din Timișoara (vezi bibliografia). Materialul arheologic, care este în prezent conservat parțial, constituie o colecție importantă în România, competitivă cu colecțiile din muzeele europene. Numărul mare de artefacte din piele, peste 2500 piese, precum și diversitatea surprinzător de bogată a pieselor, starea lor de conservare uneori impecabilă, permit realizarea unor studii comparate, statistice și nu în ultimul rând de istoria evoluției încălțămintei și culturii realizării acestora, a tehnicilor de fabricație meșteșugărească, de tăbăcire și timpul de utilizare a încălțămintei de piele și nu numai. Păstrarea lor în condiții controlate de conservare preventivă este o prioritate și o sarcină permanentă¹⁸.

Realizarea acestui studiu sintetic selectiv, are ca scop vizualizarea a ceea ce s-a derulat timp de 14 ani, a efortului și rezultatelor salvării artefactelor din piele prin conservare și cercetare amănunțită. Colaborarea de succes cu colegii arheologi¹⁹ a fost un privilegiu prin faptul că a făcut posibilă cunoașterea și conser-

¹³ M-Kiss 2011b; M-Kiss 2011c; M-Kiss, Miu 2013; M-Kiss, Badea, Carșote, Miu 2014b; M-Kiss 2015a; M-Kiss 2015b; M-Kiss 2019b; M-Kiss 2019c; M-Kiss 2019d; M-Kiss 2020c.

¹⁴ M-Kiss 2016c; M-Kiss 2017a; M-Kiss 2017b; M-Kiss 2020a.

¹⁵ Drașovean *et alii* 2007; M-Kiss 2011a; M-Kiss, Miu 2013; M-Kiss 2015c; M-Kiss 2016b; M-Kiss 2017c; M-Kiss 2017d; M-Kiss 2017e; M-Kiss 2018; M-Kiss 2019a; M-Kiss 2020b.

¹⁶ M-Kiss 2017a.

¹⁷ M-Kiss 2017b; M-Kiss 2020a.

¹⁸ M-Kiss, M-Kiss 2016a; M-Kiss 2016c; M-Kiss 2020b.

¹⁹ Mulțumesc pe această cale arheologilor, de la Muzeul Național al Banatului Timișoara, Muzeul Banatului Montan Reșița, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie a Universității de Vest Timișoara, Direcția Județeană pentru Cultură Timiș: Dr. Tănase Daniela, Dr. Köpeczny Zsuzsanna, Dr. Drașovean Florin, Dr. Szentmiklósi Alexandru, Dr. Flutur Alexandru, Dr. Bălărie Andrei, Dr. Hamat Cristina, Dr. Inel Constantin, Dr. Oargă Ovidiu, Dr. Micle Dorel, Dr. Rogozea Octavian, Dr. Stavilă Andrei, Dr. Craiovan Bogdan Alin, Dr. Ene Silviu, Dr. Timoc Călin, Dr. Bunoiu Victor, Ciobotaru Dan Leopold, care mi-au facilitat cercetarea pieselor descoperite și cu care am colaborat pe parcursul timpului în vederea salvării artefactelor arheologice din piele, provenite din diferite situri, prin conservare. M-K.H.

varea artefactelor din materie organică provenite din solul caracteristic unei foste zone mlăștinoase din Cetatea Timișoara medievală și nu numai. În mod sigur există încă multe vestigii ale trecutului în acest perimetru discutat, cu numeroase artefacte din piele, care merită o atenție deosebită și prin conservarea cărora se consolidează o colecție ieșită din comun.

Foto 13.

Listă figuri

- Fig 1. 1. Față de încălțăminte gheată asimetrică
1a. Față de încălțăminte gheată desfășurată
1b. Față de încălțăminte gheată înainte de conservare
- Fig 2. 2. Față de încălțăminte –copil –picior drept
2a. Față de încălțăminte –copil –picior stâng
- Fig 3. 3. Manșon de pumnal învelit în piele
- Fig 4. 4. Talpă din piele două bucăți
4a. Talpă din piele două bucăți-cu potcoavă de protecție
- Fig 5. 5. Față de încălțăminte pentru piciorul stâng
5a. Față de încălțăminte pentru piciorul stâng-relevu
- Fig 6. 6. Împletitură din fibră vegetală înainte de conservare
6a. Împletitură din fibră vegetală după conservare
6b. Împletitură din fibră vegetală – relevu
- Fig 7. 7. Talpă din păslă-exterior
7a. Talpă din păslă-interior
7b. Talpă din păslă-relevu
- Fig 8. 8. Mosor cu fir din lână înainte de conservare
8a. Mosor cu fir din lână după conservare
- Fig 9. 9. Față de încălțăminte
- Fig 10. 10. Două tălpi și trei fragmente
- Fig 11. 11. Fragment din piele – avers
11a. Fragment din piele-revers
- Fig 12. 12. Tipuri de tălpi de proveniență orientală (desen).
12a. Talpă de tip A
12b. Talpă de tip B
12c. Talpă de tip C
12d. Talpă de tip D

Fig 13. 13.Workshop la Facultatea de Arte și Design Timișoara, 2016

Bibliografie

- M-Kiss 2007 M-Kiss Hedy, *Conservarea fragmentelor de piele provenite din descărcarea arheologică Cetatea Timișoara 2007*. În: Drașovean Florin, Feneșan Costin, Flutur Alexandru, Szentmiklosi Alexandru, El Susi Georgeta, Kopeczny Zsuzsanna, M-Kiss Hedy, Șeptilici Raoul, Dinu Niculina, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara, 2007, 161–220.
- M-Kiss 2011a M-Kiss Hedy, *Conservarea pieselor arheologice din materie organică din Cetatea veche Timișoara, secolele XVI–XVIII-lea, Preservation of Archaeological organic matter items from the old fortress of Timișoara, 17th–18th centuries*. În: *Matcons, Matter and Materials in/for Heritage Conservation*, 2011, 82–88.
- M-Kiss 2011b M-Kiss Hedy, *Conservarea unui fir textil medieval secolul al XVII-lea, Conservation of a medieval textile thread from the 17th century*. În: *Restitutio, Conservation-restoration bulletin Control and self-control in heritage preservation*, 4, 2011, București, 26–32.
- M-Kiss 2011c M-Kiss Hedy, *Conservarea fragmentelor arheologice medievale din piele, secolele XIV–XVIII, descoperite la Timișoara; Conservation of the medieval leather archaeological fragments, XIVth–XVIIIth centuries, discovered in Timișoara*. În: *Restitutio, Conservation-restoration bulletin Control and self-control in heritage preservation*, 5, 2011, 53–61.
- M-Kiss, Miu 2013 M-Kiss Hedy, Miu, Lucreția, *Cercetări preliminare asupra unor artefacte din piele provenite din săpăturile arheologice din Cetatea Timișoara*, poster, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 2013.
- M-Kiss 2014a M-Kiss Hedy, *Artefacte din materie organică în Cetatea Timișoara, 2014, Artifacts Made of Organic Materials in the Fortress of Timișoara, 2014*. În: *Arheovest*, II, Szeged, 2014, p. 965–983, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie, ediția a II-a. În Honorem prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici.
- M-Kiss et alii 2014b M-Kiss Hedy, Badea Elena, Carșote Cristina, Miu Lucreția, *Investigarea preliminară a unor artefacte din piele provenite din săpăturile arheologice din Cetatea Timișoara, Preliminary investigation of leather artifacts found in archaeological excavation in Timișoara Fortress*. În: *Restitutio, Conservation-restoration bulletin, Relities and solutions of the specialists in the heritage conservation and restoration domain, in the 2014 Romania*, Nr. 8, 2014, 58–61.
- M-Kiss 2015a M-Kiss Hedy, *Cercetări privind artefacte din piele provenite din săpăturile arheologice din Cetatea Timișoara*, poster, Sesiunea științifică „Zilele Academice Timișene 2015”, Facultatea de Arte și Design Timișoara, 2015.
- M-Kiss 2015b M-Kiss Hedy, *Research on Leather Artifacts from the Archaeological Diggings in Timișoara Fortress*, poster, The 40th International Conference of Restorers 2015, Budapest, 2015.
- M-Kiss 2015c M-Kiss Hedy, *Fragmente de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara 2007–2014, Fragments of Medieval Footwear, discovered at Timișoara between 2007–2014*. În: *Arheovest*, III–2, Szeged, 2015, p. 849–859, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Ediția a III-a: În memoriam Florin Medeleț 1943.
- M-Kiss, M-Kiss 2016a M-Kiss Andrei, M-Kiss Hedy, *Problematica conservării artefactelor arheologice din piele*. În: *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, Nr. 10, Vol. 2, 2016, 140–149.
- M-Kiss 2016b M-Kiss Hedy, *Descoperiri noi privind artefactele de piele din Timișoara, New discoveries on the leather artefacts in Timișoara*. În: *Arheovest*, IV–1, Szeged, 2016, 469–489, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Ediția a IV-a: În honorem Prof. Univ. Dr. Adrian Bejan.
- M-Kiss 2016c M-Kiss Hedy, *Artefacte medievale de piele în Cetatea Timișoara*, Timișoara, 2016.
- M-Kiss 2017a M-Kiss Hedy, *Conservarea artefactelor arheologice de piele (Curs)*, Timișoara, 2017.
- M-Kiss 2017b M-Kiss Hedy, *Catalogul artefactelor de piele descoperite în Timișoara Strada Lucian Blaga 2014*, Timișoara, 2017.

- M-Kiss 2017c M-Kiss, Hedy, *The Conservation State of the Medieval Leather Artefacts from Timisoara, Lucian Blaga Street 2014, Starea de conservare a artefactelor medievale din Timisoara, Str.Lucian Blaga 2014*. În: *Organic Artefacts: From Research to Exhibition, 5th International Seminar and Workshop on Emerging Tehnology and Innovation for Cultural Heritage*, 13–14 September 2017, ASTRA Center for heritage, Dumbrava Sibiului. E-book Oscar Print Publishing House Bucharest, 2017.
- M-Kiss 2017d M-Kiss Hedy, *Contribuții la cunoașterea artefactelor de piele descoperite în Timișoara strada Lucian Blaga în 2014*. În: Flutur Alexandru, Tănase Daniela, Hamat Ana Cristina (eds.), *Cercetări arheologice în centrul istoric al Timișoarei-strada Lucian Blaga, Campania 2014*, Muzeul Național al Banatului, Cluj-Napoca, 2017, 217–238.
- M-Kiss 2017e M-Kiss Hedy, *Tălpi medievale de piele din Timișoara, Strada Lucian Blaga, (2014). Medieval leather footwear soles from Timișoara Lucian Blaga St, (2014)*. În: *Arheovest*, V–2, Szeged, 2017, p. 957–965, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Ediția a V-a: In onorem Prof. Univ. Emerit. Doina Benea, Szeged, 2017.
- M-Kiss 2018 M-Kiss Hedy, *Contribuții la cunoașterea artefactelor de piele descoperite la Timișoara P-ța Sfântu Gheorghe nr.2–3*. În: *Arheovest*, VI–2, Szeged, 2018, p.807–818, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Ediția a VI-a, In memoriam Marian Gumă (1951–1998).
- M-Kiss 2019a M-Kiss Hedy, *Leather arhaological artifacts, from preliminary study to conservation, Artefacte arheologice din piele, de la studiul preliminar la conservare*. În: *Arheovest*, VII–2, Szeged, 2019, p. 791–803, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2019, Ediția VII-a, In onorem Prof. Univ. Dr. Sabin Adrian Luca.
- M-Kiss 2019b M-Kiss Hedy, *Conservarea artefactelor arheologice de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara, Strada Lucian Blaga, 2019*. În: *Restitutio, Conservation-restoration bulletin, Quo vadis? Practici curente și tendințe în prezervarea patrimoniului cultural, Quo vadis? Curent practices and trends in the preservation of cultural heritage*, Nr. 13, 2019.
- M-Kiss 2019c M-Kiss Hedy, *Studiu preliminar asupra artefactelor din piele provenite din situl arheologic Piața Sfântu Gheorghe – Timișoara 2014*, Part. I. În: *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie Timișoara*, Vol. XXVII, Cluj-Napoca, 2019.
- M-Kiss 2019d M-Kiss Hedy, *Considerații asupra artefactelor din piele (siturile din Cetatea Veche Timișoara)*, *Patrimonium Banaticum*, vol. IX, Cluj-Napoca, 2019, 329–337.
- M-Kiss 2020a M-Kiss Hedy, *Catalogul artefactelor din piele și textile descoperite în Timișoara Piața Sfântu Gheorghe nr. 2–3, 2016–2019*, Timișoara, 2020.
- M-Kiss 2020b M-Kiss Hedy, *Artefacte arheologice din piele conservate, expunere și depozitare*. În: *Arheovest*, VIII–2, Szeged, 2019, p. 647–655, Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 23 noiembrie 2020, Ediția VIII-a, In onorem Alexandru Rădulescu.
- M-Kiss 2020c M-Kiss Hedy, *Studiu preliminar asupra artefactelor din piele provenite din situl arheologic Piața Sfântu Gheorghe-Timișoara 2014*, Part. II. În: *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie Timișoara*, vol. XXVIII, Cluj-Napoca, 2020.

UȘI ÎMPĂRĂTEȘTI ÎN BISERICILE DIN BANAT – ÎNTRE RESTAURARE CONSERVATIVĂ ȘI RESTAURARE ESTETICĂ. EXEMPLELE COȘEVIȚĂ ȘI BELINȚ

Filip Petcu*, Silvia Trion**

Royal doors in the churches of Banat – between conservative restoration and aesthetic restoration. Coșevița and Belinț

Abstract: The paper presents a methodological parallel of two case studies on conservative restoration and aesthetic restoration of two pairs of royal doors, belonging to Orthodox churches, made of wood and brick, in the Romanian territory of Banat. The two case studies, carried in cooperation with the Conservation Restoration study program of the Faculty of Arts and Design of the West University of Timișoara, are distinguished by the typology of treatment and style of the presented artifacts, but converge in their methodological approach, which aims as a priority conservative restoration with minimal accents of aesthetic restoration.

Keywords: Restoration, conservation, royal doors, iconostasis, Banat, polychrome wood, painting, movable heritage

Cuvinte cheie: Restaurare, conservare, uși împărătești, iconostas, Banat, lemn policrom, pictură, patrimoniu mobil

1. Introducere

Articolul prezintă o paralelă metodologică a două studii de caz privind restaurarea conservativă și restaurarea estetică a două perechi de uși împărătești, aparținând unor biserici ortodoxe diferite ca structură, de lemn și zid, din teritoriul românesc al Banatului.

Primul studiu de caz vizează principalele aspecte metodologice de conservare și restaurare a celor două voleturi aparținând ușilor împărătești de la biserica de lemn cu hramul „Sf. Ap. Petru și Pavel” din Coșevița¹, lucrări întreprinse între anii 2016–2017. Biserica de lemn din satul Coșevița, comuna Margina, județul Timiș, construită în jurul anului 1776 se află pe Lista Monumentelor Istorice având codul TM-II-m-B-06211².

Cel de-al doilea studiu de caz se referă la două voleturi ale ușilor împărătești din iconostasul de zid al bisericii ortodoxe române cu hramul „Învierea Domnului” datată în anul 1787 și încadrată ca monument categoria B, nr. crt. 163, cod LMI TM-II-m-A-06185, localizată în comuna Belinț, județul Timiș, etapele de execuție fiind desfășurate între anii 2018–2020.

În cadrul implementării celor două proiecte de conservare și restaurare au participat, sub coordonarea experților restauratori, mai multe serii de studenți din anii terminali, pe parcursul anilor 2016–2020, în Laboratorul de Conservare-Restaurare al Facultății de Arte și Design al Universității de Vest din Timișoara, cu sprijinul centrului de cercetare CR-C.E.R.C., în parteneriat cu Arhiepiscopia Ortodoxă a Timișoarei și mediul privat. Studenții din anii terminali ai programului de studii Conservare-Restaurare³ au fost coordonați de către cadrele didactice lector univ. dr. Silvia Trion și lector univ. dr. Filip Petcu, pe parcursul participării la un număr important de etape metodologice. O parte din rezultatele cercetării au fost diseminate în cadrul proiectului S.O.S. CONSBOX–EGCY 2017⁴, acțiune care a vizat

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Arte și Design; e-mail: filip.petcu@e-uvv.ro.

** Centrul Regional de Cercetare și Expertiză în Restaurare și Conservare (CR-C.E.R.C.);

¹ În studiul cercetătorului Nicolae Săcară dedicat bisericilor de lemn ale Banatului, vechea biserică de lemn apare menționată cu hramul Adormirii Maicii Domnului. vezi Săcară 2001, 45.

² Cărările credinței, 53.

³ Lucrările au constituit obiectul tezelor de licență ale absolvenților Ioana Terheș, Delia Apostu, cât și efectuarea stagiului de practică de specialitate, cu participarea selectivă a unor studenți din cadrul programului de studii Conservare-Restaurare, supervizați de către asist. univ. dr. Luisa Palade.

⁴ Petcu 2018a; Petcu 2018b.

conștientizarea demersului conservării și restaurării patrimoniului cultural, ca parte activă în procesul de cercetare științifică și protejare a moștenirii culturale istorico-artistice, respectiv în cadrul sesiunii de comunicări științifice 2020 a MNUAI⁵, în cadrul secțiunii Conservare-Restaurare.

Este important să menționăm aici aportul programului de studii Conservare-Restaurare al Facultății de Arte și Design a UVT, documentat în acțiuni de salvagardare, inventariere, conservare și restaurare a valorilor patrimoniale locale, bănațene și naționale. Programul de studii Conservare-Restaurare participă activ din anul 2002 la restaurarea și valorificarea patrimoniului cultural mobil din colecția de artă ecleziastică a Mitropoliei Banatului, precum și a altor bunuri culturale din fonduri de artă publice și private din țară, axându-se în principal pe categoriile pictură pe suport de lemn policrom, pictură de șevalet și textile.

2. Coșevița

Un exemplu ilustrativ pentru proiectele de salvare a artefactelor din lemn policrom îl constituie ansamblul ușilor împărătești a bisericii din Coșevița, propusă spre stabilizare de către beneficiar în cursul anului 2016, urmare a unei stări de conservare gravă ce periclita iminent integritatea straturilor picturale și a suportului.

Ușile împărătești ale bisericii de lemn cu hramul „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița, cu dimensiunile $120 \times 47,7 \times 1,5 / 2,3$ cm, pentru fiecare dintre cele două voleturi, sunt realizate în tehnica specifică bisericilor de lemn din Banat, o tempera slabă aplicată pe un suport de lemn dintr-o esență moale, de foioase, preparat cu clei animal și pânză vegetală interstițială, grund din clei și material inert, peliculă de culoare și o peliculă de protecție. Starea de conservare a celor două voleturi este foarte precară urmare a conlucrării factorilor de degradare fizico – chimici, biologici, abiotici și umani, care au acționat cu timpul în dauna condiției materiale actuale a artefactelor. Între cele mai semnificative degradări cartografiate la nivelul voleturilor amintim atacul biologic și fragilizarea structurală prin pierderea de masă lemnoasă a elementelor constitutive, decalaje ale blaturilor componente, pierderea adeziunii pânzei interstițiale la suport, degradări mecanice ale țesăturii interstițiale, deformări și alterări induse deopotrivă de variațiile de umiditate relativă și de umiditatea de infiltrare, pierderea proprietăților adezive și coezive ale lianților, intervenții structurale neavenite de consolidare invazivă a suporturilor cu scoabe metalice ce au străpuns și obturat stratigrafia picturală, fixarea inoportună a balamalelor, acoperirea integrală a reversului și canturilor cu mai multe straturi de vopsea, pătarea suprafeței picturale în timpul unor reparații de rutină în nava ecleziastică, degradarea prin hidroliză acidă a peliculei de protecție, interacțiunea nefastă între materiale constitutive instabile, desprinderi stratigrafice ca urmare a pierderii adeziunii între straturi și lacune cu diverse grade de profunzime, depuneri de murdărie aderentă și degradare oxidativă generalizată a stratului de protecție.

Programul iconografic îl reproduce pe acela rezervat de obicei pentru ușile împărătești: Buna Vestire și patru medalioane rezervate celor patru Evangheliști. Maniera în care iconarul își construiește compoziția, sinteza liniei în precizarea figurilor personajelor, simplitatea redării picturale, gama cromatică restrânsă, separarea scenei prin benzi cu motive decorative vegetale, dar și geometrismul propriu compoziției ne oferă interferențe stilistice cu pictură murală specifică bisericilor de lemn din Transilvania și Banat, ceea ce susține o prezumție asupra formației/formării de bază a autorului, că ar fi mai degrabă un pictor muralist.

În urma analizei stării de conservare a ușii împărătești, s-au putut identifica forme de degradare complexe asociate tehnicii în tempera pe suport de lemn. În ceea ce privește atacul xilofag, menționăm în cazul voletului Maicii Domnului un număr de 353 de orificii de zbor pe revers, cu o frecvență de 2–5 orificii de zbor pe o suprafață de 100 cm^2 , respectiv 290 de orificii pe avers și 26 pe canturi, având raza de cca 1 până la 2 mm; suprafața picturală este afectată în proporție de cca 45% de abraziuni și erodări ale stratului pictural. Cartografierea voletului în 15 sectoare și repertoriizarea degradărilor a pus în evidență un volum important de pierderi de masă lemnoasă, fisuri de contracție cu o lățime de până la 2 mm, prăbușiri ale galeriilor larvare, precum și alte degradări structurale ale suportului și pânzei fixate interstițiale cu țesătura depolimerizată, deșirată și tramă întreruptă, majoritatea acestora fiind concentrate cu precădere în vecinătatea laturii inferioare a panoului, către interfața de contact a canturilor orizontale ale blaturilor constitutive cu podeaua. O particularitate tehnologică o constituie calitatea inferioară a panoului care a fost asamblat inițial din două blaturi precare, cu defecte structurale, având fisuri de contracție, a căror

⁵ Trion, Petcu 2020.

stabilizare a fost inițiată probabil de către autor prin aplicarea unei scoabe metalice cu rol de imobilizare, respectiv a unui un cep din lemn, localizat sub țesătura vegetală ce susține stratul pictural la îmbinarea blaturilor în partea inferioară a suportului. O tipologie de intervenție neavenită cuprinde în cazul acestei piese montarea altor nouă scoabe din metal care perforază stratul pictural dinspre avers. Nu în ultimul rând se cade să consemnăm fixarea cu scoabe răsucite tocmai pe suprafața picturală a zăvorului metalic al ușilor, aplicat pe revers. Suma tensiunilor induse prin prezența acestor elemente imobile a întreținut tensiuni substanțiale în structura panoului icoanei, ce au impactat stratul pictural. Desprinderile severe ale stratului pictural și rețeaua de cracluri existentă indică pierderea proprietăților adezive la interfața dintre suport și grund, și totodată sensibilitatea excesivă a preparației la contactul cu apă.

Voletul Arhanghelului Gavriil prezintă urme ale atacului xilofag, cu 78 de găuri de zbor pe avers și alte 200 de orificii aparente pe revers, cu descleierea cantului de îmbinare între blaturile constitutive, fisuri de contracție de până la 15 cm, cca 5% pete de ceară, 25% abraziuni, cca 7% scursuri pete de vopsea și rugină, având desprinderi severe ale stratului pictural de la suport, cca 15% lacune profunde ale stratigrafiei picturale până la stratul de grund în proporție de 10% din suprafața totală, respectiv lacune profunde până la lemn, cca 20%, cu suprafață individuală de până la 15 cm² și alterări consistente ale stratului de protecție brunisat, opacizat și distribuit neuniform la nivelul ansamblului. Cracluri și microcracluri se regăsesc într-un procent de 35% din suprafața lucrării, fiind însoțite de desprinderi în formă de acoperiș angajând întreg stratul pictural. Ca și în cazul ușii pereche observăm prezența scoabelor metalice aplicate dinspre avers străpungând stratul pictural, 5 la număr, urmare a intervențiilor necorespunzătoare de stabilizare amintite anterior, cărora li se adaugă și o fixare improvizată cu sfoară inserată prin două perforații în blaturile componente ale panoului. Ambele voleturi sunt acoperite de mai multe straturi consistente de vopsea pe revers și canturi, fapt ce ascunde cromatica originală a stratului prevăzut pentru protecția versoului acestora.

Documentația preliminară a cuprins studiul și analiza degradărilor prin metode de analiză instrumentală, cuantificarea acestora și evaluarea patologiei obiectului, realizarea releveelor de ansamblu, de detaliu și stabilirea diagnosticului, precum și evaluarea riscurilor, în vederea elaborării propunerilor metodologice și demarării execuției. Scopul operațiunilor de restaurare a urmărit prioritar respectarea principiilor de restaurare, vizând conservarea materiei obiectului și recuperarea funcției istorico-estetice, conjugată cu cea funcțională, ca obiect liturgic, păstrat în cult.

Intervențiile de conservare-restaurare a ușii împărătești au presupus operațiuni de intervenție la nivelul suportului și stratului pictural.

La nivelul suportului de lemn s-au efectuat următoarele operațiuni de conservare și restaurare: îndepărtarea elementelor maligne ce au facilitat degradarea suportului, reîncluirea blaturilor constitutive ale panourilor, completarea lipsurilor de masă lemnoasă, curățarea depunerilor neaderente și a celor aderente de pe suprafața voleturilor, dezinsecția suportului și consolidarea structurală a fibrei lemnoase fragilizate, refacerea adeziunii pânzei interstițiale la suport, îndepărtarea intervențiilor neavenite cu vopsele industriale, chituiră orificiilor de zbor, reîntegrarea cromatică și vernisarea de protecție.

Operațiunile de conservare și restaurare care au fost efectuate la nivelul stratului pictural: desprăfuirea, consolidarea stratului pictural și remedierea problemelor de adeziune și coeziune la nivelul acestuia și la interfața cu substratul, curățarea stratului pictural și îndepărtarea selectivă a verniului brunisat, decaparea mecanică a urmelor de vopsea, îndepărtarea urmelor de ceară, chituiră lacunelor, finisarea chiturilor și reîntegrarea cromatică în tehnică pointilistă, aplicarea unei pelicule de protecție.

3. Belinț

Ușile împărătești ale bisericii cu hramul „Învierea Domnului” din comuna Belinț cu dimensiunile 182,5 × 71 × 8,2 × 2,5 cm pentru fiecare dintre cele două voleturi, sunt realizate în tehnica ulei pe un suport de lemn dintr-o esență moale, de foioase, preparat cu clei animal, grund din clei și material inert.

Ansamblul ușilor împărătești prezintă următoarele elemente: ancadramentul, sculptura policromă, medalioanele pictate poziționate în zona centrală a celor două voleturi, coloneta decorată cu motive vegetale și florale, cruce. Relieful câmpului sculptat este realizat prin cioplire și tehnica traforajului. Cele patru blaturi care constituie componentele structurale ale voletului dedicat Maicii Domnului sunt consolidate prin încluire și cu cepuri. Un număr de opt traverse sunt fixate în zonele de îmbinare a blaturilor cu

ajutorul cuielor metalice. Cantul din dreapta are inserate două balamale metalice, iar pe cel din stânga este fixat prin tehnica încheierii un stâlp cu colonetă și capitel cu volute. Volețul dedicat Arhanghelului Gavriil cuprinde următoarele componente: reliefurile de sculptură policromă realizat în tehnica traforării și a cioplirii, medalionul central pictat, ancadramentul format din elementele funcționale și de fixare a structurii. Pe cantul din partea stânga se pot observa două elemente metalice cu rol de susținere a ușii. Reversul celor două piese este acoperit cu un strat de vopsea industrială iar ancadramentul și coloneta prezintă un strat de repictare cu o nuanță de roșu-sienna arsă aplicat peste nuanța originală albastră.

Crucea cu dimensiunile $42,5 \times 30,7 \times 2$ cm reprezentând scena „Răstignirea Domnului” este parte componentă a voletului drept dedicat Maicii Domnului. La capetele brațelor crucii sunt reprezentați patru serafimi. Stratul pictural format din stratul de preparare, peliculă de culoare și peliculă protectoare are drept suport două blaturi din lemn încastrate. Crucea, treflată la capete are marginile poleite, reliefate, din grosimea lemnului. Pe canturi se poate observa sistemul de prindere pe canat. Pe versoul crucii este prezent un strat de vopsea iar în partea inferioară, două aplicații metalice, fixate cu câte două cuie metalice fiecare. Stratigrafia policromiei relevată prin microscopie optică corelată cu tehnica spectroscopiei XRF indică prezența unor intervenții necorespunzătoare prin aplicarea mai multor straturi succesive de lunar și peliculă metalizată.

Maica Domnului este reprezentată central, în poziție șezând pe un tron, desculță, lângă o masă care susține o carte deschisă și o vază cu flori. Din partea superioară stângă coboară spre capul ei raza Sfântului Duh. Cromatic, pictura reliefează tonuri de gri, albastru, roșu, sienna și ocru. Dacă la nivelul compozițional scena respectă coordonatele erminiei nu putem spune același lucru despre interpretarea stilistică care se îndepărtează de interpretarea bizantină prezentând influențe baroce.

Pe batantul din stânga, pe un fond grizat este redat, în mișcare Arhanghelul Gavriil, care ține în mână dreaptă flori de crin, iar cu cea stângă este schițat semnul alocuțiunii. Personajul reprezentat înaripat din semiprofil este situat într-o scena de interior, fără decor arhitectural. Nimburile ambelor personaje sunt aurite, iar decorul, chipurile și veșmintele sunt pictate în mod naturalist.

Pe ambele batante ale Ușilor Împărătești, pe un fond grizat cu litere albe, în română, este indicată denumirea personajelor: „S: Ar. Gavril”, „S: Feciōra Măria”.

Elementele sculptate policrome prezintă de asemenea influențe apusene prin decorul somptuos de motive vegetale care imită diferite tipuri de flori de bujori, frunze și vrejuri de acant. Motivele vegetale sculptate sunt prezente și pe ornamentația colonetei.

Starea de degradare a celor două voleturi era inițial instabilă, cu caracter evolutiv, principalele degradări ale bunurilor culturale fiind pierderea suportului și friabilitatea acestuia, ce îl făceau vulnerabil în timpul uzurii funcționale. În urma etapelor de intervenție și tratamentele realizate, acestea și-au redobândit integritatea, stabilitatea și rezistența.

În cazul policromiei și suportului de lemn a celor două voleturi au fost consemnate următoarele degradări: pierderi de masă lemnoasă, fisuri pe muchiile de îmbinare ale blaturilor componente, fisuri longitudinale de contracție, fisuri longitudinale cu decalaj, orificii de zbor, zgârieturi, peliculă de bronz, peliculă de Schlagmetall, depuneri de murdărie neaderentă, depuneri de murdărie aderentă – ceară, depuneri de murdărie aderentă (vopsea), oxidări ale stratului pictural, cracluri de uscare forțată, vernis brunisat, desprinderi ale stratului pictural, eroziuni substanțiale ale stratului de culoare, lacune profunde și superficiale ale stratului pictural, scursuri de vopsea, repictări și retușuri necorespunzătoare.

Analizele fizico-chimice a probei prelevate de la voletul Arhanghelul Gavriil⁶ ne reliefează compoziția chimică a stratului pictural: MgO 2,04, Al₂O₃ 0,11, P₂O₅ 0,28, CaO 2,92, Ti 0,07, Cr 0,02, Fe 0,14, Cu 0,02, Zn 0,12, Pb 0,30, rezultatul fiind o peliculă de culoare ce are la bază un amestec de Alb de plumb, alb de zinc, ocru.

Stratigrafia sculpturii policrome⁷ a structurii ușilor împărătești cuprinde un aliaj de Cu/Zn pe preparare de sulfat de calciu cu alb de plumb cu următoarea compoziție chimică: MgO 1,38, Al₂O₃

⁶ Conform buletinului de analize fizico-chimice al probei T1 Strat pictural-uși împărătești R3067. Analize efectuate de: Dr. Gheorghe Niculescu Șef secție: Dr. ing. Migdonia Georgescu Buletin de analiză întocmit de: Dr. ing. Migdonia Georgescu. Data: 20.08.2019.

⁷ Conform buletinului de analize fizico-chimice al probei T2 Poleire-uși împărătești R3068. Analize efectuate de: Dr. Gheorghe Niculescu Șef secție: Dr. ing. Migdonia Georgescu Buletin de analiză întocmit de: Dr. ing. Migdonia Georgescu. Data: 20.08.2019.

0,33, SiO₂ 1,56, P₂O₅ 0,39, K₂O 0,13, CaO 1,65, Ti 0,06, Cr 0,04; Fe 0,46; Cu 10,22; Zn 2,44; Zr 0,02; Pb 0,16.

Echipa de restaurare în cadrul proiectului de cercetare din care acestea au făcut parte a întreprins intervenții minime la nivel de suport și strat pictural, intervenții ce au constat în completări la suport pentru refacerea integrității lemnului, retușuri minime ale completărilor de suport, ale chiturilor noi, respectiv ale eroziunilor de culoare, pentru a asigura unitate vizuală, cromatică și morfologică a ansamblului.

Îndepărtarea efectelor intervențiilor corespunzătoare de repoleire cu Schlagmetall la nivelul ușilor împărătești nu au constituit obiectul prezentului demers și se vor lua în calcul pe viitor, într-o etapă ulterioară de intervenție.

Concluzii

Așa cum rezultă din cele două studii de caz, dorim să accentuăm faptul că prioritatea intervențiilor asumate prin metodologia de lucru au fost cele de restaurare conservativă, care au vizat stabilizarea condiției materiale a obiectului și înlăturarea elementelor ce întrețineau mecanismele de degradare. Toate acțiunile întreprinse s-au ghidat după principiul minimei-intervenții, în scopul de păstra obiectul în registrul riguros al respectului față de instanța istorică, estetică dar și cultică a artefactului.

Totuși, dacă ar fi să-l cităm pe teoreticianul S. Munoz-Vinas se impune să acceptăm ca o realitate, afirmația sa potrivit căreia „conceptul de minimă intervenție introduce în conservare un aspect de relativitate, astfel aceasta trebuie privită ca fiind relativă la obiectivele procesului în sine”⁸. Principiul, prin urmare, poate fi rezumat, spunând că procesul de conservare – restaurarea conservativă vs. cea estetică – „ar trebui să consiste în intervenția minimă necesară pentru a-și atinge scopul. Intervenția, care nu e minimală, precum completarea unei părți lipsă, poate avea un efect neglijabil asupra păstrării obiectului original. În schimb, prin restrângerea intervențiilor, se exclud modificările inutile”⁹.

Ținând cont de această certitudine ne propunem și pe viitor o evaluare echilibrată pentru a păstra raportul dintre intervenția conservativă și cea estetică asupra acestor obiecte, considerând totodată cantitatea de artefacte aflate în depozite de artă eclezială și biserici, care necesită prioritar intervenții de urgență de stabilizare pentru a nu suferi daune majore, urmare a degradărilor evolutive ce pot duce în timp la deprecierea considerabilă a obiectului și a imaginii reprezentate.

Listă figuri

- Fig. 1. Fotografii de ansamblu înainte și după intervențiile de restaurare, în lumină directă a ușilor împărătești, Coșevița.
- Fig. 2. Detalii din timpul intervențiilor de restaurare; detalii din timpul examinării la microscop a ușilor împărătești, Coșevița.
- Fig. 3. Fotografii de ansamblu înainte și după intervențiile de restaurare, în lumină directă a ușilor împărătești, Belinț/detalii din timpul intervențiilor de restaurare.
- Fig. 4. Detalii din timpul intervențiilor de restaurare; detalii din timpul examinării la microscop a ușilor împărătești, Belinț.

Bibliografie

Cărările credinței	Cărările credinței, <i>Bisericile de lemn monument istoric din județul Timiș</i> , 2006.
Munoz-Vinas 2015	Munoz-Vinas Salvador, <i>Contemporary Theory of Conservation</i> , London, 2015.
Pârvulescu 2001	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Iconostasul tradițional în Banat</i> , Timișoara, 2001.
Pârvulescu 2002	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Iconostasul în Banat</i> , Timișoara, 2002.
Pârvulescu 2003	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Pictura bisericilor ortodoxe din Banat între secolul al XVII-lea și deceniul trei al secolului al XIX-lea</i> , Timișoara, 2003.

⁸ Munoz-Vinas 2015, 188.

⁹ *Ibidem*, 189.

- Petcu 2018a Petcu Filip, *Soluții alternative de cartografiere a patrimoniului cultural mobil aflat în pericol*. În: *Postprints Conscience*, 2018, Conferința națională ConScience 2018, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București.
- Petcu 2018b Petcu Filip, *Consbox EGCY. Sketching an explorative connection between the academic conservation studio and the urban space of Timișoara*. În: *Dialogues in Cultural Heritage*, VI International Conference Yococu Matera, 22–26 May, 2018.
- Săcară 1982 Săcară Nicolae, *Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat*. În: *Mitropolia Bantului*, XXXII 7–9/1982.
- Săcară 2001 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.
- Ștefănescu 1981 Ștefănescu I. D., *Arta Veche a Banatului*, Timișoara, 1981.
- Trion, Petcu 2020 Trion Silvia, Petcu Filip, *Intervenții metodologice de restaurare a componentelor din lemn policrom aparținând bisericii ortodoxe din Belinț*. În: „Unitate, continuitate și independență în istoria poporului României”, volumul Sesiunii științifice anuale dedicată zilei naționale a României, 26– 27 noiembrie 2020, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, (in print).

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

ISTORIE

MĂRTURII DESPRE MOBILITATE ÎN NAHIYA BECICHEREC, ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Zoltan Iusztin*

Testimonies about mobility in the Becskerek nahiye, in the 16th century

Abstract: Due to the Ottoman offensive against the Hungarian kingdom, in the first part of the 16th century, the entire region of the Lower Tisza was affected, and its inhabitants were forced to flee the war. The Ottoman sources mention real movements of population that reached their peak during the disaster of Mochacs. For the inhabitants of the region, the situation knows an appeasement only after the conquest of the fortress of Timișoara and the installation of the Ottoman rule. The new political situation will lead to a migration from the Balkan Peninsula, but some testimonies also attest the return of some of the old inhabitants.

Keywords: *Turkish-Hungarian wars, the Becskerek nahiye, the Ottoman defters, civilian settlements, migration*

Cuvinte cheie: *războaiele turco-maghiare, nahiya Becicherec, deftere otomane, așezări civile, migrație*

1. În loc de introducere

Regatul medieval al Ungariei a fost marcat de diverse crize și tensiuni politico-sociale încă de la începutul secolului al XVI-lea. Conflictele s-au evidențiat îndeosebi cu ocazia adunărilor generale ale țării, unde mica nobilime afișa o opoziție fățișă față de politica promovată de unii dintre baroni, celebre fiind aversiunile față de inițiativele arhiepiscopului Toma Bakocz. Nu exista coeziune nici în rândul mării nobilimi laice care încerca să profite, în beneficiul propriu, de numeroasele dispute. Regele, la rândul său încerca să arbitreze neînțelegerile, dar preocuparea sa principală rămânea dominarea marilor latifundiarilor ale căror aspirații îl timorau. În acest context, războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja constituie o escaladare a ostilităților. Punctul culminant este atins pe câmpia de la Mohács, însă intruziunea otomană nu poate fi considerată excepțională, deoarece Poarta asalta întreaga zonă a Dunării Inferioare de la sfârșitul secolului al XIV-lea¹.

Desființarea regatului provoacă numeroase dificultăți locuitorilor săi, îndeosebi acelor care s-au văzut integrați într-o nouă organizare politică. Regiunea Banatului a resimțit din plin aceste tulburări care s-au intensificat după anul 1526. În această zonă influența otomană a urmat un curs distinct, determinat de relația cu Transilvania. Abia după ocuparea Timișoarei se instaurează o relativă pace, care permite populației reluarea modului obișnuit de viață.

Potrivit vechii istoriografii, în urma conflictelor militare dintre anii 1551–1552 cea mai mare parte a comitatului Torontal a fost distrusă, după ce instituțiile sale administrative și-ar fi încetat activitatea în anul 1526². Însă nu doar conflictele militare în sine vor fi resimțite, ci și reorganizarea politico-administrativă a teritoriilor prin constituirea unor noi instituții. Totodată, o nouă cultură dominantă, de factură islamică, remodelează relațiile dintre locuitori și noii stăpâni.

Cunoscând acest context tulbure ne putem întreba dacă este posibilă reconstituirea situației reale a societății, a locuitorilor și a localităților din regiunea Banatului. Putem afla în ce măsură a fost destabilizată societatea după principalele conflicte din prima parte a secolului al XVI-lea și în ce măsură mai poate fi identificată continuitatea de locuire a autohtonilor?

* Muzeul Național al Banatului, Str. Martin Luther nr. 4, Timișoara, e-mail: iusztin.z@gmail.com.

¹ Szakály 1979, 65–111; Pálosfalvi 2018, 51–55.

² Borovszky 1912, 398–399.

2. Metode de lucru

Izvoarele scrise sunt deosebit de lacunare în ce privește situația așezărilor și a locuitorilor lor la începutul secolului al XVI-lea. Aceste deficiențe au determinat istoriografia mai veche să considere că unele dintre comitatele situate în sudul regiunii, îndeosebi Cuvin și Caraș și-au încetat existența³. Ipoteza a fost perpetuată fără a fi analizată mai detaliat. În schimb câteva mărturii răzlețe oferă o altă perspectivă. Astfel, comitatul Cuvin mai este consemnat de un document emis aproximativ cu un deceniu înainte de dezastrul de la Mohács⁴. Desigur, mărturia nu certifică existența instituțiilor reprezentative ale unității administrative, scaunul de judecată sau delegații comitatului și prin aceasta funcționarea sa. Dovedește însă, cel puțin, că nu a fost întreprinsă o reorganizare administrativă a teritoriilor care aparțineau comitatului Cuvin.

Aceste informații izolate nu pot oferi nici o premisă pentru prezentarea societății. Mărturiile consistente sunt aduse abia mai târziu, de defterele otomane. O parte a documentelor osmane referitoare la spațiul bazinului carpatic au fost publicate de istoriografia maghiară. Amintim lucrările mai vechi, *Magyarországi török kincstári defterek'*, care cuprind primele deftere și documente ce privesc regiunea dintre Mureș, Tisa și Dunăre⁵. Pentru studiul de față importantă este lucrarea turcologului Gyula Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, care redă situația locuitorilor și a așezărilor situate în partea stângă a Tisei, de la Dunăre până dincolo de Mureș⁶. Atenției vom supune doar localitățile situate odinioară în vestul comitatului Cuvin, până în apropierea hotarelor cetății Becej care, la începutul stăpânirii otomane, au fost incluse în nahiya Becicherec.

Obiectivul principal va consta în identificarea așezărilor consemnate de otomani cu vechile localități ale comitatului Cuvin. Analiza este înlesnită de volumele de geografie istorică ale literaturii de specialitate maghiare, apărute încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea⁷. Examinarea fiecărei așezări în parte oferă posibilitatea tipologizării sale cronologice. Identificăm astfel localități care existau deja în secolul al XIV-lea, sate întemeiate în secolul al XV-lea și prima parte a celui următor, iar într-o etapă ulterioară, așezările întemeiate de otomani.

Totodată este importantă o analiză a antroponimelor consemnate de deftere. Datorită faptului că beneficiem de două recensăminte, cel din anul 1567, respectiv 1579, analiza se va calibra la acest interval de timp și va consta în individualizarea și confruntarea antroponimelor (prenume, nume). Rezultatul oferă posibilitatea de a observa continuitatea de locuire și ponderea mobilității sau migrația. Pentru identificarea unei persoane, o dovadă concludentă constă în menționarea unui alt membru al familiei sale, indiferent de relația de rudenie.

Continuitatea de locuire o vom defini prin identificarea unei gospodării sau *hane* menționate de primul defter, în cel ulterior și în cadrul aceleiași așezări. În urma demersului, prima observație constă în sesizarea unei mobilități locale în interiorul nahiiei. Fără îndoială, migrația locală nu a fost un fenomen neobișnuit și de dată recentă, motiv pentru care nici contextul istoric nu-l face deosebit.

Nu în ultimul rând este importantă identitatea persoanelor și a societății în măsura în care ne oferă posibilitatea de a-i distinge pe localnicii autohtoni de noii veniți. În același cadru includem evidențierea sporului natural, fenomen aproape inexistent în abordările istoricilor⁸. În general, literatura de specialitate pare a nu sesiza semnificația acestui proces în cadrul evoluției generale a societății. Alături de acestea este importantă tipologizarea toponimelor prin raportarea lor la identitatea etnică sau culturală și la relația cu societatea aflată într-o continuă mobilitate. Informațiile obținute sunt utile delimitărilor cronologice și conturării caracteristicilor locale.

3. Contextul politic

Otomanii consemnează faptul că, în momentul expediției de la Mohács, o mare parte a locuitorilor din Bačka și Kalocsa s-au refugiat, în stânga Tisei, în împrejurimile Timișoarei, Cenadului și Lipovei, dar

³ Pesty 1880, 398–400; Milleker 1915, 17.

⁴ Magina 2020, 87–89.

⁵ Kammerer 1886, 1890.

⁶ Káldy-Nagy 2000; Káldy-Nagy 1970.

⁷ Pesty 1880; Csánki 1894; Milleker 1915; Györffy 1987.

⁸ Hegy 2005, 297–314.

și la nord de Mureș⁹. De la căderea Belgradului în mâinile turcilor, întreaga zonă a Tisei inferioare rămâne la discreția Porții, raidurile de pradă devenind iminente. Situația era conștientizată de întreaga populație, astfel că numeroși țărani au participat la apărarea cetății Petrovaradin și la luptele de la hotarul sudic al regatului¹⁰. La începutul lui ianuarie 1526, nobili sârbi, refugiați în Ungaria atenționau autoritățile de iminența atacului otoman în zona râului Sava. La sfârșitul lunii mai, regele și baronii proclamă mobilizarea generală, fiind cunoscută deja mărimea armatei otomane. Căderea, rând pe rând a cetăților Slankamen, Petrovaradin și Újlak, la sfârșitul lui iulie, au constituit motive serioase ca populația din zonă să se refugieze spre Transilvania, mai ales că marșul sultanului urma direcția cetății Buda¹¹. Refugierea în masă a locuitorilor din arealul Bačka a început probabil la începutul lunii iulie, când otomanii începeau asediul cetăților de pe malul drept al Dunării. Dezastrul de pe câmpia Mohács, înaintarea otomanilor spre Buda și retragerea lor târzie au constituit cauzele pentru care localnicii nu s-au întors. Evident, aceste evenimente au afectat și populația din stânga Tisei, însă nu beneficiem de informații privind refugierea lor.

Tulburările au continuat apoi cu revolta sârbilor condusă de Jovan Nenada, în oștile căruia s-au numărat fără îndoială și localnici din regiunea Banatului. Aflat inițial în slujba noului rege Ioan Zapolya (1526–1540), autoproclamatul țar strânge o armată formată din țărani sârbi care trăiau în sudul Ungariei. Obiectivul său urmărea stăvilirea înaintării otomane, motiv pentru care a purtat tratative cu Ferdinand de Habsburg. Inițiativa i-a nemulțumit pe transilvăneni și l-a determinat pe Zapolya să angajeze câteva expediții militare împotriva sa. Într-un final, în vara anului 1527, autoritatea lui Jovan Nenad în regiune este suprimată¹².

Conflictul a oferit un pretext turcilor care au ocupat cetățile Becej și Becicherec. În contextul în care, în anul 1528, Zapolya solicita și primea protecția Porții, cele două cetăți i-au fost restituite¹³. Astfel, în regiunea bănățeană se instaurează un relativ climat de pace, care însă nu a durat mult. După întemeierea vilayetului Buda, sultanul Soliman Magnificul (1520–1566) oferă Transilvania și regiunea Banatului fiului minor al lui Zapolya, Ioan Sigismund (1540–1571). Comitelui Petru Petrovici, unul dintre tutorii micului rege, i-a fost acordat steagul de investitură, denumit *sandjak*, pentru posesiunile sale din zona Banatului¹⁴. În ciuda recunoașterii principatului autonom al Transilvaniei, teritoriile sale deveniseră, potrivit principiului otoman al dreptului spadei, părți componente ale imperiului. Astfel, în lista emisă în anul 1543 care enumera sandjakurile vilayetului Buda se regăsește și „*livaua lui Petrovici, Transilvania și Timișoara*”¹⁵. Mărturiile însă nu s-au rezumat doar la principii teoretice. Cu ocazia campaniei militare din anul 1545, comitele Petrovici a fost însărcinat de Poartă cu aprovizionarea oștilor otomane. Două porunci specificau adunarea unei cantități de făină în *sandjakul său* și transportarea sa la Belgrad¹⁶. Mai mult, este cunoscută intenția otomanilor de a include un târg din stânga Dunării, în proprietatea sultanului¹⁷. Porunca a fost adresată lui Petrovici, iar despre târgul în cauză, cel mai probabil Panciova, divanul aflase că fusese repopulat, după ce anterior, în anul 1521, fusese distrus¹⁸.

Tratativele dintre habsburgi și Gheorghe Martinuzzi și apoi intrarea imperialilor în Transilvania și Timișoara, au precipitat evenimentele. Poarta s-a văzut nevoită să intervină în a doua jumătate a lunii septembrie 1551, să ocupe cetățile Becej și Becicherec și apoi să asedieze Timișoara¹⁹. La sfârșitul anului, beglerbegul Rumeliei, Sokollu Mehmet (1551–1579) concepea planurile pentru organizarea noilor teritorii cucerite și înființarea sandjakului Becej-Becicherec. Practic era întemeiată prima unitate administrativă otomană din regiunea bănățeană. După unele opinii acest sandjak ar fi corespuns comitatului Torontal de odinioară²⁰.

Conducerea sandjakului a fost încredințată begului Malkoci, înlocuit după două luni cu pașa Kasim,

⁹ Dávid, Fodor 2005, 124–125.

¹⁰ Pálosfalvi 2018, 395–424.

¹¹ Pálosfalvi 2018, 425–426.

¹² Ibić 1929, 79.

¹³ Borovszky 1912, 389; Szerémi 1979, 222; Tóth 1999, 64.

¹⁴ Fodor 1996, 195; Feneșan 2014, 19–20.

¹⁵ Tóth 1999, 64.

¹⁶ Dávid, Fodor 2005, 69–70, 83.

¹⁷ Dávid, Fodor 2005, 99–100.

¹⁸ Dávid, Fodor 2005, 99–100.

¹⁹ Feneșan 2014, 20.

²⁰ Feneșan 2014, 133.

viitorul beglerbeg al vilayetului Timișoara²¹. Aceste mărturii sugerează că sandjakul Becej-Becicherec beneficia de funcții retribuite, asigurate de resursele celor două cetăți. Totuși consemnările otomane atestă faptul că timarele pașei Kasim și a oștenilor staționați pe malul stâng al Tisei se aflau în sandjakul Buda²². Pe de altă parte, plata soldaților delegați într-o cetate nouă cucerită trebuia asigurată de visteria centrală²³.

La începutul anului 1552 divanul imperial atenționa autoritățile locale să nu stăvilească și să împovăreze cu taxe cele câteva mii de familii sârbe care se refugiau din Transilvania, în urma tulburărilor provocate de habsburgi. Potrivit kadiului din Semendria aceștia fugiseră din imperiul otoman cu ceva timp în urmă²⁴.

O poruncă asemănătoare, prin care i se cerea să îngăduie unor creștini din Transilvania așezarea în sandjakul Becej-Becicherec, a fost expediată sandjakegului Kasim. Divanul aflase de intenția acestor creștini și de faptul că pe teritoriul sandjakului existau numeroase sate părăsite²⁵. În contextul dat, intenția acestor creștini de a se așeza în noua unitate administrativă otomană indică, mai degrabă o reînnoire a vechilor locuitori decât o migrație dinspre Transilvania.

Situația complexă este indicată și de porunca adresată aceluiași Kasim de a le îngădui refugiaților din Bačka să se întoarcă în satele de baștină. Divanul aflase de faptul că oamenii lui Kasim le zădărniseră întoarcerea²⁶, mărturie ce sugerează că unii dintre ei se așezaseră în sandjakul Becej-Becicherec.

Izvoarele otomane sugerează adevărate mișcări de populații datorate, doar campaniei militare din anul 1551. Chiar dacă este atribuit conflictelor cu habsburgii, motivul real al creștinilor care ar fi provenit din Transilvania era reînnoirea acasă. Porunca expediată explicit sandjakegului Kasim confirmă această ipoteză. Desigur nu toți acești refugiați proveneau din zona Becicherecului, unii dintre ei fiind din sudul Dunării sau Bačka. Motivația lor era justificată de expansiunea Porții. După încheierea campaniilor militare, dar nu numai, imperiul otoman își făcuse cunoscută intenția de a repopula teritoriile nou cucerite. În acest context este evident faptul că o parte a locuitorilor comitatelor Torontal și Cuvin au revenit în locurile de baștină.

Animozitățile însă nu s-au finalizat nici după ocuparea Timișoarei, otomanii susținând că au fost întreprinse 2–3 razii spre Oradea, apoi spre Solnoc. În urma acestor atacuri oștile otomane s-au întors cu numeroși prizonieri²⁷.

Provocări a suscitat și organizarea administrativă. Potrivit lui Engel Pál, după întemeierea vilayetului Timișoara, întregul teritoriu a fost reorganizat și divizat în trei sandjakuri: Timișoara, Lipova și Cenad. Un al patrulea sandjak, Moldova Nouă era întemeiat între anii 1554–1569²⁸. Cristina Feneșan susține că, alături de unitățile menționate, existau și sandjakurile Arad și Becej-Becicherec care, în urma reorganizării din anul 1566, au fost încorporate sandjakurilor Gyula respectiv Cenad²⁹. Sandjakul Arad este menționat de defterul din anul 1554, când ar fi avut loc și recesământul său³⁰. În defterele din anii 1557–1558³¹ regăsim o scurtă recenzare a sa, documentele atestând indirect și existența sandjakului Becej-Becicherec, deoarece nahiya omonimă nu este încă inclusă sandjakului Cenad³².

Așa cum menționam mai sus, sandjakul Becej-Becicherec fusese întemeiat în anul 1551, iar mărturiile sugerează că a funcționat neîntrerupt până la includerea sa în cadrul sandjakului Cenad. Prin urmare, în momentul întemeierii sale, vilayetul Timișoara cuprindea cel puțin patru sandjakuri, iar ulterior, începând cu anul 1554, numărul lor ajunge la șase. Apoi, în raport cu extinderea hotarelor, vilayetul a suferit diverse reorganizări³³.

Conform turcologilor, recenzarea populației și a resurselor nou dobândite a fost una dintre cele mai

²¹ Káldy-Nagy 2000, 6.

²² Dávid, Fodor 2005, 261.

²³ Dávid, Fodor 2005, 554.

²⁴ Dávid, Fodor 2005, 223–224.

²⁵ Dávid, Fodor 2005, 447.

²⁶ Dávid, Fodor 2005, 484.

²⁷ Dávid, Fodor 2005, 650–651.

²⁸ Engel 1996, 7.

²⁹ Feneșan 2014, 136–138.

³⁰ Káldy-Nagy 2000, 7, nota 11.

³¹ Kammerer 1890, 194–209.

³² Kammerer 1890, 194–209.

³³ Fodor 1996, 196–197.

importante metode de cucerire a otomanilor³⁴. Defterele reprezentau astfel suma unor măsuri cu caracter politic, militar și economic. Primul recensământ al populației și a bunurilor din vilayetul Timișoarei a avut loc în anul 1554³⁵. Următorul, șase ani mai târziu, când s-a observat o oarecare înflorire economică a vilayetului³⁶.

Recensămintele ridicau o serie de probleme pentru autoritățile locale. În cursul recenzării din anii 1567–1568, autorităților de la Istanbul le-au cerut beglerbegului și defterdarului din vilayetul Timișoarei să nu-i înregistreze pe fugarii din sandjakurile Srem, Smederevo, Kruševac, Zvornik și Vidin, ci să-i trimită înapoi în locurile de baștină³⁷.

Cucerirea cetății Gyula în anul 1566 și întemeierea sandjakului omonim a reprezentat o oportunitate pentru cei care doreau să se sustragă taxelor. În legătură cu acest eveniment este semnalată stabilirea țăranilor în cete mici, în vilayetul Timișoarei. Pe lângă alungarea celor veniți din sudul Dunării, autoritățile locale aveau datoria să oprească fuga în masă a țăranilor din sandjakurile bănățene și să atragă locuitori din Transilvania și Banatul Montan³⁸. O altă poruncă a sultanului prevedea recompense pentru autoritățile locale pentru fiecare persoană „găsită”³⁹ în noile deftere⁴⁰.

Asemenea ordine se evidențiază și cu ocazia recensământului de la începutul anului 1578, când autoritățile vilayetului au fost atenționate să nu îngăduie raialelor să se sustragă, fugind în alte sandjakuri. Ordinul avea în vedere și practica spahiilor care-și ascundeau țăranii sau încercau să evite recenzarea lor. Prin urmare se cerea paza porturilor, drumurilor și trecătorilor⁴¹. În același scop scribilor li s-a oferit recensămintele anterioare, care conțineau informații despre cuantumul diferitelor dări.

Toate aceste mărturii sugerează că populația de pe malul stâng al Tisei a fost greu încercată de ofensiva otomană, iar tulburările n-au încetat nici după întemeierea vilayetului Timișoara. Extinderea hotarelor imperiului otoman și constituirea unor noi sandjakuri a determinat o adevărată migrație a cărei amploare este greu de contabilizat⁴².

4. Vechile așezări

În ciuda opiniilor care susțin că otomanii au preluat vechile forme de organizare administrative, pe care doar le-au redenumit cu terminologia proprie⁴³, constatăm numeroase schimbări și inovații. La prima vedere, sesizabilă este desființarea vechilor hotare ale comitatelor și inițierea unei noi organizări teritoriale. Aceste aspecte au relevanță în contextul în care instituțiile care administrau unitățile nou create erau de factură otomană. Scaunele de judecată erau înlocuite de kadii, iar autoritatea comiților revenea beilor, situație în care lipsa continuității este certă. Spre exemplu sandjakul Cenad a fost mult lărgit în comparație cu vechiul comitat omonim, motiv pentru care a fost împărțit în patru subdiviziuni (nahii): Cenad, Becej, Galata și Becicherec⁴⁴. În componența ultimei unități administrative intra o mică parte a comitatului Torontal și jumătatea vestică a comitatului Cuvin.

Becicherecul intrase încă din anul 1551 în stăpânirea otomanilor, dar influența lor în regiune nu era de dată recentă. Se presupune astfel că o parte a nobilimii din aceste teritorii ar fi pierit la Mohács⁴⁵, iar cei care au supraviețuit s-au retras spre Transilvania sau nord-vestul Ungariei⁴⁶. Alte opinii afirmă că nobilimea nu a avut curaj să se opună otomanilor și să-l susțină pe regele Ferdinand⁴⁷, adoptând o poziție neutră. Aceste presupuneri nu pot fi susținute în lipsa unor dovezi concrete.

Pe de altă parte, se apreciază că, în ciuda originii diverse, majoritatea nobilimii din regatul medieval

³⁴ Feneșan 2014, 15.

³⁵ Feneșan 2014, 31.

³⁶ Feneșan 2014, 31–32.

³⁷ Feneșan 2014, 34–35.

³⁸ Feneșan 2014, 34–35.

³⁹ Familii recenzate în alte sandjakuri.

⁴⁰ Káldy-Nagy 2000, 12.

⁴¹ Káldy-Nagy 2000, 9.

⁴² Zimányi 1980, 512; Németh 2001, 130–133.

⁴³ Feneșan 2014, 129–132.

⁴⁴ Káldy-Nagy 2000, 5–12.

⁴⁵ Borovszky 1912, 359.

⁴⁶ Zimányi 1980, 514.

⁴⁷ Ibić 1929, 79.

al Ungariei era, în secolul al XVI-lea, maghiară sau maghiarofonă⁴⁸. În acest context s-ar impune identificarea acestor locuitori și evidențierea recului pe care l-au suferit, dar nici o asemenea direcție de cercetare nu este posibilă datorită lipsei izvoarelor scrise.

La nivel local nu este posibilă nici distingerea țăranilor de numeroșii mici nobili. Singura premisă acceptabilă s-ar rezuma la faptul că doar nobilimea înstărită s-a retras din calea înaintării otomane. Implicațiile abandonării rezidențelor și a mijloacelor de trai puteau fi depășite doar de cei cu posibilități materiale. Cei al căror nivel de trai era unul de subzistență ar fi avut puține opțiuni, dar și mai puține mijloace pentru reîncropirea unei noi reședințe sau locuințe în altă regiune, unde nu ar fi fost recunoscuți și acceptați de nobilimea locală.

Otomanii înșiși doreau să cunoască numărul proprietarilor care s-au reîntors pe moșiile situate acum în imperiu. Beneficiind de informații potrivit cărora, din momentul cuceririi, o parte a nobilimii a revenit treptat și a încercat să redobândească vechile posesiuni prin intermediul dreptului de proprietate otoman (timar), la sfârșitul anului 1559, Poarta solicită explicit acest lucru beglerbegului de Timișoara⁴⁹. Informațiile erau mai elaborate fiind cunoscut și faptul că, dacă inițial vechilor proprietari li s-a promis scutirea de impozit, oferindu-li-se și acte în acest sens, dispensele nu au fost incluse în deftere și prin urmare au fost nevoiți să plătească taxe⁵⁰. În același mod au fost convinși să revină și țăranii⁵¹. La prima vedere am fi tentați să-i identificăm pe acești nobili în rândul renegaților, trădați de numele *bin Abdullah*⁵².

Chiar dacă nu oferă și alte detalii, mărturia este foarte importantă, deoarece îi menționează pe cei care și-au redobândit locuințele și dovedește că acești proprietari reîntorși la vechiul domiciliu erau de fapt mici nobili, numeroși la nivel local, a căror condiție nu se deosebea mult de cea a iobagilor și țăranilor.

În ce măsură acești nobili mărunți, din zona de confluență a Tisei cu Dunărea, erau în majoritate maghiari sau maghiarofoni este greu de spus. În unele zone de graniță, precum cele dinspre Croația exista o înstărită nobilime bilingvă croato-maghiară⁵³, situație care nu poate fi una excepțională. Cert este că la Becicherecul Mare, antroponime ungurești erau semnalate și de recensământul din 1579⁵⁴. Așezarea se număra printre cele mai mari localități ale comitatului Torontal, iar ocazional fusese și loc de întrunire al scaunului de judecată⁵⁵. Defterele otomane atestă faptul că Becicherecul își păstrase importanța fiind unul dintre cele două târguri ale noii nahii. Identitatea etnică a locuitorilor săi era una mixtă, specifică unui târg. Sârbii erau majoritari, alături de care era consemnată o comunitate maghiară și câțiva români⁵⁶.

Între hotarele nahiiei Becicherec se situa și localitatea Bașahida, care este mai aproape de cetatea Becej. Mărturii din secolul al XV-lea atestă faptul că satul se dezvoltase până la stadiul de târg⁵⁷, însă otomanii nu-i mai consemnau acest statut. Mai mult, cel de-al doilea recensământ surprinde și o oarecare depopulare⁵⁸, înregistrând 111 persoane de sex masculin⁵⁹, cu 12 mai puține decât la recensământul anterior (**Tab. 2**). Cu toate acestea, numărul locuitorilor săi depășea 200 de suflete, fapt ce o includea între cele mai mari așezări din nahiie. Locuitorii săi erau sârbi, iar 16 dintre gospodăriile recensate în anul 1567 viețuiseră în același loc, mai bine de un deceniu (**Tab. 2**). În contextul în care populația era sârbă continuitatea de locuire este destul de mare.

Interesant este faptul că așezarea se număra, în anul 1564, printre posesiunile nobilului Ladislau Kerecsényi, dar numărul porților sale nu era consemnat, deoarece locuitorii nu s-ar fi prezentat la recensământ⁶⁰. Condominiul osmano-transilvan fusese un fenomen întâlnit în zona de graniță⁶¹, în

⁴⁸ Costea 2005, 45.

⁴⁹ Dávid, Fodor 2009, 49–50, d.61.

⁵⁰ Dávid, Fodor 2009, 49–50, d.61.

⁵¹ Dávid, Fodor 2009, 49–50, d.61.

⁵² Feneșan 2014, 89.

⁵³ Zimányi 1980, 515.

⁵⁴ Káldy-Nagy 2000, 248–250.

⁵⁵ Csánki 1894 s.v. Torontálmegye: Városai: Becse(e)kere(e).

⁵⁶ Káldy-Nagy 2000, 245–250.

⁵⁷ Milleker 1915, 6; Csánki 1894 s.v. Torontálmegye: Városai: Bazsa(l)hida.

⁵⁸ Káldy-Nagy 2000, 199–200.

⁵⁹ Potrivit lui Géza Dávid, copii erau trecuți în deftere în jurul vârstei de 12–14 ani: Dávid 1977, 356.

⁶⁰ Borovszky 1912, 395.

⁶¹ Feneșan 2014, 166–184.

acest caz fiind inedit faptul că localitatea Bașahida nu se afla în prima linie a hotarului osmano-tranșilvan, dar nobilimea refuza să accepte noile realități politice prin insistențele cu care își revendicau drepturile domeniale.

Între satele populate se număra și Jankahida, aflată la hotarul celor două comitate⁶². Defterele otomane consemnau deja că majoritatea locuitorilor săi erau sârbi⁶³. Unele antroponime precum Gyura Sabo, Petar Kalmar, Tót Lazar, Stari Balas sau Laslo Obrić sugerează existența unor familii mixte, sârbo-maghiare⁶⁴. Ținând cont că membrii acestor familii erau cel puțin maghiarofoni, apreciem că prezența lor în regiune era anterioară venirii otomanilor.

Doar aceste așezări făcuseră parte din vechiul comitat Torontal, restul localităților din nahiya Becicherec făcuseră parte din comitatul Cuvin. Dintre acestea, la momentul redactării defterelor, cea mai mare era Modoș, fiind al doilea târg al unității administrative otomane. Interesant este faptul că în perioada regatului maghiar așezarea nu ajunsese la stadiul de *opidum*⁶⁵. Cu toate acestea, figurase în decimele papale⁶⁶, fapt care confirmă existența unei parohii catolice.

Defterele atestă faptul că la Modoș nu mai exista populație maghiară în a doua parte a secolului al XVI-lea. În ciuda unor antroponime precum Varga⁶⁷, Kovacs⁶⁸ sau Szabo marea majoritate a locuitorilor erau sârbi. Este posibil ca numele de familie menționate să provină din familii mixte, care la momentul recensării par a fi renunțat la identitatea maghiară. Ipoteza o atribuim faptului că toți fiii acestor familii aveau prenume sârbești. Sporadic sunt consemnate și nume românești⁶⁹.

Pentru înțelegerea acestor transformări sunt semnificative mărturiile celor care au redactat defterul din anul 1567. Muharrem și Ferhad bin Abdullah menționează că, datorită poziționării sale pe drumul ce ducea la Timișoara, Modoșul a fost părăsit de mulți dintre locuitorii săi, datorită numeroșilor imigranți. Concomitent specificau faptul că, în timpul primei recensări⁷⁰, s-a observat o înflorire a localității datorită numeroaselor familii stabilite aici⁷¹. Fără îndoială scribii se referă exclusiv la perioada în care Modoș a intrat sub dominația otomană și nu la cea anterioară. Apreciem astfel că după plecarea locuitorilor săi, în timpul campaniei din anul 1551, o parte dintre ei s-au întors pentru a pleca definitiv ulterior, datorită neplăcerilor provocate de imigranții care călătoreau prin noua provincie otomană. Aflându-se pe un drum principal, așezarea a fost colonizată de alți noi veniți.

La Modoș putem vorbi de o schimbare a populației, însă nu totală. Sub antroponimele de origine maghiară pot fi identificați unii dintre vechii locuitori, chiar dacă prenumele lor sunt sârbești. În privința coloniștilor balcanici mărturia scribului nu este exclusivă. Persoane ca Aladin Gyurić nu puteau proveni din regatul maghiar, ci din zone în care interferențele culturale erau cotidiene. Însă noii locuitori ai târgului nu provenea doar de la sudul Dunării. Nume topice precum Szepesvar, Filak, Becskerek, Hodoški, Baranyák, Varjas sau Saski⁷², atestă că emigranții veniseră din toate zărilor, din regiuni ale fostului regat maghiar sau din teritorii care intraseră sub dominația habsburgilor.

În apropierea Modoșului au existat vechile așezări Alakszeg și Batka⁷³. Ambele localități sunt înregistrate și de otomani, având un număr mic de gospodării⁷⁴. La Alakszeg predomină antroponimele sârbești, însă întâlnim și câteva românești. Deosebirea dintre Batka și Baka sau Borzatőbaka fusese evidențiată și argumentată încă din secolul al XIX-lea⁷⁵. Cu toate acestea Györffy asimila cele două toponime unei sin-

⁶² Engel poziționează așezarea în comitatul Cuvin (Engel 2001, s.v. Jankahid), iar Csánki în Torontal (Csánki 1894 s.v. Torontálmegye: Helységek: Ivánkahida).

⁶³ Hegy 2005, 303.

⁶⁴ Káldy-Nagy 2000, 199–200.

⁶⁵ Engel 2001, s.v. Modos; Györffy 1987, 319; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye: Helységek: Modos.

⁶⁶ Ortway 1891, 147, 153, 158.

⁶⁷ Varga este un antroponim foarte răspândit în rândul maghiarilor, însă este întâlnit și la sârbi sau croați (<https://forebears.io/surnames/varga>).

⁶⁸ Kovacs răspândit în rândul maghiarilor, însă originea sa este slavă (<http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=k&qsearch=&qdetail=6092>), astfel poate apărea și la populațiile slave.

⁶⁹ Káldy-Nagy 2000, 203–207.

⁷⁰ Recensământul din anul 1554.

⁷¹ Káldy-Nagy 2000, 202.

⁷² Káldy-Nagy 2000, 202–206.

⁷³ Györffy 1987, 314; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye: Helységek: Alakszeg, Baka; Milleker 1915, 20.

⁷⁴ Káldy-Nagy 2000, 198, 259.

⁷⁵ Pesty 1880, 374, 376.

gure așezări, denumită ulterior Boka⁷⁶. Káldy-Nagy Gyula certifica deosebirea dintre cele două sate, localizând Batka la câțiva km sud de Becicherec⁷⁷, acolo unde era identificată și de harta atribuită lui Mercy⁷⁸. Toponimul este întâlnit și azi în acest loc, lângă râul Bega⁷⁹. Prin urmare este evident că vechea așezare Baka, care avusese o parohie catolică dispăruse, întemeierea sa ulterioară datorându-se otomanilor.

Localitatea cu a treia cea mai numeroasă populație a nahiiei este Ötebő/Ittebe și totodată una dintre vechile așezări ale comitatului Cuvin⁸⁰. Defterele atestă că locuitorii săi erau maghiari, dar existau și familii mixte. Antroponime precum Ozsuhar sau Kozsuhár/ Kožuhar sunt răspândite în nahiya Becicherec în rândul sârbilor⁸¹, și dovedește, în acest caz, că unii dintre ei se maghiarizaseră înaintea venirii turcilor. Astfel este cert că locuitorii din Ittebe erau autohtoni. Acest lucru este dovedit și de continuitatea de locuire care se apropie de jumătatea numărului de gospodării menționate în anul 1567, care se ridică la 107 hane (**Tabel 2**). Ulterior are loc o scădere a populației, atât a numărului de gospodării cât și a persoanelor. Sunt contabilizați cu 60 de bărbați mai puțin decât în primul recesământ, atunci când erau numărate 282 persoane de sex masculine (**Tabel 2**). Nu beneficiem de informații privind soarta lor, însă unii dintre ei au plecat, precum Tót Éliás sau Furka Jancsi care s-au mutat la Udvarnok⁸². Ca și la Ittebe și în acest sat viețuia o comunitate maghiară, care pare să fi prosperat. Consemnările dovedesc că numărul gospodăriilor sporiseră de la 34, la 49, iar populația crescuse de la 97 persoane de sex masculin la 131 (**Tabel 2**). În afara migrației, unul dintre factorii dezvoltării sale este sporul natural pozitiv. Astfel, dacă Sántos Jakab locuise inițial alături de familia în care fratele său, Süle era reprezentantul principal, ulterior este menționat ca fiind capul unei hane distincte. O situație similară constatăm în cazul lui Vecserin Andriás⁸³.

Mărturiile documentare atestă că, încă din secolul al XIV-lea, în comitatul Cuvin fințau cel puțin două așezări cu denumire identică: Szentgyörgy⁸⁴. Defterele otomane confirmă acest lucru și divulgă faptul că una dintre localități se mai numea Hécska⁸⁵. Antroponimul este unul slav, iar locuitorii ambelor sate erau în majoritate sârbi. De asemenea ambele erau incluse în asociația de binefacere (*vakıf*) a pașei Mehmet Sokollu⁸⁶. Concomitent, observăm că în ambele așezări au fost colonizate numeroase familii. Indiciile colonizării sunt furnizate de faptul că puține dintre familiile, consemnate inițial, se mai regăsesc un deceniu mai târziu (**Tabel 2**) și de omisiunea voită a scribilor care au numărat mai puține hane, în discrepanță cu numărul familiilor înregistrate⁸⁷. Înregistrarea „eronată” a hane-lor este aproape generală pentru localitățile care au făcut parte din *vakıful* marelui vizir, îndeosebi în anul 1567, și sugerează că cei colonizați au beneficiat de unele scutiri. În acest context nu poate fi exclusă posibilitatea ca ambele așezări să fi fost reîntemeiate de Mehmet Sokollu. Defterele nu oferă nici o mărturie despre această posibilitate, dar antroponimele unora dintre locuitorii din Hécska oferă câteva indicii. Dacă pentru Ilija Becskerek locul de proveniență este sugestiv, Stepan Mirković și Petar Jović provin din Modoș, în contextul în care ambele nume de familie nu sunt foarte răspândite în nahiya Becicherec⁸⁸. Dacă la Hécska și vechiul toponim pare a fi dat uitării, la Szentgyörgy mai există mărturii despre familii mixte. Cel puțin asta sugerează antroponimul Paval Sabo⁸⁹.

Desigur prezența locuitorilor sârbi nu certifică faptul că așezările au fost reîntemeiate sau recolonizate de otomani. Existența sârbilor în această zonă este consemnată încă din prima parte a secolului al XV-lea⁹⁰, când se consideră că venirea lor în număr mare a schimbat caracterul etnic al regiunii⁹¹. Totodată, în nici

⁷⁶ Györffy 1987, 314–315.

⁷⁷ Káldy-Nagy 2000, 260, harta.

⁷⁸ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTterkeptar/832/view/?bbox=871%2C-3403%2C1980%2C-2950>.

⁷⁹ https://www.topografkakarta.com/jugo/download/srb_25/zrenjanin_7/h129.html.

⁸⁰ Györffy 1987, 316–317; Milleker 1915, 29.

⁸¹ Káldy-Nagy 2000, 211–212, 229–230, 237, 258, 202–206, 245–250.

⁸² Káldy-Nagy 2000, 220–222.

⁸³ Káldy-Nagy 2000, 220–222.

⁸⁴ Pesty 1880, 394–395; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye: Helységek: Szent-György; Györffy 1987, 320; Milleker sugerează existența a patru localități denumite Szentgyörgy, (Milleker 1915, 26–28).

⁸⁵ Káldy-Nagy 2000, 258, 264–265.

⁸⁶ Káldy-Nagy 2000, 244.

⁸⁷ Káldy-Nagy 2000, 258, 264–265.

⁸⁸ Káldy-Nagy 2000, 237, 258, 204.

⁸⁹ Káldy-Nagy 2000, 264.

⁹⁰ Krstić 2019, 93–109.

⁹¹ Hegyi 2007, 336.

una dintre cele două așezări Szentgyörgy nu fusese semnalată existența unei parohii catolice⁹². Atenția ne este însă atrasă de faptul că, în anul 1342, familiarul castelanului de Ilidia și reprezentantul său într-una dintre cele două localități se numea Ioan *Vértös* (Johannes dictus Vertus)⁹³, iar un antroponim cu o formă puțin diferit, *Verös* este întâlnit la Itebe, Udvarnak și Becicherec⁹⁴.

Printre puținele așezări vechi despre a căror soartă beneficiem de informații este Pardani/Pordani. Otomanii consemnau faptul că, în anul 1567, localitatea număra 22 hane, pentru ca un deceniu mai târziu să rămână pustie⁹⁵.

Aceiași recenzori înregistraseră pusta Úrhid în calitate de *sat*⁹⁶. Mărturia este semnificativă și certifică că pusta mai fusese locuită în momentul primului recensământ al vilayetului. În fapt Urhida se număra printre vechile așezări ale comitatului Cuvin. În sat existase o parohie catolică, iar la cumpăna secolului al XV-lea, beneficia de o taxă vamală și o moară cu două roți⁹⁷. Poziționarea sa pe drumul aglomerat ce ducea spre Timișoara, poate fi motivul pentru care a fost abandonat de locuitorii care, inițial s-au întors după încheierea conflictelor, pentru a-l părăsi apoi.

5. Așezări noi

Unele așezări, precum *Szenmihaly*, a căror existență nu este consemnată anterior secolului al XVI-lea, care au o denumire maghiară, chiar dacă locuitorii lor aparțineau etniei sârbe, indică faptul că nu au fost întemeiate după venirea otomanilor. Numeroase asemenea așezări s-au constituit în ultimul veac al regatului Ungariei, în perioada în care a mai existat administrație maghiară, până la cucerirea Timișoarei. Apariția lor poate fi atribuită atât migrației, cât și sporului natural.

Acestui profil îi corespund satele Csontaszék, Botos, Fény, Čenta (Csente) Öregy sau Csajszig. Ultimele două sunt localități mici, care numărau până la 100 de suflete. Csajszig se afla într-o zonă mlăștinoasă, aproape de confluența Begăi cu Dunărea, acolo unde astăzi mai există toponimele Nad Čajsik și Idvorski Čajsik⁹⁸. Un toponim precum Oregy/Öreg (bătrân) sugerează că localitatea a fost întemeiată pe locul unei vetre mai vechi, a cărei denumire a fost uitată. Mica comunitate din acest loc era mixtă. Antroponime precum Opra (Oprea), Ognan (Ognean) sau Zaharia au certe rezonanțe românești. Nume românești întâlnim și la Fény unde, unul dintre locuitori, Tomaš Bačkamegye⁹⁹ provenea, după cum sugerează numele său, din dreapta Tisei. În ciuda prenumelor preponderant slave, unele antroponime sugerează o interferență cu societatea ungurească. Aceste confluente au avut loc probabil în ținutul care intrase mai devreme în stăpânirea otomană. Însuși divanul imperial mărturisea, în anul 1545, că în momentul recensării sandjakului Srem, unii dintre vlahi s-au refugiat în *sandjakul lui Petrovici*¹⁰⁰.

În rândul așezărilor de dimensiuni medii le includem pe cele care numărau peste 100 locuitori. Spre exemplu la Csontaszék doar numărul persoanelor de sex masculin oscila între 60–70 indivizi (**Tabel 2**), fără a le socoti pe femei și bătrânii de ambele sexe, pe care scribii otomani nu i-au consemnat. Unul dintre locuitorii recenzați în această localitate se numea Petko Balaš, antroponim ce sugerează un anumit grad de maghiarizare sau existența familiilor mixte. Mai cunoscut este alt locuitor al satului, Gyuragy Vidić care activa în oastea otomană și avea scutirea prevăzută spahiilor¹⁰¹. Confruntarea celor două deftere evidențiază, în cazul celor rămași în localitate, faptul că sunt menționați în același rând sau ordine a recensământului, fapt ce sugerează că locuiau la același număr de casă.

Printre antroponimele de certă factură românească se regăsesc cele din localitatea Topolya. Familiile Racul abundă în asemenea prenume, iar dacă unul dintre membrii săi, Ștefan era considerat sărac de către recenzori, ceilalți dețineau numeroase oi¹⁰².

⁹² Ortway 1891, 147, 153, 158.

⁹³ Pesty 1880, 394.

⁹⁴ Káldy-Nagy 2000, 217–219, 220–222, 246.

⁹⁵ Káldy-Nagy 2000, 216.

⁹⁶ Káldy-Nagy 2000, 210.

⁹⁷ Pesty 1880, 396; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye: Helységek: Urhida; Györffy 1987, 321; Milleker 1915, 42.

⁹⁸ https://www.topografkakarta.com/jugo/download/srb_25/zrenjanin_13/h135.html.

⁹⁹ Káldy-Nagy 2000, 213.

¹⁰⁰ Dávid, Fodor 2005, 126–128.

¹⁰¹ Feneșan 2014, 72.

¹⁰² Káldy-Nagy 2000, 209.

Fără a putea observa relația dintre numeroasele familii cu nume identic, precum Racul, Bojičić și Dojic¹⁰³, apreciem că aveau o anumită continuitate de locuire în acest loc, descinzând dintr-un strămoș comun. În nahiya Becicherec, Topolya se evidențiază și prin faptul că unul dintre locuitori săi, Petre Dijaković era preot¹⁰⁴.

În rândul acestor așezări se găsește și localitatea Hollos unde se evidențiază o dublare a populației în cursul unui deceniu. Dacă în primul recesământ erau consemnați puțin peste 60 de indivizi de sex masculin, mai târziu numărul lor depășește 130 de persoane (**Tabel 2**). În acest sat creșterea populației s-a datorat atât colonizării, cât și sporului natural. Totodată observăm că o pătrime a familiilor recensate inițial au rămas în același loc (**Tabel 2**).

Faptul că aceste așezări au fost întemeiate în timpul vechii administrații, începând din secolul al XV-lea, este confirmat și de faptul că unii dintre locuitorii lor erau maghiari. Astfel, în vecinătatea așezării Udvarnok viețuia o asemenea comunitate. Satul se numea Harkan, iar recensămintele scot în evidență faptul că familiile din acest loc aveau mulți copii¹⁰⁵. Observația nu se rezumă însă doar la această localitate. Cu excepția târgurilor, cele câteva comunități maghiare din nahiye se bucurau de prezența copiilor.

Unul dintre sâtenii din Harkan era Demesközi Máté, al cărui nume sugerează o origine timișană. Printre locuitorii satului se numărau două familii cu numele Pálfi, menționate doar de defterul din anul 1579¹⁰⁶. Mărturia ne atrage atenția asupra migrării în comun a unor familii, datorată migrației organizate care era susținută de autoritățile otomane.

O ușoară creștere a populației este semnalată și la Bozitelek, așezare aflată în apropierea Dunării. Satul era locuit de o mică comunitate maghiară, înconjurată de o zonă locuită preponderent de sârbi. Antroponime slave sunt semnalate și în localitate, iar unele din ele, precum Ibralar, sugerează o origine balcanică.

În rândul „așezărilor noi” includem și localitățile a căror denumire este mixtă, compusă din toponime sârbești și maghiare. Câteva sunt formate cu ajutorul adjectivului sârbesc „*dolnji*”, cu înțelesul „*de jos*” sau „*inferior*”¹⁰⁷. În traducere Dolne Szige este *Insula de Jos*, „*sziget*” semnificând în maghiară „*insulă*”¹⁰⁸. Potrivit defterelor, majoritatea locuitorilor din satul Dolne Szige erau sârbi, sporadic consemnându-se și antroponime maghiare, precum Oláh János, persoană care putea avea și origini românești. Și cele două familii Vlah corespund acestui arhetip, însă prenumele membrilor săi (Vuk) ne determină să credem că fuseseră sârbizați, de cel puțin o generație. Acest silogism nu este valabil în cazul lui Simon Șomogian și fiului său Zaharie.

Antonimul adjectivului „*dolnji*” este „*gornje*”, („*de sus*”, „*superior*”) ¹⁰⁹. Acest aspect sugerează că Gorne Szige nu se putea afla decât în apropierea satului corespondent. În apropierea localității sârbești de astăzi, Sakule, la vest respectiv sud, se găsesc două toponime Siget¹¹⁰. Hărțile habsburgice, din prima parte a secolului al XVIII-lea, consemnează un sigur astfel de toponim, regăsit în nord-vestul localității menționate¹¹¹. Datorită ordinii în care a fost prezentată de otomani, Gyula Káldy-Nagy aprecia că așezarea se afla în apropierea târgului Mодош¹¹². Cert este că la momentul recesământului, ambele localități numărau fiecare, peste o sută de locuitori (**Tabel 2**).

Originea toponimelor mixte este exemplificată de numeroase ipoteze. Fie cele două sate au fost întemeiate în apropierea unei vetre mai vechi, a cărei denumire au preluat-o, fie una dintre localități a fost întemeiată într-o perioadă timpurie, iar ulterior, dar nu în timpul stăpânirii otomane, apare a doua așezare ca urmare a sporului natural pozitiv și a migrării din satul matcă. Totodată, toponimul *Gorne* poate ascunde o veche așezare, întemeiată în perioada secolelor XIII–XIV. Ipoteza este argumentată

¹⁰³ Káldy-Nagy 2000, 209–210.

¹⁰⁴ Káldy-Nagy 2000, 209.

¹⁰⁵ Káldy-Nagy 2000, 227–228.

¹⁰⁶ Káldy-Nagy 2000, 227–228.

¹⁰⁷ Tomici 2006, 373–374.

¹⁰⁸ <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=sziget>.

¹⁰⁹ Tomici 2006, 386.

¹¹⁰ https://www.topografkakarta.com/jugo/download/srb_25/zrenjanin_13/h135.html

¹¹¹ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/795/view/?pg=0&bbox=1071%2C-6265%2C2374%2C-5501>; <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1251/view/?bbox=573%2C-4000%2C2439%2C-3236>; <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/832/view/?bbox=817%2C-3740%2C2386%2C-3098>

¹¹² Káldy-Nagy 2000, 231.

mai bine de corespondența „*Velik*”-„*Mali*” (Mare-Mic)¹¹³, însă cei care au cercetat geografia istorică a regatului maghiar nu au identificat așezări cu denumirea Sziget și Szécsén (Mali) între hotarele comitatului Cuvin¹¹⁴.

Pentru o clarificare mai bună vom urmări situația celor două sate Elemér, despre care scribii otomani oferă câteva informații. Mărturiile sunt binevenite dar, în unele contexte, nu ne ajută să urmărim evoluția așezărilor. Existența localității *Ilemer* sau *Elemér* este atestată începând cu mijlocul secolului al XV-lea, când aparținea familiei Macedonia¹¹⁵. După mai bine de un secol constatăm că existau două așezări: Dolni respectiv Gorni Elemér¹¹⁶. Ambele sate numărau fiecare, după aprecierile noastre, peste 200 persoane. Gorni Elemér era puțin mai mare, iar la cel de-al doilea recensământ, însuma 115 persoane de sex masculin. Antroponimele atestă, de asemenea că, în ambele localități exista o populație majoritară sârbă, alături de care conviețuiau câțiva români¹¹⁷. Fiind posesiunile *vaki*-fului întemeiat de vizirul Mehmed Sokollu, numărul gospodăriilor înregistrate de scribi nu corespunde bărbaților căsătoriți, fapt atribuit păsurii fiscale a locuitorilor. Între cele două recensăminte evoluția demografică a așezărilor este identică. Se observă o creștere a populației, în ciuda faptului că numărul gospodăriilor scade cu două treimi (**Tabel 2**).

O deosebire importantă între cele două sate este evidențiată de aceiași scribi, care consemnează că la Dolni Elemér au fost așezate o serie de familii¹¹⁸. Indiciul sugerează că satul a fost pustiu la un moment dat sau cel puțin a fost recolonizat. Într-o altă relatare, făcută cu ocazia recensământului din anul 1567, otomanii afirmă că, după recenzie au descoperit cu 40 de familii mai mult decât consemna defterul din anul 1554¹¹⁹. Mărturisirea se raportează însă, la toate posesiunile lui Mehmed Sokollu. Cert este că în această însemnare Dolni Elemér este numit sat și nu pustă, și prin urmare este exclusă abandonarea sa. Totuși, colonizarea sa este vizibilă datorită faptului că, la recensământul din anul 1567, au fost înregistrați puțini copii și puține gospodării cu rude numeroase. De asemenea, familiile cu antroponime identice au fost menționate succesiv, sugerând venirea lor concomitentă. Astfel colonizarea a fost făcută cu familii tinere. În unele cazuri precum cel al lui Toma Smolenić sau Smolić, frații nu figurează decât în recensământul ulterior, fapt ce atestă că fuseseră însoțiți de părinți încă de la început. Situații similare observăm la Stepan Luka și Nicola Kostadin. Acesta din urmă devine reprezentantul familiei, după ce inițial fusese fratele necăsătorit al lui Mata Kostadin¹²⁰. Într-o familie cu mai multe generații considerăm că viețuiau și cei care dețineau numeroase oi.

În ce privește originea unora dintre familiile celor două localități beneficiem de câteva indicii. Doi capi de familie, Tripon și Nikola Slankamen proveneau, după cum sugerează patronimul lor, de la gura de vărsare a Tisei în Dunăre. Lazăr Iliaș era român, iar Buča Bošnjak bosniac, însă acest lucru nu certifică faptul că venise din Bosnia. Origini ungurești îi putem atribui lui Petar Anbrus sau cel puțin proveniența dintr-o zonă a fostului regat maghiar, fapt cert în cazul lui Nikola Feldivar. Patronimul său provine de la un toponim larg răspândit, numeroase asemenea *cețați de pământ* existând în arealul Tisei¹²¹. Pe de altă parte, unele dintre antroponimele localității, consemnate de ambele deftere nu se regăsesc în alte părți ale nahiiei: Tuširević (3 fam.), Radiković (2 fam.), Smolević, Golubović¹²². Elementele migratoare nu trebuie identificate în rândul acestora, ci în rândul numeroaselor familii care nu se mai regăsesc ulterior în localitate.

Spre deosebire, scribii nu adaugă alte informații despre Gorne Elemér, iar faptul că văzuseră primul recensământ constituie o mărturie asupra faptului că nu fusese părăsit. În acest context cele două sate Elemér care, așa cum am văzut, existaseră încă din secolul al XV-lea, nu și-au pierdut continuitatea de locuire, fiind recolonizate de otomani.

În cadrul acestei tipologii includem și localitățile cu denumiri slave. Numărul lor nu corespunde

¹¹³ Tomici 2006, 421–422, 480–481.

¹¹⁴ Pesty 1880, 373–398; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye; Györffy 1987, 314–321; Milleker 1915, 18–43.

¹¹⁵ Csánki 1894 s.v. Föbbs Birtokosai: Péterfi; Györffy 1987, 314–321; Milleker 1915, 10.

¹¹⁶ Káldy-Nagy 2000, 237–239, 256–257.

¹¹⁷ Káldy-Nagy 2000, 237–239, 256–257.

¹¹⁸ Káldy-Nagy 2000, 237.

¹¹⁹ Káldy-Nagy 2000, 235.

¹²⁰ Káldy-Nagy 2000, 237–239.

¹²¹ Csánki 1894 s.v. Békésmegye, Csanádmegye, Bácsvármegye: Helységek: Földvár.

¹²² Káldy-Nagy 2000, 237–239.

așteptărilor, fiind destul de redus. Chiar dacă în regatul maghiar sunt întâlnite unele toponime precum Orasan, Oresancz sau Oresavcz¹²³, acestea provin din sud-vestul țării, unde populația slavă era numeroasă. În nahiya Becicherec întâlnim așezarea Orașac, cu o denumire parțial similară celor enumerate, care derivă din termenul „orašje”/nucet¹²⁴. Cele două recensăminte consemnează de fiecare dată faptul că localitatea număra peste 200 de suflete, raportat la aprox. 40 gospodării, în cadrul cărora viețuiau mai multe familii sau mai multe generații ale aceleiași familii (**Tabel 2**). O populație mai redusă era recensată la Kuttina. Localitatea se mai numea Salaszig, toponim pe care istoricii maghiari l-au identificat cu Salamonszeg, așezare menționată în secolul al XIV-lea¹²⁵. Pesty Frigyes prezenta mărturii potrivit cărora localitatea mai exista la mijlocul secolului următor și era situată în vecinătatea localității Boka¹²⁶. Toate aceste dovezi, coroborate cu prezența sa în deftere, sugerează că Salaszig a supraviețuit conflictelor din prima parte a secolului al XVI-lea. Denumirea sa alternativă Kuttina este singura contestație a acestei ipoteze, în lipsa altor mărturii ale scribilor otomani¹²⁷.

Necunoscute rămân și împrejurările în care a fost întemeiată așezarea Torack. Defterele păstrează tăcerea în privința sa, premisă ce sugerează că existența sa este anterioară stăpânirii otomane. Defterul din anul 1567 atestă faptul că la Torack existau 16 hane, raportate însă la un număr de 44 bărbați căsătoriți¹²⁸. La fel ca în perioada regatului, taxele se plăteau pe fiecare poartă, valoarea sa fiind, în general, de un florin/50 akce/aspri. Plata era încasată la Sf. Dumitru (26 octombrie) sau în două rate, la Sf. Gheorghe (24 aprilie) și Sf. Mihail (29 septembrie)¹²⁹. În cazul localității Torack, discrepanța dintre numărul de bărbați căsătoriți și numărul de hane ne-ar determina să constatăm, în sfârșit, că în aceeași gospodărie viețuiau mai multe familii, între care nu existau relații de rudenie. Totuși, nu susținem această ipoteză, discrepanța având mai degrabă aceleași cauze, constatate în cazul *vakıf*-ului întemeiat de vizirul Mehmet Sokollu. În întreaga nahiye, doar în cazul acestor posesiuni întâlnim asemenea discrepanțe¹³⁰ fapt ce indică existența anumitor beneficii ori o îngăduință a recenzorilor a cărei motivație poate fi diversă¹³¹. Cert este că în primul defter au fost înregistrate 60 persoane de sex masculin, iar ulterior 83 (**Tabel 2**)¹³². Din rândul bărbaților consemnați în anul 1567, doar câțiva se regăsesc în inventarul de mai târziu. Unul dintre aceștia era Gyuragy Vukmir, necăsătorit și înregistrat alături de familia fratelui său, Dimitrie. Acesta din urmă era destul de înstărit având 100 oi. Doisprezece ani mai târziu Dimitrie nu mai este consemnat, în timp ce Gyuragy își întemeiasă o familie care număra cel puțin trei fii. Sub acoperișul său se regăsea și fratele său necăsătorit, Laza împreună cu fiul Boka (**Tabel 2**).

Damjan Cvetić sau Svitić este și el înregistrat de ambele deftere. Dacă primul registru consemnează că era doar căsătorit, ulterior în gospodăria sa regăsim un clan întreg. Alături de cei trei fii ai săi, viețuiau trei frați și doi verișori. În total numărul persoanelor de sex masculin se ridică la 12¹³³. Dintre aceștia doar Damjan avea soție, în timp ce unul dintre frații săi, Todor avea trei fii. Numărul mare de copii sugerează că nu era văduv, având o soție sau concubină.

În satul Torack a rămas și Stephan Pavlović, împreună cu fiul Subota, între timp familia mărindu-se cu încă 7 persoane de sex masculin. Doi dintre aceștia erau copiii săi, alți doi frați, iar unul verișor. Frații săi necăsătoriți aveau câte un fiu¹³⁴. Aceste cazuri nu sunt singulare. În dreptul porții lui Radić Jakšić întâlnim 7 bărbați și băieți. Dintre toți doar capul familiei este căsătorit, dar câțiva dintre frații săi aveau copii. Nikola Stanišić este capul unui alt clan cu 6 persoane de sex masculin. Patru dintre aceștia erau frații săi necăsătoriți, Nikola unul dintre ei, având un fiu¹³⁵.

Rezonanță românească are antroponimul Mihail Danciul, în dreptul căruia erau consemnate 8

¹²³ Csánki 1894 s.v. Pozsgavármegye: Helységek: Oresan, Valkovármegye, Baranyavármegye: Helységek: Oresancz,

¹²⁴ Tomici 2006, 434; Idem, 1999, 278.

¹²⁵ Pesty 1880, 394; Györffy 1987, p.320; Káldy-Nagy 2000, 232.

¹²⁶ Pesty 1880, 394.

¹²⁷ Káldy-Nagy 2000, 232.

¹²⁸ Káldy-Nagy 2000, 261–262.

¹²⁹ Feneșan 2014, 40–41.

¹³⁰ Káldy-Nagy 2000, 237–266.

¹³¹ Maxim, Gheorghe 2018, 11.

¹³² Káldy-Nagy 2000, 261–262.

¹³³ Káldy-Nagy 2000, 261–262.

¹³⁴ Káldy-Nagy 2000, 261–262.

¹³⁵ Káldy-Nagy 2000, 261–262.

persoane de sex masculin. Alături de el trăiau patru frați și un verișor, cu toții necăsătoriți. Stanko, fratele său avea un fiu, numit Petar/Petru. La poarta lui Jaka Bokić relațiile sunt și mai interesante. Doi dintre cei 8 bărbați și băieți, îi erau frați, respectiv verișori. Deoarece după numele vărului său sunt enumerați patru fii, presupunem că aceștia erau nepoții săi, lui fiindu-i atribuit un singur fiu¹³⁶.

După cum observăm, în cazul satului Torack a avut loc o colonizare realizată, inițial cu familii tinere, cu câte două generații. Nu cunoaștem motivele pentru care marea lor majoritate au plecat. Živko Popović alături de fiul Dimitre s-au mutat la Desk¹³⁷, dar și Petar Lukić și cei din familia Milković au fost recenzați mai târziu în apropiere, la Szengörgy, respectiv Szenmihaly¹³⁸. O statistică interesantă indică că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sandjakul Buda un procent de până la 75 % din cei care plecau din localitatea de baștină se îndreptau spre cel mai apropiat târg sau oraș¹³⁹. În cazul nahiyei Becicherec această tendință nu este confirmată de nici o mărturie.

Ulterior, toate cele 12 hane, consemnate la Torack adăposteau clanuri întregi, cu până la patru generații din aceeași familie. Această mărturie sugerează că cea de-a doua colonizare a fost realizată cu familii extinse despre a căror origine nu beneficiem de nici o informație, dar care corespund unui tipic balcanic. În ce privește văduvia sau concubinajul numeroșilor bărbați necăsătoriți, cu cel puțin un copil, beneficiăm de mărturia lui Geza David care susținea că marea majoritate a bărbaților necăsătoriți, din teritoriile fostului regat al Ungariei, nu erau taxați¹⁴⁰.

6. Așezările întemeiate în timpul dominației otomane

În schimb, în cazul localității Orlohat, recenzorii otomani sunt cât se poate de clari. Potrivit însemnărilor, în vechiul defter fragmentar, Orlohat fusese o pustă între Csurog și Csură care, în momentul redactării noului recensământ, era locuită¹⁴¹. Toponimul nu fusese atestat în secolele anterioare, iar originea sa este slavă¹⁴². De asemenea scribii menționează că aici s-au așezat raiale și *haymanale*¹⁴³ sau nomazi cu corturi, în mare parte sârbi¹⁴⁴. Mărturia este semnificativă pentru a înțelege situația punctuală la momentul recensământului și dovedește totodată că, în aceste așezări, gospodăriile sau porțile constau, atât în rezidențe stabile, cât și în corturi sau amenajeri temporare. La recensământul din 1567, la Orlohat erau consemnate 32 de hane și aprox. 40 de bărbați. Două dintre gospodăriile adăposteau rude de gradul II (frați) (**Tabel 2**), fapt ce atestă că reprezentantul familiei era însoțit de părinți. Neavând alte mărturii constatăm că în restul porților rezidau familii tinere, fapt susținut și de numărul puțin de copii. Totuși această perspectivă nu este completă, îndeosebi datorită neînregistrării femeilor. Apoi, în decursul unui deceniu, constatăm o schimbare radicală a situației. În localitate nu se mai regăsesc decât 14 porți, dar, cu toate acestea, numărul persoanelor de sex masculin se dublează. Astfel, cu excepția a trei cazuri, la fiecare gospodărie exista câte un clan¹⁴⁵, în contextul în care, dintre familiile inițiale, doar trei rămăseseră în localitate (**Tabel 2**). Fără îndoială imaginea constatată ridică mai multe întrebări decât răspunsuri. Beneficiind de informațiile documentare putem prezenta cazul satului Orlohat drept arhetipul așezării întemeiate de otomani. În ansamblu acesta s-ar evidenția prin mobilitate ridicată și lipsa continuității de locuire, puține dintre familiile colonizate regăsindu-se ulterior în localitate. Nu trebuie să uităm totuși că satul se afla pe un drum principal, de legătură spre Timișoara, situație discutată mai sus. În ce privește originea lor, unii dintre localnici, precum Balas Barić sau Jovan David sugerează interferențe cu societatea maghiară, în timp ce antroponimele familiilor Bogutović, Donkić, Šerkić nu se mai regăsesc în nahiya Becicherecului¹⁴⁶. Exemplul lor nu este excepțional, deoarece numeroase patronime consemnate aici împărtășesc aceeași perspectivă.

¹³⁶ Káldy-Nagy 2000, 262.

¹³⁷ Káldy-Nagy 2000, 264.

¹³⁸ Káldy-Nagy 2000, 265, 255.

¹³⁹ Dávid 2013, 258.

¹⁴⁰ Dávid 1977, 357.

¹⁴¹ Káldy-Nagy 2000, 239–240.

¹⁴² Tomici 1999, 280.

¹⁴³ Sub acest termen pot fi identificate familiile de ciobani care practicau transhumanța. Vezi Luković 2016, 52–53.

¹⁴⁴ Káldy-Nagy 2000, 239–240.

¹⁴⁵ Káldy-Nagy 2000, 239–240.

¹⁴⁶ Káldy-Nagy 2000, 195–266.

Totuși, alte exemple ne conving că Orlohat nu este arhetipul satelor întemeiate de otomani. Astfel, la Devetakova Sele întâlnim 18 gospodării dintre care, în doar 4 cazuri este semnalată coabitarea a trei generații în cadrul aceleiași familii. Aproape jumătate dintre familiile venite au copii, fapt ce indică o colonizare cu familii tinere. Așezarea beneficia de o a doua denumire Szentmiklós, care anterior corespundea unei puste¹⁴⁷. O localitate cu acest nume nu fusese semnalată în comitatele Torontal sau Cuvin¹⁴⁸. Desigur, nu toate toponimele fuseseră așezări, cert este că denumirea sa maghiară sugerează că exista în momentul cuceririi otomane.

Farkasdin și Kenderes prezintă particularități asemănătoare. Și în cazul lor, recenzorii afirmă că fuseseră *puste*¹⁴⁹, astfel că toponimele proveneau din perioada administrației maghiare. La momentul redactării recensământului ambele localități numărau în total zece gospodării (**Tabel 1**). Acest aspect sugerează că Farkasdin și Kenderes erau mai degrabă locuri de popas ale unor familii migratoare. Hărțile habsburgice din deceniul trei al secolului al XVIII-lea consemnează ambele toponime care reprezentau predii sau sate părăsite¹⁵⁰.

Totuși nu ignorăm faptul că termenul „*puszta*” avea și înțelesul de „*desertum*”¹⁵¹ sau „*loc părăsit*” și prin urmare constituia o referință pentru localitățile dispărute. O astfel de așezare a fost Vida. Situată în comitatul Cuvin, localitatea este bine documentată în perioada anterioară secolului al XVI-lea, când beneficia de o biserică de piatră¹⁵², pentru ca apoi să nu mai fie menționată de documente. Toponimul re apare în deftere, denumind o *pustă* unde otomanii colonizează familii de sârbi¹⁵³. În sat sunt recensate 25 de gospodării dintre care 7 prezentau o locuire aglomerată, cu rude de gradul II, fapt ce sugerează prezența a cel puțin trei generații ale aceleiași familii (**Tabel 1**). Multe dintre antroponime sunt comune și răspândite în nahiye, doar unul dintre locuitori, Mihai Vargić fiind recensat anterior, în anul 1567, la Madoș¹⁵⁴.

În ciuda faptului că în unele așezări existau numeroase familii maghiare nu știm dacă acestea erau unele ale locului. Cazuri precum cele ale satelor Vida și Urhida, inițial locuite apoi părăsite și repopulate sau nu de turci, lasă loc unor interpretări. Astfel, există posibilitatea ca unii dintre locuitori să se fi îndreptat spre așezări vecine, poziționate în afara drumurilor principale, fiind ferite de imigranți.

Așa cum observăm, otomanii au recolonizat și întemeiat puține sate, însă vorbim doar de două decenii și jumătate de stăpânire efectivă, iar teritoriul se rezumă la nahiya Becicherecului. Întregul aport otoman la înflorirea economică și demografică a vilayetului Timișoara nu poate fi abordat decât într-o lucrare foarte cuprinzătoare. Putem doar constata că intenția Porții și discursul privind ocrotirea supușilor au fost puse în aplicare treptat, în funcție de situația politică.

Nu putem ignora însă faptul că unele așezări au fost colonizate cu clanuri sau familii extinse care numărau chiar și 15–20 persoane, membrii fiind atât rude de diferite graduri, cât și slugi¹⁵⁵. Evident aceste familii se disting de mica gospodărie, căreia i se atribuie în general un număr de 5 persoane¹⁵⁶, iar zona lor de proveniență este considerată a fi Peninsula Balcanică¹⁵⁷. Această premisă este foarte utilă pentru identificarea familiilor din nahiya Becicherec care proveneau din sudul Dunării. Un asemenea demers este însă unul destul de complicat, mai ales că, începând din secolul al XIV-lea, în regiunea Balcanilor era cunoscută, atât familia de tip nucleu, cât și cea extinsă (*Kuča*)¹⁵⁸. Semnalăm totodată și cazuri evidențiate în nahiya Becicherec, în care o familie nucleu devine, în decursul timpului, una extinsă. În acest context se impune întrebarea dacă întemeietorul unei familii extinse poate fi un emigrant colonizat la nordul Dunării de către noile autorități.

¹⁴⁷ Káldy-Nagy 2000, 224.

¹⁴⁸ Csánki 1894 s.v. Kevevármegye; Torontálmegye: Helységek; Milleker 1915, 6–46; Pesty 1880, 373–403.

¹⁴⁹ Káldy-Nagy 2000, 253–254.

¹⁵⁰ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTIterkeptar/795/view/?pg=2&bbox=3882%2C-5998%2C5432%2C-5089>; <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKIterkeptar/1251/view/?bbox=540%2C-3515%2C2406%2C-2751>; <https://maps.hungaricana.hu/en/HTTIterkeptar/832/view/?bbox=1229%2C-3090%2C2548%2C-2550>.

¹⁵¹ Moretti 1595, 28.

¹⁵² Pesty 1880, 397–398; Csánki 1894 s.v. Kevevármegye: Helységek: Vida (-egyház); Milleker 1915, 42; Györffy 1987, 321.

¹⁵³ Káldy-Nagy 2000, 220.

¹⁵⁴ Káldy-Nagy 2000, 204.

¹⁵⁵ Zimányi 1980, 513.

¹⁵⁶ Zimányi 1980, 513.

¹⁵⁷ Todorova 1989, 5–6, 17.

¹⁵⁸ Miljković, Strugarević 2015, 32; Misić 2015, 366–369.

Mai multe izvoare care privesc Peninsula Balcanică oferă unele informații importante. Astfel, într-un document din secolul al XIII-lea se menționa faptul că, după căsătorie, fiul mai mare rămânea în casa tatălui său trei ani, după care se muta într-o gospodărie distinctă. Nici legislația secolelor XIV–XV nu era favorabilă familiei extinse de tip cooperativă¹⁵⁹. Cu toate acestea în secolul al XV-lea, în regiunea Branković 57 % dintre familii erau mono-parentale, iar 41 % erau extinse, de tip cooperativă¹⁶⁰. În nahiya Becicherec asemenea familii au locuit la: Szengyörgy, Botos, Desk, Hecska, Torack, Gorne Elemér, Orlohat și Kendereș¹⁶¹. Câteva familii extinse întâlnim în localitățile: Van, Szenmihaly, Hecsen, Mali Szécsén, și Orașac¹⁶². În așezarea Harkan, unde locuiau etnici maghiari, familia lui Vég Jakab număra mai mulți membri, printre care frați cu copii¹⁶³. Datorită faptului că familia a fost consemnată de ambele deftere, avem posibilitatea de a observa evoluția sa și de a constata că nu toți frații săi au rămas în aceeași gospodărie, fapt ce dovedește că tipologia familiei lui Vég Jakab nu corespunde exemplului menționat. Cert este că modelul familiei extinse nu era cunoscut populației maghiare, iar în rândul etnicilor români din nahiya Becicherec, doar gospodăriile lui Petar Vlah și Mihail Danciul din Gorne Elemér, respectiv Torack¹⁶⁴, se încadrează acestei tipologii.

Cu excepția localității Orașac, familiile extinse sunt semnalate de recensământul din 1579¹⁶⁵. Acest aspect sugerează că gospodăriile de tipul cooperativ nu erau specifice regiunii. De asemenea, toate cele opt așezări locuite preponderent de familiile extinse făceau parte din *vakıf*-ul vizirului Mehmed Sokollu¹⁶⁶. Coroborate, mărturiile adevăresc faptul că, în cazul celor opt așezări, marea majoritate a locuitorilor proveneau din afara teritoriilor care au făcut parte din regatul medieval maghiar. Probabil se numărau printre acele familii despre care otomanii afirmaseră că trecuseră la nordul Dunării.

În contextul în care, la recensământul din 1567, în nahiya Becicherec erau înregistrate 1708 gospodării și 3002 persoane de sex masculin, ponderea familiilor extinse din totalul gospodăriilor era de 16 % (**Tabel 2**). Dar numărul celor veniți din regiunile slave era mai mare, poate dublu față de procentul semnalat, care corespunde unui număr de 392 persoane de sex masculin (**Tabel 2**)¹⁶⁷.

Mare parte a celor consemnați în acest recensământ nu au rezidat prea mult în nahiya mărginită de Tisa, Timiș și Dunăre. După o perioadă mai lungă, de un deceniu, numărul hanelor scade la 1349, însă observăm o creștere ușoară a populației care ajunge la 3278 persoane de sex masculin. Această diferență scoate în evidență aportul sporului natural a cărui proporție nu o putem afla, deoarece nu cunoaștem numărul celor care au emigrat, dar nici a celor care s-au așezat în nahiya Becicherec. Proporțional crește și ponderea familiilor extinse din cele opt localități, însumând 635 persoane sau 20 % din totalul populației (**Tabel 2**).

Desigur, aceste cifre nu pot fi considerate absolute, dar constatăm că, odată cu trecerea timpului, crește ponderea locuitorilor veniți din regiunile situate la sudul Dunării. Totodată constatăm o scădere a populației celor două târguri, Mодоș și Becicherec¹⁶⁸, respectiv creșterea numărului de locuitori în localitățile rurale (**Tabel 2**).

Tabel 1. Sate recolonizate

Nr.	Settlement	Defter 1579			Generații			Etnie
		Hane	Family ¹	Men	II	III	IV	
1	Farkasdin	4	4	11	1	3		Sr.
2	Kenderes	6	11	31		3	1	Sr.
3	Szentmiklós Devetakova Sele	18	18	32	14	4		Sr.
4	Vida	25	26	48	17	7		Sr.

¹⁵⁹ Misić 2015, 369: există două tipuri de familie cooperativă: parentală și frățască.

¹⁶⁰ Bobić 2001, 347.

¹⁶¹ Káldy-Nagy 2000, 195–266.

¹⁶² Káldy-Nagy 2000, 208–212, 255.

¹⁶³ Káldy-Nagy 2000, 227–228.

¹⁶⁴ Káldy-Nagy 2000, 257, 262.

¹⁶⁵ Káldy-Nagy 2000, 195–266.

¹⁶⁶ Káldy-Nagy 2000, 237–266.

¹⁶⁷ Totalul populației celor opt așezări semnalate.

¹⁶⁸ Káldy-Nagy 2000, 202–206, 245–250.

Concluzii

Impozitele și celelalte dări erau percepute de la populație prin intermediul unei hane, devenită unitatea fiscală principală în deftere. În lumea otomană termenul „*hane*” corespundea unei gospodării țărănești care, cu ajutorul unui plug și o pereche de boi avea capacitatea să lucreze o bucată de pământ denumit „*çift*”¹⁶⁹. În ceea ce privește nahiya Becicherec, termenul *hane* definește o gospodărie în care exista un cap al familiei sau un reprezentant căsătorit, cu sau fără copii, alături de care viețuiau rude de gradul II sau III. Defterele redau complet doar antroponimul¹⁷⁰ său, a cărui patronim denumea familia sau poarta.

Cele câteva mărturii care privesc bărbații căsătoriți ai unei hane, alții decât reprezentantul familiei, dovedesc faptul că nu erau rude cu acesta din urmă, ci slugi. Beneficiem de patru cazuri în care aceste slugi erau căsătorite, trei fiind de origine maghiară¹⁷¹. În general, majoritatea slugilor erau căsătorite deoarece observăm că aveau copii¹⁷², tăinuirea acestui fapt datorându-se aceleiași sustrageri de la taxe. Celelalte șapte cazuri de bărbați căsătoriți care erau rude cu reprezentantul familiei¹⁷³, un număr infim raportat la întreaga nahiye, pot fi justificate de faptul că familiile lor nu cunoșteau foarte bine societatea otomană și relațiile din interiorul său.

Privind în ansamblu izvoarele otomane certifică faptul că regiunea bănățeană a fost afectată de asalturile otomane încă din momentul cuceririi cetății Belgrad. În acest sens a fost semnalată distrugerea târgului Panciova, care nu putea fi doar un caz excepțional. Tulburările escaladează apoi cu ocazia campaniei militare din 1526, când este amintită fuga în masă a localnicilor din regiunea Srem și Bačka. Ordinele Porții atestă faptul că mulți locuitori s-au refugiat spre Transilvania, îngroziți de atacurile de pradă ale otomanilor. În ce măsură s-a detensionat situația este greu de spus, dar poate fi monitorizată din momentul în care regele Ioan Zapolya solicită și primește protectoratul Porții. Momente critice au avut loc în anii 1541, respectiv 1544–1545, când au fost consemnate alte mișcări de populație. Evident, tulburările iau proporții în timpul campaniilor din anii 1551–1552, când întreaga regiune se transformă într-un teatru de război. Mărturiile otomane semnalează aceeași fugă în masă a localnicilor, care revin apoi, treptat în noul vilayet de Timișoara. Ulterior, în anul 1566, are loc o migrație bine documentată și în nahiya Becicherec, însă deocamdată nu putem identifica localnici care s-au mutat în sandjakurile noi.

În ciuda fenomenului de revenire la locurile de baștină, semnalat deseori de actele otomane, putem fi siguri că o parte a vechilor locuitori s-au împrăștiat în alte teritorii. Fără îndoială întreaga societate a suferit erodări multiple, într-o perioadă scurtă, concentrată aproximativ într-o jumătate de veac, în timpul căreia au avut loc mai multe plecări în masă.

Cu toată această avalanșă de evenimente critice, izvoarele otomane oferă o imagine a societății anterioare cuceririi otomane, incompletă însă. Mai clară este cea ulterioară, care, în privința nahiyei Becicherec semnalează existența a 38 de așezări. Jumătate dintre acestea au fost întemeiate în secolul al XV-lea și prima parte a celui următor, iar o pătrime păstrează origini mai timpurii. Potrivit turcologilor, între anii 1568–1580 existau 36.000 capi de familie în vilayetul Timișoarei¹⁷⁴, dintre care un procent de 4–5 % trăiau în nahiya Becicherec, a cărei populație număra peste 9000 locuitori.

Tabel 2. Așezările situate în nahiya Becicherec

Nr	Așezări	Defter 1567		Familii	Defter 1579		Familii	C.L. ²	Familii locale	Etnie	
		H. ³	P. ⁴	3/4 generații	H.	P.	3/4 generații			Maj.	Min.
1	Basahid	56	123	14 hane	46	111	16 hane	16 hane	Bodić, Jakuš Bakić	Sr	–
2	Jankahid	51	111	11 hane	44	90	11 hane	12 hane	Dobriković, Lačković	Sr	–
3	Batka	11	21	1 hane	11	22	6 hane	4 hane	Belković, Vujić	Sr	–
4	Alaksig	10	27	6 hane	15	39	8 hane	4 hane	Radohnić, Kraguj	Sr	Ro

¹⁶⁹ Inalcik 1996, 319–324; Ágoston, Masters 2009, 19.

¹⁷⁰ (prenume + patronim sau poreclă).

¹⁷¹ Káldy-Nagy 2000, 221–222, 247–250.

¹⁷² Káldy-Nagy 2000, 217–219, 254, 256–257.

¹⁷³ Káldy-Nagy 2000, 195, 202–205, 227, 230, 247, 255.

¹⁷⁴ Dávid 1988, 82.

Nr	Așezări	Defter 1567		Familii	Defter 1579		Familii	C.L. ²	Familii locale	Etnie	
		H. ³	P. ⁴	3/4 generații	H.	P.	3/4 generații			Maj.	Min.
5	Ötebő	107	282	18 hane	90	222	19 hane	52 hane	Borka, Furka, Sántó/ Sánta, Fias, Verös, Lisztös, Puskas, Halász, Sörös	Hu	–
6	Udvarnok	34	97	7 hane	49	131	11 hane	20 hane	Koltó/Konto, Fodor, Sántós, Furka,	Hu	–
7	Szengyögy	28	44	6 hane	12	83	11 hane	7 hane	Kurjak, Stiković, Danić	Sr	–
8	Hecska Szentgyögy	33	51	3 hane	15	80	15 hane	5 hane	Zorić	Sr	–
9	Pardan	20	48	4 hane	–	–	–	–	–	Sr	Ro
10	Van	40	91	13 hane	42	87	18 hane	14 hane	Čardić, Anbruš, Sto- jić, Magić	Sr	–
11	Hollos	35	61	10 hane	63	132	20 hane	9 hane	Dorman	Sr	Ro
12	Bozitelek	24	51	7 hane	27	65	7 hane	9/11 hane	Bódog, Vég, Kovács	Hu	Sr
13	Topola	33	80	5 hane	34	87	10 hane	13 hane	Bojičić, Racul, Dojić	Sr	Ro
14	Csontaszék	51	69	1 hane	36	63	11 hane	7 hane	Stepan, Mihović	Sr	–
15	Feny	28	66	9 hane	32	79	14 hane	11 hane	Radukić, Mikić, Smolan	Sr	Ro
16	Csajszig	11	16	3 hane	13	25	4 hane	1/3 hane	Petrović	Sr	–
17	Hecsén	37	57	6 hane	34	90	12 hane	14 hane	Vukić, Malojkić Kalugyer	Sr	–
18	Harkan	25	61	5 hane	20	52	7 hane	14 hane	Vég, Bódog, Kovács, Tót	Hu	–
19	Oregy	13	39	5 hane	16	40	9 hane	3 hane	Jovan	Sr	Ro
20	Botos	28	43	3 hane	17	93	13 hane	6 hane	Balikić, Janić	Sr	Hu
21	Čenta	33	60	5 hane	50	97	14 hane	5 hane	Kalugyeri, Oliš	Sr	Ro
22	Deska	44	62	5 hane	11	77	10 hane	4 hane	–	Sr	–
23	Szenmihaly	31	56	6 hane	28	68	18 hane	4/6 hane	Janić	Sr	–
24	Dolne Szige	36	60	6 hane	38	78	17 hane	6/8 hane	Lukač, Vlasić	Sr	–
25	Gorne Sige	27	42	7 hane	22	43	7 ahne	5 hane	Vidač	Sr	Ro
26	Kuttina	20	39	1 hane	23	50	8 hane	4 hane	Vujić, Radul	Sr	–
27	Dolni Elemér	64	73	4 hane	49	97	19 hane	15 hane	Tuširević, Radiković, Pajavić, Kostadin	Sr	Ro
28	Gorne Elemér	62	97	10 hane	23	115	15 hane	10 hane	Janić, Brajak	Sr	Ro
29	Mali Szécsén	20	36	7 hane	19	44	5 hane	2 hane	Nikolić	Sr	–
30	Toracka	44	60	1 hane	12	83	12 hane	3 hane	–	Sr	Ro
31	Orašac	39	97	20 hane	42	110	18 hane	10 hane	Nikić	Sr	–
32	Orlohat	32	39	2 hane	14	83	11 hane	4 hane	–	Sr	–
33	Farkasdin	–	–	–	4	11	3 hane	–	–	Sr	–
34	Kenderes	–	–	–	6	31	4 hane	–	–	Sr	–
35	Szentmiklós Devetakova Sele	–	–	–	18	32	4 hane	–	–	Sr	–
36	Vida	–	–	–	25	48	7 hane	–	–	Sr	–

¹ Familiilor semnalate de deftere adăugăm și pe acelea ale fraților sau verișorilor care aveau copii.

² Continuitate de locuire raportată la un membru menționat în primul defter (1567).

³ Hane.

⁴ Persoane de sex masculin.

Lista figurilor

- Fig. 1 Nahiya Becicherec
 Fig. 2 Nahiya Becicherec suprapusă comitatelor Torontal și Cuvin
 Fig. 3 Comitatele Torontal și Cuvin

Bibliografie

- Ágoston, Masters 2009 Ágoston G., Masters B., *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009.
 Bobić 2001 Bobić M., Куће, породице и задруге, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године 2001, ур. М. Мацура, Београд.
 Borovszky 1912 Borovszky S., *Torontál vármegye*, Budapest, 1912.
 Costea 2005 Costea I., *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară*, Cluj-Napoca, 2005.
 Csánki 1894 Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába*, vol. II, Budapest, 1894.
 Dávid 1977 Dávid G., *The Age of unmarried male children in the Rahrir-Defter (Notes on the Coefficient)*. În: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31/3/1977.
 Dávid 1988 Dávid G., *Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft*. În: *Acta Orientalia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1/1988.
 Dávid 2013 Dávid G., *Towns, villages, depopulated settlements – Population movements in Ottoman Hungary*. În: *Hungarian Studies*, 27/2/2013.
 Dávid, Fodor 2005 Dávid G., Fodor P., *Az ország ügye mindenek előtt való. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*, Budapest, 2005.
 Dávid, Fodor 2009 Dávid G., Fodor P., *Az ország ügye mindenek előtt való. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 156)*, Budapest, 2009.
 Engel 1996 Engel P., *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*, Szeged, 1996.
 Engel 2001 Engel P., *Magyar középkori adattár*, Arcanum Digitéka, PC-CD-ROM, Budapest, 2001.
 Feneșan 2014 Feneșan C., *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Timișoara, 2014.
 Fodor 1996 Fodor P., *A temesvári vilájet a török hódoltságban*. În: *Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, ed. I. Lengvári, Pécs, 1996.
 Györffy 1987 Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország*, vol. III, Budapest, 1987.
 Hegy 2005 Hegy K., *A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai*. În: *Történelmi Szemle*, XLVII/3–4/2005.
 Hegy 2007 Hegyi K., *A török hódoltság várai és várkatonasága*, vol. I, Budapest, 2007.
 Ibić 1929 Ibić A., *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1929.
 Inalcik 1996 Inalcik H., *Imperiul otoman. Epoca clasică 1300–1600*, București, 1996.
 Káldy-Nagy 1970 Káldy-Nagy G., *Magyarországi török adóösszeírások*, Budapest, 1970.
 Káldy-Nagy 2000 Káldy-Nagy G., *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged, 2000.
 Kammerer 1886, 1890 Kammerer E., *Magyarországi török kincstári defterek*, vol. I–II, Budapest, 1886, 1890.
 Krstić 2019 Krstić A., *Familiares of the Serbian Despots in and from the Territory of Banat (1411–1458)*. În: *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th)*, I/2019.
 Luković 2016 Luković M., *Sef-government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods*. În: *Res Historica*, 41/2016.
 Magina 2020 Magina A., *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552*, Cluj-Napoca, 2020.
 Maxim, Gheorghe 2018 Maxim M., Gheorghe A., *Brăila în primul registru otoman de recensământ cunoscut (1570)*, Brăila, 2018.
 Miljković, S. Strugarević 2015 Miljković E., S. Strugarević, *The Bridge between old and new: The serbian society in the first century of ottoman rule*. În: *Studies of the Ottoman Domain*, 5/2015.

- Milleker 1915 Milleker F., *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár, 1915.
- Misić 2015 Misić S., Српска породица у позном Средњем веку (The serbian family in the late Middle Age), in *Етноантрополошки проблеми*, н. с. год. 10/2/2015.
- Moretti 1595 Moretti N., *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Venetiis, 1595.
- Németh 2001 Németh I. H., *Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17 század)*. În: *Történeti és Demográfiai Évkönyv*, 2001.
- Ortvay 1891 Ortvay T., *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, vol. I, Budapest, 1891.
- Pálosfalvi 2018 Pálosfalvi T., *From Nicopolis to Mohács. A history of Ottoman-Hungarian warfare, 1389–1526*, Leiden/Boston, 2018.
- Pesty 1880 Pesty F., *Az eltűnt régi vármegyék*, vol. I, Budapest, 1880.
- Szakály 1979 Szakály F., *Phases of Turco-hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526)*. În: *Acta Orientalia*, XXXIII/1979.
- Szerémi 1979 Szerémi G., *Magyarország romlásáról*, Budapest, 1979.
- Todorova 1989 Todorova M., *Myth-making in european family history. The Zadruga revisited*. În: *East European Politics and Society*, 4/1/1989.
- Tomici 1999 Tomici M., *Srpsko-rumunski rečnik. Dicționar sârb-român*, vol. II, Timișoara, 1999.
- Tomici 2006 Tomici M., *Onomastica sârbilor și a croaților din România*, București, 2006.
- Tóth 1999 Tóth L. S., *Vilajetek a hódoltságban*. În: *Acta Universitatis Szegediensis*, CIX/1999.
- Zimányi 1980 Zimányi V., *Gazdaság és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végig*. În: *Századok*, CXIV/4/1980.

Fig 1.

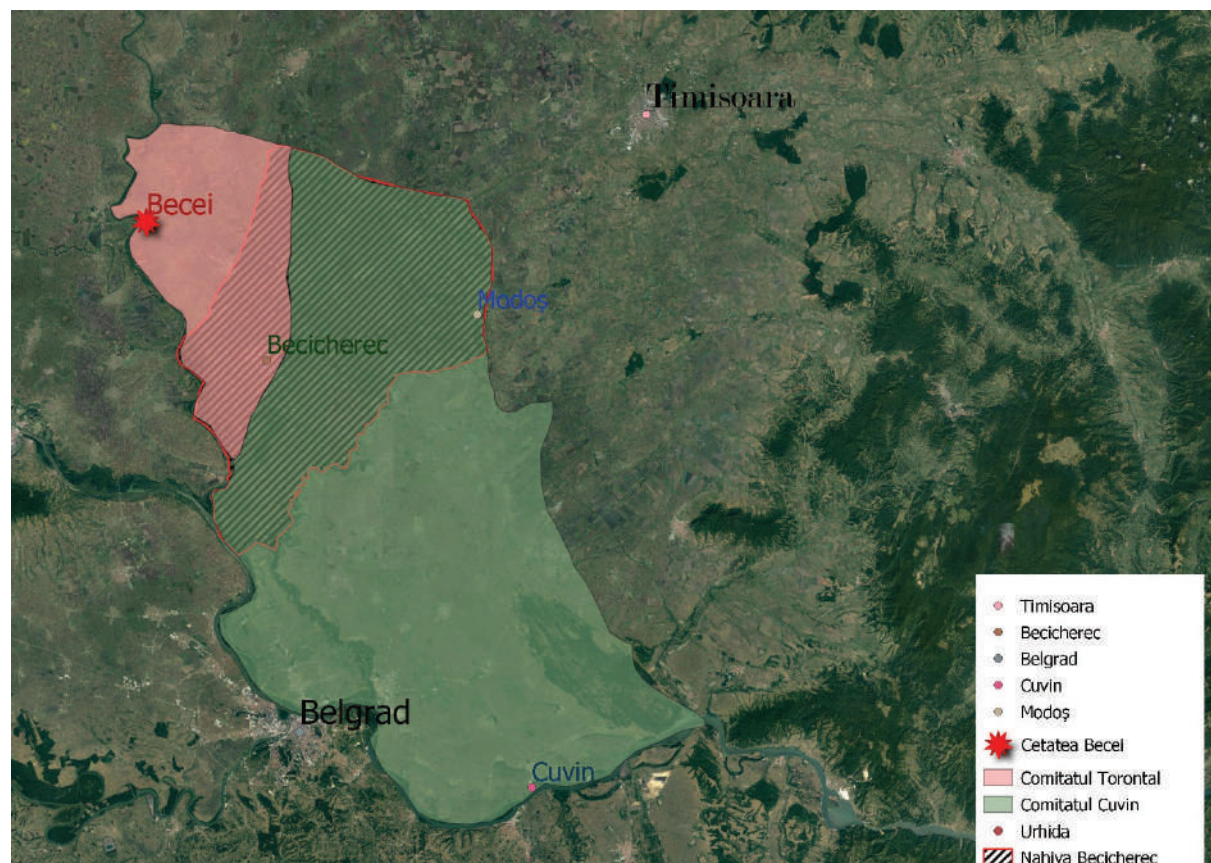

Fig 2.

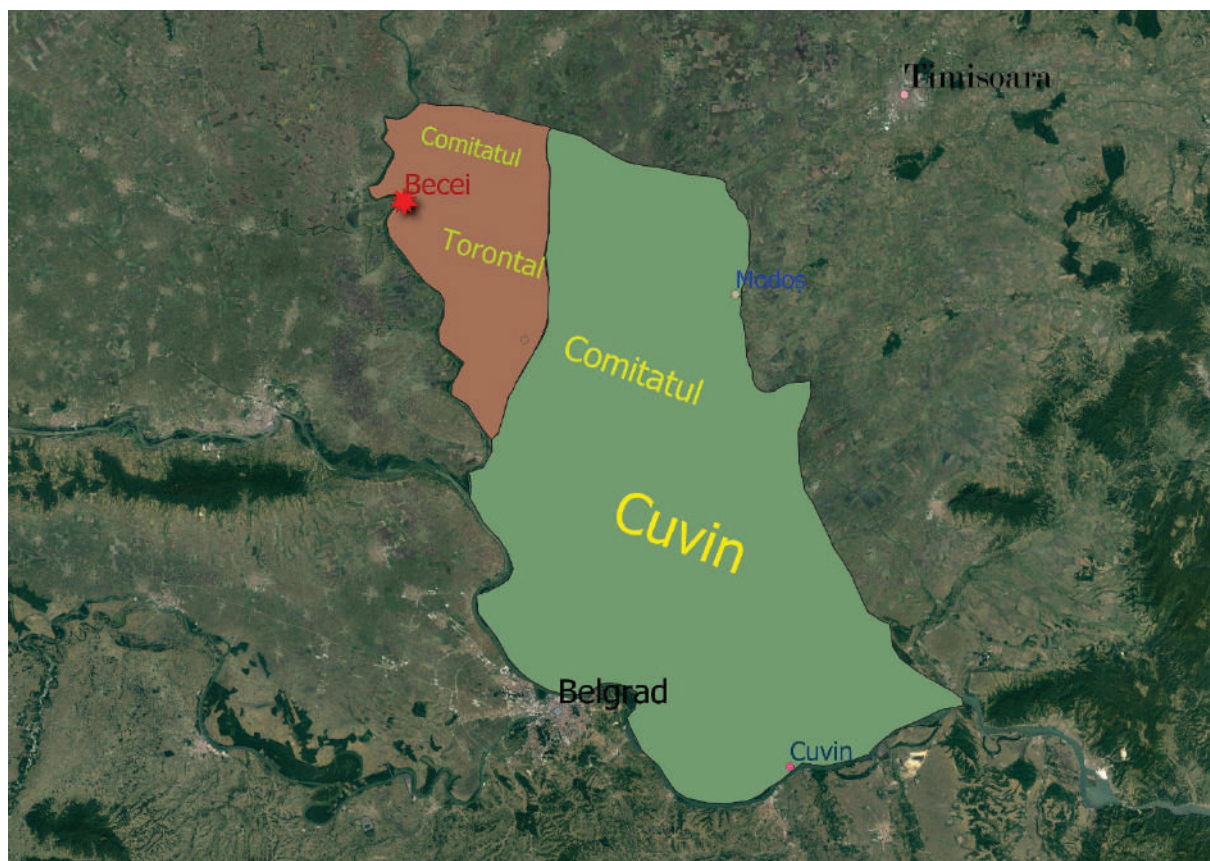

Fig 3.

VAMPIRISM ȘI VRĂJITORIE. CREDINȚE MAGICE DIN BANATUL HABSBURGIC ÎN LUMINA UNEI ANCHETE DIN ANUL 1728

Sandra Hirsch*

Vampirism and witchcraft. Magical beliefs in the Habsburg Banat in light of a 1728 criminal investigation

Abstract: This paper investigates witchcraft and vampirism in the Banat during Habsburg rule. At the dawn of the 18th century, the House of Habsburg conquered the Ottoman province of Banat. Thus a new Central-European rule would set upon an ethnically diverse population. Settlers joined after 1718; among those, were the officials of the Provincial Administration and officers of the General Command of Banat. Imagine these educated people having to judge an inquiry regarding witchcraft and vampirism. Magic beliefs such as the returning of the dead have been documented in regions of Bohemia, Moravia, Poland, Hungary, Transylvania, Banat or Serbia. At the core of this study is an original source from 1728: the trial of an old woman from an Orthodox village, accused to be both a vampire and a witch. This particular inquiry had taken place before some notorious ones that occurred in Serbia or Moravia and, more significantly, before Maria Theresia's rescript against traditional ways of dealing with magic. By drawing on comparison with similar cases discussed by historians, this paper sheds light on the beliefs that shaped the mentalities of people living in the early modern Banat. Unlike the existing literature that favours either a legalistic or a medical view on the subject, this paper develops a bottom-up approach that investigates everyday experiences and practices of witchcraft and vampirism in the Habsburg Banat, thereby extending our knowledge of the socio-cultural history of the region.

Keywords: 18th century, Banat, witchcraft, vampirism, popular beliefs

Cuvinte cheie: secolul al XVIII-lea, Banat, vrăjitorie, vampirism, credințe populare

Motto: „Slowly, slowly we are learning that the eighteenth century was more than an age of reason.”¹

La început de vară, în Timișoara, la 10 ani de la instaurarea administrației habsburgice în Banat, autoritățile se pregătesc să judece un caz de... vrăjitorie și vampirism, legat de fapte ce s-au petrecut într-un sat din districtul Vârșeț. Credințele magice dintr-un anume spațiu și timp completează cunoașterea referitoare la societatea respectivă, la cotidianul de odinioară. Dar mai întâi să aruncăm o privire de ansamblu asupra lumii pe care urmează să o descoperim în continuare.

Banatul anului 1728 fusese recent cucerit de Casa de Austria în ofensiva sa împotriva Imperiului otoman, soldată cu anexarea, printre altele, a acestei provincii istorice, a Olteniei (Mica Valahie) și a nordului Serbiei (prin pacea de la Passarowitz – 1718). De la acea dată, noile structuri și planuri ale Habsburgilor vor începe să prindă contur și să modeleze Banatul după principiile mercantilismului. În perioada 1718–1778, această provincie va fi subordonată nemijlocit forurilor aulice vieneze (Consiliul Aulic de Război și Camera Aulică), iar Carol VI urma să fie suveranul absolut și unicul stăpân de pământuri. Alături, nordul Serbiei va beneficia de o organizare administrativă foarte asemănătoare, care rămâne în picioare doar până în 1739, când provincia este recâștigată de Poartă². Revenind la Banat, austriecii au considerat că acest tip de guvernare va înlesni progresul economic și va ține sub control populația eterogenă moștenită din epoca anterioară, a vilayetului. În fapt, toate schimbările dorite s-au produs lent. Desigur, o nouă administrație a fost pusă pe picioare în aproximativ doi ani, iar procesul de colonizare cu funcționari, specialiști, muncitori, comercianți, mineri, agricultori a început imediat. În primii ani de după cucerire era necesară stabilizarea populației și câștigarea încrederii autohtonilor, speriați și sătui de război și de dări. În paralel cu măsurile administrative s-a început reconstrucția cetăților cucerite (în

* Universitatea Babeș-Bolyai, Str. Mihail Kogălniceanu nr. 1, 400084, Cluj-Napoca. sandra27hirsch@gmail.com

¹ Midelfort 2005, 2.

² Pentru organizarea administrativă a Banatului vezi Feneșan 1997, iar pentru a Serbiei de Nord: Langer 1889.

speță a capitalei regiunii – Timișoara) și ridicarea unor noi așezări de tip rural. Așadar, avem de-a face cu o populație băștinașă formată din sârbi, români (în mare parte ortodocși – numiți în documente „rascieni”, dar și rascieni catolici), armeni, evrei, țigani și alții, locuitori ai acestor meleaguri dinaintea venirii austriecilor; pe de altă parte, după 1716 încep să sosească elemente alogene, coloniștii aduși din zonele sudice și sud-vestice ale Imperiului romano-german, din Austria, Boemia, Moravia, în majoritate covârșitoare de religie catolică. Evenimentele narate în continuare se petrec într-un sat al autohtonilor, deci vom avea în vedere această parte a societății rurale, dar și relația sa cu autoritățile, reprezentate aici de membrii comisiei care conduce interogatoriul.

Scopul principal al studiului este descoperirea credințelor magice care reies din sursa cercetată: ancheta unui caz de vrăjitorie și vampirism din anul 1728, cauzată de evenimente petrecute în satul Ezeriș, districtul Vârșeț. Prin cuvintele personajelor implicate în interogatoriu avem acces nemijlocit la mentalitățile satului bănățean postotoman. De asemenea, ne interesează modul de dialogare al celor două lumi evocate: sătenii băștinași, majoritatea născuți și crescuți pe aceste meleaguri de pe vremea stăpânirii turcești, iar pe de altă parte, funcționarii Administrației de la Timișoara (*kaiserliche Banater Landesadministration*) și ai Auditoriatului (*Auditorialamt*) și Generalatului, străini de aceste locuri, reprezentând noua autoritate de model central-european, care încearcă să-și impună cultura. Pentru o mai bună înțelegere a documentului începem cu o contextualizare a fenomenelor vampirismului și vrăjitoriei, prin amintirea cazurilor atestate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în arealul geografic din proximitatea Banatului. Aceste cazuri, unele deja dezbătute de istoriografie, vor permite apoi comparații cu situația din prezentul studiu. După ce sunt redată faptele narate în document, punându-le într-o ordine (crons)logică, este necesară o abordare paralelă a personajului principal, prin prisma celor două concepte atestate de sursă: acuzata ca vrăjitoare și ca vampir. În acest punct se caută locurile unde informația se intersectează cu credințele deja atestate de literatura de specialitate. În final, se vor sublinia acele elemente originale ale documentului și importanța sa în studiul mentalităților și credințelor de la începutul stăpânirii habsburgice.

Metodele și perspectivele din care este privit un subiect influențează rezultatele cercetării. Fenomene ca vampirismul și vrăjitoria au fost studiate din numeroase unghiuri de-a lungul timpului. Menționăm aici doar câteva din acestea. Vampirismul a fost tratat de cei contemporani cu fenomenul din perspectiva medicală, dar și a religiei sau a superstiției. În secolele următoare se adaugă perspectiva istoriei culturale, a folclorului, a istoriei politice (fenomenul privit ca o caracteristică a regiunilor de graniță, afectate de schimbări administrative și mișcări de populație), a antropologiei istorice (a relației identitate-alteritate). Asemănător, procesele de vrăjitorie s-au aflat în atenția specialiștilor, care de-a lungul timpului au abordat subiectul în varii moduri. Pentru studiul de față vom folosi metoda comparativă, vom utiliza concepte medicale, dar cele mai originale contribuții se încadrează în sfera antropologiei istorice și a istoriei mentalităților, prin încercarea de a ne apropia de atitudinile și obiceiurile locuitorilor Banatului de acum 300 de ani.

1. Europa central-orientală, vampirii și vrăjitoarele

Pornind de la ideea deja stabilită de literatura de specialitate – aceea că vampirismul este o credință specifică unei anume părți a Europei – propunem în cele ce urmează să trecem în revistă cazurile atestate de vampirism din Banat sau din preajma sa. Vom vedea că printre acestea, precum indică și sursa noastră originală, vampirul și vrăjitoarea au adesea comportamente asemănătoare, iar credințele legate de ei se întrepătrund.

Începuturile existenței vampirilor în mentalul european sunt învăluite în obscuritate. Totuși, se pare că în Silezia (1591), Boemia (1618) și Polonia (1624) s-au înregistrat primele mențiuni, urmate de cele din ținuturile balcanice din a doua jumătate a secolului al XVII-lea³.

În anii 1725–1726 se petrecuseră câteva nereguli în satele din Banat și din Serbia deopotrivă, care au ajuns la urechile autorităților locale. Administratorul superior al oficiilor districtuale Lugoj, Făget, Lipova și Caransebeș, Johann Rác, la sfatul Administrației de la Timișoara, a fost prezent la dezgroparea cadavrului unei femei, care fusese vrăjitoare, suspectată că a devenit vampir. Un alt caz provine din satul românesc Babșa (la NV de Lugoj, azi în jud. Timiș), care fusese în întregime excomunicat de către episcopul ortodox, pe motiv că sătenii au ars un cadavru de vampir. În 1726, același Rác raporta despre un

³ Klaniczay 1987, 172.

număr ridicat de morți în Lugoj, fenomen pus pe seama unei femei bătrâne devenită vampir⁴. În anul 1725, în Serbia vecină, administratorul districtului de graniță Gradiska, Frombald, se confrunta cu probleme asemănătoare: în satul Kisilova (azi Kisiljevo, Veliko Gradište, Serbia) unde au murit nouă oameni în opt zile, iar vina părea a fi a unui consătean decedat de zece săptămâni, pe nume Peter Plogojovic. Acesta fusese acuzat că și-ar vizita cunoscuții în timp ce dorm. Cadavrul a fost cercetat în prezența lui Frombald, iar datorită faptului că era încă nedescompus și prezenta urme de sânge proaspăt la gură, a fost executat cu un țaruș și ars⁵.

Câteva ani mai târziu, în 1729 și 1730, Administrația Banatului avertiza oficiul districtual Lugoj despre măsuri în cazul vampirului din Șanovița (azi în jud. Timiș), dar și despre ridicarea excomunicării asupra satului Gruni (la N de Lugoj, azi în jud. Timiș)⁶. Din Serbia mai provin două relatări foarte interesante din anii 1731–1732, ce vor avea ecou rapid în restul Europei. Locuitorii din satul Medvegja, district Jagodina (azi Medveđa, Trstenik, Serbia) se plâneau cu privire la câteva decese suspecte, mai precis 13 persoane în șase săptămâni. Ca urmare, medicul epidemiolog Glaser a fost trimis să investigheze pericolul unei posibile epidemii. Acesta nu a găsit nimic alarmant, dar sătenii insistau să deshumeze câteva cadavre (femei, copii, bărbați, decedați la vârste diferite) pentru a afla adevărul. La Belgrad s-a alcătuit ulterior o adevărată comisie pentru a elucida misterul, care în frunte cu chirurgul militar Johann Flückinger a examinat 17 morți. Chirurgul a redactat un raport detaliat (*Visum et repertum*) care va aduce la cunoștința Occidentului credințele din zonă. Raportul său începea cu povestea unui anume haiduc, Arnold Paole, decedat cu 5 ani în urmă în Medvegja, deshumat la 40 zile după înmormântare, străpuns cu țarușul și incinerat, căci era suspect de a se fi transformat în vampir. Haiducul povestea în timpul vieții că fusese urmărit de un vampir în Serbia turcească și încercase să se trateze ungându-se cu sângele respectivului nemort, dar se pare că în zadar⁷.

O altă istorisire transmisă din vorbă în vorbă s-ar fi petrecut cronologic înainte de 1730, iar geografic la granița Ungariei cu Moravia (Hodonín, azi Cehia). Generalul conte Caprara a aflat de la un soldat din regimentul său că tatăl birtașului din localitatea respectivă s-ar fi întors din morți după zece ani și ar fi provocat decesul fiului său. Cu ocazia asta sunt aduși în discuție alți morți de acum zeci de ani care bântuie printre cei vii. S-a constituit și aici o comisie care a dezgropat, „reomorât” și reînhumat cadavrele⁸. Moravia pare că nu a scăpat nici ea de fenomenul întoarcerii din mormânt: registrul civil cu decedați al anilor 1662–1738 al localității Bärn (azi Morvaský Beroun, Cehia) numără zece cazuri de morți neliniștiți, de religie luterani sau catolici⁹. Dacă ne îndepărtăm și mai mult de spațiul balcanic, s-a constatat că prima știre despre vampiri sau nemorți care a ajuns în spațiul german provine din Lublau, de la granița ungaro-polonă (azi Stará Lubovňa, Slovacia) și a fost publicată în 1718 în ziarul „Europäischen Niemand”. Povestea lui Michael Caspareck începea cu decesul său în luna februarie, urmat de dezhumarea și arderea sa în aprilie. Cauzele erau spaima indusă locuitorilor de către acest mort care pare să ducă în continuare o viață: conform martorilor, stătea la masă cu oamenii, se plimba prin țară etc. E posibil totuși ca această povestire să fi dobândit notorietate drept caz de vampirism după cele din Serbia¹⁰.

Știrile din Banat continuă în anii următori, fiind vorba în general despre aplicarea aceluiași metode de „omorâre” a unui om deja mort, despre ritualul înmormântării la ortodocși sau despre existența unui vampir care bântuie prin sate și ucide numeroși oameni¹¹. Autoritățile nu se lasă descurajate nici aici; de plidă, medicul militar Georg Tallar a avut cinci ocazii să cerceteze subiectul: pe când fusese chirurg în regimentul Geyer (Deva, Transilvania) în 1724, în regimentul Veterani (Obârșia, Valahia) în 1728, în cadrul regimentului Fürst Lobkowitz (iarăși în Transilvania, posibil între 1737–1741), apoi în cele trei sate bănățene – Schebel/ Jebel (district Ciacova, azi în jud. Timiș), Klein Dikvan/ Ticvaniul Mic (la NV de Oravița, district Palanca Nouă, azi în jud. Caraș-Severin) și Kallacs/ Călacea (district Timișoara, azi jud. Timiș) în anii 1750. Raportul său, datat 1756 și publicat în 1784, este un text de bază în cerce-

⁴ Petri 1961, 140.

⁵ Hamberger 1992, 43–45; Kreuter 2001, 81; Mézes 2013, 28–29.

⁶ Petri 1961, 141.

⁷ Hamberger 1992, 46–54.

⁸ Hamberger 1992, 60–61.

⁹ Hamberger 1992, 77–78.

¹⁰ Hamberger 1992, 62–64.

¹¹ Scurtele rapoarte despre vampiri din Banat până în 1753 adunate din L. Baroti, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* în Petri 1961.

tările ulterioare în domeniu. Aceeași preocupare a avut-o și Dr. Paul Adam Kömüves (*Protomedicus* în Banat între 1753–1777), când a trebuit să investigheze un astfel de caz în anul 1753. Medicul Johann Georg Kramer, medic militar și unul din primii *Protomedicusse* ai Banatului (1717–1721) a scris în revista „Noricum” un scurt text despre *Wampyrus Serviae in Hungaria*, în 1732. Geografia cazurilor devine interesantă, deoarece acestea sunt atestate inclusiv în nordul Transilvaniei (cazul vampirei din Cavnic din 1753). Concomitent cu raportul lui Tallar are loc o răsunătoare anchetă pentru cazurile din zona Ölmütz, localitatea Hermesdorf (azi Temenice, Šumperk, Cehia), care vor sta la baza scrierii lui Gerard van Swieten, medicul și consilierul Mariei Terezia: *Abhandlung des Daseins der Gespenster* (Tratat despre existența spiritelor). Situația din Moravia a determinat-o pe suverană să emită un prim ordin în 1755, care interzicea luarea măsurilor în cazuri legate de spirite, vrăjitorie, posedări sau *magia posthuma*, fără aprobarea puterii politice¹².

Nu insistăm asupra mențiunilor despre vampiri de după anii '30 ai secolului XVIII, căci cele enumerate au fost de ajuns pentru a încadra sursa pe care urmează să o analizăm; aceasta prezintă evenimentele dintr-un sat al districtului Vârșeț, petrecute în lunile noiembrie – mai 1728. Documentul se situează în orice caz înaintea existenței unei legislații precise privitoare la superstiții și magia posthuma (înaintea ordinului Mariei Terezia din 1755).

Încercăm în continuare să observăm care a fost percepția conceptului de vrăjitoare în Banat la începutul secolului al XVIII-lea. Unii istorici au considerat că ar exista o legătură între momentul încetării proceselor de vrăjitorie și apariția cazurilor de vampirism¹³, în sensul că eliminarea vrăjitoarei ca *persona non grata* a dus la căutarea unui alt țap ispășitor; în plus, nu un caz de vrăjitorie, ci unul de vampirism a dus la elaborarea decretului Mariei Terezia, care la rândul lui a stopat avântul vrăjitoriei. Banatul este amplasat în contextul geografic mai larg al Europei Centrale și de Est, teritorii în care prigoana vrăjitoarelor începuse mai târziu decât în vest, nord sau sud. Privind în ansamblu, în Austria, Stiria, Ungaria, Transilvania, Boemia, Croația, Slovenia s-a constatat că au avut loc numeroase procese împotriva persoanelor suspecte de vrăjitorie mai ales în secolul al XVII-lea, continuate și în secolul următor. Despre teritoriile ungurești ocupate de otomani nu se cunosc atâtea date, existând și aici procese, dar nu la fel de dese. Mai târziu, ele au o însemnată frecvență în Ungaria, în anii 1710–1750, așadar într-un teritoriu proaspăt recucerit de la turci. La Szeged, exact în anul interogatoriului nostru – 1728 – se petrece un mare proces încheiat cu condamnarea a 14 femei. Un al doilea val izbucnește în jurul anului 1755, odată cu procesele în masă de la Arad. Prigoana vrăjitoarelor se încheie odată cu decretele Mariei Terezia din 1755–1768. În Polonia are loc un ultim proces în 1776¹⁴. Banatul secolului al XVIII-lea nu pare să fi fost un teren propice pentru astfel de condamnări. O posibilă explicație ar fi populația autohtonă, în mare parte de religie ortodoxă, căci Biserica Răsăriteană este recunoscută pentru slaba persecuție a acestui fenomen. Ne este cunoscut (pe lângă cazul ambivalent din centrul acestui studiu) doar primul caz amintit de Petri: al vrăjitoarei decedate, suspectă de a se fi transformat în moroi, în 1725. Contemporan cu fenomenul, Tallar considera că religia ortodoxă și slaba pregătire a preoților hrăneau superstițiile oamenilor simpli și credința în vampiri. Puțin probabil că această confesiune a încurajat de fapt credința în vampiri. Doar exemplele oferite de localitățile bănățene Babșa, Gruni sau altele citate de A. P. Petri arată că preoții ortodocși au reacționat împotriva acestor credințe, folosind inclusiv excomunicarea.

Din punct de vedere temporal, documentul de față se încadrează în perioada de apariție și răspândire a credinței în vampiri, iar spațial este inclus într-una din provinciile balcanice cu un număr apreciabil de cazuri atestate. Pe de altă parte, prigoana vrăjitoarelor în Ungaria recucerită de la otomani poate fi comparată cu „vânătoarea” de vampiri din Banatul proaspăt anexat de la turci. În ambele situații, schimbarea stăpânirii turcești cu cea austriacă pare să fi cauzat mișcări interesante în domeniul credințelor populare, fenomen intuit deja de istorici¹⁵, dar care merită un studiu mai aprofundat pe viitor. În plus, reținem că până în anul 1728 (când se petrece procesul analizat aici), autoritățile locale avuseseră doar câteva ciocniri cu conceptul de vampir, căci oricum documentul citat este situat cronologic înaintea cazurilor notorii din Serbia din anii 1731–1732 sau din Moravia din 1755. Prin asta se înțelege de ce comisia de judecată disecă problema și lungește interogatoriul (pune numeroase întrebări martorilor, adesea repetitive). Scopul

¹² Tallar 1784, 15–16; Hamberger 1992, 84–86; Kreuter 2001, 91–93, Mézes 2013, 43; Bologna 1935, 167.

¹³ Klaniczay 1987.

¹⁴ Muchembled 1997, 227–230; Klaniczay 1987, 166.

¹⁵ Nowosadtko 2004.

acestei contextualizări a fost să arătăm că în primele decenii din secolul al XVIII-lea, locuitorii autohtoni ai Banatului erau familiarizați cu astfel de credințe magice, cu termenii de vampir sau vrăjitoare, pe care îi folosesc cu ușurință (fie că îi înțeleg sau nu), spre uimirea autorităților, cum vom vedea în cele ce urmează.

2. Procesul vrăjitoarei-vampir

După integrarea sa în teritoriile Casei de Austria, pentru Banat se va stabili și un sistem juridic aparte. Astfel, din punct de vedere al legislației, provincia Banat aplica legile Austriei Inferioare. Domeniul justiției era divizat între militari și civili. Pentru populația civilă, cnezii și administratorii (în fiecare district) și magistratul orașenesc (pentru Timișoara) reprezentau prima instanță de justiție în chestiuni minore; când acestea nu sunt de ajuns, următoarea instanță era Administrația, iar pentru cazurile penale – Auditoriatul¹⁶.

Studiul de față a pornit de la un document inedit, de dimensiuni considerabile, care reprezintă o amplă anchetă cu interogatoriu. La 4 mai 1728, Administrația a ordonat oficiului Auditoriatului și Generalatului să alcătuiască o comisie pentru a ancheta un caz de *maleficium* (vrăjitorie), provenit din districtul Vârșeț. Comisia fusese alcătuită din Franz Xaver von Eysersperg¹⁷, maiorul orașului (*Platz Obristwachtmeister*), auditorul Franz Joseph Müller von Freyburg¹⁸ (*kaiserlicher General Auditor Lieutenant*), grefierul Ernestus Dercum și încă doi membri (un căpitan și un locotenent major).

Locul. Districtul Vârșeț era una din cele 13 unități administrative de acest fel ale provinciei, conduse fiecare de câte un administrator districtual. Mai existau patru administratori superiori, doi la Timișoara, unul la Lugoj și unul la Orșova. Satele cu populație mixtă erau conduse de cnezii; mai multe sate se aflau sub autoritatea unui obercneaz. Cnezii sătești și jurații acestora erau aleși de către comunitățile respective, de regulă pentru trei ani¹⁹. Satul Ezeriș (azi în jud. Caraș-Severin) este atestat documentar din 1319 sub numele Egres/ Egrus, iar pe timpul stăpânirii otomane este amintită denumirea Hecseris. Din conscripția austriacă din 1717 aflăm că satul Esseriss este compus din 52 de case, iar în harta lui Mercy (1723) apare sub numele de Egrîș, în districtul Vârșeț²⁰. Ultimele două mențiuni sunt importante pentru noi, mai ales că aceasta este denumirea care apare și în sursa studiată (*Egräsch*).

Personajele. Ancheta care începea în primăvara anului 1728 are în centrul atenției o femeie în vârstă de aproximativ 80 de ani din sat, pe nume Catharina Predonia (Preda), bănuită de consăteni că ar fi cauzat numeroase morți în ultimele luni. Interacțiunile sale cu lumea din sat reies din declarațiile martorilor, dintre care unii erau rude cu acuzata: fiica sa, Draginska în vârstă de 40 ani și căsătorită, fiul Draginskăi (nepotul acuzatei) pe nume Csures (20 ani) și fiul acuzatei, Martin Preda (30 ani, căsătorit). Lor li se alătură fostul cneaz al satului, Nicola (60), actualul cneaz, Pietro Fiat (50), niște cunoștințe ale femeii, Georg Opra și Pietro Rus (40, respectiv 50 ani), un alt sătean, Butnik Dolka și o fostă rezidentă din sat care se mutase între timp în Verluck (azi Fârliug, jud. Caraș-Severin), pe nume Magdalina (20). Toți erau de confesiune ortodoxă.

Firul epic. Narațiunea simplificată ar reda câteva puncte de reper. Din toamna anului 1727 până în iarna anului 1728 au murit în sat în jur de 50 de oameni. Pentru că această Catharina s-a aflat în preajma lor cu câteva zile înainte de deces, ea a devenit țapul ispășitor în ochii sătenilor. Aceștia au acuzat-o public că este vrăjitoare, existând practic trei „răscoale” împotriva bătrânei. Femeia nu a recunoscut nimic și drept urmare a fost arsă pe spate cu fierul înroșit. Fenomenul deceselor s-ar fi petrecut în modul următor (după spusele martorilor): Catharina se prezenta în vizită la viitoarele victime (uneori intrând în casă pe ... horn!), iar acestea mureau în trei-opt zile. Într-un al doilea plan al narațiunii am plasa povestea legată de apariția acuzatei în casa fiicei sale, care era de asemenea bolnavă. Fiica, Draginska, a declarat în numeroase rânduri că mama sa a venit în timpul nopții la ea, pe horn, împreună cu o altă femeie. A doua zi,

¹⁶ Banatisches Institutum 1718, 156.

¹⁷ Franz Karl Kaspar Edler von Eysersperg – maior al orașului Timișoara, președinte al Comisiei de construcții timișorene, ulterior din 1729 până la decesul din noiembrie 1735 comandant al cetății Panciova; Petri 1992, 377.

¹⁸ Franz Joseph Müller von Freyburg – auditor imperial, *Landauditor* și *General Auditor Lieutenant* pentru Timișoara din 1718 până în martie 1745 când moare, autor al lucrării *Jurisprudentia Criminalis In Judicio Castrensi Et Forensi, Seu Corpus Juris Caesaris, In Delictis Militaribus et Criminalibus Opus Theorico-Practicum* (1726); Petri 1992, 1316; Aldag 2014, 2083.

¹⁹ celelalte 12 districte sunt: Cenad, Becicherecul Mare, Panciova, Timișoara, Ciacova, Palanca Nouă, Lipova, Făget, Lugoj, Caransebeș, Almăj, Orșova; Feneșan 1996, 26.

²⁰ Ilieșiu 2011, 120–121; a se vedea atestările acestui sat sub varii denumiri la Forțiu 2016, 5–6.

Draginska și-a trimis fiul la Catharina pentru a-i lua sânge. Detaliile povestirii le vom prezenta mai jos. Într-un alt plan paralel se află scuza inventată de acuzată pentru a scăpa de gura oamenilor: povestea celor doi draci. Catharina însăși a declarat cel puțin în fața a două persoane că ea fusese vizitată de doi draci care îi aduceau mâncăruri (ca explicație pentru silueta sa rubensiană, pusă de săteni pe seama vampirismului).

Întrebările generale și poziția comisiei. Desigur, doar din formularea interogatoriului sau din cele câteva note care întrerup șirul întrebărilor nu ne putem da seama precis de atitudinile sau reacțiile membrilor comisiei de judecată. Anumite întrebări se repetă în chestionarea martorilor. Înainte de toate ei sunt rugați să-și spună numele, vârsta, religia, locul nașterii și domiciliul. În al doilea rând, după ce se stabilește că sunt la curent cu subiectul interogatoriului, martorii sunt întrebați ce știu despre viața și faptele acuzatei, insistând pe alocuri cu această întrebare. Apoi comisia mai dorea să știe în ce fel sau din ce cauză ar fi murit oamenii din sat. O altă întrebare repetitivă se leagă de relația femeii cu biserica și cu preoții. Referitor la povestea cu boala fetei acuzatei, Draginska a fost chestionată dacă nu cumva este posibil să fi visat ceea ce a declarat; în mod similar, comisia a observat și catalogat depoziția bătrânei ca schimbătoare și ezitantă. Legat de povestea cu dracii, autoritățile au părut interesate de detalii precum obiceiurile alimentare ale femeii, de forma sa fizică de acum și de odinioară, de natura și comportamentul acelor spirite. De menționat este că interogatoriul acuzatei este cel mai lung, întinzându-se pe durata a patru zile (12, 13, 14 mai și 5 iunie), iar pe parcursul acestuia au fost readuși unii martori, atunci când declarațiile Catharinei nu coincideau cu ale lor. Comisia nota ori de câte ori răspunsurile femeii erau vagi sau contradictorii. În general, întrebările adresate se înscriu într-un șir logic, dar se lovesc brutal de răspunsurile uneori surprinzătoare ale martorilor, care nu fac decât să nască alte și alte nelămuriri.

Răspunsurile. Semnificativă pentru mentalitatea veacului al XVIII-lea și pentru ancheta de față este depoziția fostului cneaz, Nicola – primul martor. Întrebat ce știe despre vrăjitoare, acesta răspunde că „despre vrăjitorie (*Hexerey*) nu știe să zică multe, dar despre vampiri (*Blutsaugern*), numiți în limba valahă *Moronya* sau în rasciană *Vampir*, ei le sug sângele oamenilor, care mor apoi în câteva zile”. El nu a văzut niciodată un vampir, dar a auzit (!) că în alte sate sunt dintre aceștia care ies din morminte și sug sângele oamenilor (**Fig. 1**)²¹. Prin aceste câteva rânduri, membrii comisiei de odinioară (și cititorii din prezent ai documentului) sunt introduși brusc în lumea credințelor din Banatul secolului al XVIII-lea. Despre utilizarea termenilor subliniați mai sus vom vorbi în următoarele pagini. În altă ordine de idei, sătenii chemați la anchetă par a răspunde clar, coerent și cu toate detaliile cunoscute, excepție făcând acuzata și fiica sa; cele două lasă cel mai mult impresia că fantezia predomină în declarațiile lor. Cu excepția acuzatei, când un martor este rugat să repete un răspuns, declarația este constantă. Cu toate eforturile anchetatorilor, cu toate detaliile povestirilor sătenilor, firul epic complex lasă încă loc unor întrebări fără răspuns.

3. Cauzalitate și simptome

Cert este că ne aflăm în fața unui caz de stigmatizare a unei persoane, stigmatizare făcută de către o întreagă comunitate, ca răspuns la un pericol sau ca explicație a unui fenomen. Dar care sunt cauzele (în imaginarul comunității) pentru care se ajunge de fapt la aceste acuzații și la anchetă?

Cauza principală este moartea unui număr neobișnuit de mare de oameni (aproximativ 50 din toamnă, pe când în sat nu mureau mai mult de cinci-șase pe an, după spusele celui de-al treilea martor și ale cneazului). Acest martor, Pietro Rus, fostul cneaz Nicola și actualul cneaz Pietro Fiat au declarat că oamenii o vedeau în fața ochilor pe Catharina sau erau vizitați de ea și apoi mureau²². Deși nu sunt menționate clar nici pe departe 50 de exemple (care ar fi fost victimele sale), sătenii au început să stabilească o legătură între morți și femeia bătrână.

Pentru săteni existau chiar și așa-zise dovezi care le întăresc credința, pe care noi azi le-am considera elemente ce duc la construcția unui stigmat. Statutul acuzatei – o văduvă foarte bătrână care locuiește singură, ușor supraponderală, ușurează transformarea sa în țapul ispășitor al satului. În procesele de vrăjitorie, acuzatele sunt de cele mai multe ori femei în vârstă și/sau văduve. În cazul vampirilor, despre cadavrele deshimate s-a scris adesea cum că respectivul ar fi crescut în dimensiuni datorită ingerării (sângelui) victimelor (exemplul lui Arnold Paole, cadavrele deshimate în Serbia în 1732, observațiile lui Tallar din anii

²¹ Procesul 1728, f. 130 [traducerea citatelor ne aparține].

²² Procesul 1728, f. 128 v, 132 v, 134 v, 135.

1750 etc.)²³. Faptul că bătrâna nu frecventa biserica sau nu obișnuia să sărute crucea la vizita preotului²⁴ o fac să devină retrasă și aparține din punct de vedere social (nu participa la slujbe ca restul comunității). Explicațiile date de femeie însăși sau de fiul său Martin Preda (cum că nu suportă mirosul de tămâie sau e prea slăbită să meargă la biserică²⁵) nu par a fi luate în serios de restul oamenilor. În plus, întrebați ce mai știu să spună despre acuzată, câțiva martori au declarat că ea nu este de faimă bună sau că nu este o persoană dreaptă. Așadar, zvonul este un element cheie pe tot parcursul stigmatizării femeii.

Ne propunem în acest punct să dezbatem simptomatologia bolii pe care Catharina ar fi adus-o asupra satului Ezeriș. Conform logicii sătenilor, decesele în exces sunt urmarea unei „vrăji” sau pur și simplu a prezenței bătrânei în preajma bolnavilor. Martorii ne lasă să înțelegem că toți cei aproximativ 50 de inși au murit în același fel, au stat același număr de zile la pat și au prezentat aceleași simptome. Primul martor, fostul cneaz, a declarat că o fată i-a adus apă acuzatei, s-a îmbolnăvit după aceea și în trei zile a murit, la fel cum au pățit și alții. Pietro Rus a povestit că oamenii care stau la căpătâiul muribunzilor spun că aceștia o pomenesc pe Catharina, precum și că două persoane au văzut-o coborând în casă pe horn. Tot el a spus că persoanele mureau cam după opt zile de boală, iar ca stări, simțeau un junghi/ împunsătură în piept și pe spate. Cneazul adaugă că toți cei decedați (printre care și tineri, și vârstnici laolaltă) ar fi simțit o împunsătură sau junghi pe piept și pe spate din cauza căreia au murit în trei-patru, maxim opt zile. Fiica acuzatei, în timpul cât a fost bolnavă, ar fi avut același simptom, junghiul în inimă plus dureri de cap²⁶. Ca și cum nu ar fi de ajuns, Catharina a fost acuzată că i-ar fi cauzat moartea propriului frate, cu șapte ani în urmă, doar pentru că cei doi s-au întâlnit. În depoziția sa, aceasta a respins acuzațiile, având și un moment de rațiune: „Pentru că au murit oameni în sat s-a crezut că ea îi mănâncă, deși și în alte sate mor oameni.”²⁷ Așa cum au observat și medicii din secolul al XVIII-lea care au redactat rapoartele despre vampirism²⁸, notăm și noi că martorii nu vorbesc despre un contact fizic direct care ar putea cauza boala și moartea. De asemenea, este foarte probabil ca simptomul resimțit să trebuiască să-l traducem mai degrabă prin junghi, nu înțepătură (în text apar formele *Stich* și *Stechen*), deci nu este vorba de vreo urmă fizică. Are bătrâna Catharina puteri magice sau transmite poate vreo boală (fatală, aparent, doar pentru alții)?

Rapoartele deja citate, fiind scrise de medici, se referă la vampirism exact ca la o epidemie (iar nu ca la o credință magico-religioasă) și disecă problema din acest punct de vedere. Explicațiile pe care le aduc medicii de odinioară pot fi aplicate parțial și cazului nostru. De pildă, Tallar observa următoarele simptome la sătenii pe care i-a consultat: stat la pat două-trei zile, dureri de inimă, stomac, intestine, ceafă, tulburarea vederii și a auzului, pete roșii sau albastre pe corp, puls slab, palpitații, coșmaruri. Foarte interesantă este perioada de apariție a acestor stări. Tallar nota că boala se instaurează în ultimele două săptămâni din postul Crăciunului și nu durează mai mult de ziua Sf. Gheorghe în aprilie²⁹. Deloc întâmplător, rapoartele din Serbia din anii 1725, 1731 și 1732, majoritatea știrilor din Banat aduse la cunoștința Administrației vorbeau despre îmbolnăviri, decese și deshumări petrecute tot în lunile de toamnă-iarnă. Documentul analizat în acest studiu nu face excepție, cum am menționat mai sus, numeroasele morți din satul Ezeriș s-au petrecut între sfârșitul toamnei și primăvara. Acest fapt a fost folosit de istorici pentru a explica lipsa descompunerii la cadavrele suspectate că ar fi moroi.

Tallar explica aceste stări și simptome ca parte a unor boli întâlnite în zonă, în acea perioadă. Cauzele pe care el le-a identificat sunt postul extrem de dur pe care îl țin ortodocșii, precum și ignoranța preoților și a oamenilor de rând, care lasă loc acestor superstiții. În plus, el observa că bolile îi afectează pe autohtoni (iar nu pe coloniști sau soldați) și că ele sunt mai dese la câmpie decât la munte³⁰. Remarcile sale pot fi cu ușurință aplicate cazului nostru, dacă e să privim problema din perspectivă medicală. Ar fi, deci, mai ușor să înțelegem de ce se îmbolnăveau și mureau acei oameni, la momentul 1728; însă, în plus, dorim să aflăm cum au ajuns sătenii respectivi să ignore orice cauză naturală și să aleagă o explicație supranaturală.

²³ Tallar 1784, 55–56; Hamberger 1992, 49–53; Lecouteaux 2002, 94–95.

²⁴ Procesul 1728, f. 129 v, 131 v, 133 v, 136, 139.

²⁵ Procesul 1728, f. 131 v, 137.

²⁶ Procesul 1728, f. 128 v, 132 v, 133, 134 v, 135, 140.

²⁷ Procesul 1728, f. 142, 144.

²⁸ Frombald, Glaser, Flückinger, Tallar nu găsesc dovezi ale vreunui atac sau contact fizic la victimele cercetate, Kreuter 2001, 165–167.

²⁹ Tallar 1784, 19, 26.

³⁰ Tallar 1784, 12–13, 45.

Literatura de specialitate a dezvoltat mai târziu alte teorii medicale menite să explice fenomenul vampirismului. Anumite boli pot cauza aceleași simptome pe care le descriu oamenii ce se cred „vampirizați”: porfirie (cea cauzată de lipsa de fier), rabia, boala Milzbrand sau antraxul (boală infecțioasă cauzată de o bacterie, ce afectează oameni și animale, cu o formă cutanată, pulmonară sau digestivă). Din descrierile lui Tallar, românii sufereau de fapt de colici (dureri intense în abdomen, cauzate de indigestii), scorbut (carență de vitamina C), pelagră (incapacitatea de a absorbi vitamina B), nictalopie (lipsa văzului pe timp de noapte, uneori ca urmare a lipsei vitaminei A), toate putând fi provocate de o alimentație săracă în vitamine și nevariata³¹.

Pe mai departe sunt urmărite în detaliu formele pe care le ia această stigmatizare a bătrânei din Ezeriș, oglindire nemijlocită a credințelor magice din Banatul postotoman. Ne întâlnim din nou cu perspectiva medicală, dar pentru cercetarea de azi sunt la fel de importante și metodele antropologice și ale istoriei sociale, menite să răspundă la întrebarea: cum ajunge o simplă bătrână să fie considerată cauza necazurilor din sat, să fie considerată vampir și vrăjitoare?

4. Personajul principal ca vampir

Avatarele pe care le reprezintă persoana stigmatizată sunt două: vampirul și vrăjitoarea. Vom începe cu primul, deoarece este un mit specific zonei, cum au stabilit specialiștii care tratează acest subiect. Vom descoperi și elemente comune celor două mituri, căci genul acesta de credințe nu se pot separa total, cum o dovedește însăși sursa de față. În nenumărate rânduri cei doi termeni sunt alăturați în aceeași frază în documentul de față, ceea ce înseamnă că pentru sătenii din Ezeriș de acum 300 de ani, sensul acestora era înrudit.

În primul rând este important de reținut faptul că martorii din sat sunt familiarizați cu acest termen, cunoscând cât de cât fenomenul din Banat. Din câte se știe, primul caz de vampirism local postotoman ar fi cel menționat în martie-aprilie 1725 (o vrăjitoare devenită vampir după moarte). Cazurile atestate din Serbia vecină au început tot cu anul 1725. Tallar a cercetat un caz în Transilvania în 1724. Desigur, este posibil ca acest fenomen să fie mai timpuriu decât avem noi știință. Revenind la cazul din 1728, observăm că sătenii care vorbesc despre vampirismul din zona lor redau aceleași informații din rapoartele citate, însă fără detalii. De exemplu, fostul cneaz aducea în discuție satul numit Șipet (azi în jud. Timiș), unde au murit mulți oameni, iar corpurile celor bănuiați au fost dezgropate (găsindu-se sânge proaspăt și apă în ele) și incinerate, fapt după care moartea a încetat. Metodele de combatere a unui moroi sau a unei vrăjitoare (arderea pe spate cu fier încins „ca să scoată răul”, cum a pățit și bătrâna) le-au auzit tot din alte sate³². Pe lângă informații legate de Ezeriș, primim astfel atestarea vampirismului în satul Șipet, care nu mai fusese menționat în sursele cunoscute.

Cum portretează sătenii de la începutul secolului al XVIII-lea un vampir sau un moroi? Pe lângă cuvintele semnificative ale fostului cneaz (pe care le-am redat mai sus, p. 326) se mai adaugă câteva detalii din declarația sa și din spusele altor martori. Conform zvonului, Catharina nu ar fi o femeie dreaptă și ar suge sângele din oameni. Sătenii mai puneau silueta greoaie a femeii tot pe seama vampirismului, fie că era vorba de ingerarea sângelui altora sau de a-i mânca cu totul: „pentru că au murit oameni în sat și s-a crezut că ea îi mănâncă” (cuvintele acuzatei); în povestirea cunoștinței sale, Georg Opra, se amintea că omul nu voia să se apropie de femeie, de frică să nu îl mănânce³³. Cneazul Pietro Fiat fusese întrebat dacă a auzit să existe vampiri în Banat, la care el a răspuns că a auzit, dar nu a văzut vreunul³⁴. Catharina însăși pare conștientă de acuzațiile ce i se aduc (pe care le-a tot negat); întrebată insistent ce știe despre moroi, femeia declara: „A auzit că ei [moroi] iau formă umană și mănâncă oameni, aceștia sunt numiți și Hali. [...] A auzit că atunci când un om moare și o pisică sau câine sare peste cadavru, înseamnă că va deveni moroi.” (Fig. 2). Pentru a dovedi un mort ca fiind moroi, trebuia pusă o vită să sară peste mormânt și atunci este un nemort acolo, mai spunea Catharina³⁵. Pe lângă asta, zvonul din sat era că femeia le apare în fața ochilor muribunzilor, de aceea este vinovată de moartea lor. Tallar a notat și el că oamenii bolnavi

³¹ Kreuter 2001, 97–101; Bologna 1935, 168.

³² Procesul 1728, f. 130, 135, 138.

³³ Procesul 1728, f. 128, 142, 157.

³⁴ Procesul 1728, f. 135 v.

³⁵ Procesul 1728, f. 155 v.

pe care i-a consultat se plâneau că îi vizitează moroiul; exact ca în Ezeriș, cei interogați de Tallar afirmau ferm că se aflau în deplinătatea minților când îl vedeau pe vampir³⁶.

Particularitățile vampirului descrise până acum din spusele martorilor coincid cu descrierile secolului al XVIII-lea, dar și cu evoluțiile mai târzii ale acestor credințe. Nemorții din sursele citate au aceleași caracteristici: sug sângele victimelor, apar în vise, sunt mai grași, sunt cauza diverselor necazuri ale unei comunități. De asemenea, metoda de transformare a unui cadavru în moroi sau de dovedire (saltul animalelor peste mormânt) este un mit perpetuat până în zilele noastre. Există totuși o diferență mare și evidentă: acuzata din sursa noastră este o ființă vie. Acesta este un element interesant de originalitate. Comunitatea nu pare să fie deranjată de acest detaliu, ci o tratează „cum au auzit de la alte sate”, chiar dacă în acele sate era vorba de suspecti morți și îngropați. Prin acest aspect ne dăm seama încă o dată că în mentalitatea săteanului de acum 300 de ani viața și moartea nu par a fi despărțite atât de drastic.

Un aspect central al credinței în vampiri este sângele. Surprinzător la prima vedere, sângele vampirului are capacitatea de a vindeca bolnavii sau de a preveni transformarea lor în vampir. Se pot face paralele cu utilizarea sângelui animal în anumite culturi, lichid care poate transmite omului una din caracteristicile animalului respectiv; în secolele XVIII–XIX, sângele uman era folosit de vraci în tratarea epilepsiei³⁷. Există atestări ale utilizării sângelui de vampir ca tratament începând cu cazul lui Arnold Paole, urmat de unul din cazurile cercetate de Flückinger, până la exemplele lui Tallar (este vorba de ungerea cu sânge). Și în acest caz, Tallar vedea în acest procedeu o cauză a răspândirii epidemiilor sau bolilor din secolul al XVIII-lea.

Ancheta de față atestă și ea acest fenomen (folosirea sângelui ca leac). În centrul acțiunii se află acum povestea fetei acuzatei, Draginska, ce a căzut bolnavă în timpul postului Crăciunului. Pe lângă dureri de cap și junghi în inimă, femeia a trecut printr-o experiență bizară în timpul unei nopți. Ea declarase că a văzut-o pe mama sa venind în casă pe horn, împreună cu o altă femeie. Restul familiei (fiul Draginskăi și fratele ei) nu a negat probabilitatea acestei întâmplări, iar bătrâna mamă însăși era extrem de schimbătoare în declarații. Conștienți de imposibilitatea fizică a unei astfel de vizite prin horn, membrii comisiei au întrebat-o pe Draginska în repetate rânduri dacă nu cumva a visat ceea ce povestise. Desigur, femeia a negat. Ca urmare a presupusei vizite nocturne, aceasta și-a trimis fiul, pe Csures, la bunica lui, ca să-i ia sânge. Băiatul a spus: „Cum a auzit de la oamenii în vârstă că dacă într-un sat e un moroi (*Moronia*) sau o vampiră (*Blutsaugerin*), de la astfel de persoane se ia sânge cu care cei bolnavi se ung și se însănătoșesc cu ajutorul lui; cu scopul acesta s-a dus el la bătrână, să-i dea sânge din al patrulea deget de la mâna stângă, pe care i l-a dat apoi mamei lui și s-a făcut bine.”³⁸ Conform spuselor acuzatei, ea a dat sânge la două persoane: ficei și unui bărbat din sat. Fiica s-a făcut bine, dar bărbatul a murit. Acuzata este întrebată de mai multe ori pe parcursul procesului de ce veneau oamenii la ea pentru acest remediu și dacă îi servea cu drag. Catharina credea că trebuie să îi servească, pentru că sătenii o considerau vinovată pentru numeroasele decese și prin asta ea încerca să se facă utilă. Circumstanțele celor două momente în care s-a lăsat să i se ia sânge nu îi sunt clare acuzatei; fie declara ceva, apoi, confruntată cu martorii, revenea asupra declarației, fie nu își amintea. De pildă, când nepotul ei a vizitat-o cu acest scop, femeia spune că „dan sie seye nicht bey ihren Sinnen gewesen” (căci ea nu era în apele sale/ nu era în toate mințile). Csures a povestit că bunica lui era bolnăvicioasă în acel moment³⁹. Incoerența acuzatei nu ne miră, având în vedere vârsta sa înaintată. Totuși, faptul că oamenii credeau că sângele unei persoane bătrâne și posibil bolnave sau cel puțin anemice este vindecător poate fi explicat mai degrabă prin superstiție, logica și medicina rămânând mute aici.

5. Personajul ca vrăjitoare

Trecem la al doilea avatar al personajului principal din interogatoriu, făcând legătura dintre vampirism și vrăjitorie prin câteva elemente comune celor două credințe, așa cum apar ele în text. Primul punct comun ar fi capacitatea sângelui de a vindeca oamenii, care se pare că aparține și vrăjitoarelor, nu numai moroiilor. Așadar, Catharina a fost întrebată dacă știe de ce i-a fost luat sânge și a răspuns: pentru

³⁶ Tallar 1784, 21–23.

³⁷ Kreuter 2001, 160–161.

³⁸ Procesul 1728, f. 141.

³⁹ Procesul 1728, f. 141 v, 142 v, 144 v, 145.

că oamenii o consideră vrăjitoare. De cele mai multe ori, vrăjitoarele dintr-o comunitate erau de fapt persoane căutate pentru capacitățile tămăduitoare sau pentru leacuri. Documentul conține și un element de identificare ambiguu, pe care nu știm dacă să îl atribuim ființei vrăjitoarei sau nu. Martorul Georg Opra a declarat cu două ocazii că a auzit de la alții cum că acuzata are o ... coadă în partea stângă a corpului, pe timp de lună plină⁴⁰. Bărbatul l-a identificat drept un semn al vrăjitoriei, însă coada și transformarea pe timp de lună plină amintesc de alte mituri înrudite cu vampirismul: vârcolacul sau priculiciul. În literatura de specialitate, vrăjitoarea are atestate numeroase avatare și subtipuri, dintre care două se aseamănă cu descrierile citate: vrăjitoarea-mora și vrăjitoarea cu coadă⁴¹. S-a mai scris despre posibile paralele între vânatoarea de vampiri și prigoana vrăjitoarelor, în sensul că procesul acuzării are aceleași etape⁴², fapt ce se poate demonstra și prin ancheta aceasta, chiar dacă acuzațiile sunt îndreptate concomitent împotriva unei singure persoane. Important de menționat este faptul că cel puțin la nivel oficial, ancheta este încadrată unui caz de vrăjitorie (*maleficium*), probabil și din cauza lipsei de informații oficiale despre vampirism la acea dată. Cercetătorii au demonstrat că procesele de vrăjitorie din Europa Centrală și Orientală sunt mai bogate în mențiuni ale unor credințe arhaice zonale⁴³. Putem considera că și interogatoriul studiat întărește această idee: amestecul unor concepte – vrăjitoare, vampir, moroi, spirit, hala, drac – este specific zonei în care se află Banatul.

Tot specifice vrăjitoarelor sunt aparițiile inedite, unde se încadrează presupusa vizită a femeii la fiica sa și la alți săteni. Povestea pe care o spusese Draginska în fața comisiei de judecată și pe care anterior o făcuse cunoscută celor din sat are un impact în soarta mamei sale. Locuitorii din Ezeriș erau convinși că, dacă propria fiică o vorbește de rău, atunci cu siguranță ea a fost cauza deceselor din sat. Fără a aștepta prea mult, comunitatea s-a unit și și-a făcut dreptate singură.

Considerăm că punctul culminant al narațiunii ce reiese din proces este prinderea bătrânei și aducerea sa în fața sătenilor pentru a o arde. Cronologia exactă a evenimentelor rămâne confuză, deoarece Catharina a afirmat că fusese deja arsă pe când fiica sa era bolnavă la pat. Conform spuselor lui Georg Opra, satul se răsculase de trei ori împotriva femeii. Ea a fost luată de acasă de către Opra cu încă două persoane, cu furci și pare (în alt loc din interogatoriu, femeia a spus că veniseră 20 de săteni). Opra și-a amintit că pe atunci când s-au dus după femeie, el stătea deoparte de frică și ea l-a chemat la ea, să-i confeseze ceva (povestea cu dracii pe care o redăm mai jos). Auzind-o, Opra i-a recomandat să meargă la preot, să se elibereze de aceste duhuri, dar femeia continua să nege că ar fi vrăjitoare. Cneazul Fiat a adăugat că oamenii voiau să știe dacă ea a mai avut complici⁴⁴. Pentru că nu a dorit să recunoască nimic, sătenii au ars-o între umeri, în forma semnelui crucii. De unde acest obicei și de ce? „Printre oameni a circulat ideea că trebuie să o ardă cu fierul ca să iasă răul din ea [...] Satul s-a revoltat și a auzit [modalitatea] asta de la alte sate.”, spunea cneazul Pietro Fiat. „Sătenii așa au auzit, când există o vrăjitoare în sat, trebuie să-i ardă o cruce pe spate, ca să înceteze cu morțile”, declara fiul acuzatei, Martin Preda⁴⁵. Aceste evenimente seamănă cu un adevărat proces de vrăjitorie la o scară mai mică, girat de autoritatea zvonului, dar și de cea locală (un martor a declarat că ea a fost arsă de un jurat, în prezența întregului sat).

În imaginarul sătenilor din Ezeriș nu era nevoie de multe pentru ca o persoană să fie considerată vrăjitoare. Era de ajuns ca respectiva să oglindească anumite stereotipii atestate pretutindeni în literatura de specialitate: să fie femeie, înaintată în vârstă, văduvă, supraponderală, singuratică, nereligioasă și rău famată⁴⁶. Catharina a adus singură mai mult nenoroc asupra sa, prin povestea cu cei doi draci⁴⁷ care veneau la ea în formă umană, îmbrăcați în haine bărbătești. Audierea femeilor acuzate de vrăjitorie a revelat uneori că transformarea lor în vrăjitoare s-a petrecut în urma unei întâlniri cu diavolul în chip de

⁴⁰ Procesul 1728, f. 131 v, 157.

⁴¹ Pócs 1999, 9, 13–15.

⁴² Etapele sunt: flagelul se abate asupra comunității, este căutat responsabilul, se cauă semnele specifice stigmatizării, comunitatea își face dreptate, Lecouteaux 2001, 109–110.

⁴³ Muchembled 1997, 238–239.

⁴⁴ Procesul, f. 131, 135 v, 146, 146 v, 156 v, 157, 157 v.

⁴⁵ Procesul 1728, f. 135, 138.

⁴⁶ Femeile ce riscuau să fie suspectate de *maleficium*: moașe, vindecătoare, îngrijitoare, femei în vârstă, retrase, senile, celibatate fără copii, văduve, sărace, rele de gură, cu imaginație bogată etc., Levack 2006, 145–160.

⁴⁷ În original *Drachen* = dragoni, balauri; am preferat traducerea *draci*, pentru direcția în care merge povestea, mai ales că este menționată și posedarea de aceste ființe.

om, de bărbat⁴⁸. Totodată, Catharina a aruncat vina pe fosta sa vecină Magdalina, care ar fi fost posedată de doi draci. Prin asta, acuzata însăși se asociază (probabil fără să-și dea seama) cu necuratul, un element-cheie al vrăjitoriei. Un alt punct comun al personajului cu lumea vrăjitoarelor este presupusa înclinație spre canibalism, menționat în interogatoriu de două ori.

Printre altele, cauze mai profunde ale unui astfel de proces ar fi tensiunile sociale din cadrul unei comunități⁴⁹. Fiind vorba de un sat, de condiția materială neatractivă a acuzatei, de vârsta sa înaintată, considerăm că este mai greu de descoperit un motiv ascuns al acestei prigoane. Rămâne doar să afirmăm că stigmatizarea Catharinei și transformarea sa în țap ispășitor a fost singura și cea mai la îndemână explicație găsită de săteni, după un model deja repetitiv și înrădăcinat în cultura populară.

6. Credințe conexe: dracii și halele

Așa cum am afirmat la începutul studiului, există un al treilea plan al povestirii din Ezeriș. Catharina, pusă în situația de a da socoteală satului pentru acuzațiile grave, nu a avut foarte multă inspirație și i-a prezentat lui Georg Opra o poveste halucinantă. Bătrâna voia să se înțeleagă că ea nu s-a îngrășat din cauză că este vampir sau vrăjitoare, ci pentru că la ea au venit doi draci care i-au adus bunătățile pământului. Prima dată când a spus această poveste a fost înainte să fie arsă, lui Opra. De la el a ajuns istorisirea la urechile mai multor săteni (cel puțin martorii din proces o cunosc). Acuzata i-a mai prezentat o versiune a poveștii fiului ei. Versiunile sunt identice până când este adusă Catharina însăși la declarații și confruntată cu ceea ce au spus ceilalți. Atunci încep nelămuririle și inadvertențele în firul narativ. Reținem totuși câteva aspecte inedite ale acestei povești. Momentul când au vizitat-o cei doi draci pe femeie este cel mai greu de stabilit. Lui Opra i-ar fi declarat că a fost vizitată cu 25 de ani în urmă. În fața comisiei de anchetă ea a negat, spunând că nu veneau la ea de 25 de ani, ci doar o dată au fost, mai precis „după ce a fost arsă și ocărâtă în sat, a treia zi a mers în grădină, și-a cântat necazul și atunci au apărut dracii”, adăugând că i-a văzut după-masa, în perioada de după Crăciun⁵⁰. Contradicția este evidentă: dacă abia după trei zile de la judecata satului au venit, atunci de unde știa despre draci în ziua arderii?

Membrii comisiei de judecată au încercat să dea de capăt acestui subiect. Acuzata este rugată de mai multe ori să declare tot ce știe despre acești draci. Prima dată, Catharina a avut un moment de luciditate (unicul, în narațiunea legată de draci): ea a declarat că i-a spus lui Georg Opra „doar așa, ca să o lase oamenii în pace, asta i-a venit atunci în cap, pentru că o fată – Magdalina din Verluck – a fost posedată de draci, ea fiind văduvă, tânără și grasă.”⁵¹ Despre natura și denumirile acestor ființe misterioase vorbește întâi fiul Catharinei: „pe ea o satură un spirit [*Gespenst*], în limba ei *Hala*; el a întrebat-o ce este acest *Hala*, ea i-a răspuns că nu ar înțelege”. Surprinzător, când a fost rugată să spună ce este un drac, Catharina a declarat că nu știe, ci că doar a auzit povestea de la Magdalina, care era leșinată și bolnavă din cauza unui drac. Magdalina a fost citată ca martoră și a negat toate detaliile poveștii spuse de acuzată. Catharina nu a recunoscut că ar fi vorbit cu fiul ei despre spirite și hala. Într-o altă depoziție, ea ne prezintă mai multe detalii legate de această apariție (despre care mai devreme nu știa nimic). Așadar, cele două creaturi (unul mare/ bătrân și unul mic/ tânăr) în formă umană se jucau în grădina acuzatei, precum copiii. Aveau haine de oameni pe ei, straie bărbătești, iar când au plecat, și-au luat zborul în formă de draci⁵². Legătura unei vrăjitoare cu dracii sau cu diavolul este o constantă clasică atestată și dezbătută de istoriografia problemei. Cât despre „hala” (conform DEX, cuvântul are aceeași formă în limbile română, sârbă, croată și bulgară), deși nu am găsit o altă sursă din secolul al XVIII-lea, se pare că termenul a rămas înrădăcinat în folclorul bănățean. Conform credințelor din zonă, „halele nopții” (care pot fi vii sau moarte) sunt ființe care mănâncă alte ființe sau le fac rău; cele vii pot apărea pe lumină și pe întuneric, iar cele moarte sunt doar nocturne. Aceste hale sunt duhuri ieșite din morminte, care cutreieră pământul în special la miezul nopții. În categoria hălelor nocturne intră moroi, strigoii și priculicii⁵³. Așadar, poate nu întâmplător Catharina îi asociază pe moroi cu halele, spunând că sunt denumirile aceleiași ființe (vezi citatul mai sus, p. 328).

⁴⁸ van Dülmen 1991, 392.

⁴⁹ Muchembled 1997, 237.

⁵⁰ Procesul 1728, f. 151, 151 v, 157, 157 v, 158.

⁵¹ Procesul 1728, f. 146 v, 147.

⁵² Procesul 1728, f. 137 v, 147, 147 v, 150, 150 v, 151.

⁵³ E. Novacovicu, C. Novacovicu, *Comoara Banatului. Folclor*, apud. Duma 1995, 112.

Rolul acestor spirite de a aduce mâncare femeii este în centrul atenției anchetei. Deși la început Catharina a lăsat să se înțeleagă că bunătățile aduse de draci sunt cauza îngășării ei, ea nu a recunoscut că s-ar fi atins de mâncare. Într-un loc a povestit că i-au adus mălai, căci era zi de post, apoi enumeră alte feluri pregătite pentru ea: mălai, brânzeturi, pește și mere, toate într-o raniță⁵⁴. Iată cum și în această sursă este menționat postul, pe care chirurgul Tallar îl considera principalul motiv al îmbolnăvirilor autohtonilor. Conform experienței sale din teren, postul ținut de populația română de rit ortodox era prea strict, și era respectat de către toți, fie că erau religioși sau nu. Când posteau (de 4 ori pe an până la câte 6 săptămâni) ei mâncau varză, ceapă, usturoi, fasole, borș, mămăligă, iar de sărbători, dimpotrivă, făceau exces de carne friptă. Pentru Tallar era clar că oamenii suferă de boli ale stomacului, deoarece când sunt întrebați unde îi doare inima, ei indică zona abdomenului⁵⁵. Astfel, informațiile cuprinse în interogatoriu întăresc ideea importanței postului la locuitorii din mediul rural de acum 300 de ani. În plus, faptul că acuzata își imaginează întâi că îi sunt aduse toate bunătățile, apoi numește, de fapt, mâncăruri de post sau de dezlegare denotă lipsa variației în alimentația de odinioară.

Concluzii

La doar 10 ani de la cucerirea austriacă a Banatului, autoritățile străine de aceste meleaguri sunt puse într-o dilemă. Li se înfațișează un caz de vrăjitorie, deloc simplu, ci puternic legat de credințele locale în ființe care se întorc din morminte. Despre vrăjitoare au mai auzit membrii comisiei de judecată, însă vampirul este o noutate cu care acum vor face cunoștință în detaliu. Documentul studiat prezintă două lumi în opoziție: pe de-o parte, stăpânirea străină reprezentată în teritoriu de funcționari cu pregătire, vorbitori de germană, catolici, colonizați aici pentru organizarea provinciei. Pe de altă parte, se situează băștinașii, locuitorii unui sat ortodox cu o populație posibil mixtă de români și sârbi. Satul trece printr-o perioadă dificilă soldată cu mai multe decese. Localnicii găsesc repede o explicație supranaturală și acționează împotriva cauzei. Deși sunt deja parte a unui sistem centralizat de administrație, sătenii din Ezeriș iau justiția în propriile mâini. În momentul începerii interogatoriului oficial condus de comisia de la Timișoara, cele două lumi intră în contact: de aici vor ieși la suprafață elemente ale credințelor populare bănățene, spre surprinderea anchetatorilor de atunci și a cititorilor de azi.

Ancheta prezentată în acest studiu nu are o finalitate concretă. Ultima observație a celor care au redactat procesul este că audierea se încheie până la noi ordine. Având în vedere natura informațiilor pe care le-a adunat comisia (detalii contradictorii, lipsite de logică, declarații confuze), dar și statutul acuzatei (vârșnică, posibil bolnavă) finalul deschis este un lucru natural. Autoritățile nu văd un pericol real în această persoană marginalizată de ceilalți săteni. În orice caz, nu deznodământul anchetei, ci parcursul său a fost punctul de interes în prezenta cercetare.

Am încercat să extragem și să clasificăm credințele magice în comparație cu alte surse contemporane din secolul al XVIII-lea sau cu rezultatele cercetărilor existente. Cu toate astea, documentul utilizat conține câteva elemente de inedit și originalitate. Subliniem așadar importanța acestuia prin următoarele puncte.

În primul rând, documentul în cauză aduce în discuție termeni aparținând sferei credințelor magice, atestând prin asta folosirea lor în zonă, în perioada respectivă. Acești termeni nu sunt doar amintiți prin cuvintele martorilor, ci ni se oferă și echivalentul lor pentru limba sătenilor (procesul fiind redactat în limba germană). Astfel, pentru *Blutsauger/ Blutsaugerin* din limba oficială (vampir/ vampiră) avem traducerea în limba „valahă” – *moroyal/ moronya* (posibil plural/ feminin) și „rasciană” – *vampir*. Cuvântul românesc moroi poate fi pus în conexiune și cu arhaicul *mora* (creatură ce reprezintă o dublură a sinelui, ce se detașează de corp și se metamorfozează). Pentru termenul vrăjitoare apare în scris din păcate doar cuvântul german *Hexe*. Pe de altă parte, termenul de „drac” (*Drachen*, pl.) este asociat cu cel de spirit (*Gespent*) sau *hala* în limba martorilor (care păstrează ambiguitatea, fiind folosit și în română și în sârbă). În orice caz, termenii de moroi (în original sau în germană) și vrăjitoare apar cel mai des în document, fapt ce întărește ușurința cu care sunt folosiți de către martori respectiv localnici (ceea ce mai poate însemna o mai veche și îndelungată folosire a lor pe acest tărâm). Atestarea acestora inclusiv în limba autohtonilor este foarte importantă pentru posibile comparații cu alte zone. De asemenea, mulțumită întrebărilor comisiei de judecată, am reușit să pătrundem în imaginarul sătenilor din Ezeriș, pentru a afla care

⁵⁴ Procesul 1728, f. 151 v, 152.

⁵⁵ Tallar 1784, 18–20

erau reprezentările lor despre aceste ființe. Concluzionăm că în spatele cuvintelor vrăjitoare și vampir se ascund sensuri cvasi identice pentru locuitorii districtului Vârșeț din 1728. Prin cuvintele acuzatei însăși se creează mai departe un triumghi al ființelor magice înrudite: moroi-hală-drac.

În al doilea rând, sursele enumerate de literatură menționează doar vampiri morți (cadavre suspectate de a fi vampiri) în secolul al XVIII-lea. Acuzata de față este o femeie vie, căreia sătenii îi aplică aceleași stereotipii ca unui nemort, cum au auzit ei din alte sate. Cu toate acestea merită să menționăm că în mitologie există așa-numitul vampir/strigoi viu. Persoana a fost predestinată transformării încă din momentul nașterii (fusesse al șaptelea, nouălea sau al doisprezecelea copil de același sex dintr-o familie, fusesse conceput înaintea unor anume sărbători, s-a născut cu tichie roșie pe cap etc.). Acești strigoi vii cauzează diverse pagube în rândul oamenilor și animalelor⁵⁶. Deși din sursa cercetată nu reies prea multe din aceste semne enumerate aici, faptul că sătenii o consideră pe acuzată un vampir poate fi văzut ca o veche atestare a mitului strigoiului viu.

Nu în ultimul rând, un proces care să dezbată în paralel acuzații de vrăjitorie și vampirism, concentrate asupra unei singure persoane, la început de secol XVIII, este cu siguranță un fapt inedit. Bivalența caracterului acuzatei poate fi privită ca o dovadă a legăturii celor două mituri, o atestare a existenței lor concomitente. În plus, dacă ne ghidăm după teoria declinului vrăjitoriei și ascensiunii vampirului (o prefacere a magiei)⁵⁷, constatăm că documentul cercetat surprinde un moment de trecere, fiind ca o punte de legătură: localnicii nu cred doar în străvechea vrăjitoare, dar sunt aliniați mitului zonal al vampirului, în perioada lui de ascensiune.

Cu cât privim trecutul mai mult din perspectiva micro-istorică, cu cât ne apropiem de un caz particular, cu atât mai mult constatăm că generalizările și clasificările se pierd. Prin documentul analizat am avut acces aproape nemijlocit la cuvintele și gândurile autohtonilor de altădată; acest lucru este inedit, având în vedere că alte surse au fost scrise din perspectiva alogenilor, a oficialităților sau a medicilor colonizați în provincie. În mentalitatea oamenilor de acum 300 de ani din satul bănățean studiat, credințele magice sunt fluide, dar puternice, termenii și conceptele se întrepătrund; astfel, se construiește un cosmos aparte, specific unei provincii trecute prin destule prefaceri politice și demografice, o provincie care intră cu acest substrat magic în „Secolul Luminilor”.

Epilog: „[...] cu această mărturisire, el o îndeamnă să recunoască adevărul corect, ce fel de animale erau de fapt, și trebuie că erau moroi, căci oamenii din sat mor, dacă e așa, vrea ea să meargă la biserică și la popă, ca să fie eliberată de ei; la care ea a răspuns: de ce să meargă la biserică și mănăstire, pentru că ea nu e vrăjitoare”⁵⁸.

Listă figuri

- Fig. 1 Extras din depoziția din 4 mai a martorului Nicola, fost cneaz, cu sublinierea cuvintelor Hexe (vrăjitoare), Hexerey (vrăjitorie), Blutsauger (vampir), Moronya, Vampir; Procesul 1728, f. 130.
- Fig. 2 Extras din depoziția din 14 mai a acuzatei Catharina Predonia, cu sublinierea cuvintelor Moronia și Hali; Procesul 1728, f. 155.

Bibliografie

Surse

Procesul 1728

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, Fond Comandamentul General Bănățean F. 1 (inventar nr. 197), pachet II, dosar 26/1728, f. 128–160.

Banatisches Institutum
1718

Banatisches Institutum welches Anno 1718 den 3ten Septembris, von Ihro Kayserlichen Maiestät allergnädigst resolviret worden, und zu Folge welche die Regierung des Landes geführt werden solle. In: Wolf Josef, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert* (= *Materialien*, Heft 5/1995), p. 154–157.

⁵⁶ Summers 1968, 305–306; Hedeșan 2011, 32–34; Kreuter 2001, 32.

⁵⁷ Klaniczay 1987, 177; K. Hamberger 1992, 39–40.

⁵⁸ Georg Opra povestește în ultima sa depoziție despre dialogul avut cu Catharina; Procesul 1728, f. 157–157 v.

- Aldag 2014 Aldag Edgar (ed.), *Ortsfamilienbuch Temeschburg Stadt 1718–1861*, Band 3, Buxtehude, 2014.
- Cărți*
- Feneșan 1997 Feneșan Costin, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Timișoara, 1997.
- Feneșan 1996 Feneșan Costin, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716–1778*, București, 1996.
- Hamberger 1992 Hamberger Klaus, *Mortuus non mordet. Dokumente zum Vampirismus 1689–1791*, Wien, 1992.
- Hedeșan 2011 Hedeșan Otilia, *Strigoii*, Cluj-Napoca, 2011.
- Ilieșiu 2011 Ilieșiu Nicolae, *Monografia istorică a Banatului: județul Caraș*, București, 2011.
- Kreuter 2001 Kreuter Peter Mario, *Der Vampirglaube in Südosteuropa. Studien zur Genese, Bedeutung und Funktion. Rumänien und der Balkanraum*, Berlin, 2001.
- Lecouteaux 2002 Lecouteaux Claude, *Vampiri și vampirism. Autopsia unui mit*, București, 2002.
- Levack 2006 Levack Brian P., *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, London/New York/Boston, 2006.
- Midelfort 2005 Midelfort H. C. Erik, *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*, New Haven & London, 2005.
- Muchembled 1997 Muchembled Robert (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, București, 1997.
- Petri 1992 Petri Anton Peter, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquarstein, 1992.
- Pócs 1999 Pócs Éva, *Between the Living and the Dead: A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*, Budapest, 1999.
- Summers 1968 Summers Montague, *The Vampire in Europe*, New York, 1968.
- Tallar 1784 Tallar Georg, *Visum Repertum Anatomico-Chirurgicum oder Gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsäugern, Vampier in der Wallachey, Siebenbürgen und Bannat*, Wien/Leipzig, 1784.
- Lucrări în reviste și jurnale*
- Bologa 1935 Bologa Valeriu L., *Raportul din 1756 al unui chirurg german despre credințele românilor asupra moroilor*. În: *Anuarul Arhivei de Folclor*, III/ 1935, 159–168.
- Duma 1995 Duma Mihai, *Cultură populară și spirit iluminist. Vampiri și administrație în Banatul secolului XVIII*. În: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, XL, 1–2, 1995, 105–122.
- Forțiu 2016 Forțiu Sorin, *Despre un Egris care nu-i Igrîș, ci Ezerîș sau cum a apărut planul unui Schanz drept fortificație medievală la Igrîș*. În: *Morisena*, nr. 2/2016, 1–9.
- Klaniczay 1987 Klaniczay Gábor, *Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th Century Habsburg Monarchy*. În: *Ethnologia Europaea*, XVII, 1987, 165–180.
- Langer 1889 Langer Joseph, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739*. În: *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs*, Band III, Wien, 1889, 155–247.
- Nowosadtco 2004 Nowosadtco Jutta, *Der „Vampyrus Serviensis“ und sein Habitat: Impressionen von der österreichischen Militärgrenze*. În: *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, 8/2004, Heft 2, 151–167.
- Petri 1961 Petri Anton Peter, *Blutsauger (Vampire) in den Aktenzügen der Temeschburger Landesadministration 1725–1753*. În: *Südostdeutsches Archiv*, IV/1961, 140–143.
- van Dülmen 1991 van Dülmen Richard, *Die Dienerin des Bösen. Zum Hexenbild in der frühen Neuzeit*. În: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 18. Band, 1991, 385–398.
- Manuscrise (Teze Doctorat, Masterat, licențe) și rapoarte nepublicate*
- Mézes 2013 Mézes Ádám, *Insecure Boundaries. Medical experts and the returning dead on the Southern Habsburg borderland*, Central European University, Budapest, 2013, Disertație.

